٨

فەلسەفە چییە؟

نووسین:
Vegard Martinsen

وەرگێڕان: ئیبراهیم سالّح‌ڕاد (لاجانی)

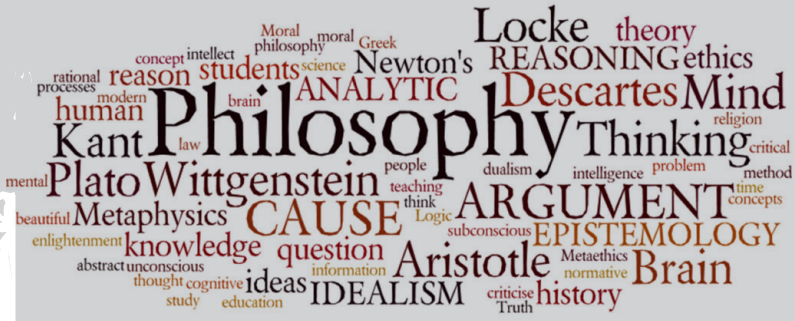

پێشکەشە بە:

بـــە هەمـــوو لاوانـــی کـــورد کـــە بیـــری ئـــازادی و ڕزگاریی کوردســـتانیان کردۆتـــە فەلســـەفەی ژیـــان و خەباتی خۆیان

فەلسەفە چییە؟

Vegard Martinsen
وەرگێڕان: ئیبراهیم سالّحڕاد (لاجانی)

لە زنجیرە بلاّوکراوەکانی کتێبی تیشک
٢٠٢٢ی زایینی

فەلسەفە چییە؟

نووسین:
Vegard Martinsen

وەرگێڕان:
ئیبراهیم سالح‌ڕاد (لاجانی)

بەراوردی دەقی کوردی و نۆرویژی:
عەبدوللا حیجاب

پێداچوونەوە: کاروان مێراوی

تایپ: عەلی لالە

تیراژ: ١٠٠٠ دانە

چاپخانەی زانا (سلێمانی) ــ ٢٠٢٢ی زایینی

لە زنجیرە بلاوکراوەکانی کتێبی «تیشک»
ژمارە (٨)

دەزگای پەروەردە و لێکۆڵینەوەی
حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران
www.govartishk.com

سەرجەم مافەکانی ئەم بەرهەمە بۆ گۆڤاری تیشک پارێزراوە.

دەقی نۆرویژیی ئەم کتێبە لەم بەستەرە وەرگیراوە: https://filosofi.no

پێڕست

پێشەکی ٩

بەشی یەکەم

فەلسەفە چییە؟ ١١

لەنێو بواره ئاکادیمیکییەکاندا فەلسەفە لە هەموویان گرنگترە! ١١

مێتافیزیک ١٣

ئایا ئەو شتەی دەیبینین هەیە؟ ١٤

ئایا یاسا سروشتییەکان هەن؟ ١٥

ئۆبژێکتیڤ و سۆبژێکتیڤ یان هۆشەکی و بابەتیانە ١٦

مرۆڤ ١٦

ماتریالّیزم و ئیدەئالیزم ١٧

ئایا خودا بوونی هەیە؟ ١٧

ئایا شتێکی دیکە هەیە؟ ١٨

ئیپیستیمۆلۆژی یان زانیننناسی ١٨

هەستەکان ١٩

چەمکەکان (کۆنسێپتەکان) ٢٠

ئاوەز ٢٢

لۆژیک ٢٣

هەستەکان ٢٥

باوەڕ ٢٦

بیرۆکە هۆشەکییەکان (ئەو بیرۆکانەی کە لەگەلّمان لەدایک دەبن) ٢٧

ئۆبژێکتیڤ و سوبژێکتیڤ (بابەتیانە و هۆشەکی) ۲۸
مەبەست ۳۰
مەبەست ۳۶
ئەخلاقی ئەرکدار (DUTY ETHICS) ۳۱
هێدئۆنیزم (چێژوەرگرتن) ۳۲
قازانجباوەڕی (utilitarianismsm) ۳۳
خۆنەویستی، مرۆڤ دۆستی یان ئاڵترویسم (ALTRUISM) ۳۴
ئیگۆئیزم و خۆویستی (EGOISM) ۳۶
کێشەی دەبێت و نابێت ۳۷
سیاسەت ۳۸
سۆسیالیزم ۳۸
فاشیزم ۴۰
سەرمایەداری ۴۱
دەوڵەتی خۆشبژیوی (WELFARE STATE) ۴۳
ئانارشیزم ۴۴
دێموکراسی ۴۵
جوانیناسی یا ئیستاتیک ۴۶
هونەر لە ئەنتیکدا ۴۷
ڕۆمانتیک ۴۷
ناتوراڵیزم ۴۸
مۆدێرنیزم ۴۹

بەشی دووهەم

فەلسەفە پێش لە ئەفلاتوون ۵۱
فەلسەفەی سروشتی (NATURAL PHILOSOPHY) ۵۱
بیرکردنەوەی ئەخلاقی ۵۴
سوقرات (Sokrates) ۵۴
ئەفلاتوون (Platon) ۵۶
مێتافیزیک ۵۶
زانیناسی ۵۹
ئیتیک یان ئەخلاق ۶۱
سیاسەت ۶۲
جوانیناسی و ئیستاتیک ۶۴
ئەریستۆ (Aristoteles) ۶۵
مێتافیزیک ۶۶
زانیناسی ۶۸
ئیتیک یان ئاکار ۶۹
سیاسەت ۷۱

ئیستاتیک و جوانیناسی ۷۱
ناوبڕێک ۷۲
ئەپیکوریزم ۷۲
ستۆیسیزم (ڕەواقیگەری) ۷۳
سکێپتیزم ۷۴
نیوئەفلاتوونیزم ۷۵
مەسیحییەت و خاچپەرستی ۷۵
ئینجیلەکان ۷۷
پاوڵس ۸۰
مێتافیزیک ۸۲
زانیناسی ۸۳
ئاکار ۸۴
سیاسەت ۸۵
جوانیناسی ۸۶
ئاگوستین ۸۶
کێشە و ململانێی جیهانی ۸۸
تۆماس ئەکوێناس ۸۹
مارتین لۆتەر ۹۲
ڕێنێسانس ۹۳
ڕێنە دیکارت ۹۶
زانیناسی ۹۶
مێتافیزیک ۹۹
ئاکار ۱۰۰
سیاسەت ۱۰۰
سپینۆزا ۱۰۱
لایبنیز ۱۰۲
تۆماس هابز ۱۰۳
فرانسیس بەیکن ۱۰۵
جان لاک ۱۰۷
جۆرج بێرکلێ ۱۰۸
داڤید هیوم ۱۰۹
مێتافیزیک و زانیناسی ۱۱۰
ئاکار ۱۱۴
سیاسەت ۱۱۶
ژان ژاک ڕۆسۆ ۱۱۷
ئیمانوێل کانت ۱۱۸
مێتافیزیک ۱۱۹

زانیناسی ۱۱۹
ئاکار ۱۲۵
سیاسەت ۱۲۷
جوانیناسی ۱۲۸
فیتشە ۱۲۸
هێگڵ ۱۲۹
مێتافیزیک و زانیناسی ۱۲۹
سیاسەت و ئاکار ۱۳۱
ڕۆمانتیزم ۱۳۲
شۆپنهاوەر ۱۳۲
نیچە ۱۳۳
کارڵ مارکس ۱۳۴
ڕەوتە سەرەتاییەکان ۱۳۵
ماتریالێزمی مێژوویی ۱۳۶
سەرمایەداری ۱۳۷
مرۆڤ ۱۳۹
سەدەی بیستەم ۱۴۲
پراگماتیزم یان کردەوەتەوەر ۱۴۵
فەلسەفەی زمان ۱۵۰
ڤیتگنێشتاین ۱۵۱
بێرتراند ڕاسڵ ۱۵۴
ڤیتگنێشتاینی دوایی ۱۵۵
ئێگزیستانسیالیزم ۱۵۶
کیرکە گۆرد ۱۵۷
مارتین هایدیگەر ۱۵۸
جان پۆڵ سارتەر ۱۵۸
ئاین ڕاند ۱۶۰
مێتافیزیک ۱۶۰
زانیناسی ۱۶۲
ئەخلاق و ئاکار ۱۷۲
سیاسەت ۱۷۶
جوانیناسی ۱۸۰
وتەی کۆتایی ۱۸۳
سەرچاوەکان ۱۸۷

پێشەکی

فەلسەفە لە زانکۆ و قوتابخانە ئامادەییەکاندا بە جۆرێک دەخوێندرێت و وەکوو وانە دەوترێتەوە کە زۆربەی قوتابی و خوێندکارەکان پێیان وایە ئەو وانەیە وانەیەکی تیۆری و ئاکادیمیکە و پێوەندییەکی ئەوتۆی بە ڕاستی و ژیانی ڕۆژانەوە نییە.

ئەو کتێبە هەوڵێکە بۆ بەرپەرچدانەوەی ئەو جۆرە تێگەیشتنە، هەر بۆیە کتێبەکە دەیهەوێت ئەوە نیشان بدات کە فەلسەفە گەورەترین و زیندووترین پێوەندیی بە ڕاستییەوە هەیە، هەروەها لە هەوڵی ڕوونکردنەوەی ئەوەدایە کە لەنێو بابەتە بۆچوونی و تیۆرییەکاندا فەلسەفە لە هەموویان زۆرتر بەکار دێت، هەروەها زیاتر ئەوەش ڕوون دەکاتەوە کە ئەگەر فەلسەفە بە شێوەیەکی دروست و ڕێکوپێک ئامادە بکرێت و بوترێتەوە، تێگەیشتن و فێربوونی زۆر ئاسانە.

ئەگەر بمانەوێت بە شێوەیەکی کورت و پۆخت باسێک سەبارەت بە فەلسەفە ئامادە بکەین، پێویستە بۆ بابەتێکی بەو شیوە لە پێشدا شیکردنەوەی بەشە سەرەکییەکانی فەلسەفە و پاشان ئەو گیروگرفتانەی کە فەلسەفە توێژینەوەیان لەسەر دەکات بخەینە بەرباس، دیارە دەبێت ئاماژە بە هەندێک لەو ڕێگەچارانەش بکەین کە فەلسەفە بۆ وەڵامدانەوەی پرسە جۆراوجۆرەکان پێشنیاریان دەکات، لە ئاکامدا پێویستە بە شێوەیەکی وردتر ڕوانگە و بۆچوونی بیرمەند و فەیلەسووفە گەورەکان لە پێوەندی لەگەڵ گیروگرفت و کێشە و پرسە بنەڕەتییەکاندا بخەینە بەر لێکۆڵینەوە، ئەو کتێبە بە مێتۆدێکی لەو چەشنە ئامادە کراوە.

کەواتە کتێبەکە بە مێتۆدێکی تایبەت و بە زمانێکی سادە و ڕەوان ئامادە کراوە تاکوو بابەتێک

بخاتە بەرباس و لێکۆڵینەوە کە خۆی لە خۆیدا بە باسێکی دژوار لەقەڵەم دەدرێت.

کتێبەکە لە ڕوانگەیەکی فەلسەفیی ئۆبژێکیڤیستییەوە، واتە لە گۆشەنیگایەکی بابەتیانە و مژارییەوە نووسراوە، نووسەر مەبەستی ئەوەیە کە لەگەڵ ئەو بیرۆکەیەی کە پێی وایە فەلسەفە باسێکی بۆچوونی و ئاکادیمیکە وهیچ قازانجێکی بۆ تاکەکان و کۆمەڵگە نییە بەربەرەکانێ بکات.

کتێبەکە لە دوو بەشی سەرەکی پێک هاتووە: بەشی یەکەم بریتییە لە پرس و گیروگرفتە فەلسەفییەکان، کە ئەو بەشەش خۆی بریتییە لە باس و شیکردنەوەی پێنج لقە سەرەکییەکانی فەلسەفە؛ واتە مێتافیزیک، زانیناسی، ئەخلاق، سیاسەت و جوانیناسی. بەشی دووهەم برتییە لە هێڵە سەرەکییەکانی فەلسەفە لە مێژوودا: لێرەدا بە شێوەیەکی مێژوویی، ئەو فەیلەسووف و کەسایەتییە بیرمەندە گرنگانە و بیرۆکەکانیان دەخرێنە بەرباس و لێکۆڵینەوە کە شوێنەواریان لەسەر بواڕە جۆراوجۆرەکانی فەلسەفە داناوە، هەر لە تالیسەوە بگرە تا فەیلەسووفەکانی سەدەی بیستەم.

کتێبەکە سەرچاوەیەکی باش و گرنگە بۆ ئەوکەسانەی کە خۆیان دەیانەوێت فەلسەفە بخوێنن و فێری ببن، هەروەها سەرچاوەیەکی بەکەڵکە بۆ ئەوانەی کە دەیانەوێت بچنە نێو جیهانی فەلسەفە و پاشان لە نێو فەلسەفەدا قوڵ ببنەوە.

فەلسەفە چییە؟

لەنێو بواره ئاکادیمیکییەکاندا فەلسەفە لە هەموویان گرنگترە!

هەموومان ڕۆژانە گەلێک هەلومەرجی جۆراوجۆمان بۆ دێنە پێش کە پێویستە دەکات ساغ بینەوە، لە هەر کام لەو هەلومەرجانەدا ناچارین بیرۆکەکانمان تەتەڵە بکەین و کردەوەکانمان هەڵبژێرین، دەبێت بڕیار بدەین چ کردەوەیەک دروستە و چ کردەوەیەک نادروستە، چ شتێک باشە و چ شتێک خراپە، بەڵام بۆ ئەوەی بتوانین هەڵبژاردنێکی لەو چەشنە بکەین دەبێت بنەمایەکمان بۆ هەڵبژاردن هەبێت، واتە دەبێت بناغەیەکمان بۆ بڕیاردان و ساغبوونەوەی خۆمان هەبێت، چونکە ئەگەر بیرۆکەیەکمان نەبێت وەک بناغەیەکی پتەو بۆ بڕیاردان و وەکوو پێوانە بۆ هەڵسەنگاندنی ڕاستی و دروستیی بیر و بیرۆکە و کردەوەکانمان بگەڕێنەوە سەری کە وەک بنەما یان پرەنسیپێکی سەرەتایی بێتە بەرچاو، ئەگەری ساغبوونەوە و هەڵبژاردنمان نەلواوە.

ئەو بنەمایەی کە کەسێک لەسەر بناغەی ئەو یان بنەمایەک کە ئەو کەسە لەبەر ڕووناکیی ئەودا بڕیارِ دەدات و هەڵدەبژێرێت، بە ڕوانگە و بیرۆکە و بۆچوونی فەلسەفیی ئەو کەسە لەقەڵەم دەدرێت.

کەواتە فەلسەفە بیر و باوەڕە بنەڕەتییەکانی کەسەکان دیاری دەکات؛ جا ئەوە لەسەر بنەمای یاسای هۆکار و ئاکام یان باوەڕ بە پەرجۆ و مۆجیزە بێت، یان لەسەر بناغەی ئاوەز یان باوەڕ بێت، یان لە ڕوانگەیەکی خۆپەرستانە یان مرۆڤدۆستییەوە بێت، یان لەسەر بنەمایەکی تاکگەرایانە یان کۆگەرایانە بێت، یان لە ڕووی هونەرییەوە لایەنگری لە ڕۆمانتیزم یان ڕیئالیزم بێت، هیچ لەو ڕاستییە ناگۆڕێت.

لەبەر ئەوەی کە کولتوور بە ئاکامی ئەو بیرۆکە و بۆچوونە فەلسەفییانە دادەنرێت کە کەسەکان لە کۆمەڵدا هەڵیاندەبژێرن، بیر و بۆچوونە فەلسەفییە زاڵەکان بەسەر هەر کولتووریکدا ئەو نرخ و بایەخانە دەستنیشان دەکەن کە ئەو فەرهەنگە پێک دەهێنن، کەواتە فەلسەفە ئەوە دیاری دەکات کە ئایا فەرهەنگێک ڕوو لە گەشەیە و دەڕواتە پێش، یان ڕوو لە لاوازییە و بەرەو لەنێوچوون دەچێت، هەر بۆیە ئەوە فەلسەفەیە کە ڕەوتی چوونەپێشەوەی مێژوو دیاری دەکات.

لەبەر ئەوەی کە هەموو مرۆڤەکان خاوەنی هەندێک بیر و ڕای بنەڕەتین، پێ بزانین یان پێ نەزانین، هەموومان خاوەنی بیر و بۆچوونی فەلسەفیی تایبەت بە خۆمانین، ئەگەر وشیارانە بیر و بۆچوونە فەلسەفییەکانمان هەڵنەبژێرین، جێگرەوە و ئاڵترناتیڤ ئەوەیە کە بە شێوەیەکی پاسیڤ ئەو بیرۆکە و بیر و بۆچوونانە وەرگرین کە بەسەر کۆمەڵگەکەماندا زاڵن. خۆ لەخۆڕا نییە زۆربەی ئیتالییاییەکان کاتۆلیکن و زۆربەی هیندییەکان هیندو و زۆربەی ئێرانییەکان موسڵمانن.

لەلایەکی دیکەوە ئەو کەسانەی نایانەوێت کوێرکوێرانە بکەونە داوی ئەو هزرییەت و بیر و ڕایەی کە بەسەر فەرهەنگی کۆمەڵگەکەیاندا زاڵە، بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ هەر چەشنە بنبەستێکی ڕۆحی و دەروونی، باشترین هێز و توانای بەرگری لە پێوەندیی وشیارانەی خۆیان لەگەڵ فەلسەفە وەردەگرن، بە واتایەکی تر ئەوان بۆ ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ بنبەستە ڕۆحی و دەروونییەکان، وشیارانە ڕوو لە فەلسەفە دەکەن.

فەلسەفە ئەو زانستەیە کە تۆێژینەوە لەسەر بیر و ڕا و بیرۆکە بنەڕەتییەکان دەکات، بە واتایەکی دیکە فەلسەفە ئەو زانستەیە کە تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی دنیای ڕاستەقینە دەخاتە بەر لێکۆڵینەوە، مرۆڤ و پێوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ دنیای دەوروبەر شی دەکاتەوە، لەسەر بناغەی ئەو لێکۆڵینەوانە ڕاسپاردە و ڕێنماییی پێویستمان سەبارەت بەوەی کە مرۆڤ دەبێت چۆن بژی، پێ دەدات.

فەلسەفە بەسەر پێنج بەشی سەرەکیدا دابەش دەبێت؛ مێتافیزیک (زانستێک کە لە ڕاستی و ڕاستەقینەی گەردوون و کائینات دەکۆڵێتەوە)، ئیپیستیمۆلۆژی (زانیناسی)، ئاکار (ئەخلاق و نرخ و بایەخەکان)، سیاسەت (زانستی چۆنیەتیی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵ)، ئیستاتیک و جوانیناسی (زانستێک کە تۆێژینەوە لەسەر هونەر دەکات).

بیر و بۆچوونە بنەڕەتییەکان ئەو ئیدە و بیر و باوەڕانەن کە مرۆڤ لە هەلومەرجە جۆراوجۆرەکاندا بە گوێرەی ئەوان و لەسەر بنەمای ئەوان بیر دەکاتەوە و کردەوەی کۆنکرێت و دیاریکراو جێبەجی دەکات، نموونەی ئەو بیرۆکە و بۆچوونە بنەڕەتییانە ئەو هەڵوێستانەن کە کەسەکان لە پێوەندی لەگەڵ ئەو پرس و بابەتانەدا دەیانگرنە پێش.

ئایا ڕاستی یان ڕاستەقینە ڕەهایە؟ واتە ڕەبەقە؟ یان دەکرێت لە ڕێگەی زیرەکی و وشیاریی خودا یان کەسانی دیکەوە ئاڵوگۆڕی بەسەردا بێت؟ ئایا دەکرێت دەستمان بە زانستێک ڕابگات کە

لێی دڵنیا بین و بە ڕاســـتی بزانین؟ ئایا مرۆڤ لە بنەڕەتدا کەســـێکی سەربەخۆیە یان پێش لە هەر شتێک بەشێکە لە کۆمەڵ؟ ئایا مرۆڤ مافی ئەوەی هەیە کە لەلایەن کەسانی ترەوە پشتیوانیی لێ بکرێت و پێداویستییەکانی دابین بکرێن؟ ئایا دەکرێت لەو دنیایەدا ژیانێکی شاد و خۆشمان هەبێت؟ ئایا کاراکتەر و کەســـایەتیی هەر کەسێک لەلایەن خۆیەوە دیاری دەکرێت یان بەرهەمی ئەو هێز و فاکتۆرانەیە کە خۆی هیچ کۆنترۆڵێکی بەسەریاندا نییە؟ ئایا ئەو ژیانە تەنیا خۆئامادەکردن بۆ ژیانی پاش مردنە؟ ئایا بەو شیوەیە کە دەوترێت تاکوو مرۆڤ زۆرتر فێر ببێت کەمتر دەزانێت؟

هەموو هەڵبژاردەیەکی مرۆڤەکان لەو بیر و ڕا و بۆچوونە بنەڕەتییە فەلســـەفییانەوە ســـەرچاوە دەگرن کە بە بناغەی بیر و کار و کردەوەکانی ئەوان دادەنرێن.

مێتافیزیک

ئایا ئەو شتانەی دەیانبینین بوونیان هەیە؟

ئایا یاساگەلی سروشتی هەن؟

مەبەست لە ئۆبژێکتیڤیزم و سۆبژێکتیڤیزم یان بابەتی و هۆشەکی چییە؟

سەبارەت بە مرۆڤ

ماتریالیزم و ئیدەئالیزم

ئایا خودا هەیە؟

ئایا شتێکی دیکە هەیە؟

مێتافیزیک یان زانســـتی بوونناسی (ئۆنتۆلۆژی) بەشێک لە فەلسەفەیە کە لە سروشتی بنچینەییی دنیای ماددی یا ڕاستییەکان دەکۆڵێتەوە (زانستی بوونناسی).

ئەگەر ســـەیری دەوروبەری خۆمان بکەین زۆر شت دەبینین؛ وەک خانوو، دار و دەوەن، ڕێگە و شـــەقام، ترۆمۆبیل و هەروەها خەڵک و زۆر شتی تریش، ئەمانە ڕاستییەکی فیزیکی و ماددی پێک دەهێنن، ڕاستییەک کە زەقە و ڕاستەوخۆ هەستی پێ دەکرێت.

لە مێتافیزیکدا مرۆڤ لەگەڵ ئەو جۆرە پرسیارانەی خوارەوە سەروکاری هەیە:

ئایا جگە لەو ڕاســـتییەی کە ئێمە هەستی پێ دەکەین، شتێکی دیکە هەیە؟ ئایا شتێکی دیکە، لەودیوەوە و لە ڕەهەندێکی دیکەوە هەیە؟ ئایا لەو ڕاســـتییەدا نەزم و هاوئاهەنگی و هارمۆنی هەیە یان ڕاستی، سەرانســـەر بریتییە لە بێنەزمی و بێسەرەوبەرەیی و نارێکوپێکی؟ (ئەگەر ڕاستیی نەزم و هارمۆنی و هاوئاهەنگیی تێدا بیت، ئەگەری ئەوەمان هەیە لێی تێ بگەین، بەڵام ئەگەر سروشـــت هیچ نەزم و هارمۆنی و یاسایەکی تێدا نەبێت، هیچ ئەگەرێک بۆ لێ تێگەیشتنیشی نییە).

ئایا لە سروشتدا، یاسای ڕەها هەیە یا مۆجیزە لەگۆڕێدایە؟ (مۆجیزە ڕووداوێکە کە بە پێچەوانەی یاسا سروشتییەکانە).

ئایا ئەو شتانەی کە هەستیان پێ دەکەین، بە شێوەیەکی ڕاستی و سەربەخۆ لە ئێمەدا بوونیان هەیە؟ یان بەو شـــێوەی کە ئێمە هەستیان پێ دەکەین لەژێر کاریگەری و شوێندانەریی ئێمەدان؟ ئایا ئەو شـــتانەی هەستیان پێ دەکەین بەو جۆرەن کە هەن؟ یان دەتوانن لە ساتێکەوە بۆ ساتێکی دیکە چۆنیەتی و ناسنامە و بوونی خۆیان بۆ شتێکی دیکە بگۆڕن؟ ئایا ئەو شتانەی دەیانبینین ئەو کاتانەی کە ناشیانبینین هەر لە جێگەی خۆیانن؟

ئایا ئەو شتەی دەیبینین هەیە؟

زۆربەی خەڵک لەوانەیە باس لەوە بکەن کە ئەوەی ئێمە دەتوانین هەستی پێ بکەین بوونی هەیە، ئەگەر ئەسپێکی قاوەیی لە شوێنێک ببینین، زۆربەی خەڵک دەڵێن کە ڕاست لەو شوێنە ئەسپێکی قاوەیی هەیە، بەڵام لەڕاستیدا هەندێک فەیلەسووف هەن لەگەڵ بۆچوونێکی لەو چەشنە ناکۆکن.

ئەوەی کە زۆربەی ئەم فەلەســـووفانە بانگەشـــەی بۆ دەکەن ئەوەیە کە دەڵێن لەڕاستیدا شتێک بوونـــی هەیە، بـــەڵام پێوەندییەکی کەم لەنێوان ئەو شـــتەی کە دەیبینین و ئەوشـــتەی کە هەیە لەگۆڕێدایە یان هەر لە بنەڕەتدا هیچ پێوەندییەک لە نێوانیاندا نییە.

هەندێـــک لـــەوان باس لەوە دەکـــەن کە نموونەگەلێکـــی زۆر ڕوون هەن کە پشـــتگیریی ئەم هەڵوێســـتە دەکـــەن، بۆ نموونە دیاردەی ڕەنگکوێری: ئەگەر کەســـێکی خاوەن بینایی ئاســـایی و کەســـێکی ڕەنگکوێر هەردووکیان ســـەیری تروێمبێلێکی ئاگرکوژاندنەوە بکەن، ئەو کەسەی کە بە چاوێکی ئاساییەوە دەڕوانێت دەڵێت تروێمبێلەکە سوورە، بەڵام ئەو کەسەی کە ڕەنگکوێرە دەڵێت تروێمبێلەکە خاکییە. زۆرکەس لەمەوە بەو ئاکامە دەگەن کە ئێمە لە ڕاســـتیدا هیچکات نازانین ئەو شتانەی هەستیان پێ دەکەین چۆنن.

فەیلەســـووفی ئاڵمانی؛ ئیمانوێل کانت، لە سیستەمە فەلسەفییەکەیدا ڕاستیی کردە دوو بەش: بەشـــی یەکەم، ڕاســـتی بەو جۆرە کە لە ڕاستیدا هەیە، ئەو بەو ڕاســـتییە دەڵێت جیهانی نۆمینااڵ یان دنیای ناونراو، ئەو جیهانە ناونراوە یان نۆمینااڵە، بە تەواوەتی بۆ ئێمە نەناســـراو و نادیارە. بەشـــی دووهەم: ئەو ڕاســـتییەیە کـــە ئێمە دەیبینین، کانت بـــەو دنیایە دەڵێت جیهانـــی دیاردەکان یان فینۆمینااڵ. ئەو دەســـتەواژە ئاڵمانیانەی کە کانت بۆ پێناســـەکردنی ئەو دوو ڕاستییانە واتە ئەو دوو جیهانە بەکاریان دەهێنێت زۆر باو و ناسراون، Ding an sich ئەو شتەی کە لە ڕاستیدایە و خۆی هەیە، Ding für mich شتێک بەو جۆرەی کە بۆ من دیارە.

ئەو پرسیارەی کە لە پێوەندی لەگەڵ ئەو بابەتەدا دێتەگۆڕێ ئەوەیە کە؛ ئایا ئەو شتەی کە ئێمە نایبینین بوونی هەیە؟ ئەگەر ئەو کتێبەی بە دەستەوەیە هەڵی بگریت و بیخەیتە ناو کەشەوێکەوە و دەرگای کەشـــەوەکە ببەستیت بە جۆرێک کە کەس نەتوانێت کتێبەکە ببینێت، ئایا کتێبەکە بوونی هەیە؟ وەڵامی جۆرج بێرکلی، فەیلەسووفی ئینگلیسی، بۆ ئەو پرسیارە لە سەرەتادا نا، واتە وەڵامیکی

نەرێنی بوو و گوتی: "to be is to be perceived واتە؛ بۆ ئەوەی شتێک بوونی هەبێت پێویستە هەستی پێ بکرێت و ببینرێت"، بە واتایەکی دیکە ئەو شتەی کەس نایبینێت بوونی نییە، واتە هەر نییە. دیارە هەڵوێست و گەنگەشەیەکی لەو جۆرە بێواتایە بەرچاوە، بەڵام بێرکلی کە خۆی قەشە بوو، شـــیکاری یان ڕوونکردنەوەیەکی گونجاوی بۆ ئەو قســـەیە هەبوو، بە گوتەی ئەو خودا هەموو شتێک دەبینێت، هەر بۆیە ئەو کتێبە کە کەس (مرۆڤ) نایبینێت، خودا دەیبینێت، کە واتە بوونی هەیە.

تووندترین هەڵوێست لەو بوارەدا ئەو هەڵوێستەیە کە پێی دەگوترێت سۆلیپسیزم (solipsisme).

سۆلیپسیســـت کەســـێکە کە پێی وایە تەنیا خۆی هەیە و هەموو ئەو شـــتانەی دەیانبینێت یان دەیانبیســـتێت یان ئەزموونیان دەکات و بەســـەری دێن، تەنیا و تەنیا بیرۆکە و خۆڕانانی خۆینییە، هەر چۆنێک بێت ئەو ڕوانگەیە زۆر بەربڵاو نییە.

ئایا یاسا سروشتییەکان هەن؟

ئایا سروشت ڕێکوپێکە و یاسای هەیە یان نە؟ ئایا سروشت نەزمی تێدایە یان نە؟ «مریشک هێلکە دەکات، ســـەگ هێلکە ناکات» ئەوە گوتەیەکی ڕاســـتە، ئەگەر چەندین جۆر ئـــاژەڵ و بالّندە تاقی بکەینەوە بۆ ئەوەی بزانین چۆن زاوزێ دەکەن تاکوو لەو بارەوە بگەینە یاســـایەکی گشـــتی، بۆمان دەردەکەوێت کە بالّندەکان و خشۆکەکان هێلکە دەکەن و مەمکدارەکانیش دەزێن. ئەگەر کەسێک درێژە بەو توێژینەوەیە بدات بۆی دەردەکەوێت کە لە سروشتدا هەندێک یاسا و پرەنسیپی بنەڕەتی هەن، ئەو پرەنســـیپە بنەڕەتییانە پێیان دەوترێت یاســـاکانی سروشـــت، ئەو یاسایانەی سروشت لە فیزیکدا زۆر ناســـراون، بۆ نموونە یاساکانی نیۆتۆن کە باس لە چۆنیەتیی جووڵەی تەنەکان دەکەن، یان لە بواری ئەلەکترۆنیکدا یاسای (Ohm's law)هەیە کە باس لە پێوەندیی نێوان کارەبا، ڤۆڵتاژ و بەرهەڵستی دەکات، هەر بەو جۆرە لە بوارەکانی دیکەی سروشتدا یاسای جۆراوجۆری ترمان هەیە.

زۆربەی خەڵک لەســـەر ئەوە هاوڕان کە دیاردەکانی ڕۆژانە بە شـــێوەیەکی یاسایی و بە گوێرەی یاســـای سروشـــت ڕوو دەدەن، بەڵام کەســـانی واش هەن نکۆڵی لەوە دەکەن کە یاسا لە سروشتدا هەبێت، بۆ نموونە "داڤید هیوم" فەیلەســـووفی ئینگلیزی، نکۆڵیی لەوە دەکرد کە سروشـــت یاسای هەبێت، هەر بۆیە نکۆڵیی لەوە دەکرد کە یاساکانی نیۆتۆن یاسای سروشت بن.

توێژینـــەوە تازەکان لە بـــواری فیزیکی ناوکیدا زاناکانیان هێناوەتە ســـەر ئـــەو بڕوایە کە هیچ یاسایەکی سروشتی نییە بەسەر گەردیلەکان و تەنۆلکە بنەڕەتییەکاندا جێبەجێ بکرێت، واتە زاناکان لەسەر ئەو بڕوایەن کە لە ئاستی میکرۆدا هیچ یاسایەکی سروشتی نییە، هەر چۆنێک بێت تەنانەت ئەگەر سروشـــت لە ئاستی مایکرۆشـــدا یاسای هەبێت، کە دێینە سەر ئاســـتی کوانتۆم و گەردیلە وردەکانی ژێر ئەتۆم، هێشتا هیچ یاسایەکی سروشتیمان نەدۆزیوەتەوە کە بتوانرێت بەسەر ئەو تەنە ژێرئەتۆمیانەدا جێبەجێ بکرێت.

ئۆبژێکتیف و سۆبژێکتیف یان بابەتی و هۆشەکی

ئایا ڕاستی بابەتییە یان هۆشەکی؟ ئایا ڕاستی بە شێوەیەکی سەربەخۆ لەو کەسە بوونی هەیە کە هەستی پێ دەکات یان لەژێر شوێندانەری و کاریگەریی هەستەکاندایە، بۆ نموونە لە کاتی ڕەوتی هەستکردندا ئایا ڕاستی ناکەوێتە ژێر کاریگەریی هەستەکانمان؟

ئۆبژێکتیڤیزمی مێتافیزیک پێی وایە کە ڕاستی واتە ئۆبژێکت، ڕاستییەکی ڕەهایە، واتە ڕاستی بۆ هەموو کەس وەکوو یەکە و یەک شتە، واتە ڕاستی تەنانەت لە ڕەوتی هەستکردنیشدا وەکوو شتێکی بابەتی هیچکات ناکەوێتە ژێر کاریگەریی هەستەکان یا هۆش و وشیاریی کەسەکانەوە.

سۆبژێکتیڤیزمی مێتافیزیک ئەو جیهانبینییەیە کە پێی وایە ڕاستی یان ئۆبژێکت پەیوەستە بەو کەسە (سۆبژێکت) کە چاودێریی ئەو دەکات، ئەو بۆچوونە لەسەر ئەو بڕوایەیە کە لەبەر ئەوەی کەسەکان و چاوەدێرەکان واتە سۆبژێکتەکان جیاوازن، ڕاستییەکانیش بۆ کەسەکان جیاواز دێنە بەرچاو، بۆیە هەندێک لە کەسانی لایەنگری ئەو جیهانبینییە لەسەر ئەو بڕوایەن کە ڕاستیی ڕەها نییە، بە قسەی ئەوان ڕاستی، پلاستیکی و شل و ناسەقامگیرە و لە حاڵی ئاڵوگۆڕدایە، لەوەش زیاتر ئەوان دەڵێن ڕاستی لەژێر کاریگەریی هەوا و هەوەس و ئارەزوو و هەستەکانی ئەو کەسانەدایە کە چاودێریی دەکەن.

مرۆڤ

مرۆڤ بە بەشێک لە ڕاستییەکان ئەژمار دەکرێت، کەواتە ئەو ڕوانگە و بیر و بۆچوونانەی سەبارەت بە چۆنیەتی و سروشتی ڕاستەقینەی بنچینەییی مرۆڤ لەگۆڕێدان، بە بەشێک لە مێتافیزیک دادەنرێن، لەو پێوەندییەدا پرسیاری سەرەکی ئەوەیە؛ ئایا مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازادە یان نا؟ ئەگەر مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازاد بێت، واتای ئەوەیە کە ئەو هەڵبژاردانانەی دەستنیشانیان دەکات لەلایەن خودی خۆیەوە هەڵیاندەبژێرێت، واتە کەسایەتی، ڕوانگە، بیر و بۆچوون، هەڵسوکەوت و کرداریشی لە خودی خۆیەوە سەرچاوە دەگرن. ئەو کەسانەی پێیان وایە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازاد نییە، دەڵێن ئەوەی وەکوو ئیرادە و هەڵبژاردەی ئازاد دێتە بەرچاو، لە خودی مرۆڤەوە سەرچاوە ناگرێت، بە گوێرەی ئەو جیهانبینییە ئەوەی وەکوو هەڵبژاردەی ئازاد دێتە بەرچاو، ئەو هەڵوسکەوت و کردەوانەن کە لە ئاکامی هۆکارە پێکەوەگرێدراوەکانەوە ڕوو دەدەن و مرۆڤ خۆی کۆنترۆڵی بەسەریاندا نییە، ئەو هۆکارە پێکەوەگرێدراوانە زۆرن، بۆ نموونە ئەو ژینگەیەی مرۆڤ تێیدا ژیان دەکات یان ئەو تایبەتمەندییە جۆراوجۆرانەی کە وەکوو میرات و جێماوە بۆی لە باوک و باپیرانەوە بەجێ ماون. ئەو تیۆرییەی کە پێی وایە مرۆڤ ئازاد نییە و خاوەنی ئیرادەیەکی ئازاد نییە، پێی دەوترێت ناوەڕۆکباوەڕی یان جەبرباوەڕی.

پرسیار ئەوە نییە کە ئایا مرۆڤ تا چ ڕادەیەک لەژێر کاریگەری و شوێندانەریی ژینگەدایە،

بەڵکوو پرسیار ئەوەیە کە تا چ ڕادەیەک مرۆڤ دەتوانێت کاریگەریی ژینگە لەسەر خۆی کۆنترۆڵ بکات.

ئەو پرسیارە مێتافیزیکییە لە بواری ئەخلاقدا ئاکامی کردەوەیی گەلێک ناسراوی هەیە، ئاخر ئەگەر مرۆڤ ئازاد بێت و خاوەنی ئیرادەی ئازاد بێت، دەبێت هەر مرۆڤێک لە بواری ئەخلاقییەوە لە پێوەندی لەگەڵ کار و کردەوەکانیدا بە بەرپرسیار بناسرێت، لە لایەکی دیکەشەوە ئەگەر ئەوە قەبووڵ بکەین کە مرۆڤ ئازاد نییە و خاوەنی ئیرادەی ئازاد نییە، واتای ئەوەیە کە هەر کەسێک بەرهەمی ژینگە و ئەو جینانەیە کە لە باوک و باپیرانییەوە بۆی ماونەتەوە، لە بارودۆخێکی ئاواشدا ناکرێت ئەو کەسە لە ڕووی ئەخلاقییەوە سەبارەت بە کار و کردەوەکانی بە بەرپرسیار دابنرێت.

ماتریالّیزم و ئیدەئالیزم

ئەو تیۆرییەی کە لەسەر ئەو بڕوایەیە ماددەی فیزیکی، واتە ماددە تەنیا شتێکە کە بوونی هەیە، پێی دەوترێت ماتریالیزم. کەواتە ماتریالّیست کەسێکە کە پێی وایە هەر شتێک هەستی پێ نەکرێت نییە، هەر بۆیە ماتریالّیست بڕوای بەوە نییە کە خودا هەیە، بەڵام ئەوە بەو واتایە نییە کە هەموو کەسێکی خوداناباوەڕ یا بێخودا (atheists) ماتریالّیستە. دەبێت بگوترێت ماتریالّیزمیش ئینکاری ئەوە دەکات کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازاد بێت، بە گوێرەی تیۆرییە ماتریالّیستییەکان، واتە تیۆرییە ماددییەکان، وشیاری بەتەواوەتی لەلایەن هۆکار و یاسا فیزیکییەکانەوە بڕیاریان لەسەر دەدرێت، واتە هۆش و وشیاریی مرۆڤ بەرهەمی یاسا فیزیکییەکان و ئەو هۆکار و کارلێککردنە کیمیاییانەیە کە لەنێو لەشی مرۆڤ و لە ئاکامی پێوەندییەکانی مرۆڤ لەگەڵ دنیای دەوروبەردا ڕوو دەدەن، لە مێژووی فەلسەفەدا چەندین فەیلەسووفی ماتریالّیست هەن، بۆ نموونە تۆماس هۆبس و کارڵ مارکس.

ڕوانگەی پێچەوانەی ماتریالیزم لەسەر ئەو بڕوایەیە کە لە ڕاستیدا هیچ شتێکی ماددی و فیزیکی بوونی نییە و هەرچی هەیە بە شێوەیەک لە شێوەکان بریتییە لە هزرییەت واتە «spiritual»، ڕاستە کە ئەو شتە ڕۆحانی و هزرییانە بە ڕوالّەت وەکوو شتێکی ماددی واتە ماتریالّ دێنە بەر چاو، بەڵام لەڕاستیدا ئەوانە شتی ماددی نین، ئەو جیهانبینییە پێی دەوترێت ئیدەئالیزم و گرنگترین نوێنەرەکانی ئیدەئالیزم لە فەلسەفەدا بریتین لە بێرێکلی، لایبنیتس و هێگڵ.

ئایا خودا بوونی هەیە؟

یەکێک لە پرسیارەکانی مێتافیزیک ئەوەیە کە ئایا شتێکی جیا لەو ڕاستییە هەیە کە لە ڕێگەی هەستەکانەوە هەستی پێ دەکەین؟ زۆر کەس لەسەر ئەو بڕوایەن کە جگە لەو ڕاستییانەی کە هەستی پێ دەکەین، شتێکی دیکەش بوونی هەیە، زۆربەی ئایینەکان بانگەشە بۆ ئەوە دەکەن، بۆ

نموونە مەسیحییەت بانگەشە بۆ ئەوە دەکات کە لە سەرەوەی ئەو ڕاستییە هەستپێکراوەی کە هەیە، واتە لەسەرەوە یان لەودیوی دنیای ماددی، خودایەک هەیە.

لەلایەکی دیکەشـــەوە زۆرن ئەو کەسانەی کە بڕوایان بەوە هەیە کە خودا نییە، خەڵکانێکی زۆر ســـەبارەت بەو پرسیارە ســـەرەکییەی مێتافیزیک ڕوانگە و هەڵوێستی خۆیان هەیە، بەڵام کەسانی واش هەن کە لەو بارەوە هیچ هەڵوێســـت یان بۆچوونێکیان نییە، ئەوان لە ســـەر ئەو بڕوایەن کە ناکرێت وەڵامی پرســـیارێکی لەو چەشنە بدرێتەوە. چۆنیەتیی هەڵوێست و ڕوانگەی مرۆڤ سەبارەت بەو پرســـیارە کە ئایا خودا هەیە یان نا، لە هەموو بوارەکانی دیکەی فەلســـەفەدا کاریگەریی لەسەر هەڵوێستەکانی مرۆڤ دەبێت.

ئایا شتێکی دیکە هەیە؟

تەنیا ئەو کەســـانەی باوەڕیان بە خودا هەیە، لەو بڕوایەدان کە شـــتێکی دیکە جگە لەو ڕاستییە کە هەســـتی پێ دەکرێت هەیە. ئەگەر سەیری دەوروبەری خۆمان بکەین، بە هەزاران شتی جۆراوجۆر دەبینین، کەچی هەندێک «شـــت» هەن کە هەرچەند ئێمە هەســـتیان پێ ناکەین، بەڵام باوەڕمان هەیە کە هەن، بۆ نموونە ئێمە «میوە» نابینین، مۆز، ســـێو و پرتەقاڵ و هتد... دەبینین، بەڵام وەکوو باســـمان کرد «میوە» نابینین. هەر بەو شـــێوەیەش کورســـی و مێز دەبینین بەڵام «مۆبڵ» نابینین، «مۆبڵ» و «میوە» دەســـتەواژەی ئابستراکت واتە واتایین. پرسیار ئەوەیە کە ئایا ئەو شتە ئابستراکتانە هەر وەکوو شـــتە کۆنکرێتەکانی دیکەی دەوروبەرمان کە هەست بە بوونیان دەکەین، بە شێوەیەکی ســـەربەخۆ هەن یان نە؟ هەر بەو جۆرە کۆمەڵگە و چینی کرێکاریش بە دەســـتەواژەی ئابستراکت ئەژمار دەکرین. کەواتە ئەو پرســـیارە کە ئایا چینی کرێکار یان کۆمەڵگە هەیە یان نە، لەڕاســـتیدا پرسیارێکی مێتافیزیکییە.

ئەفلاتوون، فەیلەسووفی بەناوبانگی یۆنانی پێی وابوو کە ئەو شتە ئابستراکتانە لە ڕەهەندێکی تردا بە شـــێوەیەکی ســـەربەخۆ هەن، لەوەش زیاتر پێی وابوو کە ئەو ڕەهەندی دووهەمە، لەو ڕاستییەی کە لە دەوروبەرماندا هەیە و هەستی پێ دەکەین، ڕاستترە.

ئیپیستیمۆلۆژی یان زانیننناسی

هەستەکان

چەمکەکان

ئاوەز

لۆژیک

هەست

بڕوا و باوەڕ
بڕوا و باوەڕە جەوهەرییەکان یان زگماکییەکان
ئۆبژێکتیڤ و سۆبژێکتیڤ (بابەتییانە و هۆشەکی)

هەموو خەڵک زانیارییان هەیە، زۆربەی خەڵک دەزانن کە ئاسمان شینە، کە ئەسپەکان چوار قاچیان هەیە، کە زەوی بە دەوری خۆردا دەسووڕێتەوە، کە دزیکردن هەڵەیە، کە ئەگەر بتەوێت لە تاقیکردنەوەیەکدا دەربچیت و نمرەی باش بێنیت، دەبێت چاک بخوێنیت و زۆر کار لەسەر بابەتەکە بکەیت. پرسیار ئەوەیە کە چۆن زانست و زانیاری بەدەست دەهێنین؟ ئەوە ئەو پرسیارەیە کە زانیناسی کار و تۆژینەوەی لەسەر دەکات، دەبێت بگوترێت کە زۆرجار بە زانیناسی دەوترێت تیۆریی ناسین یا زانستی ناسین (شناخت).

هەستەکان

ئێمە دەتوانین زانیارییەکی زۆر لە ڕێگەی دیتن، بیستن، بۆنکردن، تامکردن و دەستلێدان و هەستکردنەوە، سەبارەت بە ژینگە و شتەکانی دەوروبەرمان بەدەست بهێنین، ئەوە نزیکترین سەرچاوەی زانیارییە بۆ ئێمە. دەبینین ئاسمان شینە و گیا سەوزە، لە ڕێگەی بۆنکردنەوە دەزانین کە بۆنی گوڵەباخ خۆشە، هەست دەکەین کە نووکی چەقۆ تیژە و هتد... .

هەموو هەستەکان بۆ ئێمە گرنگن، بەڵام لە هەموویان گرنگتر بۆ مرۆڤ بینین و بیستنە، ڕەنگە ئەوە لە لای گیانلەبەرەکانی دیکە بە جۆرێکی دیکە بێت، بۆ نموونە هەستی بۆنکردن لە سەگدا زۆر گرنگترە لەوەی کە لە لای ئێمەی مرۆڤ هەیە. گیانلەبەری ئەوتۆ هەن کە هەندێک هەستیان هەیە کە مرۆڤ نییەتی، شەمشەمەکوێرە جۆرێک سیستەمی ڕاداری هەیە کە ڕێگەی پێ دەدات لە تاریکیدا بفرێت، هەندێک باڵندە توانای ئەوەیان هەیە هەست بە بازنەی ڕاکێشەری گۆی زەوی بکەن. لێرەدا تەنیا باسی ئەو هەستانە دەکەین کە لە هەڵبژاردە و دەستنیشانکردنی مرۆڤدان.

مرۆڤ خاوەنی هەندێک پێکهاتەیە کە توانای ئەوەی پێ دەدەن ئاماژە و مەبەستەکانی ژینگە و دنیای دەروبەری وەرگرێت، چاوەکانمان دەتوانن ئەو شەپۆلە ئەلەکترۆموگناتیسییانە کە درێژییەکەیان لە نێوان ۴۰۰ nm تا ۸۰۰ nm ـە ببینن، گوێیەکانمان توانای تۆمارکردنی ئەو دەنگ یان لەرزانەیان هەیە کە فرێکانسیان لە نێوان ۲۰ هێرتز تا ۲۰ کیلۆ هێرتزدایە.

هەندێک جار دەوترێت چونکە هەستەکان جاری وایە زانیاریی هەڵە مان پێ دەدەن، جێگای باوەڕ نین، بۆ نموونە زۆر کەس دەڵێن هەستەکان پێمان دەڵێن کە ڕەیلەکانی شەمەنەفەر هاوتەریب نین و لە مەودایەکی دووردا پێک دەگەن، ئەوە لە کاتێکدایە کە دەزانین ئەوان لەگەڵ یەکتر هاوتەریبن، بۆیە دەوترێت کە هەستەکان باوەڕپێکراو نین.

مرۆڤ زانست و زانیناسییەکی ئابستراکتی هەیە، واتە زانست و زانیناسییەک کە ڕاستەوخۆ

لەلایەن هەستەکانمانەوە بەدەست ناهێندرێت، کەس ناتوانێت هەست بەوە بکات کە زەوی بە دەوری خۆردا دەسوورێتەوە، هەر بەو جۆرەی کە کەس ناتوانێت هەست بەوە بکات کە دزیکردن هەڵەیە. کەواتە دەبێت جگە لە هەستەکان ڕێگەی دیکەش هەبن بۆ بەدەستهێنانی زانست و زانیاری، لێرەدا و لەو پێوەندیەدایە کە کێشە و ناکۆکییە فەلسەفییە گەورەکان دەست پێ دەکەن.

چەمکەکان (کۆنسێپتەکان)

ئەگەر دەمانەوێت زانینێکی زۆرتر لەوە بەدەست بهێنین کە دەکرێت تەنیا ڕاستەوخۆ لە ڕێگەی هەستەکان و بە چاوەدێریی جیهانەوە بەدەست بێت، پێویستە بە شێوەی واتایی بیر بکەینەوە، لێرەدا گیروگرفتێک دێتە پێش: لە دنیای ڕاستەقینە و فیزیکیی دەوروبەرماندا تەنیا ئەو شتانە هەن کە کۆنکرێت و بابەتین، بەڵام ئەوەی کە ئێمە بیری لێ دەکەینەوە شتەکانن یا لەڕاستیدا چەمکەکانن، بۆیە ئەو پرسیارەی خوارەوە زۆر گرنگە: پێوەندیی نێوان ڕاستیی ماددی و چەمکەکان چییە؟

دەبێت بزانین کە وشە هەمان زاراوە یا چەمک نییە، بۆیە زۆر گرنگە جیاوازی لە نێوان وشە و چەمکدا دابنێین. چەمک خۆی لە خۆیدا واتا و تێگەیشتنێکی واتاییە، بەڵام وشە نیشانە یا سیمبۆلێکە کە نوێنەرایەتیی ئەو واتا و تێگەیشتنە واتاییە دەکات کە باسمان کرد، شتێک کە دەتوانین بە "مەفهوومـ"ـیش باسی بکەین.

کاتێک بیر لە شتێک دەکەینەوە یان سەبارەت بە شتێک قسە دەکەین، لە چەمکەکان کەڵک وەردەگرین، بۆ نموونە کاتێک دەڵێین سەگ دەوەڕێت، بیر لە چەمکی "سەگ" دەکەینەوە، کاتێک دەڵێین مرۆڤ توانای بیرکردنەوەی هۆشەکی و ژیرانەی هەیە، بیر لە چەمکی "مرۆڤ" دەکەینەوە. هەموو چەمکەکان جیهانین، ئەوان هەموو ئەو جۆرە شتانە دەگرنەوە کە ئێمە بیریان لێ دەکەینەوە، هەر بۆیە بە جیهانی دادەنرێن. کاتێک دەڵێین سەگ چوار پێی هەیە، مەبەستمان هەموو سەگێکە، کە دەڵێین مرۆڤ توانای بیرکردنەوەی ژیرانەی هەیە، مەبەستمان هەموو مرۆڤێکە. هەر شتێک کە زاراوەیەک ئاماژەی پێ دەکات بە سەرچاوە یان دادوەر یان داوەر (Referee) ئەژمار دەکرێت. هەر "مرۆڤ"ـێک ئاماژەیە بۆ چەمکی مرۆڤ، هەر بەو جۆرەی کە هەر "سەگ"ـێک ئاماژەیە بۆ چەمکی سەگ.

چەمکەکان نەک هەر جیهانین، بەڵکوو نەگۆڕێشن، کاتێک چەمکێک ساز دەکەین، هەمیشە وەکوو خۆیەتی، بەڵام ڕوونە کە تا زۆرتر فێر ببین، زانین و زانیاریشمان سەبارەت بە چەمکەکان و ئەو شتە کە ئاماژەی پێ دەکرێت زۆرتر دەبێت.

ئەو شتانەی کە لە دەوروبەرمان هەن سنووردارن، لێرە و لەوێ هەن بەڵام بۆ هەمیشە نامێننەوە، بۆ نموونە ماڵێک دروست دەکرێت، بۆ ماوەیەک دەمێنێت و پاشان دەڕووخێت و نامێنێت. مرۆڤ وەکوو منداڵێک لەدایک دەبێت، گەورە دەبێت و پاشان پیر دەبێت و دەمرێت. بە واتایەکی تر ئەو شتانەی لە دەوروبەری خۆمان هەن و هەست بە بوونیان دەکەین، بۆ ماوەیەکی دیاری کراو

هەن، لەو کاتانەدا کە هەن ئالۆگۆڕ بەسەریاندا دێت، بەڵام لە ئاکامدا لەنێو دەچن و نامێنن، کەچی چەمکەکان ناگۆڕدرێن و وەک گوتمان هەمیشە وەکوو خۆیان هەن و دەمێننەوە.

ڕاستییەکەی پێوەندیی نێوان ڕاستی و چەمکەکان چییە؟ دەزانین کە شتە کۆنکرێتەکان هەن و ئێمە دەتوانین ڕاستەوخۆ هەستیان پێ بکەین، ئەی چەمکەکان چی؟ چەمکەکان هەن بەڵام پرسیار ئەوەیە کە لە چ شێوە و فۆرمێکدا بوونیان هەیە؟ فەیلەسووفە جیاوازەکان وەڵامی جیاوازیان بۆ ئەو پرسیارە هەیە کە دواتر بیر و بۆچوون و ڕوانگەی زۆربەیان سەبارەت بەو پرسە دەخرێتە بەرباس. لێرەدا تەنیا باس لە دوو بۆچوون دەکەین کە لە مێژووی فەلسەفە و لە پێوەندی لەگەڵ وەڵامدانەوە بەو پرسیارەدا بە بۆچوونی زاڵ و سەرەکی لەقەڵەم دەدرێن، ئەو دوو بۆچوونە یان هەڵوێستە پێیان دەوترێت ڕیئالیزم و نۆمینالیزم. ئەفلاتون ڕیئالیست بوو، ناوبراو لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە چەمکەکان لە جۆرە دنیایەکی ڕاستەقینە و بەرزی دیکەدا کە دەکەوێتە سەرووی هەستەکانی ئێمەوە بوونی سەربەخۆیان هەیە، ئەو ڕوانگەیە پێی دەوترێت ڕیئالیزمی توندئاژۆ. هەروەها ئەریستۆ کە پاش ئەفلاتوون بە دووهەمین فەیلەسووفی گەورەی یۆنان دادەنرێت، هەر ڕیئالیست بوو، بەڵام ئەو ڕیئالیستێکی مامناوەندی بوو، ناوبراو بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد کە چەمکەکان وەک جەوهەر بە جۆرێک لەنێو شتەکاندا بوونیان هەیە.

لەلایەکی دیکەوە نۆمینالیزم ئەو ڕوانگەیەیە کە دەڵێ تەنیا ئەو شتە کۆنکرێتانە هەن کە ئێمە هەستیان پێ دەکەین، بۆیە چەمکەکان هیچ بوونێکی سەربەخۆیان نییە. بەپێی ئەو تێڕوانینە چەمکەکان شتێکن کە ئێمە لە پێوەندی لەگەڵ ئەو شتانەی وەکوو گرووپ دەیانبینین و کەم و زۆر وەکوو یەکن، لە مێشک و بیری خۆماندا ڕێکیان دەخەین و بەو جۆرە سازیان دەکەین. ئێمە هەموو مرۆڤەکان لە گرووپێکدا دەپێچینەوە. پشیلەکانیش لە گرووپێکی دیکەدا دادەنین، ترۆمۆبیلەکانیش لە دەستەیەکی دیکەدا و هتد... بۆ هەر کام لەو گرووپانە چەمکێک واتە زاراوەیەک ساز دەکەین، ئەو زاراوەیە هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە کە دەکەونە چوارچێوەی ئەو گرووپەوە، هەر چەمکێک بە وشەیەک ناو دەنێین، واتە هەر وشەیەک بە ناوی چەمکێک یا کۆنسێپتێک دادەنرێت.

بەپێی نۆمینالیزم هیچ پێوەرێکی بابەتیی ئەوتۆمان نییە بەکار بهێنرێت بۆ دیاریکردنی ئەوەی کە دوو شتی زۆر وێکچوو لە یەک گرووپدا دابنرێن. ئێمە شتەکان لە چوارچێوەی گرووپ و بەکۆمەڵ دەپێچینەوە، چونکە پێمان وایە هاوشێوی یەکترن، بەگوێرەی ئەم ڕوانگەیە چەمکەکان بە شتێکی جەوهەری واتە هۆشەکی دەزانرێن. لە مێژووی فەلسەفەدا ژمارەیەکی زۆر فەیلەسووفی نۆمینالیست بەرچاو دەکەون، بەڵام گرنگترین پێشڕەوانی ئەو ڕوانگە فەلسەفییە بریتین لە تۆماس هۆبز، داڤید هیوم و لودویک ڤیتگنێشتاین. (لێرەدا ئێمە تەنیا باسی ئەو چەمکانەمان کرد کە لەسەر بنەمای شتە هەستپێکراو و کۆنکرێتەکان دروست دەبن، نەک چەمکە واتاییەکان وەکوو دادپەروەری، ئازادی، هاوپێوەندی و هاوسۆزی. ئەو پرەنسیپانەی کە لە سەرەوە باسمان کردن، لێرەش هەر ڕاست و دروستن؛ بۆ نموونە

ئەفلاتوونی ڕیئالیست پێی وابوو ئەو چەمکانەش لە ڕەهەندێکی دیکەدا بوونی سەربەخۆی خۆیان هەیە.)

ڕوانگەی ڕیئالیستەکان و نۆمینالیستەکان سەبارەت بە پێناسەکان لەگەڵ یەکتر تەواو جیاوازن، لە ڕوانگەی ڕیئالیستێکەوە پێناسە دەبێت جەوهەر و ناوەڕۆکی ئەو شتە دەستنیشان بکات کە پێناسەی دەکات، لە ڕوانگەی کەسێکی ڕیئالیستەوە جەوهەری مرۆڤ بریتییە لەوەی کە توانای بیرکردنەوەی ژیرانە و ڕاسیۆنالیستی هەیە، بۆیە مرۆڤ بە ئاژەڵێکی ژیر پێناسە دەکات. (ئەو پێناسەیە هی ئەریستۆیە). بەڵام نۆمینالیستەکان دەڵێن شتێک بە ناوی جەوهەر و ناوەڕۆک بوونی نییە، بۆیە چەمکەکان کەم و زۆر هەڕەمەکین و پێناسەکانیش ناتوانن هەڕەمەکی نەبن، لەبەر ئەوەیە کە نۆمینالیستەکان دەتوانن مرۆڤ بەوە پێناسە بکەن کە ئاژەڵێکە ئامراز بەکار دەهێنێت یان ئاژەڵێکە هەستی گەمەکردن و جەفەنگیی هەیە، مەبەست لە جەفەنگ بریتییە لە "humor". یان دەتوانێت بڵێت مرۆڤ ئاژەڵێکی ژیرە. لە ڕوانگەی نۆمینالیستەکانەوە هەموو ئەو پێناسانە بە ڕادەی یەک باشن یان وەکوو یەک خراپن.

دەبێت ئاماژە بەوەش بکرێت کە لە پێوەندی لەگەڵ چەمکەکاندا هەندێک کێشەی تر لە گۆڕێدان کە لێرەدا باسیان دەکەین. لە زمانە جیاوازەکاندا وشەی جیا جیا بۆ یەک چەمک بەکار دەبرێ، بۆ نموونە وشەکانی "Pferd"، "horse"» و "hest" لە جیاتی ئەسپ بەکار دەبرێن، لەلایەکی دیکەوە دەبێت ئەوەش بزانین کە جاری وایە یەک وشە بۆ چەند مەبەستی جیاواز بەکار دەبرێت، واتە وشەیەک لە جیاتی چەند چەمک بەکار دەهێرێت، وشەیەک کە چەند واتای جیاوازی هەیە و وەکوو ناوی چەند چەمک بەکار دێت، پێی دەوترێت هاوناو "homonym".

ئەگەر وشەیەکی هاوناو واتە هۆمۆنیم لە کاتی باس و قسەکاندا بێتە ئاراوە، واتاکەی لە کۆنتێکستەکەدا دەر دەکەوێت، واتە لەو بارودۆخەدا دەر دەکەوێت کە قسە و باسی تێدا دەکرێت، ڕوونە سەربازێک و کەسێک کە بەرگی کتێب دەگرێت، بە شێوەیەکی جیاواز لە وشەی پێرم (perm) تێ دەگەن، بەڵام جاری واش هەیە وا نییە، بۆیە زۆر گرنگە ئاگاداری ئەو باسە بین. هەندێک جار قسە و باسەکان ڕوون نین، کاتێک بە هەڵکەوت وشەیەک بە چەند واتا بەکار دەبرێت، مرۆڤ ناتوانێت چەمکە جیاوازەکان لە یەکتر جیا بکاتەوە. کاتێک وشەیەک بۆ دوو چەمکی جیاواز بەکار دەبرێت، ئەگەر کەسێک نەتوانێت ئەو دوو چەمکە جیاوازانە لە یەک جیا بکاتەوە، تووشی کێشەی زۆر گەورە دەبێت، ئەگەر لە کاتی باس و وتوێژدا بۆ بەڵگەهێنانەوە بتەوێت لە وشەیەک کەڵک وەرگریت کە چەند واتای هەیە، دەکرێت بە ئاکامێکی هەڵە بگەیت. هەڵەی لەو چەشنە پێی دەوترێت ناڕوونی، واتە "equivocation".

ئاوەز

ئیسحاق نیۆتۆن، زانای بەناوبانگی ئینگلیزی کە لە بواری فیزیکدا لێکۆڵینەوەی دەکرد، لە ڕێگەی

چاوەدێریکردنی ڕاســـتییەکانی دەوروبەر، پاشـــان هەڵێنجانی هەندێک ئاکام و دواتر ئەزموونکردنی سەرلەنوێی ئاکامەکان، بەتایبەتی هەندیک دیاردە و تایبەتمەندیی دیاریکراوی ئەوان، توانی یاساکانی میکانیـــک بدۆزێتـــەوە. ئەو لە ڕێگەی بەکارهێنانی هزر و ئاوەزەوە توانی بەو ئاکامانە بگات و یاســـا میکانیکییەکان فۆرمۆڵە بکات. ئاوەز ئەو تایبەتمەندییەیە کە مرۆڤ هەیەتی و بۆ ناسینەوە، ڕێکخستن، تەتەڵەکردن و بەکارهێنانی ئەو زانیارییانەی کە لە ڕێگەی هەســـتەکانەوە وەریان دەگرێت، بەکاری دەهێنێت. هەموو کەســـێک لە ژیانی ڕۆژانەیدا ئاوەز بەکار دەهێنێ، هەموومان ڕۆژانە بۆ چارەسەری کێشە و گرفتە بچووک وگەورەکان و هەروەها بۆ چارەسەری مەسەلە جۆراوجۆر و لە ژمارنەهاتووەکان لە ئاوەز کەڵک وەردەگرین، کاتێک دەمانەوێت لە شـــەقام بپەڕێنەوە، بۆ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی بـــارودۆخ و دیاریکردنی ئەوەی کە ئایا پەڕینەوەمان کارێکی دروســـتە یا پڕمەترســـی، ئاوەز بەکار دەهێنین. کاتێک دەمانەوێت شـــتێک بکڕین، لـــە ڕێگەی ئاوەزەوە توانای خۆمان لێک دەدەینەوە و هەڵســـەنگاندنی دۆخی خۆمان دەکەین و دواتر بڕیار دەدەین. جاری وا هەیە لە ئاوەزی خۆمان بۆ لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئەوە کەڵک وەردەگرین کە ئایا باشترە ئەو کارەی ئێستە بگورێن یان هەر درێژەی پێ بدەین، هەر بەو جۆرە لە هەموو ژیانماندا ئاوەز بۆ چارەسەری پرسە جۆراوجۆرەکان بەکار دەهێنین.

ســـەرەڕای هەموو ئەوانەش، زۆربەی خەڵک دەزانن تەنانەت ئەگەر بە هەموو تواناشمانەوە هەوڵ دەدەین بە دروســـتی لە ئاوەزی خۆمان بۆ چارەســـەری کێشە و گیروگرفتەکانمان کەڵک وەرگرین، جاری وایە تووشی هەڵە دەبین و بە ئاکامی دڵخواز ناگەین. بۆ پێشگیری لە هەلومەرج و بارودۆخێکی لەو چەشـــنە، پێویســـتە ئەو یاسا و ڕێسا و پرەنســـیپانە کە بۆ بیرکردنەوەیەکی ڕاست و دروست بە پێویســـت لەقەڵەم دەدەڕێن، وە بەرچاو بگرین. ئەو پرەنســـیپانە لقێکی سەربەخۆن و لە زانیننناسیدا پێی دەوترێت لۆژیک.

لۆژیک

بەپێی نەریت، زانستی لۆژیک بەسەر دوو لقی سەرەکیدا دابەش دەکرێت؛ هەڵسەنگاندن و بەراوردکردن (ئیستقراء و قیاس). (induction and deduction). کاتێک دەوروبەری ڕاستەقینەمان دەخەینە ژێر چاودێری و پاشـــان لەســـەر بنەمای ئەو زانیاری و تێبینییانە کە لە ڕێگەی ئەو چاوەدێرییەوە بەدەســـتمان هێناون، دەگەین بە ئاکامێک، بـــەوە دەڵێن هەڵێنجـــان. (induction). "بەردەکان نافڕن"، "هەموو مرۆڤەکان دەمرن" و "جگەرەکێشان ئەگەری مەترسیی تووشبوون بە شێرپەنجەی ســـییەکان دەباتە ســـەر"، چەند نموونەیەکن کە چۆنیەتیی تێپەڕین بە پرۆسەی "هەڵسەنگاندن" و ئاکام وەرگرتنمان بۆ ڕوون دەکەنەوە. با وردتر لەو باســـە بکۆڵینەوە کە چۆن بەو ئاکامە گەیشتووین کە "بەردەکان ناتوانن بفڕن"، ئێمە سەیری ژمارەیەک بەرد دەکەین و دەیانخەینە ژێر چاودێرییەوە،

دەبینیـــن بـــەردی ژمارە یەک نافڕێت، هەر بەو جۆرە دەبینین بـــەردی ژمارە دووش نافڕێت، دواتر دەبینین کە بەردی ژمارە سێش نافڕێت و هتد... ئێمە ئەو بەردانەمان لەو جێگەیە داناون کە ئێستە لەوێن، دواتر هەوڵ دەدەین کە ئەو بەردانە لە بارودۆخی جیا جیادا بخەینە ژێر چاوەدێرییەوە: جارێک کـــە هەوا تاریکە بەردەکان دەخەینە ژێر چاودێری، جارێکی دیکە لە کاتی بارانبارینداو پاشـــان لە کاتی درەوشانەوەی خۆردا، سەیری ئەو بەردانە دەکەین، ئەگەر بەردەکان لەگەڵ ئەو شتانە بەراورد بکەین کە توانای فڕینیان هەیە، بۆمان دەردەکەوێت ئەو شـــتانەی کە دەفڕن هەندێک میکانیزمی تایبەتییان هەن کە ئەگەری ئەوەیان پێ دەدەن کە بتوانن بفڕن، بااڵندەیەک لە کاتی فڕیندا باڵەکانی لێـــک دەدات تاکوو بفڕێـــت. فڕۆکە چەند مۆتۆڕ و باڵی هەن و بە هێزی مۆتۆڕ و باڵەکانی دەتوانێت بفڕێـــت، هتد... دەبینین کە بەرد هیچ ئامرازێکی ئەوتۆی نییە کە ئەگەر و ڕێگەی ئەوەی پێ بدات بتوانێت بفڕێت. لەســـەر بنەمای هەموو ئەو زانیاری و تێبینی و لێکۆڵینەوانە بەو ئاکامە دەگەین کە بەردەکان ناتوانن بفڕن. ئایا پاش ئەو پرۆســـە درێژخایەنە لە چاوەدێری و ئەزموون و هەڵسەنگاندن، دەتوانین بە دڵنیاییەوە بڵێین کە بەردەکان ناتوانن بفڕن؟ فەیلەسووفەکان لەو پێوەندییەدا وەاڵم و بۆچوونی جۆراوجۆریان هەیە کە لە بەشەکانی دواتری ئەم کتێبەدا باسی دەکەین.

هەندێـــک لەو میتۆد و شـــێوازانەی کە لە پرۆســـەی هەڵســـەنگاندن و ئاکامـــدا کەڵکیان لێ وەردەگیردرێت، لەاڵیەن فەیلەسووفی بەناوبانگی ئینگلیزی، جان ئیستیوارت میل، فۆرمۆڵە کراون.

لقـــی دووهەمـــی لۆژیک پێـــی دەوترێـــت بەراوردکـــردن (deduction)، هـــەر توێژینەوە و ئاکامێکی بەراوردکردن، بنەماکانی خۆی لەســـەر بناغەی دوو یان چەند پێشگریمانە (premises) دادەمەزرێنێـــت. ئەو بەیانەی کە کەســـێک لە ئاکامی ئەو پرۆســـەیەدا پـــێ دەگات، پێی دەوترێت ئاکامەوەرگرتـــن؛ نموونەیەک بۆ ئەو جۆرە توێژینەوە بەراوردکاری و بە ئاکامگەیشـــتنە دەکرێت ئەوە بێت: "لەبەر ئەوەی هەموو مرۆڤەکان دەمرن و ســـوقرات مرۆڤە، کەواتە ســـوقراتیش دەمرێت"، بەو جـــۆرە بۆچـــوون و ئاکامەوەرگرتنە دەوترێت بۆچوونی بەراوردکاری کە زۆر ســـادەیە. دیارە ئەو کارە هەموو کاتیش وا ســـادە نییە، باس و بۆچوونەکان تەنانەت ئەگەر زۆریش ئاڵۆز بن، ئەگەر وردیان بکەینەوە و دابەشـــیان بکەین بەسەر چەند بەشی بچکۆلەتردا، وەکوو ئەو نموونەی سەرەوە، ئەودەم دەتوانین کۆنترۆڵمان بەسەریاندا هەبێت و باشتر بگەین بە ئاکام. دیسانەوە هەندێک جار وردکردنەوە و دابەشکردنی بۆچوونێکی ئاڵۆز بۆ هەندێک بەشی بچکۆلە، دەتوانێت کێشە و ئاڵۆزیی لێ ساز ببێت.

دەوترێـــت کە بۆچوون و ئاکامێکی بەراوردکردن، ئەگەر یاســـا و ڕێســـاکانی لۆژیک لە بەرچاو بگرێت، ئاکامەکەی دروست دەردەچێت و ڕاست و باوەڕپێکراوە، ئەگەر پشت بە پێشگریمانە ڕاست و دروســـتەکان ببەســـتێت، بەرەو ئاکامێکی ڕاست و دروســـتمان دەبات. کاتێک ئاکامێک ڕاست و دروســـت نییە، واتای ئەوەیە کە پێشـــگریمانەکانی ڕاست نین یان پرەنســـیپ و ڕێساکانی زانستی لۆژیکی ڕەچاو نەکردووە، ئەوە دوا شـــتە کە لە بەراوردکردنە بەناوبانگەکەی "ئاراسمۆس مۆنتانۆسی

لۆدویک هۆلّبێرگ"دا هەیە؛ "بەردێک ناتوانێت بفڕێت، هەروەها دایە نیللەش ناتوانێت بفڕێت، ئێرگۆ، دایـــە نیللە بەردە"، ئەگەر ئەو بۆچوون و ئاکامەوەرگرتنە بخەینە نێو چوارچێوەی خشـــتەیەکەوە بەو جۆرە خۆی نیشان دەدات:

"دایکە نیللە" وایە کە "ناتوانێت بفرێت" واتە A بریتییە لە C
"بەردێک" وایە کە "ناتوانێت بفڕێ" واتە B بریتییە لە C
"دایە نیللە" بەرانبەرە لەگەڵ "یەک بەرد" A بریتییە لە B

ئێستا بە ئاسانی دەتوانین ببینین کە هەرچەند A و B وەکوو C دەردەکەون، بەڵام دیسان A بە دڵنایییەوە B نییە.

ئەگـــەر هەر بەو جۆرە گریمانە بەراوردکارییەی ســـوقراتیش بخەینە نێو خشـــتەوە بەم جۆرەی خوارەوەی لێ دێت:

"سوقرات" "یەک "مرۆڤ"ـە؛ A بەرانبەرە لەگەڵ B
"مرۆڤ" شیاوی "مردن"ـە؛ B بەرانبەرە لەگەڵ C
"سوقرات" کەسێکە کە "دەمرێت"؛ A بەرانبەرە لەگەڵ C

ئێستا بە ئاسانی دەتوانین ببینین کە ئاکامەکە ڕاست و باوەڕپێکراوە.

ئەریستۆ بە "باوکی لۆژیک" ناسراوە، ئەو یەکەم کەس بوو کە کاری بۆ دۆزینەوە و ڕێکخستنی یاسا و پرەنسیپەکانی بیرکردنەوەیەکی دروستی لۆژیکی کرد، هەر بۆیە لۆژیک وەکوو زانستێکی سەربەخۆ لەلایەن ئەریستۆ هاتە کایەوە. دیارە دواترگەلێک فەیلەسووفگەلی تریش لەو بوارەدا کاریان کردووە و ئەو زانستەیان بەرەوپێش بردووە، بۆ نموونە تۆماس ئەکیوناس و جۆن ستیوارت میل، بۆ دۆزینەوە و فۆرمۆڵەکردنی پرەنسیپ و یاساکانی زانستی لۆژیک کاری زۆریان کردووە.

هەستەکان

زۆرن ئەو کەسانەی بەڵگە بۆ ئەوە دەهێننەوە کە بۆ وەرگرتنی زانیاری و کۆکردنەوەی بەڵگە، جگە لە هەستەکان و ئاوەز، ڕێگەی دیکەشمان هەن. ئەوان دەڵێن کە "ئاوەز هەموو شتێک نییە و پێویستە هەســـت و ســـۆزیش لەبیر نەکەین"، دەڵێن هەندێک جار مرۆڤ هەست دەکات کە هەندێک کار، هەرچەند پاکانەی ژیرانەیشیان بۆ ناکرێت، بەڵام بە کردەوەیەکی دروست لەقەڵەم دەدرێن. بۆ نموونە دەتوانیت هەست بکەیت کە ڕێبازیک یان ڕوانگەیەکی تایبەتی سیاسی ڕوانگە و ڕیبازێکی دروستە.

کاتێک گوێمان لە دەســـتەواژەی هەســـت دەبێت، بیرمان بۆ ئەوە دەچێت کە بۆ نموونە ئەگەر دەســـت بۆ نزیکی ســـۆبەیەکی گەرم بەرین، هەســـت دەکەین کە گەرمە، هەر بەو جۆرە دەتوانین

هەســـت بکەین کە بەفر ســـاردە و هتد... ئەو زانیارییەی کە بەو شـــێوەیە بەدەستی دەهێنین، لە ڕێگەی هەستی دەستلێدانەوە بەدەست دێت. ئەو زانیارییەی کە لەو ڕێگەیەوە بەدەست دێت، لەژێر ناونیشـــانی هەســـتەکاندا دەخرێتە بەرباس، بەڵام وشەی هەست سەبارەت بە زۆر دیاردەی دیکەش بەکار دێت کە تەواو جیاوازە لەوەی کە لێرەدا باسمان کرد.

مرۆڤ دەتوانێت هەست بە خەم، شادی، بەخێڵی، ترس و بەختەوەری و هتد... بکات، ئەو جۆرە هەستانە لە ڕێگەی ئەو ئۆرگانانەوە دروست نابن کە پێیان دەوترێت ئۆرگانەکانی هەستکردن، ئەوانە بریتین لە دژکردەوەیەکی ئەتۆماتیکی کە لە بیروزەین و هۆشیاریی مرۆڤ و لە کاتی چاوەدێریکردنی هەندێـــک بارودۆخـــی دەرەکیدا بۆی دێنە پێش، کام بارودۆخ چ هەســـتێکمان تێدا دەخوڵقێنێت، لە بارودۆخێکەوە بۆ بارودۆخێکی دیکە و لە کەســـێکەوە بۆ کەســـێکی دیکە دەگۆڕدرێت، هەندێک دانمارکی کاتێک تیپی تۆپی پێی دانمارک بەســـەر تیمێکی تۆپی پێی سویددا سەرکەوتن بەدەست دەهێنێت، لەڕادەبەدەر خۆشحاڵ دەبن، کەچی کەسانی دانمارکیی واش هەن لەو پێوەندییەدا هیچ جۆرە هەســـتێکیان بۆ نایەتە پێش. هەر بەو جۆرە لە بارودۆخێکی ئاوادا زۆر ســـویدیش هەن کە بە دۆڕانی تیمی تۆپی پێی وڵاتەکەیان هەستێکی زۆر ناخۆش و پڕ لە نارەزایەتی دایان دەگرێت.

لەڕاســـتیدا وشـــەی هەســـت بۆ ئەو دوو بارودۆخە بەکار دەبردرێت، بۆ ئەوەی کە تووشی هیچ نارووناییەک نەبین، باشـــترە بۆ باســـکردن لە دیاردە جیاوازەکان لە چەمکی جیاواز کەڵک وەرگرین، بۆ وەرگرتنی زانیاری لە ڕێگەی دەســـت لێدان و بۆ ئەو هەستەی لە پێوەندی لەگەڵ باس و بابەتە جۆراوجۆرەکان لە بیرماندا دروســـت دەبێت، هەر لە وشـــەی هەســـت کەڵک وەردەگرین، ئەوە بە جۆرێک جێی گرتووە کە زەحمەتە بتوانین وشـــەیەکی نوێتر لەو بارەوە ڕۆ بنێین. بۆیە کاتێک باس لـــەو دژکـــردەوە ناخودئاگایە دەکەین کە لە ژیانی ڕۆژانە و لە بیرماندا دێنە پێش، هەر لە وشـــەی هەســـت کەڵک وەردەگرین، مەبەســـتمان دیاردەکانی وەکوو ترس، شادی، بەخێڵی و هیدـ... کاتێک خەڵک دەڵێن کە هەســـت دەکەن ئەم یان ئەو ڕێباز و بیر و بۆچوونی سیاســـی دروستە، ئاماژە بەو جۆرە هەستکردنە دەکەن، هیچ گومانێک لەوەدا نییە کە مرۆڤ دەتوانێت لە ڕێگەی هەستەکانییەوە زانیاری بەدەست بهێنێت، بەڵام سەبارەت بەوەی کە ئەو زانیارییەی لەو ڕێگەیەوە بەدەست دێت، چ پێگە و بایەخێکی زانیناسیی هەیە، لەنێو فەیلەسووفەکاندا جیاوازیی بۆچوون یەکجار زۆرە.

باوەڕ

زۆربەی مەســـیحییەکان دەڵێن کە باوەڕیان بـــە بوونی خودا هەیە، ئەوان قەبووڵ دەکەن کە بوونی خودا بە ئاوەز پاساو ناکرێت، بەڵام هەر چۆنێک بێت باوەڕیان بەوە هێناوە و باوەڕیان وایە خودا بوونی هەیە. هەروەها هەندێک لەو باوەڕەدان کە عیسا کوڕی خودا بووە، فریشتە هەیە، جیهان لە حەوت ڕۆژدا دروست بووە، هتد... دەبێت بگوترێت کە باوەڕ بە خودا و چیرۆکی ئافراندن، بۆ پەیڕەوانی ئایینە

ئاسمانییەکانی دیکەش هەر ڕاستە.

ئەگەر داوا لەو جۆرە کەسانە بکەین کە بەڵگە و هۆکار بۆ پاساوی باوەڕی خۆیان بێننەوە، دەڵێن پێویست بە بەڵگەهێنانەوە ناکات و باوەڕ بە تەنیا بەسە. هەندیک کەسی تر لەوان باس لە دیاردەیەک دەکەن کە پێی دەوترێت "وەحی" یان فەرمانی خودا، لێرەدا خودا (عیسا یان مریەمی داوێن پاک) ڕاستەوخۆ لەگەڵ مرۆڤێک پێوەندی دەگرێت و قسەی لەگەڵ دەکات، ساوڵ یەکێک لەو کەسانە بوو کە لە سەردەمەکانی پاش مەرگی مەسیحدا بە شێوەیەکی زۆر کاریگەر بە دوای ئەزیەت و ئازاردانی مەسیحییەکانەوە بوو، کاتێک ساوڵ لە ڕێگەی وەحیەوە لە عیسا پەیامێکی پێ گەیشت، ئایینی مەسیحییەتی قبووڵ کرد و ناوی خۆشی گۆڕی بۆ پاوڵوس.

ئەو تیۆرییەی کە دەڵێت مرۆڤ جگە لە ئاوەز و هەستەکانی، لە ڕێگەی دیکەشەوە دەتوانێت زانست و زانیاریی سەبارەت بە ڕاستی و دەوروبەری ڕاستەقینەی خۆی بەدەست بهێنێت، پێی دەوترێت عیرفان، ئەو کەسانەی لایەنگری ئەو ڕێبازەن، زۆرتر لە ڕێگەی بۆچوون و بەڵگەهێنانەوەی مێتافیزیکییەوە پاکانە بۆ ئەو بیر و بۆچوونە دەکەن. ئەوان دەڵێن سەرەڕای ئەو ڕاستییەی کە هەستی پێ دەکەین، ڕاستییەکی تریش هەیە کە بۆ بەدەستهێنانی زانیاری سەبارەت بەو ڕاستییە، پێوستە لە هەندێک ڕێگەی دیکە کەڵک وەرگرین.

بیر و بیرۆکە جەوهەریەکان (ئەو بیرۆکانەی لەگەڵمان لەدایک دەبن)

هەندێک کەسیش بانگەشە بۆ ئەوە دەکەن کە ئێمە خاوەنی هەندێک بیر و بیرۆکە و زانیاریی ئەوتۆین کە هەر لە زگماکەوە لەگەڵمانن و لەگەڵمان لەدایک دەبن، تەنانەت ئەفلاتوون لەو بڕوایەدا بوو کە هەموو مرۆڤەکان هەر لە سەرەتای لەدایکبوونیانەوە بەشێوەیەکی جەوهەری خاوەنی گشت ئەو زانست و زانیارییەن کە دەکرێت دواتر بەدەستی بهێنێت، هەر بۆیە لە ڕوانگەی ئەوەوە خوێندن و فێربوون شتێک نییە جیا لە دۆزینەوەی سەرلەنوێی ئەو زانیارییانە. کەچی ئەریستۆ بۆچوونێکی دیکەی هەبوو، ئەو پێی وابوو کە مرۆڤ لە سەرەتای لەدایکبوونییەوە هیچ زانست و زانیارییەکی نییە، واتە هۆش و مێشک وشیارییەکەی وەک کاغەزێکی سپییە.

فەیلەسووفەکانی قۆناخەکانی دواتر لەو بارەوە خاوەنی بۆچوونی جۆراوجۆرن، بەڵام هیچ کامیان لەو پێوەندییەدا وەکوو ئەفلاتوون نەچوونەتە پێش، زۆربەیان لەسەر ئەو بڕوایەن کە مرۆڤ لە سەرەتای لەدایکبوونییەوە لانیکەم بە شێوەیەکی جەوهەری، خاوەنی هەندێک زانست و زانیارییە. لایبنیز پێی وابوو کە مرۆڤ هەر لە سەرەتاوە خاوەنی هەندێک بیر و بیرۆکەیە. دیکارت دەیوت کە ئەو دەزانێت بیر و بیرۆکە جەوهەرییەکان لە کوێیەوە دێن: "ئەوان لەلایەن خوداوە لە دەروونی ئێمەدا چێنراون". کەچی جان لۆک، فەیلەسووفی بەناوبانگی ئینگلیزی، لەو بارەوە هەمان بۆچوونی ئەریستۆی هەبوو، واتە ئەویش دەیوت مرۆڤ لە کاتی لەدایکبوونیدا هۆش و وشیارییەکەی وەکوو

کاغەزێکی سپی وایە و هیچی لەسەر نەنووسراوە.

ئۆبژێکتیڤ و سۆبژێکتیڤ (بابەتیانە و هۆشەکی)

لە زانیناسیدا جیاوازیدانان لە نێوان ئۆبژێکتیڤ و سۆبژێکتیڤدا واتە (بابەت و هۆش، بابەتیانە و جەوهەری) زۆر گرنگە، ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤی لە زانیناسیدا لەسەر ئەو بناغەیە ڕاوەستاوە کە ڕاستیی هۆشەکی و بابەتیانەی ڕاستەقینە سەربەخۆ لە هۆش و وشاریی ئێمە بوونی هەیە، هەر بۆیە پێویستە مرۆڤ بۆ بەدەستهێنانی زانست و زانیاری هەندێک ڕێکار و ڕێوشوێنی تایبەتی پەیڕەو بکات، لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئەو ڕێکارە دیاریکراوانە و بە وەفادارمانەوە بە بنەمای بابەتەکە واتە ئۆبژێکتەوە، ئەو ئاکامەی کە لەو پرۆسەیەدا پێی دەگەین، ئاکامێکی بابەتیانە و هۆشەکی دەبێت. دەبێت ئەوەش بگوترێت کە بابەتیانەبوون پێویست بەوە ناکات کە نالایەنگری و بێلایەنیی لەگەڵ بێت، واتە بێلایەنی هەردەم مەرجێکی یەکلاکەرەوەی بابەتیانەبوون و هۆشەکیبوون نییە.

ڕوانگەی سوبژێکتیڤیستی (هۆشەکی و جەوهەری) لەسەر بنەمای دونیابینیی هۆشەکی لە مێتافیزکدا (واتە ئەوپەڕی سروشت) ڕاگیراوە، بەگوێرەی ئەو جیهانبینییە هیچ ڕاستی و ڕاستەقینەیەکی بابەتیانە و ڕەها بوونی نییە، بۆیە هیچ یاسا و ڕێسایەکی هۆشەکی و بابەتیانەی ئەوتۆشمان نییە تاکوو بۆ ناسینی دنیا و بەدەستهێنانی زانست و زانیاری بتوانین پێڕەویی لێ بکەین. هۆشەکیبوون یا هۆشەکیگەرایی دەڵێت کە هەموو جۆرە ناسینێک لە بنەڕەتدا لە هەست، سۆز، ڕوانگە، هەڵوێست و بیر و ڕاکانی جەوهەریی مرۆڤەوە سەرچاوە دەگرن. لایەنگرانی ئەو جیهانبینییە دەڵێن زانست سەربەخۆ نییە و بەستراوەتەوە بە جەوهەر و هۆشی مرۆڤەوە، بۆیە ڕێژەییشە.

با بە هێنانەوەی چەند نموونە ئەو باسە پتر ڕوون بکەینەوە:

ئەگەر مامۆستایەک لە کاتی هەڵسەنگاندنی قوتابییەکی خۆیدا لەسەر بنەمای چۆنیەتیی وەڵامدانەوەی قوتابییەکان لە تاقیکردنەوەکاندا و هەروەها لەسەر بنەمای خۆماندووکردن و خوێندن و چالاکیی قوتابییەکان نمرەیان پێ بدات، ئەو هەڵسەنگاندنە بە هەڵسەنگاندنێکی بابەتییانە ئەژمار دەکرێت، لێرەدا مامۆستا ئۆبژێکتیڤیستە، بەڵام ئەگەر مامۆستاکە لە کاتی هەڵسەنگاندنی قوتابییەکاندا لەسەر ئەو بنەمایە نمرەیان پێ بدات کە ناوبراو لایەنگری فلانە حیزبە کە ئەو دژیەتی، یان بە شێوەیەک جلوبەرگ لەبەر دەکات کە مامۆستا حەزی لێی نییە، ئەوە ئەو هەڵسەنگاندنە بە هەڵسەنگاندنێکی هۆشەکی ئەژمار دەکرێت، لێرەدا دەوترێت مامۆستاکە سۆبژێکتیڤیستە.

نموونەیەکی دیکە: وای دادەنین کە ڕۆژنامەنووسێک پێویستە هەڵسەنگاندن بۆ کتێبێک بکات، کتێبەکە لەلایەن کەسێکەوە نووسراوە کە ئەو ڕۆژنامەنووسە خۆشی ناوێت و لەگەڵ ئەو بیر و بۆچوونانەش دژایەتیی هەیە کە لە کتێبەکەدا هاتوون، جا ئەگەر ئەو ڕۆژنامەنووسە لەسەر ئەو

بنەمایە هەڵسەنگاندن بۆ کتێبەکە بکات، ئەوە ناوبراو کەسێکی هۆشەکیگەرا و سۆبژێکتیڤیستە. لە لایەکی دیکەوە ئەگەر ڕۆژنامەنووسەکە، بێ وەبەرچاوگرتنی ئەو حوبب‌و بوغزە، بە ئەسڵی بابەتەکەو نیوەڕۆکی کتێبەکە وەفادار بێ، هەروەها ئەوە هەڵسەنگێنێ کە کتێبەکە چەندە لە شی‌کردنەوەو هێنانەگۆڕی ئەو بیرۆکانەدا سەرکەوتوو بووە کە مەبەستی کتێبەکەیە، ئەودەم ئەو لێکۆڵینەوەیە لێکۆڵینەوەیەکی بابەتییە. لەحاڵەتێکی ئاوادا ڕۆژنامەنووسەکەش ئۆبژێکتیڤیستە.

هەندێک کەس دەڵێن "چونکە جەوهەر واتە مرۆڤ خەریکی ناسینی دنیایە، هەموو جۆرە زانست و ناسێنێک هۆشەکی و جەوهەرییە"، مەبەست ئەوەیە کە هەموو جۆرە ناسین و زانستێک لە ژێر کاریگەری و شوێندانەریی ئەو کەسەدایە کە کاری لەسەر دەکات، یان چونکە هەموو جۆرە زانیاری و ناسینێک لەژێر شوێندانەریی مرۆڤدایە، ناتوانین هیچ ستانداردێکی دیاریکراومان بۆ ناسین و زانست هەبێت. ڕاستە هەموو زانست و ناسینێک تاکەکەسییە، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە ئەوە دەکەوێتە سەر ئەو کەسە خۆی کە ئایا دەیهەوێت کەسێکی بابەتیانە و ئۆبژێکتیڤ بێت یان کەسێکی هۆشەکی و سوبژێکتیڤ، لەو پێوەندییەدا ئەوە فەلسەفەی تاکەکەسی و تایبەتیی ئەو کەسەیە کە لەو بارەوە بڕیار دەدات، لە پێوەندی لەگەڵ ئەو ڕۆژنامەنووسەدا ئەو ڕاستییەمان بە ڕوونی بۆ دەردەکەوێت کە لە نموونەی سەرەوەدا باسمان کرد. ئەگەر کەسێکی هۆشەکیگەرا و سۆبژێکتیست بێت، ناوبراو بەگوێرەی فەلسەفەی تاکەکەسی و بۆچوون و ڕوانگە تایبەتییەکانی خۆی ڕەخنە لە کتێبەکە دەگرێت، بەڵام ئەگەر کەسێکی بابەتیانەگەرا و ئۆبژێکتیڤیستیش بێت، لەسەر بنەمای بابەتەکانی نێو کتێبەکە لێکۆڵینەوە دەکات و پاشان بڕیار دەدات.

ئۆبژێکتیڤیستەکان و سۆبژێکیڤیستەکان بۆچوون و تێگەیشتنی تایبەت بە خۆیان لەسەر "ڕاستی" هەیە، بۆچوونی بابەتیانە واتە ئۆبژێکیڤیست، لەسەر ئەو بڕوایەیە کە "ڕاستی" شتێکە کە لەگەڵ "ڕاستەقینە" یەکانگیرە، واتە ڕاستی ئەو شتەیە کە لەگەڵ ڕاستەقینە بێتەوە. بە واتایەکی دیکە ئەو شتەی کە لەگەڵ ئەو ڕاستەقینەیە دێتەوە و دەتوانین ببینین و هەستی پێ بکەین، ڕاستییە.

ئەو تێگەیشتنە لە ڕاستی پێی دەوترێت "تیۆری لەگەڵ هاتنەوە" یان "بیردۆزیی یەکانگیری" (correspondence theory). ئەو تیۆرییە لە بنەڕەتدا لەلایەن ئەریستۆیەوە تیۆریزە کراوە، بەگوێرەی ئەو تیۆرییە ئەگەر بمانهەوێت بزانین کە "باڵای ئازاد لە باڵای ڕزگار بەرزترە"، دەبێت بچین لە نزیکەوە لەو بارەوە لێکۆڵینەوە بکەین، هەر دوو کەسەکە بخەینە ژێر چاودێری و زانیاریی پێویست بۆ ئەو مەبەستە کۆ بکەینەوە و پاشان لەسەر بنەمای ئەو زانیارییە مەیدانییانە کە کۆمان کردوونەتەوە، بە شێوەیەکی دروست و ڕاستییەکی ڕاستەقینە ئاکام وەرگرین و بڕیار بدەین. کەچی کەسێکی هۆشەکی و سۆبژێکتیست پاسا و بۆ ئەوە دەهێنێتەوە کە "ڕاستی" ڕەنگە لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی دیکە جیاواز بێت و ئاڵوگۆڕی بەسەردا بێت، «ئەو شتەی بۆ تۆ ڕاستە، مەرج نییە بۆ منیش ڕاست بێت".

مەبەست

ئەخلاقی ئەرک و بەرپرسایەتی

چێژوەرگرتن

قازانجباوەڕی

خۆنەویستی

خۆویستی

کێشەی دەبێت و نابێت

ئـــاکار، یا زانســـتی ئەخلاق، ئەو لقە لە فەلســـەفەیە کە ســـەبارەت بەوەی کـــە چ کار و کردەوە و هەڵســـوکەوت، یان چ شتێک دروست و چ شـــتێک دروست نییە، لێکۆڵینەوە دەکات. لەوەش زیاتر ئاکار ئەو نۆرم، پرەنســـیپ، ستاندارد و ڕێوشـــوێنانەی کە بۆ هەر کردار و هەڵسوکەوتێکی ڕاست و دروست پێویستن، دەستنیشان دەکات.

کاتێک دەوترێت شـــتێک "نائەخلاقی"ە بە واتای ئەوەیە کە ئەو شتە، ئەو کارە، ئەو کردەوەیە و هتد...، بە پێچەوانەی هەندێک نۆرم و ڕێوشوێنی ئەخلاقییە؛ بۆ نموونە ئەگەر مرۆڤ پێی وایە دزی کارێکی بێئەخلاقییە، دەبێت پێڕەوی ئەو نۆرم و پرەنسیپانە بێت، کە دەڵێن مرۆڤ نابێت دزی بکات. لە هەموو کۆمەڵگەکاندا نۆرم و ڕێوشـــووێنی ئەخلاقی هەن، بەڵام ئەو نۆرمانە لە کۆمەڵگەیەکەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی دیکە و لە ســـەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر، دەگۆڕدرێن. هەندێک لەو هەڵسوکەوت و کار و کردەوانـــەی لە کۆمەڵگەیەکدا قەبوولْ دەکرێن، لە کۆمەڵگەیەکی تردا پەســـند ناکرێن؛ بۆ نموونە ئەمڕۆ خواردنەوەی مەی و مەشرووب، لە هەندێک کۆمەڵگەدا قەبوولْ دەکرێت و لە هەندێک کۆمەڵگـــەی دیکەدا، بە کردەوەیەکی ناپەســـند و بەپێچەوانەی نۆرمەکان دادەنرێت. هەندێک کار و کردەوە کە هەنووکە قەبوولْ ناکرێن، ســـەردەمانێک نەک هەر قەبوولْ دەکران، بەڵکوو سەدان ساڵْ لەمەوبەر بە جۆرێک بە ناچاری دەکران. جادووگەر سووتاندن، لە سەردەمەکانی پێشوودا، نموونەیەکی سامناکی ئەو باسەیە، دیارە ڕێوشوێن و نۆرمی ئەخلاقیی ئەوتۆش هەن کە لە سەرتاسەری جیهاندا وەکوو یەک پەســـندن؛ بۆ نموونە لە هەموو شـــوێنێک دزی و مرۆڤکوشـــتن بە کردەوەی ناپەسند دادەنرێن و قەدەغەن. گرنگترین پرســـیار لە ئاکاردا ئەوەیە کە ئایا ڕێوشوێن و ئاکار و هەڵسوکەوت و نۆرمی ئەخلاقیی ئەوتۆی جیهانی هەن کە لە هەموو شـــوێنیک و لە هەموو ســـەردەمێکدا بکرێت گشت مرۆڤەکان وەکوو یەک جێبەجێیان بکەن؟

مەبەست

ئەخلاق بریتییە لە سەرجەمی ئەو نۆرم و پرەنسیپ و ڕێوشوێنانە کە کار و کردەوە و هەڵسوکەوتی مـــرۆڤ ڕێنوێنی و ئاڕاســـتە دەکەن، دەبێـــت بزانین کە هەر کار و کردەوەیـــەک ئامانجێکی هەیە،

مەبەســـتی خەڵک لە هەر کارێـــک ئەوەیە کە لەو ڕێگەیەوە ئامانجێک بەدەســـت بهێنن، یان بۆیە ئەو کارە دەکەن چونکە بە کارێکی باش و پربایەخی دەزانن، ئەگەر وای وێنا بکەین کە پێویســـتە تیۆرییەکی ئەخلاقی فۆرمۆڵە بکەین، دەبێت لە پێشـــدا بزانین ئامانج لەو کارە چیە، واتە دەبێت لە پێشدا ئەوە ڕوون بکەینەوە کە ئامانج لەو تیۆرییە ئەخلاقییە چیە، ئەوە پرسیارێکی زۆر گرنگە. ئاخر تیۆرییە ئەخلاقییەکان لەســـەر بنەمای ئەو ئامانج و مەبەســـتانە کە وەکوو ئامانجی خۆیان دیاریان دەکەن، بەسەر تیۆریی ئەخلاقیی جۆراوجۆردا دابەش دەبن.

ئەگـــەر ئامانج بریتی بێت لە خزمەت بە کۆمەڵ و کۆمەڵگە، ئەوە تیۆرییەکی ئەخلاقیی تایبەت بەو مەبەســـتەمان پێویســـتە، بەڵام ئەگەر ئامانـــج بریتی بێت لە بەجێهێنانی ئـــەرک و ڕاپەڕاندنی بەرپرســـایەتی، ئەوە جۆرە تیۆرییەکی دیکەی ئەخلاقیمان پێویستە کە ئەو مەبەستە بەدی بهێنێت، لەلایەکی دیکەوە ئەگەر ئامانج بریتی بێت لە بەرژەوەندی و ویســـتە تاکەکەســـییەکان، گەشـــە و پەرەسەندنی تاکەکەســـی و دابینکردن و دەســـتەبەرکردنی قازانجەکانی تاکەکەسی، ئەوە ئەخلاق یان ئاکاری ترمان پێویســـتە. ئەو پرســـیارەی کە دەڵێت تیۆرییەکی فەلسەفی دەبێت چ ئامانجێکی هەبێت؟ بە شێوەی جۆراوجۆر لەلایەن فەیلەسووفەکانەوە وەڵام دراوەتەوە و لێرەدا بە کورتی چاوێک دەگێڕین بەســـەر گرنگترینی تیۆرییە ئەخلاقییەکاندا و لە بەشـــی دووهەمی کتێبەکەدا لەو بارەوە زۆرتر دەدوێین.

ئەخلاقی ئەرکدار (DUTY ETHICS)

ئەو تیۆرییە دەڵێت هەندێک دەســـەڵات و کاربەدەســـت بڕیار دەدەن کە چ شـــتێک دروستە و چ شتێک نادروســـتە، بەبێ لەبەرچاوگرتنی ویست و بۆچوون و هەڵسەنگاندنەکانی خۆمان، ئێمە تەنیا ئەوەمان لەســـەرە کە گوێڕایەڵی فەرمان و بڕیارەکانی ئەوان بین، ئێمە تەنیا ئەوەمان لەســـەر شانە کـــە ئەرکی خۆمان بەجێ بگەیەنین و پێڕەوی لەوان بکەین، لێرەدا بایەخی ئەخلاقیی هەر کردەوە و هەڵســـوکەوتێک، بەگوێرەی ئەو پێوانەیە هەڵدەســـەنگێنرێت و بڕیاری لەسەر دەدەرێت کە تا چ ڕادەیـــەک لەگـــەڵ ئەو فەرمان و داخوازییانە دێتەوە کە ئەو دەســـەڵات و کاربەدەســـتانە دیاریان کردوون؛ نموونەی ئەو دەســـەڵات و کاربەدەستە دەکرێت سەرۆک عەشیرەت، پاشا، کاربەدەستانی حکوومەت، بەرپرسانی سیاسی، یاسا یان خودا بێت.

بەگوێرەی ئەو جۆرە ئەخلاقییاتە، خەڵک ناتوانن بۆ خۆیان هەڵســـەنگاندنی ئەخلاقی بکەن، بۆیە بۆ ئەوەی بێســـەرەوبەرەیی و ئاژاوە ڕوو نەدات، دەبێت دەســـەڵاتێک هەبێت کە نۆرم و یاسا و ڕێسا ئەخلاقییـــەکان دیاری بکات، خەڵکیش بێ گوێدانە ئـــەوەی کە خۆیان ڕوانگە و بیروبۆچوونیان لەو بارەوە چییە، پێویســـتە پێڕەوی لەو نۆرم و ڕێوشـــوێن و پرەینســـیپانە بکەن و ڕەچاویان بکەن. ئەو هەڵوێستە لەو گوتەیەدا بە باشترین شێوە بەیان کراوە کە دەڵێت: "بەبێ بوونی خودا، هەموو شتێک

ڕێگەپێدراوە". (ئەو ڕستەیە لە ڕۆمانی "برایانی کارامازۆف"ـی دیستۆفسکی وەرگیراوە).

لێـــرەدا مەبەســـت ئەوەیە کە بەبێ هەبوونی خودا یان دەســـەڵات، ڕێبەر یان ســـەرچاوەیەکی باڵادەســـت کە بتوانێت ئەوەمان بۆ دیاری بکات کە چ شـــتێک دروستە و چ شتێک دروست نییە، هەر بەو جۆرەی کە خودا لە دە فەرمانەکەی خۆیدا ڕوونی کردوونەتەوە، ئێمەی مرۆڤەکان ئەگەری ئەوەمان نییە خۆمان لەو بارەوە شـــتێک بزانین، جا ئەگەر کەســـێک ئەگەری ناسین و دیاریکردنی ئەوەی نەبێت کە ڕاست و ناڕاست، چاک و خراپ لێک جیا بکاتەوە و هەرشتێک بە مێشکیدا بێت دەیکات . بۆیە بەگوێرەی ئەو تیۆرییە ئەخلاقییە، بەبێ هەبوونی ڕێبەر یان سەرچاوەیەکی باڵادەست یان دەســـەڵاتێک کە مرۆڤەکان لە بواری ئەخلاقییەوە ڕێنوێنی بکات، هیچ یاســـا و ڕێوشـــوێنێکی ئەخلاقـــی لە گۆڕێدا نییە، زۆربەی ئایینەکان بە نوێنگەی تیۆرییـــە ئەخلاقییە ئەرکدارەکان ئەژمار دەکرێن.

چێژوەرگرتن (هێدئۆنیزم)

تیۆریـــی هێدئۆنیزم یـــان چێژوەرگرتن دەڵێت؛ ئامانجی مرۆڤ لە هـــەر کار و کردەوەیەک بریتییە لە بەدســـتهێنانی زۆرترین ڕادەی چێژ و خۆشی، هێدئۆنیزم ڕیشـــەکەی لە وشەی "hedone"ی یۆنانییـــەوە هاتووە کـــە بە واتای مەیل و هەوەس دێت، بەپێی ئـــەو بیردۆزییە، تەنیا پێوانەیەک بۆ هەڵسەنگاندنی هەر کار و کردەوەیەک ئەوەیە کە ئایا ئەو کردەوەیە چەندە خۆشی و چێژ بە بکەری کارەکە دەبەخشێت.

کەواتە کەســـێکی هێدئۆنیســـت کە لایەنگری تیۆریی چێژوەرگرتنە، بۆ بەدەســـتهێنانی چێژ و خۆشی لە ژیانی خۆیدا کەڵک وەردەگرێت، چێژ و خۆشیش لە گەلێک بواری جۆراوجۆردا بەدەست دێت؛ وەک خواردن، هەستان و دانیشتن لەگەڵ دۆست و ناسراوان، مەستی و خواردنەوە، گۆرانی و سەما و هەڵپەڕکێ و مۆسیقا، هونەر و کاری هزری و هتد... ڕادەی خۆشی و چێژوەرگرتن دەکرێت هەم بەپێی چڕی و خەســـتییەکەی و هەم بەگوێرەی ئەو ماوە کاتییە بپێورێت کە چێژوەرگرتنەکە دەخایەنێت، بەو پێیەش بۆ کەسێکی هیدۆنیست، کردەوەیەکی ئەخلاقی ئەوەیە کە تاکوو ئەو شوێنەی کە ئەگەری هەیە، چێژ بە بکەرەکەی ببەخشـــێت. دیارە ئەوە بەو واتایە نییە کە هێدۆنیســـتەکان هێندە سەرەتایین کە تەنیا بیر لە چێژوەرگرتنی کورتماوە دەکەنەوە، کەسێکی هێدۆنیست دەتوانێت گوێ بداتە مۆســـیقای کلاســـیک یان کتێبەکانی کانت بخوێنێتەوە و سەگیش لەگەڵ خۆی ببات دەرەوە بۆ گەڕان و پیاســـەکردن، بەو مەرجەی کە ئەو کار و چالاکییانە گەورەترین چێژ و خۆشیی پێ ببەخشن. لە لایەکی دیکەشەوە ئەو کەسەش کە هەموو شەوێک تاکوو درەنگانی شەو بێ ئەوەی بیر لە سبەینێ بکاتەوە، خەریکی مەستی و کەیف و ڕابواردنە، هەر بە هێدۆنیست دادەنرێت.

دەتوانیـــن بڵێین کە چێژوەرگرتن هیچ جۆرە نۆرم و پرەنســـیپ و چوارچێوەیەک دیاری ناکات،

لەو بارەوە کە کام کردەوە و کام هەڵسوکەوت بە کردەوە و هەڵسوکەوتێکی ئەخلاقی دادەنرێن، چێژوەرگرتن بێدەنگە. گرنگ ئەوەیە ئەو کار و کردەوانە خۆشی و چێژیان بۆ بکەرەکە بەدواوە بێت، دەبێت ئەوەش بگوترێت کە ئەو کەسەش چێژ و خۆشی لە ئەزیەت و ئازاردانی کەسانی دیکە وەردەگرێت، هەر بە هێدۆنیست لەقەڵەم دەدرێت.

قازانجباوەری (utilitarianismsm)

قازانجباوەری یا ئوتیلیتاریانیزم تیۆرییەکی ئەخلاقییە، جێرمی بنتام و جان ستیوارت میل، کە دوو فەیلەسووفی گەورەی ئینگلیزین، دایانهێناوە، دیارە شێوەیەک لەو جۆرە بیرۆکەیە لە سەرەتاکانی دەورانی یۆنانی کۆندا هەبوون.

قازانجباوەری جۆرێک خۆشی و چێژوەرگرتنی بەکۆمەڵە، ئامانج لە هەر کار و کردەوەیەک بریتییە لە چێژوەرگرتن، بەڵام نەک بۆ ئەو کەسەی کە کارەکە دەکات، بەڵکوو بۆ هەمووان. واتە ئەو کارە پێویستە خێری گشتیی تێدا بێت و لە قازانج و بەرژەوەندیی زۆربەی خەڵک تەواو بێت، نێوەرۆکی ئەو تیۆرییە ئەخلاقییە دەڵێت؛ "زۆرترین ڕادەی شادی و خێر و خۆشی، بۆ زۆرترین ڕادەی خەڵک"، لەو تیۆرییەدا مەبەست لە چێژوەرگرتن، چێژوەرگرتنی تاکەکەسی نییە، بەڵکوو مەبەستی سەرەکی بریتییە لە خۆشبژیوی و خۆشبەختی و ژیانێکی باش بۆ هەمووان.

کەسێکی قازانجباوەر لە خۆی دەپرسێت: کام کار و هەڵبژاردە دەتوانێت زۆرترین ڕادەی خۆشبژیوی و خێر و خۆشی بۆ زۆرترین ڕادەی خەڵک دابین بکات؟ کەواتە ئەو کەسەی کارەکە دەکات، نابێت لە پێشدا قازانج و بەرژەوەندیی خۆی یان خۆشی و چێژوەرگرتنی خۆی لەو کارە وەکوو مەبەستی سەرەکی لە بەرچاو بێت، بەڵکوو دەبێت ئەوەی لە بەرچاو بێت کە ئەو کردەوەیە، ئەو هەڵبژاردەیە و هتد... خێری گشتیی تێدا بێت و لە بەرژەوەندیی کۆمەڵدا بێت، لێرەدا مەبەست لە خێر و بەرژەوەندیی گشتی، دەکرێت خێر و بەرژەوەندیی مرۆڤایەتی، نەتەوە، وڵات، گەل، چین و تۆژێکی کۆمەڵایەتی، کۆمەڵگە و بنەماڵە و هتد... بێت.

قازانجباوەری دوو جۆرە:

کار - قازانجباوەری و یاسا - قازانجباوەری (action-utilitarianism and rule-utilitarianism).
مەبەست لە کار - قازانجباوەری ئەوەیە کە لە کاتی جێبەجێکردنی هەر کار و کردەوەیەکدا هەڵسەنگاندن بۆ ئەو کارە، ئەو کردەوە، ئەو هەڵبژاردەیە و... بکەین کە تاکوو چ ڕادەیەک بە قازانجی خێری گشتی و خۆشبژیویی گرووپ تەواو دەبێت؟ بەڵام مەبەست لە یاسا - قازانجباوەری ئەوەیە کە دەبێت لەو یاسا و ڕێسا و نۆرم و پرەنسیپانە پێڕەوی بکرێت، ئەگەر هەموو لایەک پێڕەوییان لێ بکەن، زۆرترین ڕادەی خۆشبژیوی و خێر و خۆشی، بۆ زۆرترین ڕادەی خەڵک دابین و دەستەبەر

دەکرێت؛ نموونەیەک بۆ ئەو ڕێوشوێنە دەکرێت ئەو بنەمایە بێت کە دەڵێت درۆکردن قەدەغەیە، ئاخر ئەگەر مرۆڤ نەتوانێت متمانە بە زۆربەی ئەو قسانە بکات کە خەڵک دەیڵێن، بەڕاستی کارەسات ڕوودەدات کە ئەوەش جێگەی داخە. هەر بۆیە ئەگەر ڕێوشوێن ئەوە بێت کە هەموو کەسێک هەردەم ڕاستی بڵێن و ڕاستبێژ بن، ئاکامەکەی بە قازانجی گشتی و خێر و خۆشبژیویی بەکۆمەڵ تەواو دەبێت، هەر بەو جۆرە ئەگەر کەسێکیش بیهەوێت درۆ بکات، ڕێوشوێنی ئەخلاقیی یاسا - قازانجباوەڕی ڕێگەی کارێکی لەو چەشنەی لێ دەگرێت.

ئەمڕۆ لە کردەوەدا هیچ کەسێک بەرگری لە ڕێوشوێنی کار - قازانجباوەڕی ناکات، هۆیەکەشی ئەوەیە کە ڕێگە دەدات، بۆ نموونە یەکێک ئەو پرەنسیپە بەو بیانووەی کە دەبێتە هۆی زۆرتربوونی خۆشبژیوی و خێری گشتی بۆ سزادانی کەسانی بێتاوان بەکار بهێنێت. بۆ ڕوونبوونەوەی زۆرتر نموونەیەکی تر دەهێنینەوە؛ لە شارێکدا تاوانکارێک خەریکی کوشتنی کەسێک یان تاوانێکە، خەڵک لە ترسی ئەوەی کە بکەونە بەر پەلامار ناوێرن لە ماڵ بێنە دەرەوە، لەو بارودۆخەدا کاربەدەستان کەسێکی بێتاوان دەگرن و سزای دەدەن، بەو جۆرە خەڵک دیسان دەتوانن لە ماڵ بێنە دەرەوە و ژیانی ئاسایی دەست پێ بکەنەوە، ئەوان بڕوایان وایە کە تاوانبارەکە گیراوە و مەترسییەکە بەسەر چووە، بەو جۆرە وا دێتە بەرچاو کە دەکرێت لە ڕێگەی سزادانی کەسێکی بێتاوانەوە خۆشبژیوی و ئاسایشی گشتی زیاتر دەستەبەر بکرێت. زۆربەی خەڵک لەو بنەمایە حاڵی دەبن کە ئەوە هەڵەیە "نانەوا لە جیاتی ئاسنگەر سزا بدەیت"، ئەوە کردەوەیەکی بێئەخلاقانەیە، بۆیە هەر سیستەمێکی ئەخلاقیش کە ڕێگەی کردەوەیەکی لەو چەشنە دەدات، دەبێت هەڵە بێت، لەخۆڕا نییە ئەو لایەنەی تیۆریی قازانجباوەڕی لەلایەن خەڵکێکی زۆر کەمەوە لاینگریی لێ دەکرێت.

دەبێت ئەوەش بگوترێت کە بەشەکەی دیکەی ئەو تیۆرییەش، واتە یاسا - قازانجباوەڕی، خاڵی لاوازی خۆی هەیە، لەسەر یەک تیۆریی قازانجباوەڕی هەموو شتێک بەگوێرەی ئاکامەکان و بە پێوانەی ئەو ئاکامانە هەڵدەسەنگینێ، نەک بۆ نموونە بەگوێرەی هەندێک نۆرمی وەکوو دادپەروەری لە کۆمەڵگایەکدا کە پێڕەوی لە قازانجباوەڕی دەکات. ئەگەر تاوانبارێک سزا دەدەرێت، تەنیا لەبەر ئەوە سزا دەدرێت کە پێش لە تاوان و تاوانکاری بگیردرێت، لێرەدا لەسەر بناغەی ئەوەی کە دادپەروەری لەوەدایە تاوانبار سزا بدرێت ناتوانین بڕیار بدەین و دادوەری بکەین، واتە لەو جۆرە بڕیارانەدا هیچ قازانج و دەستکەوتێک بۆ دادپەروەی لەبەرچاو ناگیردرێت.

خۆنەویستی، مرۆڤدۆستی یان ئاڵترویسم (ALTRUISM)

زاراوەی مرۆڤدۆستی یان ئاڵترویسم بۆ یەکەم جار لەلایەن فەیلەسووفی فەرانسەیی، ئاگۆست کۆنت، بەکار هاتووە، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە بیرۆکەی مرۆڤدۆستی زۆر لەوەش کۆنترە؛ ئەو تیۆرییە دەڵێت ئامانجی ئەخلاقی و ئاکاری هەر کەسێک بریتییە لە خزمەت بە خۆشبژیوی و

بەختەوەری و خێروخۆشـــیی ئەوانی دیکە، لەســـەر فیداکاری و قوربانیکردنی قازانج و بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆی، ئەو ستانداردە ئەخلاقییە پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە دەبێت ئەو پرەنسیپە وەک پێوانە بۆ هەڵســەنگاندنی ڕاســتی و دروســتیی هەموو کار و کردەوەیەکی مرۆڤ کەڵکی لێ وەرگیرێت.

مرۆڤدۆســتی بەپێچەوانەی خۆویستییە، مرۆڤدۆستی خستنەپێشــەوەی قازانج و بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکان بە کارێکی نەرێنی دەزانێت، بەو واتایە کە بەگوێرەی ئەو پرەنسیپە، هەر کردەوەیەک کــە تەنیا بە مەبەســتی دابینکردنی قازانــج و بەرژەوەندییە تاکەکەســی و تایبەتییەکان بکرێت و مۆتیڤاشــۆن لەوە وەردەگرێت، لە بواری ئاکار و ئەخلاقییەوە بە کردەوەیەکی بێڕەوشــتی لەقەڵەم دەدەرێت. لەو تیۆرییەدا کە پێداگری لەســەر خزمەت بەوانی دیکە دەکات ڕوون نییە کە مەبەست لە «ئەوانی دیکە» کێیە، بەڵام هەموو ئەوانەی خۆیان بە مرۆڤدۆستو خۆنەویست دەزانن لەو بارەوە خاوەنی بیر و بۆچوونی ڕوون و ئاشکرای تایبەت بە خۆیانن. هەندێک لەوان دەڵێن؛ دەبێت خزمەت بە هەموو مرۆڤایەتی بکەن، هەندێکیشــیان دەڵێن؛ مەبەست ئەوەیە کە مرۆڤ خزمەت بە نەتەوە و میللەت و ڕەگەز و نیشتمانی خۆی بکات.

کەواتە مرۆڤدۆستی و خزمەت بە کەسانی دیکە بە فیداکاری دەزانرێت، ئەو ڕێوشوێنە لە ئاستێکی زۆر بەرینداً لایەنگریی لێ دەکرێت. هەر لەســەردەمی یۆنانەوە کە فەلســەفە سەری هەڵداوە تاکوو ئێستە زۆربەی فەیلەسووفەکان لە جۆرە ئەخلاق و ڕەوشتێک پشتیوانیان کردووە کە دەتوانین بڵێین کەم و زۆر بە ئەخلاقی مرۆڤدۆســتانە لەقەڵەم دەدرێت، تەنیا ژمارەیەکی کەم لەوان ڕایانگەیاندووە کە خۆنەویست و مرۆڤدۆست نین.

نموونەیەکی باشــی ڕەوشــتی خۆنەویســتانە، وەک ئیدەئالێکی بەرزی ئەخلاقی لە ڕۆمانەکانی (Olav Duuns)دا بەرچــاو دەکەوێت، ناوبراو لە بەرگــی کۆتاییی ڕۆمانی گەلی یوڤیکدا (Juvik people)، بــاس لــە دوو کەس بە ناوەکانی "لۆریســی ناپاک" و "ئۆدینــ"ی پیاو چاک دەکات، ئەوان بەلەمێکیان لە دەریادا گیرۆدەی شــەپۆلەکانی گەردلوێکی گەورە دەبێت و وەردەگەڕێت، لەو بارودۆخەدا بەلەمەکە دەتوانێت تەنیا جێگەی یەکێک لەوانی لەســەر ببێتەوە، ئۆدین کە کەســێکی بەهێــز دەبێت، خۆی خۆویســتانە ڕێگە دەدات لۆریس بچێتە ســەر ئەو لایــەی بەلەمەکە کە بە دەرەوەیە و بەو جۆرە لەوپەڕی ئاگایی و وشــیاریدا مردن هەڵدەبژێرێت، بەو کارە ئۆدین خۆی کردە قوربانی. بۆچی ئەوە هەڵدەبژێرێت؟ نووســەر دەڵێت ئۆدیــن بۆیە ئەوەی هەڵبژارد، لەبەر ئەوەی کە مرۆڤێکی باشە.

بۆ دۆزینەوەی کەسانێک کە قارەمانی ئەو جۆرە ئیدەئالە ئەخلاقییەن، پێویست نییە لە ئەدەبیاتدا بگەڕێین، حەزرەتی مەســیح، بەناوبانگترین کەســایەتیی مێژوویییە کە خــۆی کردووەتە قوربانی بۆ ڕزگاریی خەڵکانی دیکە. کەواتە بەگوێرەی ئەخلاقی خۆنەویســتانە، لەســەرمانە سەرپەرســتیی

منداڵەکانمان بکەین و یارمەتیی دۆســـت و ناســـراوەکانمان بدەین، لەوەش زیاتر ئەو ئەرکە لەسەر شانمانە کە خزمەت بە خەڵکانی دیکەش بکەین. مرۆڤدۆستی دەڵێت کە مرۆڤ ئەرکی سەرشانییەتی خزمەت بە خەڵکانی دیکە بکات، واتە لەسەرمانە خزمەت بە کەسانێک بکەین کە نایانناسین و بگرە خۆشیشمان ناوێن.

خۆویستی (EGOISM)

بە پێچەوانەی خۆنەویســـتی، خۆویســـتی دەڵێت ئامانجی مرۆڤ لە هەر کارێک پێویستە دابینکردن و دەســـتەبەرکردنی قازانج و بەرژەوەندییەکانی خۆی بێت، بەگوێرەی خۆویســـتی؛ مرۆڤ دەبێت بە جۆرێک کار بکات کە لە ئاکامی کارەکەیدا قازانجی دەست بکەوێت.

خۆپەرەستی پێوەندییەکی زۆر نزیکی لەگەڵ ئەو ئارمانجە ئەخلاقییەدا هەیە کە لە یۆنانی کۆندا بە ناوی ئیودایمۆنیســـم (eudaimonism) بەســـەر کۆمەڵگەدا زاڵ بوو، دایمۆن لە وشەی یۆنانی (daimon) وەرگیراوە کە بە واتای "توانای دەروونی" دێت. بەپێی ئەو پرەنســـیپە ئەخلاقییە مرۆڤ پێویســـتە توانا دەروونییەکانی خۆی پەرە پێ بدات و تا چڵەپۆپە گەشە بکات، لەو ڕێگەیەوە هەموو کەس دەتوانێت بە ژیانێکی خۆش و بەختەوەر بگات.

ئاکارێک کە لەســـەر ئەو بنەمایە دامەزراوە دەڵێت مرۆڤ دەبێت بە جۆرێک بژی کە لە توانایی، لێوەشـــاوەیی، ســـەلیقە و تایبەتمەندییەکانی خـــۆی تا ئەو جێگەیەی ئەگەری هەیە بە باشـــترین شـــێوە کەڵکی لێ وەربگرێت، مرۆڤەکان لەگەڵ یەکتر جیاوازن، لەبەر ئەوەی هەر کەس باشـــتر لە کەســـێکی دیکە خۆی دەناســـێت، خۆشی باشتر لە هەر کەسێکی دیکە دەزانێت کە قانجەکانی ئەو لە کوێدان، بۆیە هەرکەس لەســـەر بناغەی هەڵسەنگاندنەکانی خۆی پێویستە بۆ دابینکردنی قازانج و بەرژەوەندییە درێژخایەنەکانی خۆی کار بکات. ئەریســـتۆ کە ئیودایمۆنیست بوو، پێی وابوو مرۆڤ دەبێت بە شێوەیەکی بیرمەندانە بژیت.

بەناوبانگترین فەیلەســـووف کە لە دەورانی مۆدێرندا وەکوو لایەنگری ئەو بۆچوونە ناسراوە "ئاین ڕانـــد"ە (Ayn Rand)، ناوبراو دەڵێت ئامانج لە ژیان ئەوەیە کە بە شـــێوەیەکی شـــاد بژین، بۆیە پێویستە بە جۆرێک هەنگاو هەڵ بگرین کە لە درێژخایەندا بەکەڵک و بە قازانجمان بێت. واتای ئەو قسەیە ئەوەیە کە مرۆڤ دەبێت بە شێوەیەکی لۆژیکی، دروست و ستراتیژیک بژی، لە بیر و بۆچوونە ئاکارییەکانـــی خۆی پێڕەوی بکات و ژیانێکی پڕبەرهەمی هەبێت، لەوەش زیاتر پێویســـتە ئامانجی سەرەکیی ئێمە لە ژیان، خوڵقاندنی بایەخ و بەها بەرزەکان بێت.

ئاین ڕاند دەڵێت مەبەست لە خۆویستی ئەوەیە کە لە بواری ئاکار و ڕەوشتەوە کەس بۆی نییە زۆری لە کەســـانی دیکە بکات یان بە زۆر شتێکی لێبیان بوێت. ئەو پێداگری لەسەر ئەوە دەکرد کە هەر کەســـێک پێویستە خۆویست بێت و پێش هەموو شـــتێک بۆ بەدەستهێنانی شادی و خۆشیی

خۆی، هەنگاو هەڵ بگرێت و هەر بۆ ئەو مەبەستەش کار و تێکۆشان بکات.

ئەمڕۆ کەسێکی خۆویست وەک کەسێکی "بێرەحم و دڵڕەق" چاوی لێ دەکرێت، بەڵگەش بۆ ئەوە لە گۆڕێدان. بۆ نموونە لە فەلسەفەی نیچەدا؛ نیچە بەرگری لە خۆویستی دەکات و دەڵێت مرۆڤ دەبێت بە هەموو هێز و توانای خۆیەوە بژی و بە دوای ویست و داخوازی و دابینکردنی قازانجەکانی خۆی بکەوێت، ناوبراو پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە مرۆڤ دەبێت ئیرادەی خۆی بەرێتە پێش و لەو ڕێگەیەدا پێویست ناکات سەرنج بداتە کەسانی دیکە، ئەمەش لەگەڵ فەلسەفەی (Irrationalism) نیچەدا دەگونجێت. ناوبراو یەکێکە لە بەناوبانگترین فەیلەسووفە ئیراسیۆنالیستەکانی مێژووی فەلسەفە، ئاکار و ڕەوشت ئەوەیە کە مرۆڤ بەگوێرەی هەوا و هەوەس و بە شێوەی کورتخایەن هەڵسوکەوت بکات.

کێشەی دەبێت و نابێت

ناکرێت باسی ئاکار بکەین و خۆ لە مەسەلەی کێشەی دەبێت و نابێت، کە باسێکی ڕەسەن یان کلاسیکە ببوێرین.

پرسیار ئەوەیە کە ئایا بەگوێرەی پرەنسیپ دەکرێت بۆ نۆرم و بایەخە ڕەوشتییەکان بەڵگەی پێویستی ژیرانە بێنینەوە؟ بیرکردنەوەی ژیرانە لەسەر ڕاستەقینە دادەمەزرێت، واتە لەسەر بناغەی ئەو ڕاستییە کە هەیە، کەواتە چۆن دەکرێت مرۆڤ سەبارەت بە چۆنیەتیی هەڵسوکەوتی خەڵک بڕیار بدات و هەڵوێست بگرێت؟

وا بزانە کە مایەپووچ هاتوویە دەر، کەواتە دەبێت چ بکەی؟ کار و پیشەیەک هەڵبژێریت؟ قەرز لە بانک وەرگریت؟ دەست بە سوالّ بکەیت؟ بانکێک تاڵان بکەیت؟ ئەو فەیلەسووفانەی دەڵێن مرۆڤ لەسەر بنەمای ڕاستییە بابەتییەکان ناتوانێت بگاتە ئەوەی کە چۆن دەبێت ژیرانە بڕیار بدات، لەسەر ئەو بڕوایەن کە لە هەلومەرجێکی ئاوادا ئەگەری نییە لەنێو ئەو جێگرەوە جۆراوجۆرانەدا بە شێوەیەکی ژیرانە هەڵبژاردن بکەیت. بۆیە ئەوان دەڵێن ناکرێت لە ڕووی ڕەوشتەوە پاکانە بۆ هیچ نۆرم و پرەنسیپێکی ئەخلاقی بکەین، بۆیەش هیچ نۆرمێکی ڕەوشتیی ڕاستەقینە و بابەتیانە لە گۆڕێدا نییە.

بۆچوونی "داڤید هیووم" لەگەڵ ئەو ڕوانگەیە دێتەوە؛ ئەو دەڵێت "ئەوە هیچ ناتەباییەکی لەگەڵ ئاوەزدا نییە کە من وێرانیی هەموو دنیا بەسەر بریندارببونی پەنجەیەکی خۆمدا هەڵبژێرم، ئەوە هیچ ناتەبایی لەگەڵ ئاوەزدا نییە کە من لە نێوچوونی تەواوی خۆم بۆ پێشگیری لە ناڕەحەتیی کەسێک هەڵبژێرم کە تەنانەت ناشیناسم". (Næss II, s.177)

کاتێک هیچ پاکانەیەکی لۆژیکی بۆ نۆرمە ئەخلاقییەکان نییە، تەنیا کارێک کە مرۆڤ دەتوانێت بیکات ئەوەیە کە پێڕەوی لە هەست و سۆزی خۆی بکات، "ئەوەی کە بۆ تۆ گونجاوە، پێویست نییە

بۆ منیش گونجاو بیت"، لێرەدا دەگەینە سۆبژێکتیڤیزمێکی تەواو.

لە سەردەمی ئێستەدا ژمارەیەکی زۆر لە فەیلەسووفەکان لەسەر ئەو بڕوایەن کە ئاکار و ڕەوشت شتێکی هۆشەکی و سۆبژێکتیڤە، بۆیە دەڵێن هیچ بنەمایەک بۆ بڕیاردانێکی ئەخلاقیی ئەوتۆ بوونی نییە کە جێی پەسەندی جیهانی و گشتیی ببێت. سەرەڕای ئەوەش لە کردەوەدا هیچکام لەوان ڕوانگە و بۆچوونە جەوهەرییەکانی خۆیان بە جیددی ناگرن، چونکە هەمووی ئەوان دادوەریی ئەخلاقیی ئەوتۆیان کردوون کەخۆیان پێیان وایە جێی پەسەندی گشتی و جیهانییان هەیە.

سیاسەت

سۆسیالیزم

فاشیزم

کاپیتالیزم

دەوڵەتی خۆشبژیوی

ئانارشیزم

دێموکراسی

زۆربەی فەیلەسووفەکان بە دریژاییی مێژوو لە پێوەندی لەگەڵ چۆنیەتیی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە مرۆڤاییەکاندا ڕوانگە و بیر و بۆچوونی هەمەلایەنەی جۆراوجۆریان خستوونەتە بەرباس، ئەوان لەو کۆمەڵگەیانەی لە نێویاندا ژیاون، ناڕازی بوونە. ئەو تیۆرییانەی فەیلەسووفەکان لە پێوەندیی لەگەڵ چۆنیەتیی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵدا باسیان دەکەن، دەکەونە چوارچێوەی فەلسەفەی سیاسییەوە. سیاسەت پێوەندیی بە هەموو مرۆڤەکانەوە هەیە، بۆیە باس و بابەتە سیاسییەکان بایەخێکی زۆریان لە ژیانی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی و ئابووریی کۆمەڵدا هەیە.

سۆسیالیزم

سۆسیالیستێک لایەنگری ئەوەیە کە هەموو خەڵک کەم و زۆر یەکسان و بەرانبەر بن، لێرەدا مەبەست لە بەرانبەری ئەوە نییە کە هەموو خەڵک لە بەرانبەر یاسادا وەکوو یەک بن یان بۆ بەدەستهێنانی ژیانێکی باش بە پێداوستییەکی وەکوو یەک و لە بارودۆخێکی هاوبەشەوە دەست پێ بکەن، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە کە هەموو خەڵک تاکوو ڕادەیەکی زۆر وەکوو یەک و بە شێوەیەکی یەکسان دەستیان بە ستانداردەکانی ژیان ڕابگات. دەستراگەیشتن بەو ئاستە یان ئەو ستاندارە لە ژیان، پێویستە سەربەخۆ لە هەوڵ و زەحمەت و ماندووبوون و تێکۆشانی خودی ئەو کەسەوە بێت، دروشمی سۆسیالیستەکان ئەوەیە کە "لە هەر کەس بەگوێرەی تواناکانی، بۆ هەر کەس بەگوێرەی پێداویستییەکانی" و "دابەشکردنی قازانج و خێروبێر و سەروەت و سامان". سۆسیالیستەکان ئەوە بە

شتێکی تەواو دادپەروەرانە دەزانن، ئەو بیر و بۆچوونە سیاسییە پێی دەوترێت (egalitarianism) ئیگالیتاریانیسم واتە یەکسانی و بەرانبەریخوازی.

سۆسیالیزمی مۆدێرن لە پێوەندی لەگەڵ شۆڕشی پیشەسازی لە بریتانیادا هاتە ئاراوە، لە سەرەتای ئەو دەورەیەدا گۆڕانکارییەکی بەرینی ئابووری پێک هات، حەشیمەتێکی زۆر لە خەڵکی گوندەکان کە هیچ کارێکیان بۆ بەڕێوەچوون بەدەست نەدەکەوت، بەرەو شارەکان کە کارگە و کۆمپانیایان تێدا دامەزرابوون کۆچیان کرد، ئەوان لە شارەکاندا لە هەلومەرجێکی زۆر ناخۆش و دژواردا دەژیان. ئەگەر لە لایەک زۆربەی ئەو خەڵکە لە بێبەشی و بەشمەینەتیدا دەژیان، لە لایەکی دیکەوە خاوەن کارگە و کۆمپانیاکان کە قازانجێکی زۆریان دەکرد و پارەیەکی زۆریان بەدەست دەهێنا، ژیانێکی خۆش و ئارام و هێمن و پڕ لە دەستکەوتیان هەبوو. زۆر کەس ئەو بارودۆخەیان بە نادادپەروەرانە دەزانی، ئەوان دەیانوت خاوەن کارگەکان، بێ ئەوەی کار بکەن، تەنیا لەبەر ئەوەی خاوەنی کارگەن، خۆش ڕادەبوێرن و ژیانێکی خۆشیان هەیە، کەچی کرێکارەکان کە لە کارخانەکاندا کار دەکەن، لەبەر ئەوەی خاوەن کارگە نین، ناچارن بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی ژیانیان هێزی کاریان بفرۆشن، ئەوەش پێوەندییەکی بەتەواوەتی نادادپەروەرانەیە.

سۆسیالیستەکان بە شێوەیەکی سەرەکی نەک وەکوو تاک، بەڵکوو لە پێش هەر شتێکدا وەک ئەندامانی چینی کرێکار، واتە پرۆلیتاریا، سەیری کرێکاران دەکەن، (لەڕاستیدا پرۆلیتاریا شۆڕشگێرترین بەشی چینی کرێکارە). خاوەن کارگە و کۆمپانیاکان سەر بە چینێکی دیکەن کە پێی دەوترێت چینی بۆرژوازی یا سەرمایەدار. دابەشکردنی خەڵک بەسەر چین و توێژی جیاوازدا، بەتایبەتی لە ڕوانگەی سۆسیالیستەکانەوە زۆر گرنگە. ئەوان دەڵێن هەر کەس بەگوێرەی ئەو کار و ڕۆڵەی کە لە ئابووریی وڵاتدا هەیەتی، سەر بە چێنێکی دیاریکراوە، سۆسیالیستەکان لەو بڕوایەدان کە بە شێوەیەکی سروشتی، ناکۆکی و ململانێ لە نێوان چینە جیاوازەکاندا هەیە، هەر بۆیە بە گوتەی ئەوان سەرتاسەری مێژوو بریتییە لە مێژووی خەبات و ململانێی چینایەتی.

بەپێی بیر و بۆچوونی سۆسیالیستی، ئەو جیاوازییە زۆرەی لە نێوان چین و توێژە کۆمەڵایەتییەکاندا هەیە، تەنیا کاتێک لەنێو دەچێت کە خاوەندارێتیی تایبەتی کارگە و کۆمپانیا و سەرجەم ئامرازەکانی تری بەرهەمهێنان لە تاکەکەسەکان قەدەغە بکرێت و لەجیاتی ئەوە خاوەندارێتیی گشتی و بەکۆمەڵ جێگیر بکرێت، واتە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لەلایەن هەموانەوە خاوەندارێتی بکرێن. لە کردەوەدا ئەوە بە واتای ئەوەیە کە دەوڵەت دەبێت خاوەندارێتیی هۆیەکانی بەرهەمهێنان بکات، پاش ئەوە دەوڵەت دەبێت بۆ هەر کەسێک بەگوێرەی حەز، داخوازی و تواناکانی کار و بە ڕادەی ویست و پێداویستییەکانیشی مووچە دابین بکات.

بە گوتەی کارڵ مارکس، گەورەترین تیۆریسییەنی سۆسیالیزم، لەبەر ئەوەی کە ئامانج بریتییە لە دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالیستی و دوور لە چینایەتی، لە دەورانی تێپەڕبوون لە قۆناخی

سەرمایەدارییەوە بۆ کۆمەڵگەی سۆسیالیستی، دەبێت دەوڵەت بە شێوەیەکی زۆر بەهێز هەموو کاروباری نێو کۆمەڵ بگرێتە دەست و بەڕێوەی ببات.

پاش ئەوەی کە دوای ماوەیەک کە لە ڕێگەی "دیکتاتۆریی پڕۆلیتاریا"وە ئەو قۆناغە بە ئاکام گەیشت، ئیتر لە قۆناغی دواتردا کۆمەڵگە پێویستی بە دەوڵەتێکی بەهێز نییە. بەپێی بیر و بۆچوونی سۆسیالیستی، هەموو کێشە و ململانێ و شەڕ و ناکۆکییەکان ڕیشەیان لە جیاوازیی چینایەتیی نێوان چین و توێژە کۆمەڵایەتییەکاندایە، لەو قۆناغەدا دەوڵەت خۆی هەڵدەوەشێنێتەوە و تاکەکەس پێ دەنێتە نێو کۆمەڵگەی کۆمۆنیستییەوە کە کۆمەڵگەیەکی ناچینایەتییە، واتە لەوێدا جیاوازیی چینایەتی نەماوە.

فاشیزم

ئەو ئایدئۆلۆژییە سیاسیە لە ماوەی نێوان شەڕی یەکەم و دووهەمی جیهانی لە ئیتالیادا سەری هەڵدا و ڕێبەری بزووتنەوەی فاشیستی، "بینیتۆ مۆسۆلینی" بووکە پێشتر کەسێکی سۆسیالیست بوو.

بەگوێرەی ئایدئۆلۆژیی فاشیزم، دەوڵەت هەموو شتێکە و تاکیش هیچ، ئەوە واتای وایە کە تاکەکەس لە هەموو بوارەکاندا، بێ لەبەرچاوگرتنی پێداویستییەکانی و خۆشبژیویی خۆی، دەبێت ملکەچی سیاسەت و بڕیارەکانی دەوڵەت بێت، "خێری هاوبەش لە قازانجی تاکەکەسی و تایبەتی گرنگتر و لە پێشترە" یەکێک لە دروشمە دیارەکانی فاشیزمە.

لە سیستەمێکی فاشیستیدا مەجالێکی زۆر کەم بۆ ئازادیی تاکەکەسی هەیە، ئەوە لە ژیانی ئابووریی تاکەکەسیشدا هەر وایە، خاوەندارێتیی تایبەتی بە فەرمی هەڵناوەشێتەوە، بەڵام ئەوە هەر ڕواڵەتییە و لەڕاستیدا بە شێوەیەکی فەرمی لە پێوەندی لەگەڵ ملک و ماڵ، سامان، دارایی و چۆنیەتیی دابەشکردنیاندا، دەوڵەت خاوەن دەسەڵاتە و بڕیارێ کۆتایی دەدات. کەواتە لە سیستەمێکی فاشیستیدا مافی خاوەندارێتیی تایبەتی و ئازادیی کردەیی بڕیاردان لەسەر ملک و ماڵ و هۆیەکانی بەرهەمهێنان، لە یەکتر جیاوازن و سەبارەت بە پێوەندییەکانی نێوان کرێکاران و خاوەنکارەکانیش هەر وایە، بۆ نموونە چۆنیەتیی ڕادەی مووچە و هەلومەرجی کار لەلایەن کرێکاران و خاوەنکارەکانەوە بڕیاری لەسەر نادرێت، بەڵکوو لەو بارەیەوە دەوڵەت و ئەو ڕێکخراوانەی نوێنەرایەتیی کرێکاران و خاوەنکارەکان دەکەن بڕیار دەدەن، بەو شێوەیە لە ڕێکخستنی کار و کاسبی و ژیانی ئابووری، دەوترێت هەرەوەزی (corporate).

لەو سیستەمەدا کەسانێک دەوڵەت بەڕێوە دەبەن کە بە شێوەیەکی دێموکراتیک هەڵنەبژێردراون، هەر لە بناغەدا لە ڕوانگەی فاشیزمەوە دێموکراسی و دەسەڵاتداریەتیی خەڵک واتای بێسەروبەرەیی و ئاژاوەگێڕییە، بۆیە هەبوونی (پیاوێکی بەهێز) باشترین جێگرەوەیە، بۆ جێگیرکردنی ئەو پەیامە لەنێو کۆمەڵانی خەڵکدا، پێویستە کەسایەتیی پێشەوا گەورە بکرێتەوە. ئەو ئایدئۆلۆژییە لەسەر

بایەخ و گرنگیدان بە گرووپ زۆر جەخت دەکاتەوە، واتە جەخت لەسەر بایەخی نەتەوە و پێداگری لەســـەر گرنگیی هەســـتی نەتەوایەتی دەکاتەوە، دەتوانین بڵێین فاشیزم بزووتنەوەیەکی تونڕەوی ناسیۆنالیستییە.

نازیســـم کورتکراوەی سۆسیال ناسیۆنالیزمە (جۆرێکە لە فاشیزم)، بە شێوەیەکی ئاسایی نازیسم بریتییە لە فاشـــیزمێک کە لەسەر بناغەی ڕەگەز و ڕەگەزپەرستی دروست بووە، واتە ئاوێتەیەکە لە فاشیزم و ڕەگەزپەرەستی، نازیسم زۆرتر جەخت لەسەر گرنگی و بایەخی ڕەگەزپەرەستی دەکات.

فاشـــیزم بەپێچەوانەی سۆســـیالیزم هیچ پێگەیەکی هزری و پرســـتیژێکی ئینتلیکتوێڵی نییە. لەڕاســـتیدا پێگەی فاشـــیزم وەکوو تیۆرییەکی سیاسی، لە ســـاڵی ۱۹۴۵ی زایینیدا کۆتایی هات، لـــەوەش زیاتر دەتوانین بڵێین فاشـــیزم هیچ کاتێک بیرمەندێکی گەورەی لە پشـــت نەبووە، دیارە فەیلەســـووفی ئاڵمانی، مارتین هایدگەر، نازیســـت بوو و ناوبراو لە ساڵی ۱۹۳۳ی زایینیدا ڕایگەیاند کە ئیتر دەورانی ئازادیی لێکۆڵینەوەی زانســـتی و ئەکادێمیک بەســـەر چووە و ئەرکی ڕووناکبیران ئەوەیە کە خزمەت بە دەوڵەتی نازی بکەن، بەو حاڵەش ئەو هیچکات هەوڵی نەدا کە فاشیزم وەک ئایدئۆلۆژییەکی سیاسی، جوان بکات.

سەرمایەداری

بە پێچەوانەی ئەو سیستەم و ئایدئۆلۆژییە سیاسییانەی کە لە سەرەوە باسمان کردن و جەخت لەسەر گرنگی و بایەخدان بە گرووپ، نەتەوە و ڕەگەزپەرەســـتی دەکەن و بە گرووپگەرا (collectivist) لەقەڵەم دەدرێن، ســـەرمایەداری جەخت لەســـەر گرنگی و بایەخدان بە تاکی مرۆڤ واتە تاکەکەس دەکاتەوە، کەواتە ســـەرمایەداری سیستەمێکی سیاسییە کە پێداگری لەسەر گرنگی و ڕەسانەیەتیی تاکەکەس (individualistic) دەکات.

جەوهـــەر و خاڵی بنەڕەتیی ســـەرمایەداری ئەوەیە کە پێ لەســـەر تیۆریی مافەکانی تاکەکەس (theory of the rights of individuals) دادەگرێ.ئـــەم تیۆرییـــە بـــۆ یەکەم جار لە کۆتایی ســـەدەی حەڤدەهەم و لەلایەن جان لۆک، زانای بەناوبانگی ئینگلیزی، دارێژرا. ناوبراو ڕایگەیاند کە هەموو مرۆڤەکان بە هۆکاری مرۆڤبوونیان خاوەنی کۆمەڵێک مافی سروشـــتیی (natural rights) تایبـــەت بە خۆیانن، مافە سروشـــتییەکان زۆر لایەنی ژیان دەگرنـــەوە، وەکوو مافی خاوەنداریەتیی تایبەتی، کەبە سەرەکیترین لایەنی مافە سروشتییەکان لەقەڵەم دەدرێت و بەپێی تیۆرییەکەی جان لاک، خاوەنداریەتیی تایبەتی، کاتێک دروست دەبێت کە کەسێک کاری خۆی لەگەڵ شتێکی دیکە ئاوێتە دەکات کە پێشـــتر هیچ کەســـێکی تر خاوەنی نەبووە؛ بۆ نموونە چاندن و کێڵانی زەوییەک، یان ئاوەدانکردنەوەی جێگایەک کە پێشـــتر هیچ کەســـێکی تر خاوەنی نەبووە، فەلسەفەی سیاسیی جان لاک بە بنەمای شۆڕشی ئەمریکا دادەنرێت، جەوهەری ئەو تیۆرییە لە بەیاننامەی سەربەخۆییی

ئەمریکادا ڕەنگی دایەوە: "هەر مرۆڤێک خاوەنی هەندێک مافی حاشاهەڵنەگرە، ئەو مافانە لە هیچ هەلومەرجێکدا زەوت ناکرێن و گرنگتر لە هەموویان مافی ژیان، ئازادی و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی خۆشبەختی و بەختەوەرییە".

لە هەر کۆمەڵگایەکی سەرمایەداری سەقامگرتوودا مافەکانی تاکەکەس، بە تەواویەتی و بێ هیچ چەشنە سنووردانانێک بۆ ئەو کەسانەی کە مافی کەسانی دیکە پێشێل ناکەن، دابین و دەستەبەر دەکرێن. هیچ کەس و لایەنێک تەنانەت دەوڵەتیش بۆی نییە ئەو مافانە پێشێل بکات، تەنانەت لە کاتێکدا کە زۆربەی خەڵکیش خوازیاری پێشێلکردنی ئەو مافانە بن، دەوڵەت بۆی نییە هیچ کام لەو مافانە پێشێل بکات. کەواتە ئەرکی دەوڵەت لە کۆمەڵگەی سەرمایەداریدا ئەرکێکی سەرەتاییە کە بریتییە لە پارێزگاریکردنی مافی تاکەکەسەکان. دەوڵەت دەزگای پۆلیس بۆ پاراستنی هاوواڵتیان لە بەرانبەر تاوانباراندا، دەزگای دادوەری بۆ سزادانی تاوانکاران و چارەسەری ئەو ناکۆکییانەی نێوان هاوواڵتیان کە خۆیان دڵخوازانە ناتوانن چارەسەریان بکەن و دەزگاگەلێکی تری هاوشێوە دادەمەزرێنێت، لەوەش زیاتر سوپا بۆ پاراستنی هاونیشتمانیان لە بەرانبەر پەلاماری دوژمنی دەرەکیدا ڕێک دەخات. لەڕاستیدا ئەوە گرنگترین ئەرکەکانی دەوڵەتن و نابێت کاری بە بەڕێوەبەریی قوتابخانە، دامەزراوە تەندروستی و بیمە کۆمەڵایەتییەکانەوە بێت و هەمووی ئەوانە پێویستە لەلایەن کەرتی تایبەتەوە بەڕێوە بچن.

بە مەبەستی پێداگریکردن لەسەر گرنگیی لەبەرچاوگرتنی مافەکانی تاکەکەس، هەندێک جار بەو جۆرە سەرمایەداریی دەوترێت؛ سەرمایەداریی دەستێوەرنەدان (laissez-faire capitalism). ئەو دەستەواژەیە لە فەڕانسەی سەدەی حەڤدەوە سەرچاوە دەگرێت، ئەودەم لە فەڕانسە ژیانی ئابووری بە تۆندی لەلایەن دەوڵەتەوە کۆنترۆڵ دەکرا و بەڕێوەبردنی بەدەست دەوڵەتەوە بوو. کۆلبێرت، وەزیری دارایی ئەو کاتی دەوڵەت، لە کاتی کۆبوونەوە لەگەڵ کۆمەڵێک بازرگان و خاوەن کارگە و کۆمپانیاکاندا پرسیاری لێ کردن کە بۆ ڕەونەقدان بە کاروباری ئابووری و بازار چ باشە بکرێت؟ یەکێک لەوان وەڵامی دایەوە؛ "لێمان گەرێن کاری خۆمان بکەین و دەست لە کاروباری ئێمە وەرمەدەن"، (laissez nous faire).

ئەوانەی لایەنگری سەرمایەدارین، لەسەر ئەو بڕوایەن کە هەموو کەس دەتوانێت بێ ئەوەی پێویستی بە چاودێریی دەوڵەت یان خودا هەبێت، خۆی پێداویستییەکانی ژیانی خۆی دابین بکات، ئەوە بەو واتایەیە کە لە کۆمەڵگەیەکی سەرمایەداریدا هەموو کەسێک بێ ئەوەی چاوەڕوانی ڕێپێدانی دەوڵەت بێت، دەتوانێ کار بکا، ملک و مااڵ، سامان و دارایی کۆ بکاتەوە و کەلوپەل و کاڵا بەرهەم بهێنێت و بفرۆشێت، بێ ئەوەی کاربەدەستانی دەوڵەت دەست لە کاروباری ئەو وەربدەن. کەواتە دەتوانین بڵێین سەرمایەداری ئەو سیستەمە سیاسی- ئابووریەیە کە دەوڵەت و ئابووری بەتەواوەتی لێک جیان، لەو سیستەمەدا تەنیا یەک یاسا هەیە کە هەموو دەبێت پێڕەوییی لێ بکەن، ئەو

یاسایەش بریتییە لەوەی کە هیچ کەسێک بۆی نییە مافی کەسانی دیکە ژێر پێ بخات.

ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتییە دەبێتە هۆی ئەوەی کە جیاوازی لەنێو خەڵکدا دروست بێت، ئاخر توانا و زیرەکی و لێوەشاوەیی هەمووان وەکوو یەک نییە، هەموو وەکوو یەک هەوڵ نادەن و هەموو وەکوو یەک خۆیان ماندوو ناکەن، هەر بۆیە لە سەرمایەداریدا پێوەر و دۆخی ژیانی هەندێک کەس لەچاو هەندێک کەسی دیکە باشترە، ئەوە لەلایەن لایەنگرانی سەرمایەدارییەوە شتێکی تەواو ڕەوا و دادپەروەرانەیە، چونکە هەر کەس بەگوێرەی توانا، شارەزایی، لێوەشاوەیی، زەحمەت و ماندووبوونی خۆی، پاداش لە بازاری ئازاد وەردەگرێت، لەوەش زیاتر ئەوان دەڵێن کۆمەڵگەی سەرمایەداری دەبێتە هۆی گەشەکردن و پەرەسەندنی داهێنەریی و لێوەشاوەییەکانی مرۆڤ، لە ئاکامدا ڕادەی بەرهەمداریی کار و زەحمەتی هەموو کەس دەچێتە سەر و ئەمەش دەبێتە هۆی چوونە سەری ئاستی ستاندردی ژیان و خۆشبژیوی هەموو کۆمەڵگە، هەر بۆیە ئەوان کارکردی سیستەمی سەرمایەداری بە بەراورد لەگەڵ سیستەمەکانی دیکە بە باشتر دەزانن.

دەوڵەتی خۆشبژیوی (WELFARE STATE)

ئەو سیستەمە سیاسی - کۆمەڵایەتییە زۆر بەربڵاوە و لە ئاستێکی بەریندا لایەنگریی لێ دەکرێت و بە تێکەڵاوێک لە سەرمایەداری و سۆسیالیزم دادەنرێت، بە بڕوای زۆربەی خاوەن تیۆرییەکان ئەو سیستەمە لە ئاستی ناوەندیی نێوان سەرمایەداری و سۆسیالیزم لەقەڵەم دەدەرێت، بەو سیستەمە دەوترێت دەوڵەتی خۆشبژیوی.

دەوڵەتی خۆشبژیوی بەو سیستەمە سیاسی ـ کۆمەڵایەتییە دەوترێت کە لەوێدا دەوڵەت بێجگە لە ئەرکە بنەڕەتییەکان، هەندێک ئەرکی گرنگی دیکەش بەڕێوە دەبات، گرنگترینیشیان خوێندن و پەروەردەکردن و فێرکردن، لەشساغی و تەندروستی، بیمە و چاودێریی کۆمەڵایەتی، ڕێکخستنی کاروباری ئابووری و دەسکاریکردنی نرخی دراو و ڕێکخستنی بارودۆخی نیشتەجێکردنی خەڵکە، هەروەها دەوڵەت بە لەبەرچاوگرتنی قازانج و بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵ و کۆمەڵگە، ئەو ئەرکانە دەگرێتە ئەستۆ.

دیارە بەڕێوەبردنی ئەو هەموو ئەرکانە پێویستی بە پارە و بوودجەیەکی زۆرە، بۆیە دەوڵەت لە دۆخێکی ئاوادا دەبێت باجێکی زۆر وەرگرێت. هاوواڵاتی لەسەریەتی باج بە دەوڵەت بدات و باجدان ئەرکێکە هاوواڵاتیان بۆ دابینکردنی تێچووی سیستەمەکانی پەروەردە و تەندروستی و بیمە کۆمەڵایەتییەکان بەڕێوەی دەبەن، شایانی باسە کە لە سیستەمی دەوڵەتی خۆشبژیویدا کۆمەڵە یاسا و ڕێسایەک لە گۆڕێدان کە دەوڵەت ناچارە بەگوێرەی ئەوان سیاسەت و بەرنامەکانی دارێژێت و لە چوارچێوەی ئەواندا بڕیار بدات، بۆ ئەو مەبەستەش بۆرۆکراسییەکی گەورە و بەهێز پێویستە.

لە کۆمەڵگایەکدا کە بەو جۆرە بەڕێوە دەبرێت، ناکۆکییەکی زۆر لەسەر چۆنیەتیی دیاریکردنی

بوودجە بۆ بواڕە جۆراوجۆڕەکان لەنێو دەســـتە و تاقمە کۆمەڵایەتییەکاندا هەیە، بۆ نموونە هەندێک لەو بڕوایەدان کە ئەو بڕە پارەیەی کە لە ڕێگەی باجەوە بەدەســـت هاتوون، وا باشـــە بۆ پشـــتیوانی لـــە کەرتی کشـــتوکاڵ خەرج بکرێن، بەڵام هەندێکی دیکە لەوان لەســـەر ئـــەو بڕوایەن کە نابێت پارەی باج بۆ پەرەپێدانی کشـــتوکاڵ خەرج بکرێت، بەڵکوو دەبێت بۆ دەستەبەرکردن و دابینکردنی پێداویستییەکانی تەندروستی و لەشساغی تەرخان بکرێت. بەو جۆڕە لەسەر ئەو وردەکاریانە هەمیشە ناکۆکـــی لەنێو ئەواندا لە گۆڕێدایە، بەڵام لە هەمان کاتدا هاوئاهەنگی و ڕێککەوتنێکی هەمیشـــەیی لەنێو ئەواندا و لەسەر پرس و بابەتە بنەڕەتییەکان لە ئارادایە.

ئەو دەستە و تاقمە کۆمەڵایەتییانە بەگوێرەی شێوەی کار و جۆری تێکۆشانیان دەبنە دووبەشی ســـەرەکی؛ هەندێک لەوان سیاسەتەکانیان لە چوارچێوەی بەرنامە و گەڵاڵەی دیاریکراودا دادەڕێژن و دەچنە گۆڕەپانی ململانێی هەڵبژاردن، ئەوانە پێیان دەوترێت حیزبیە سیاســـییەکان. ئەوانی دیکە هەوڵ دەدەن کاریگەری و شوێندانەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر پرۆسەی بڕیاردان دانێن، ئەوانە پێیان دەوترێت گرووپ و دەستە و تاقمەکانی گوشار. حیزبە سیاسییەکان بە شێوەیەکی گشتی لە بەرنامە و سیســـتەمەکانی خۆیاندا لە چوارچێوەی یاسا و ڕێساکانی سیستەمی دەوڵەتی خۆشبژیویدا سەرنج دەدەنە قازانج و بەرژەوەندییە گشـــتییەکانی کۆمەڵ و کۆمەڵگە، بەڵام گرووپەکانی گوشـــار لە کار و تێکۆشـــانی خۆیاندا تەنیا قازانج و بەرژەوەندییەکانی ئەندامانی خۆیان لەبەرچاو دەگرن، بە واتایەکی دیکە ئەوان کارێکیان بەســـەر پرسە گشتییەکانەوە نییە، ئاخر ئەوان نوێنەرایەتیی ئەندامانی خۆیان دەکەن و بەس.

ئانارشیزم

ئانارشیزم ڕوانگەیەکی سیاسییە کە دەڵێت هەر لە بنەڕەتدا دەوڵەت پێویست نییە، بەپێی بیروبۆچوونی ئانارشیستی، بوونی دەوڵەت نە پێویستە و نە ڕەوشتییە و ئانارشیستەکان دەڵێن کۆمەڵگە تەنیا ئەو کاتە بە شێوەی سروشتیی خۆی کار دەکات کە دەوڵەت نەمێنێت.

بەگوێرەی جیهانبینیی ئانارشیزم، هەر مرۆڤێک پێویستە ژیان و بژیویی خۆی بەبێ دەستێوەردانی نەخوازراوی کەس و لایەنێکی تر بەڕێوە بەرێت. ئەو کۆسپانەی کە دەوڵەت لەسەر ڕێگەی چالاکیی مرۆڤەکان پێکیان دەهێنێت، وەکوو یاســـا، دەبێت و نابێت، قەدەغەی جۆراوجۆر و هتد... نەک هەر ئاکامێکی ئەرێنییان نییە، بەڵکوو زیانیشـــیان بەدواوەیە. هەندێک لە ئانارشیســـتەکان لەو بڕوایەدان ئەو پێداویســـتییانەی کە دەوڵەت بە شێوەیەکی ئاسایی دابینیان دەکات وەکوو پۆلیس، سیستەمی دادوەری و سوپا، لەلایەن کۆمپانیایەکی تایبەتەوە باشتر جێبەجێ دەکرێن.

دەستەیەکی دیکە لە ئانارشیستەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن کە لە کۆمەڵگەیەکی ئانارشیستیدا هەر لە بنەڕەتدا هیچ پێویســـتییەک بە پۆلیس و سیستەمی دادوەری نییە، ئەوان دەڵێن لەڕاستیدا

هیچ ناکۆکییەک لە پێوەندی لەگەڵ قازانج و بەرژەوەدییەکان لە نێوان مرۆڤەکاندا نییە، واتە قازانجی خەڵک لــە بنەڕەتدا لێک جیاواز نییە، چونکە مرۆڤایەتی لە بنەڕەتەوە ڕێکخراوێکی گەورەیە و هەر کام لە مرۆڤەکان بەشێک لەو ڕێکخراوەیەن.

دێموکراسی

دێموکراســی بەگشــتی و بەتایبەت لــە ڕۆژاوادا بەربڵاوتریــن چوارچێوە و شــێوەی حکوومەتە، دێموکراســی واتە دەســەڵاتداریەتیی خەڵک. لە سیســتەمێکی دێموکراتیکدا خەڵک (گەورەسااڵن کە مافی دەنگدانیان هەیە) ســەبارەت بە چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە بڕیار دەدەن، لەڕاســتیدا ئێستە هەموو دێموکراسییەکان، دێموکراسییەکی نوێنەرایەتین (representative democracy) لە دێموکراســییەکی نوێنەرایەتیدا خەڵک ئەو کەســانە هەڵدەبژێرن کــە حکوومەت بەڕێوەدەبەن. ئەوە لە کردەوەدا بە جۆرێک جێبەجێ دەبێت کە خەڵک ماوە بە ماوە و بە شــێوەیەکی ڕێکوپێک نوێنەرانی خۆیان بۆ پارلەمان یا شۆرای شار هەڵدەبژێرن، دواتر ئەوان لە پێوەندیی لەگەڵ ئەو پرس و گیروگرفتانەی کە دێنە پێش، بەپێی کەلوپەل، کەرەســتە و پێداویستییانەی بەردەستیان و یاسا دیاریکراوەکان بڕیاری پێویست دەدەن، سەرەڕای ئەوە لە پێوەندی لەگەڵ باس و پرسە گرنگەکاندا زۆر جار ڕێفراندۆم یان گشتپرسی بەڕێوە دەچێت.

بــۆ ئەوەی کــە کۆمەڵگەیەک یان سیســتەمێک بــە دێموکراتیک ئەژمار بکرێــت و لەقەڵەم بدرێت، یەک پێشــمەرج لە گۆڕێدایە، ئەو مەرجەش بریتییە لــەوەی کە هەموو کەس بتوانێت لە هەڵبژاردنەکاندا بەشداری بکات و دەنگدانەکانیش بە نهێنی بەڕێوە بچن، دێموکراسی سیستەمێکی حکوومەتییە کە خۆی گەلێک گیروگرفتی بنەڕەتی تێدان، سیستەمێکە کە لەوێدا خەڵک دەسەاڵت و حکوومــەت بەڕێوە دەبەن، ئەوە لــە کردەوەدا تەنیا دەتوانێت یەک واتــای هەبێت کە زۆرایەتی یــان زۆربەی خەڵک حکوومەت دەکەن. لێرەدا ئەو پرســیارە دێتە پێــش کە لە بارودۆخێکی ئاوادا قازانج و بەرژەوەندییەکانی کەمایەتی چی بەســەر دێت؟ لە یۆنانی کۆندا سوقرات، بەهۆی "فریۆدان و تووشــکردنی لاوان بە گەندەڵی" ئیدانە کرا و لە ئاکامدا ســزای مەرگی بەســەردا سەپا. ئەوە بە شــێوەیەکی دێموکراتیک ڕووی دا، (هەرچەند لە ئاتێنــدا ژنان، کۆیلەکان و خەڵکی ڕەش و ڕووت مافــی دەنگدانیان نەبوو، ئیمە ئاتێن وەکوو سیســتەمێکی دێموکراتیک لەقەڵەم دەدەین)، هەر بەو جۆرە دەبێت ئەوەشــمان لەبیر بێت کە هیتلەر بە شێوەیەکی دێموکراتیک هەڵبژێردرا و دەسەاڵتی بەدەستەوە گرت. لایەنگرانی دێموکراسیی نوێ و مۆدێرن ئاگاداری ئەو خاڵە لاوازەی دێموکراسین، بۆیە ئەوان پێناســەیەکی دیکە لە دێموکراســی دەکەن و پێداگری لەسەر ئەوە دەکەن کە زۆرینە پێویســتە قازانج و بەرژەوەندییەکانی کەمینە بە باشــی لەبەرچاو بگرێت، بەاڵم ئەوە کە دەبێت کام گرووپــی کەمینە لەبەرچاو بگیردرێن و تاکوو چ ڕادەیەک؟ شــتێکە زۆرینە خۆی دەتوانێت بڕیاری

لەسەر بدات.

ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی کە هەر چەند هەموو دێموکراسییەکان دەڵێن کە ئازادیی ڕادەربڕین دەستەبەر دەکەن، بەڵام لە کردەوەدا هەندێک ڕوانگە و بیر و بۆچوون هەن کە لە هەموو دێموکراسییەکاندا قەدەغە کراون؛ بۆ نموونە ئەو ڕوانگە و بیر و بۆچوونانەی کە بە کفر و ڕاسیستی و ڕەگەزپەرستانە لەقەڵەم دەدرێن.

پرسێکی تر ئەوەیە کە هەموو گەورەسالان بەبێ لەبەرچاو گرتنی ئەوەی کە چ ڕوانگە و بیر و بۆچوونێکیان سەبارەت بە چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی کۆمەڵ و کۆمەڵگە هەیە، خاوەنی مافی دەنگدانن؛ بۆ نموونە کۆمەڵناسێک لەگەڵ کەسێک کە لە سەرتاسەری تەمەنیدا یەک کتێبی نەخوێندووەتەوە، لە هەڵبژاردنەکاندا یەک دەنگیان هەیە و کاریگەریی وەکوو یەکیان هەیە.

لە سیستەمێکی دێموکراتیکدا هەموو ئەو پرسانەی کە پێوەندییان بە کاروباری کۆمەڵگە و گیروگرفتەکانی نێو خەڵکەوە هەیە، زۆرینە دەتوانێت بڕیاریان لەسەر بدات، ئەوە بەو واتایەیە کە دێموکراسی لەگەڵ سۆسیالیزم و سەرمایەداری کۆک نییە؛ بۆ نموونە لە سۆسیالیزمدا مافی خاوەندارێتیی تایبەت بەفەرمی ناناسرێت. لەلایەکی دیکەشەوە لە سەرمایەداریدا مافی خاوەندارێتیی تایبەت لە هیچ هەلومەرجێکدا پێشێل ناکرێت، تەنانەت ئەگەر زۆرایەتیش بڕیاری لەسەر بدات. هەر بۆیە لەڕاستیدا دێموکراسی وەکوو سیستەمێک بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە، پێوەندییەکی نزیکی لەگەڵ دەوڵەتی خۆشبژیوی وەکوو سیستەمێکی کۆمەڵایەتی هەیە، واتە لە دەوڵەتی خۆشبژیویدا ئەگەری جێگیرکردنی دێموکراسی لە گۆڕێدایە.

جوانیناسی

هونەر چییە؟

هونەر لە ئەنتیکدا

ڕۆمانتیک

ناتوراڵیزم

مۆدێرنیزم

هونەر چییە؟

هونەر چییە؟ چ شتێک دەبێتە هۆی ئەوەی کە بەرهەمێکی هونەری باش بێت یان خراپ؟ ئایا هونەر ئامانجێکی هەیە؟ ئەگەر وەڵامی ئەو پرسیارە ئەرێنییە، ئامانجی هونەر چییە؟ ئەوانە هەندێک لەو باس و بابەتانەن کە جوانیناسی تۆژینەوەیان لەسەر دەکات.

بۆ یەکەمجار فەیلەسووفی ئەڵمانی، ئەلەکساندەر باومگارتەن (Aleksander Baumgarten)،

لە سالّی ۱۷۵۰ی زایینیدا دەستەواژەی جوانیناسی یان ئیستاتیکای بەکار هێنا، بەلّام لەڕاستیدا بۆ یەکەمجـــار هێگڵ (Georg W. F. Hegel)، بەو واتایەی کە هەنووکە بەکار دێت، بەکاری هێناوە. دیـــارە ئـــەوە بەو واتایە نییە کە پێش باومگارتەن، بیر لە جوانیناســـی نەکراوەتەوە، تەنانەت هەر لە سەردەمی ئەنتیکدا مرۆڤ بایەخێکی زۆری بە ئامانج و ئامرازەکانی هونەر داوە.

هونـــەر لە چوارچێوە و شـــێوەی جۆراوجۆردا دەردەکەوێت، گرنگترین ئەو چوارچێوە و شـــێوە جۆراوجۆرانە بریتین لە پەیکەرتاشـــی، وێنە و نیگارکێشی، مۆسیقا، شیعر و شێوەکانی تری هونەر و ئەدەبیات.

لێرەدا ناتوانین ئەو هەموو بابەتانە بێنینە بەرباس، بۆیە لە پێشـــدا بە کورتی باسێک لە هونەر لە ســـەردەمی ئەنتیکدا دەکەین و دواتر ڕێبازە ســـەرەکییە هونەرییەکان دەخەینە بەر لێکۆڵینەوە، ئەو پێشـــەکییە جگە لە مۆســـیقا، لەگەڵ هەموو بوارەکانی دیکەی هونەر دێتەوە، ئێمە لێرەدا زۆربەی نموونـــەکان لە ئەدەبیات دێنینەوە و زۆرتریش هەر باســـی ئەدەبیات دەکەین، بەلّام دواتر لە کاتی باسکردن لە فەیلەسووفە جۆراوجۆرەکان، جارێکی دیکە بە وردی دێینەوە سەر ئەو باسە.

هونەر لە ئەنتیکدا

لـــە یۆنانی کۆندا پەیکـــەرەکان، تابلۆکان، وێنە و نیگارەکان دەبوایە بـــە وردی وەکوو ئاوێنە مرۆڤ، ئـــاژەڵ، زیندەوەر و پالّنەرە جۆراوجۆرەکانی دیکە نیشـــان بدەن، ئەوە بـــەو واتایە بوو کە بەرهەمە هونەرییـــەکان تا ئەو جێگەیەی کە دەگونجێت، پێویســـت بوو لـــە لایەک جوان و ئیدەئاڵ بن و لە لایەکی دیکەشەوە ئاوێنەی باڵانوێنی بوونەوەرەکان بن. بە گوتەی ئەریستۆ؛ دەبوایە "هەموو شتێک وەکوو ڕاســـتەقینەی خۆی" پێشـــان بدەن، ئامانج لەو کارە ئەوە بوو کە بەرهەمە هونەرییەکان ببنە سەرەتایەک بۆ بیرکردنەوە و ڕامان.

ڕۆمانتیک

ڕۆمانتیزم وەک ڕێبازێکی ئەدەبی، لە ســـەرەتاکانی ســـەدەی نۆزدەهەمی زایینی ســـەری هەڵ دا و بـــۆ چەندین دەیە درێژەی کێشـــا، تاکوو ئەوەی کە ڕێبازی ناتۆرالّیـــزم جێگەی گرتەوە. یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی ڕۆمانتیزم لە ئەدەبیاتدا ئەوەیە کە پرسە نەمر و هەمیشەییەکان وەکوو سووژەی خۆی دیاری دەکات و قارەمانەکانی لەو کەسانە هەڵدەبژێرێت کە ئامادەن لە پێناو بایەخە بەرزەکاندا فیـــداکاری و گیانبـــازی بکەن، ئەوە بە واتـــای ئەوەیە کە هونەرمەندێکی ڕۆمانتیک وێنەی شـــتی ڕۆژانە و بێبایەخ ناکێشـــێتەوە و نووســـەرێکی ڕۆمانتیک لە کەســـانی "ڕیئالّیستیک" کە ڕۆژانە زۆر بەرچاو دەکەون نادوێت، بەڵکوو لەســـەر کەسانێک دەنووســـێت کە بە شێوەیەکی مامناوەندی کەم هەڵدەکەون. نووسەر لە ڕێگەی ئەو جۆرە کەسانەوە هەوڵ دەدات نرخ و بایەخە بەرزەکان بئافرێنێت.

دەتوانین لەنێو نووسەرە ڕۆمانتیکە بەناوبانگەکاندا بایرۆن، شیلی، ڤیکتۆر هۆگۆ، فیۆدۆر دۆستۆڤسکی، فریدریش شیللەر، ئێدموند ڕۆستاند، ئەلەکساندەر دۆما، والتەر سکۆت، هێنریک سینکویچ، ناتانیل هارتۆرن و ئەین ڕاند وەک نموونە بهێنینەوە.

ڕۆمانتیزم خۆی بە جێگرەوەی قوتابخانە یان ڕیبازی ڕەسەن یان کلاسیک دادەنرێت. بەپێی ڕێبازی کلاسیک بەرهەمێکی هونەری دەبێت لەو بنەمایانە کە لە یۆنانی کۆندا وەکوو پێوانەی جوانیناسی بۆ کاری هونەری دیاری کراون، کەڵک وەربگرێت؛ بۆ نموونە لە کارێکی ئەدەبیدا پێوانە ئەوە بوو کە لە چیرۆکێکدا ڕووداوەکە لە چەند شوێن دەکرێت ڕوو بدات، درێژاییی ئەو ماوە کاتییە کە ڕووداوەکە تێیدا ڕوو دەدا دەبێت چەندە بێت، یان ژمارەی ئەو کەسانەی دەکرێت لە ڕووداوەکەدا ڕۆڵیان هەبێت دەبێت لە چەند کەس زیاتر نەبن و هتد... کۆرنیل و ڕاسین لە ڕیزی پێشەوەی نووسەرانی کلاسیکدا دادەنرێن. لەڕاستیدا پێوانە کلاسیکییەکانی جوانیناسی زۆر دەست و پێگیر بوون، بەڵام ڕۆمانتیزم ئازادی و گۆڕەپانێکی گەورەتر بۆ نووسەر و ڕمبازێنی ئەسپی خەیاڵی نووسەر دابین دەکات، هەر بۆیە نیشانەیەکی زەقی بەرهەمێکی ڕۆمانتیک ئەوەیە کە لە چوارچێوە و نەریتە دیاریکراوەکان بێتە دەرەوە. لە دەورانی ڕۆمانتیکدا هونەرمەندانی پەیکەرتاش و وێنەکێش، مۆتیڤ یان پاڵنەر و سووژەکانی خۆیانیان لە دیمەنە سروشتییەکان و هەندێک جاریش لە بابەتە کولتوورییە کۆن و دوورەدەستەکان وەردەگرت.

ناتورالێزم

ناتورالێزم بانگەشە بۆ ئەوە دەکات کە "هەموو شتێک وەکوو ڕاستەقینەی خۆی نیشان دەدات". لە کردەوەدا ئەوە بە واتای ئەوەیە کە ناتورالێستەکان خەڵک وەک قوربانیی ئەو هەلومەرجانە دەبینین کە خۆیان دەسەڵاتیان بەسەریاندا نییە. ئەوان لە بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکاندا خەڵک وەکوو پارچەیەکی بچکۆلە نیشان دەدەن کە گیرۆدەی دەستی هەلومەرجە جۆراوجۆرەکانن و دەسەڵاتێکیان بەسەر چارەنووسی خۆیاندا نییە، هەر بۆیە دیتێرمینیزم و بێئیرادەیی Determinism (جەبرگەرایی)، بە کۆڵەکەیەکی گرنگی ناتورالێزم لەقەڵەم دەدرێت، لێرەدا ئێمە ناتورالیزم بە واتایەکی فەراوانتر لەوە بەکار دەبەین کە لە تیۆرییە ئەدەبییەکاندا بەکار دەبرێت.

شکسپیر بە پێشڕەوی ئەو ڕێبازە ئەدەبییە دادەنرێت؛ ناتورالێزم وەک دژکردەوەیەک بەرانبەر ڕۆمانیتزم، لە نێوەڕاستی سەدەی هەژدەهەمدا سەری هەڵ دا. شانۆنامەکانی شکسپیر زۆرتر باس لە کەسانێک دەکەن کە گیرۆدەی دەستی چارەنووسی خۆیانن، کەسانێک کە بە شێوەیەکی بێئیرادە بوونەتە قوربانیی ئەو هێزانەی داگیریان کردوون و بەرەو پێشەوە پاڵیان پێوە دەنێن وەک پێگەخوازی (Macbeth)، بەخێڵی و ئیرەیی (Othello)، گومان (Hamlet). ئەو کەسانەی شکسپیر باسیان دەکات ئاسایی و مامناوەندی نین، کەسانی بەرچاون، ئەوە سەبارەت بەو کەسانەش

هەر ڕاســـتە کە تۆلستۆی باســـیان دەکات. بەڵام ناتورالّیزمی ئاسایی ئەو کەسانە پێشان دەدات کە نموونەیان لە شـــەقام و ســـەر جادەکاندا زۆر بەرچاو دەکەوێت و بوونە قوربانیی هێزە سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتییەکان و لە ئاکام و لەو ململانێیەدا کە لەگەڵی دەستەویەخەن لەنێو دەچن.

کەواتە ئەو پرســـە تاکوو ڕادەیەک دەچێتە پێش کە ئەو جۆرە ئەدەبیاتەی کە لە ڕۆژنامەنووسی نزیـــک دەبێتەوە، واتە ئەدەبیاتێک کە بە ئەرکی خۆی دەزانێت خەڵک لە گشـــت ئەو بەدبەختی و مەینەتبەشـــییانە کە لە دنیادا هەن و کەمینیان لە مرۆڤ گرتووە، ئاگادار بکاتەوە و نموونەیەک لەو جۆرە ئەدەبیاتە لە "ئێمیل زوولا"دا دەبینرێت، لەنێو نووســـەرە ناتورالّیســـتەکاندا دەکرێت گۆستاڤ فلۆبێرت، هۆنورە دیبالزاک، چارلز دیکنیز، ئیڤان تورجینیڤ، تیۆدۆر درایزەر، یوجین ئونیل، سینکلەر لوئیس و تێنسی ویلیامس ئاماژەیان پێ بکرێت.

لە هونەرەکانی پەیکەرتاشی و وێنەکێشیدا، ناتورالّیزم وێنەی کەسانی ئاسایی لە بارودۆخی ژیانی ئاسایی دەرەوەی شارەکاندا دەکێشێتەوە، زۆر جار ئەو وێنانە جووتیاران کە سەرقاڵی کارکردنن یان ژنان لە کاتی ڕستن و چنین و دۆشین، یان خەڵک لە کاتی پرسە و مردوو بەخاکسپاردن و هتد... نیشان دەدەن.

مۆدێرنیزم

مۆدێرنیزم بە ســـێهەمین ڕێبازی گرنگی ئەدەبی و هونەری دادەنرێت، نموونەی ئەو جۆرە بەرهەمە ئەدەبـــی و هونەرییانە جگە لە بەرهەمە نافیگۆرەتیڤەکان «non-figurative art» لە هونەرەکانی تردا بەرچاو دەکەوێت، واتە ئەو بەرهەمە هونەرییانەی شتێک نیشان دەدەن کە ناناسرێنەوە.

لـــە مۆدێرنیزمدا بەگوێرەی تیۆریـــی ئێکسپرێشـــینیزم، (expressionist theory) لە پلەی یەکەمـــدا بایەخ نادرێتە بەرهەمە هونەرییەکـــە، بەڵکوو بایەخ دەدرێتە ئەو ئەزموونەی کە لە ئاکامی دیتنی ئەو کارە هونەرییەدا دەست دەکەوێت.

لـــە مۆدێرنیزمدا دەوترێت کە "بەرهەمی هونەری" لـــە ناخی خودئاگای هونەرمەندەکەدایە، ئەو بەرهەمـــە هونەرییە بابەتییەی هونەرمەنـــد دەیئافرێنێت، تەنیا ئامرازێکە کە ئامانجەکەی بریتییە لە ئافراندنی ســـەرلەنوێی ئەو ئەزموونە لە هوشـــیاری و ئاگاییی ئەو کەســـەدا کە سەیری تابلۆکە یان بەرهەمە هونەرییەکە دەکات.

پرســـیار ئەوەیە کە کام دەســـتە لە کارە ئەدەبییەکان دەکەونە خانـــەی ئەدەبیاتی مۆدێرنیزم؟ ئەو شـــیعر و هۆنراوانەی ســـەروا و ترپە و ناوەڕۆکیان نییە و ئەو ڕۆمانانەی کردەوەیان تێدا نییە، لە چیرۆکەکانی Thomas Manns Trollfjellet و James Joyces Ulysses ئەو ڕاســـتییەمان بۆ دەردەکەوێـــت. هەروەها دەتوانین ڕۆمانەکەی "جویس" واتـــە بێداریی فینگان، (Finnegan's wake) لـــەو جۆرە ڕۆمانانـــە لەقەڵەم بدەین، ئەو ڕۆمانە بە زمانێک نووســـراوە کە جویس تەنیا بۆ

نووسینی ئەو ڕۆمانە دایهێناوە و هیچ کەس تەنانەت وشەیەکیشی لێ تێ ناگات.

فەلسەفە پێش ئەفلاتوون

مرۆڤ هەمیشـــە هەوڵی داوە وەڵام بۆ ئەو پرســـیارانە بدۆزێتەوە کە فەلسەفە کاریان لەسەر دەکات، لە ســـەرەتادا مرۆڤ پرسە قوولّ و ئاڵۆزەکانی ژیان و سروشتی بەوە لێک دەدایەوە کە دەستی خودا و هێزەکانی تری ســـەرووی سروشتیان لە پشتە، هەروەها لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە خوداکان بڕیار دەدەن کە خەڵەوخەرمان باش بێت یان نە؟ ژیانێکی خۆشمان هەبێت یان نە؟ لە شەڕەکاندا بەسەر دوژمناندا ســـەر دەکەوین یان نە؟ هتد... بەو جۆرە لێکدانەوانە دەوترێت لێکدانەوە و وەڵامدانەوەی ئایینی و ئەفسانەیی.

فەلسەفەی سروشتی (NATURAL PHILOSOPHY)

نزیکەی شەشسەد ساڵ بەر لەدایکبوونی مەسیح، لە یۆنانداجۆرە لێکدانەوەیەکی دیکە لە پێوەندی لەگەڵ دیاردە جۆراوجۆرەکاندا هاتە کایەوە، (بیرکردنەوەی لۆژیکی جێگەی بیرکردنەوەی ئەفسانەیی گرتـــەوە)، نێوەڕۆکی ئـــەو بیرکردنەوە لۆژیکییە بریتی بوو لەوەی کە مـــرۆڤ هەوڵی بۆ دەدا، بەبێ پەنابردن بۆ هێزەکانی ئەوپەڕی سروشت (supernatural forces) پرس و دیاردە جۆراوجۆرەکان لێک بداتەوە، لە ئاکامدا فەلسەفە وەکوو بواڕێکی سەربەخۆی بیرکردنەوە و لێکدانەوەی هزری سەری هەڵ دا.

کەواتە لە ســـەرەتادا فەیلەســـووفەکان خەریکی تەتەڵەکردنی دیاردە سروشـــتیەکان بوون، واتە ئەو بابەتانەی کە ئەمڕۆ زانســـتە سروشـــتییەکانی وەک زیندەوەرزانی، فیزیک، کیمیا، ئەستێرەناسی

و بیرکاری توێژینەوەیان لەسەر دەکەن، دیارە هەموو ئەوانەش دەکەونە چوارچێوەی مێتافیزیکەوە.

لە سەرەتادا پرسیار ئەوە بوو کە ئایا هەموو ئەو شتانەی لە دەوروبەرمانن، لە چەند توخمێکی کەم بەڵام بنەڕەتی دروست بوون یان نە؟ تالیس کە خەڵکی مەڵەت بوو (نزیکەی ساڵی ۶۴۰ پ.ز لەدایک بووە) لەو بڕوایەدا بوو کە هەموو شتێک لە ئاو دروست بووە، واتە هەموو ئەو شتانەی دەیانبینین لە ئاو دروست بوون، بەڵام فۆرمی جۆراوجۆریان بەخۆیانەوە گرتووە. ئاخر ئاو بە شێوازی جۆراوجۆر خۆی نیشان دەدات، ئاناکسیمێندێر بڕوای وا بوو کە هەموو شتێک لە یەک ماددەی بنەڕەتی بە ناوی ئاپایرۆن (Apeiron) دروست بووە، دواتر ئەو تیۆرییەی کە دەڵێت هەموو شتێک لە ئاو و ئاگر و خاک دروست بووە، بوو بە تێئوریییەکی سەرەکی. دێموکریت پێی وا بوو هەموو ئەو شتانەی لە دەوروبەرمانن، لە بنەڕەتدا لە گەردیلەی بچکۆلە و ورد دروست بوون کە پێیان دەوترێت ئەتۆم، واتە ئەگەر هەر شتێک ورد بکەینەوە، لە ئاکامدا دەگاتە گەردیلەی بچووک و ورد کە ئیتر لەوە زیاتر دابەش نابێت و ئەو گەردیلانە پێیان دەوترێت ئەتۆم کە تەنیا چەند جۆری بنەڕەتی لە جۆرەکانی ئەتۆم هەیە، ئەو کەسانەی بانگەشەیان بۆ ئەو تیۆرییە دەکرد پێیان دەوترا ئەتۆمیست.

ئەو فەیلەسووفانە سەرقاڵی گیروگرفتێک بوون کە پێی دەوترێت ئاڵوگۆڕ:

مرۆڤ لەدایک دەبێت گەورە دەبێت، پیر دەبێت و دەمرێت. ئەو پرۆسەیە بەردەوام و بە شێوەیەکی ڕادیکاڵ لە گۆڕانکاریدایە، لە دۆخێکی ئاوادا دەتوانین بڵێین کە ئایا مرۆڤ لە هەموو بارودۆخەکاندا هەر هەمان مرۆڤە؟ لە گەلێک بواری جۆراوجۆری دیکەشدا ئاڵوگۆڕ دەبینرێت؛ سەیرکە کۆلکەدارێک کە دەسووتێن، لە سەرەتادا کۆلکەدارێکە و بەس، دوایە گڕ دەگرێت و دەسووتێت و لە کۆتاییدا دەبێتە خۆڵەمێش، ئێستە پرسیار ئەوەیە کۆلکەدارەکە چیی بەسەر هات؟

یەکێک لە وەڵامەکان بەو پرسیارە ئەوەیە کە لە جیاتی شتەکان، باشتر وایە لە پرۆسەکانەوە دەست پێ بکەین، واتە هەموو ئەو شتانەی لە دەوروبەری خۆماندا دەیانبینین و پێمان وایە کە شتن، لەڕاستیدا پێویستە وەکوو جیلوەیەکی ڕەوت و پرۆسە جۆراوجۆرەکان سەیریان بکەین. ڕستە بەناوبانگەکەی هێراکلیتوس کە دەڵێت؛"هەموو شتێک لە گۆڕانکاریدایە"، بە باشترین شێوە ئەو ڕوانگەیە ڕوون دەکاتەوە و بەو واتایەشە کە هیچ شتێک سەقامگرتوو نییە، بەڵکوو هەموو شتێک لە گۆڕانکاریدایە، هەر بۆیە ئەوە بۆچوونێکی هەڵەیە کە پێمان وا بێت ڕاستی لە شتە فیزیکییەکان دروست بووە. هێراکلیتوس لە پێوەندی لەگەڵ ئەوەدا کە ئێمە پێمان وایە دنیای دەوروبەرمان لە شتە فیزیکییەکان دروست بووە، دەیوت؛ سیستەمی هەستەکانمان هێندە باش نییە تا ڕاستییە ڕاستەقینەکان بەو جۆرە ببینێت کە هەیە.

ڕێگاچارەیەکی دیکە ئەوەیە کە وا بزانین هیچ ئاڵوگۆڕێک لە گۆڕێدا نییە، بەناوبانگترین ئاڵاهەڵگری

ئەو بیرۆکەیە پارمێندیس بوو کە لە دوروبەری پێنجسەد ساڵ پێش زایین دەژیا، ناوبراو بەڵگەی دەهێناوە کە ناتەباییەکان لە "ڕاستیـ"دا بوونیان نییە. هەر گۆڕانکارییەک، بۆ نموونە لە دەنکە بەڕوویەکەوە بۆ داربەڕوویەک، کە خۆی ناتەباییەک وێنا دەکات، ناتوانرێت بە شتێکی ڕاستەقینە دابنرێت. پارمیندێس لەو بڕوایەدا بوو کە ڕاستیی ڕاستەقینە جێگیر و نەگۆڕە، بەڵام ئەی ئەو هەموو ئاڵوگۆڕانەی کە لە دەوروبەری خۆماندا دەیانبینین چی؟ پارمێندیس لە وەڵامی ئەو پرسیارەدا دەیوت ئەوەی وەک ئاڵوگۆڕ دەیبینین تەنیا خەیاڵاتە و بەس. یەکێک لە قوتابییەکانی پارمێندیس بە ناوی "زێنون" کە پسپۆڕی ماتماتیک بوو، بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد کە ئەو دەتوانێت بیسەلمێنێت هیچ جۆرە گۆڕانکارییەک ڕوو نادات، ناوبراو بۆ سەلماندنی ئەو بانگەشەیە خۆی دەنگۆی ئاشیل و کیسەڵەکە دێنێتەوە، ئاشێل وەرزشکارێکی بەناوبانگ بوو و دەبوایە لەگەڵ کیسەڵێک ڕا بکات، لەبەر ئەوەی کیسەڵەکە هەر لە سەرەتادا خێرا نەبوو، دە پێشپەونی هەبوو، واتە پێش لەوەی کە دەست پێ بکەن، لەبەر ئەوەی کە خێرایی کەمە دە خاڵی پێ درابوو. زێنون دەیگوت لە بارودۆخێکی ئاوادا ئاشیل هیچکات ناگاتە کیسەڵەکە، ناوبراو بەو جۆرە بەڵگەی بۆ قسەکانی خۆی دەهێنایەوە.

وای وێنا بکە ئاشیل دە بەرانبەر لە کیسەڵەکە خێراتر ڕادەکات، کاتێک ئاشیل دە میتر ڕایکردووە، کیسەڵەکە یەک میتر چووەتە پێش، کاتێک ئاشیل ئەو یەک مترە دەچێتە پێش، کیسەڵەکە دە سانتیمتری بڕیوە، کاتێک ئاشیل ئەو دە سانتیمترە دەبڕێت، کیسەڵەکە سانتیمتڕێکی دیکە چووەتە پیش و هتد... واتە کیسەڵەکە هەمیشە لە پێشەوەی ئاشیل دەبێت. زێنون لەو ڕێگەیەوە سەلماندبووی کە ئاشیل قەت ناتوانێت بگاتە کیسەڵەکە و پێشی بکەوێت، بەڵام کاتێک لە ڕاستیی ڕاستەقینەدا سەیری باسەکە دەکەین، بۆمان دەردەکەوێت کە ئاشیل بۆ گەیشتن بە کیسەڵەکە و تێپەڕین لێی، هیچ کۆسپێک لەسەر ڕێگەی نییە.

لەو نموونەی سەرەوەدا لەنێوان ئەو شتەی دەبینرێت و ئەو شتەی کە بەڵگە بۆی دەهێندرێتەوە، ناتەباییەکی ڕاستەوخۆ هەیە. یان دەبێت بەڵگەکە هەڵە بێت، یان ئەوەی بینراوە دەبێت خەیاڵ بێت. زێنون بارودۆخێکی هەڵبژاردبوو کە ئەو شتەی بەو جۆرە دەبینرا، تەنیا خەیاڵ بوو. بۆ یەکەم جار لە سەدەی هەژدەهەمدا لەلایەن زاناکانی بیرکارییەوە ڕێگەچارەیەکی ماتماتیکی بۆ دژوازیی زێنون دۆزرایەوە. (دژوازی: پارادۆکس)

ئەو جۆرە ئاوەزتەوەرییە (Rationalism) بوو بە هۆی سەرهەڵدانی ناکۆکی لەنێوان بیرکردنەوە و دیتندا (observation). بەرەبەرە ئەو بۆچوونە کە بیرکردنەوە پێوەندییەکی کەمی بە ڕاستەقینەوە هەیە و گیروگرفتە ڕاستەقینە و پراکتیکییەکان لە ڕێگەی بیرکردنەوەی لۆژیکییەوە چارەسەر ناکرێن، پەرەی گرت. لە ئاکامدا دژکردەوەیەک بەرانبەر ئاوەزگەرایی هاتە کایەوە، ئەو دژکردەوەیە بریتی بوو لە سەرهەڵدانی ئەزموونگەرایی (empiricism) کە دواتر سەبارەت بەو دوو ڕێبازە فەلسەفییە پتر دەدوێین، بەتایبەتی لە پێوەندی لەگەڵ ڕێنە دێکارت و

فرانسیس باکۆن (René Descartes og Francis Bacon).

بیرکردنەوەی ئەخلاقی یان ڕەوشتگەرا

تاکوو دەوروبەری ساڵانی ۴۵۰ پ.ز، تەتەڵەکردنی پرسە مێتافیزیکییەکان بابەتی سەرەکیی فەلسەفە بـــوو، دواتر بەرەبەرە لقە جۆراوجۆرەکانی دیکەی فەلســـەفەش زەق بوونـــەوە و کەوتنە بەر ڕامان و لێکۆڵینەوەی مرۆڤ. لەبەر ئەوەی فەیلەسووفەکان لە پێوەندی لەگەڵ پرس و بابەتە مێتافیزیکییەکاندا گەیشـــتبوونە هەڵوێســـتی جیاواز و تا ڕادەیەک بەتاڵ و بێواتا، خەڵک دەســـتیان کرد بە سەرنج و گرنگیـــدان بە زانین. ئایا ئەگەری ئەوە هەیە زانســـت و زانیاری وەدەســـت بخەیـــن؟ ئایا دەتوانین سەبارەت بە ڕاستی و دروستیی زانین دڵنیا بین؟ هتد... سۆفیستەکان کە مامۆستای گەڕۆک بوون و لە ڕێگەی وتنەوەی ڕەوانبێژی و لێدواندەرییەوە بژێویی ژیانی خۆیان بەدەست دەهێنا، لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە ئەگەری ئەوە نییە کە زانست و زانیارییەکی ڕاست و دروست بەدەست بهێنین. لەم سەردەمەدا بە پێڕەوانی ئەو بۆچوونە فەلسەفییە دەوترێت دڕدۆنگی یان گومانگەرایی (skeptics).

خەڵک حەزیان لە سیاســـەت و پرس و بابەتە ئاکاری و ئەخلاقییەکانە، بە هۆی ســـەفەرکردن و ناسینی شێوەژیان و فەرهەنگ و کولتوورەکانی دیکە، سەبارەت بەو داب‌ونەریتانەی کە خوویان پێوە گرتبوون، گومانیان بۆ دروســـت بووە، لەبەر ئەوەی کـــە کۆمەڵگە جیاوازەکان پێوانەی جیاوازیان بۆ ڕاستی و دروستیی کار و کردەوەکان هەبوو، خەڵک کەوتنە بیرکردنەوە کە ئایا ئەگەری هەیە یاسا و ڕێوشوێنی گشتیمان بۆ نیشاندانی ڕاستی و دروستیی پرسە ئاکاری و ئەخلاقییەکان هەبێت؛ واتە یاســـا و ڕێســـایەک کە لە هەموو کاتێک و لە هەموو شوێنێکدا ڕاست و دروست بێت. سۆفیزمەکان دەیانوت یاســـا و ڕێســـایەکی وەها کە لە هەموو کات و شوێنێکدا ڕاست و دروست بێت بوونی نییە، هەندێکـــی دیکە لە بیرمەندەکان پێیـــان وا بوو کە هێز هەمان مافە، واتە هێز مافیش لەگەڵ خۆی دێنێت.

سوقرات (Sokrates)

ســـوقرات لە دەوروبەری ساڵەکانی ۴۷۰ پ .ز لەدایک بووە، هەرچی سەبارەت بە سوقرات دەزانین، لە ئەفلاتوونەوە پێمان گەیشتووە، ئەفلاتوون خۆی قوتابیی سوقرات بووە و سوقرات لە دیالۆگەکانی ئەفلاتووندا بە کاراکتەری ســـەرەکی دادەنرێت، لەوەش زیاتر ناوبراو ســـوقرات وەکوو میکرۆفۆنێک و تریبۆنێک بۆ دەربڕینی ڕوانگە و بیر و بۆچوونە فەلسەفییەکانی خۆی بەکار دەهێنێت.

سوقرات فەیلەسووفێک بوو بە بازار و شەقامەکانی ئاتێندا دەگەڕا و قسەی بۆ لاوان دەکرد، ناوبراو بە هۆکاری کرداری ئازادیخوازانەی، لە دادگادا گەورەترین سزا واتە مەرگی بەسەردا سەپا، هەندێک لە قوتابی و هاوڕێیەکانی هەوڵیان دا ئەو هەلەی بۆ بڕەخســـێنن تاکوو لە بەندیخانە دەرچێت، بەڵام

سوقرات گوێی پێیان نەدا، لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە وەکوو هاوولاّتییەک ئەرکی سەر شانیەتی تاکوو پێڕەوی لە بڕیاری کاربەدەستان بکات و لە ساڵی ۳۹۹پ.ز جامێک ژەهری دەرخوارد درا و مرد.

سوقراتیش وەکوو سۆفیستەکان بایەخێکی کەمی بە پرس و بابەتە مێتافیزیکییەکان دەدا، بەلاّم بیردۆزیی ڕەوشتیی ڕێژەیی (moral relativism) ئەوانی ڕەت دەکردەوە، ئەو پێی وا بوو شتێکی گشتی و جیهانی هەیە کە هەردەم و لە هەموو جێگایەکدا ڕاست و دروستە، بۆیە خەڵک پێویستە بە هەموو توانایانەوە تێکۆشن بۆ ئەوەی کە ئەو شتە بدۆزنەوە و لێی تێ بگەن. بە گوتەی سوقرات ئەو بابەتە لە پێوەندیی لەگەل کەڵکوەرگرتنی مرۆڤ بە باشترین شێوە لە تایبەتمەندی و لێوەشاوەییەکانی خۆیدا ڕاستە، ئەو دەیوت تاکی مرۆڤ پێویستە شوێن و پێگەی خۆی لە کۆمەڵ و کۆمەڵگەدا بدۆزێتەوە و بە باشترین شێوە کە دەگونجێت، بژی و ژیان بەسەر بەرێت.

زانیناسیی (epistemology) سوقرات هەڵکردنی چرای بیرکردنەوە لە بیر و هۆشی خەڵکدا بوو، ئەو گەرەکی بوو خەڵک هان بدات تاکوو لەنێو ڕوانگە و کار و کردەوەکانیاندا بیر بکەنەوە، بۆ ئەوەی بەتەواوەتی لە مەبەستەکانی خۆیان تێ بگەن.

ئەو چیرۆکانەی خوارەوە (کە لە یەکێک لە دیالۆگەکانی ئەفلاتوون بە ناوی Laches وەرگیراوە)، ڕێکار و ئامانجی کاری سوقرات دەردەخات، کە بەم شێوەیەیە: سوقرات لە یەکێک لە فەرماندەکان بە ناوی "لاشس" پرسیاری کرد؛ دەزانیت واتای ئازایەتی چییە؟ ئەویش لە وەلاّمدا گوتی؛ "ئازایەتی ئەوەیە کە لە کاتی هێرش و پەلاماری دوژمندا لە سەنگەری خۆت ئامادە بیت". سوقرات پرسیارێکی تری کردەوە و پرسی: پێت وایە ئەو کەسەی کە لە کاتی هێرشی دوژمندا لە سەنگەری خۆی ئامادە دەبێت، تەنانەت ئەگەر نەشزانێت ئەو کارە چەندە پڕمەترسییە، هەر بە کەسێکی ئازا دادەنرێت؟ "لاشس" لە وەلاّمدا گوتی؛ نەخێر. سوقرات گوتی؛ کەواتە ئەو کەسە ساویلکەیە، ئازا ئەو کەسەیە کە لە سەنگەری خۆی و لە شوێنی پێسپێردراوی خۆیدا ئامادە دەبێت، سەرەڕای ئەوەش کە دەزانێت بارودۆخەکە چەندە پڕمەترسیە. پاشان سوقرات لە پرسیارێکی تردا پرسی؛ ئایا ئەگەر مرۆڤ بزانێت بە دڵنیاییەوە دەکوژرێت، دیسانیش ئامادەبوون لە سەنگەردا هەر بە کارێکی ژیرانە دادەنرێت؟ سەرەنجام دیالۆگەکە بەوە کۆتایی پێ هات کە لاشس سەبارەت بەوەی کە ئایا بەڕاستی ئازایەتی چییە دەکەوێتە گومانەوە. بەو کارە سوقرات دوو ئامانج دەپێکێت:

لە پێشدا ئەو هەندێک چەمک و دەستەواژە ڕوون دەکاتەوە، ئاخر سوقرات یەکەمین کەس بوو کە پێی وا بوو چەمکەکان دەبێت پێناسە و چوارچێوەی دیاریکراوی خۆیان هەبێت. لە لایەکی دیکەشەوە دەیهەویست خەڵک لەوە تێ بگەیەنێت کە ئەوان زۆرتر سەبارەت بە هەندێک باس و بابەت قسە دەکەن کە لەڕاستیدا زانیاریی تەواویان سەبارەت بەو باسانە نییە، هەروەها سوقرات باوکی ئەو ڕستە پڕواتایەیە کە دەڵێت "تایبەتمەندیی ئاکاری و ڕەوشتی، زانستە"، واتای ئەو قسەیە لە لای سوقرات ئەوەیە کە ئەگەر مرۆڤ بزانێت ڕاستی و دروستی چییە، کار و کردەوەی ڕاست و

دروستیش دەکات.

ئەفلاتوون (Platon)

مێتافیزیک
زانیناسی
ئاکار
سیاسەت
جوانیناسی

ئەفلاتوون (۴۲۷-۳۴۷ پ.ز) یەکەم فەیلەسووفە کە لە هەموو بوارەکانی فەلسەفەدا ڕوانگە و بیر و بۆچوونی فەلسەفیی گرنگ و ڕێکوپێکی پەرە پێ داون، پێش ئەو فەلسەفە شتێک نەبوو جیا لە هەندێک بیر و بۆچوونی پچڕ پچڕ و نارێکوپێک، پاش ئەو سەرتاسەری فەلسەفە، بە گوتەی فەیلەسووفێکی مۆدێرن؛ "شتێک نییە جیا لە پەراوێزنووسی بۆ ئەفلاتوون". هەر چەند ئەو قسەیە کەمێک زێدەڕۆیی تێدایە، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە سیستەمی فەلسەفیی ئەفلاتوون بە یەکێک لە گەورەترین دەسکەوتەکانی مێژووی مرۆڤایەتی لەقەڵەم دەدرێت، لەو دەمەوە تاکوو ئەمڕۆ ئاکامەکانی فەلسەفەی ئەفلاتوون بەسەر بیر و بۆچوونی ڕۆژاوادا زاڵن.

ئەفلاتوون وەکوو شاعیرێکی تراژیدیست دەستی بەکار کرد، بەرهەمە فەلسەفییەکانی بە شێوەی دیالۆگ نووسراون، گرنگی و بایەخی ئەدەبییشیان هەیە، ئەفلاتوون لە ئاتێن سوقراتی بینیوە و کەوتە ژێر کاریگەریی سوقراتەوە، هەر ئەو کاریگەرییەی سوقراتیش بوو کە ئەوی کردە فەیلەسووف. هەروەها ئەفلاتوون دواتر کەوتە ژێر کاریگەریی قوتابخانەی فیساگۆرسیەکان، ئەوان کۆمەڵێک کەسی فەلسەفی بوون کە ئیلهامیان لە فەلسەفەی ڕۆژهەڵاتی وەردەگرت، لە لای ئەوان ژمارەکان پێگەیەکی گرنگ و جادوویییان هەبوو، بڕوایان بە زیندوبوونەوە و خەڵوەتگەری (reincarnationand asceticism) و پەشمینەپۆشی هەبوو، بانگەشەیان بۆ ئەوە دەکرد کە ڕۆح و لەشی مرۆڤ لەگەڵ یەکتر لە ململانێیەکی هەمیشەیی و بەردەوامدان.

ئەفلاتوون لەساڵی ۳۸۸ پ.ز، قوتابخانەی ئەکادێمیای دروست کرد و تاکوو ساڵی ۵۲۹ د. ز دریژەی بە چالاکییەکانی دا، هەروەها ئەفلاتوون شانسی ئەوەی هەبوو کە هەوڵ بدات بیر و بۆچوونە سیاسییەکانی لە سیراکوس و سیسیل جێگیر بکات، دیارە لەو کارەدا سەرکەوتوو نەبوو، بە هەزار حاڵ توانی گیانی خۆی بەدەربەرێت و ڕابکات.

مێتافیزیک

ئەفلاتوون باسی ئەوەی دەکرد کە بێجگە لەو ڕاستییە ڕاستەقینەیەی لە دەوروبەرماندا هەیە و

دەتوانین هەســـتی پێ بکەین، ڕاستییەکی دیکەش هەیە، ئەو ڕاستییە دووهەمە ئەگەرچی هەستی پێ ناکرێت، بەڵام لە ڕاستییە هەستپێکراوەکە گرنگتر، ڕەسەنتر و ڕاستەقینەترە. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە تێگەیشـــتن لەو شـــێوە بیرکردنەوەی ئەفلاتوون کارێکی هێندە دژوار نییە، ئەگەر یەکێک بیر لە کەســـێکی تایبەتی وەک ئازاد، یان ئەســـپێکی تایبەتی وەکوو بلاکن یا سەگێکی تایبەتی وەکوو گەلاّز بکاتەوە، ڕوونە کە لە ڕاستیدا ئەو "شتانە" هەن. بەڵام ئەگەر مرۆڤ بە شێوەیەکی گشتی بیر لە مرۆڤ یان ئەســـپ یان ســـەگ دەکاتەوە و دەڵێت: "مرۆڤ ئاوەزی هەیە" یان "ئەسپ چوار پێی هەیە" یان "سەگ دەوەڕێت"، مرۆڤ ناتوانێت ئاماژە بە ئۆبژێکتێکی دیاریکراو لە دنیای ڕاستەقینەدا بکات و بڵێت ســـەبارەت بەوەیان قســـە دەکات، ئەتۆ دەتوانیت ئاماژە بە ئازاد یان چیا یان نازەنین بکەیـــت، بەڵام ناتوانیت ئاماژە بە مرۆڤێک بکەیت، دەتوانین ئاماژە بە گەلێک ســـەگ بکەین، بەڵام ناتوانین ئاماژە بە ســـەگێک بکەین. مرۆڤ و سەگ و ئەسپ نموونەیەکن لەو شتانەی کە لە ڕاستی و لە دنیای هەســـتپێکراوی دەوروبەرماندا بوونیان نییە، بەڵام کاتێک دەڵێین "مرۆڤ ئاوەزی هەیە" یان "سەگ دەوەڕێت"، مەبەستمان لەو "شتانە"یە کە باسمان کردن. لەوەش زیاتر هەموو زانست و لێکۆڵینەوەی زانســـتی لەو جۆرە قسە و باسانە پێک هاتووە، ئەفلاتوون دەیوت ئەگەر مرۆڤ، سەگ و ئەســـپ بوونیان نەبێت، کەواتە نەک هەر توێژینەوەکان، بەڵکوو زۆربەی ئەو قســـە و باسانەش کە سەبارەت بەوان هەن، بوونیان نییە.

ڕێگەچارەی ئەفلاتوون بۆ ئەو گیروگرفتە ئەوە بوو کە مرۆڤ، سەگ و ئەسپ و هتد... هەن، بەڵام چونکە ئەو شتانە هەستیان پێ ناکرێت، دەبێت لە ڕەهەندێکی دیکەدا، واتە ڕەهەندێک لە دەرەوەی ماددیبوونداً هەبن، ڕەهەندێک کە هەســـتەکان دەرکی پێ ناکەن، کە ئەفلاتوون بەو شتانەی دەوت ئیدە. لە ڕەهەندی دووهەمدا ئیدەی مرۆڤ و سەگ و ئەسپ و شتەکانی دیکە بوونیان هەیە.

ئەفلاتوون ئەیگوت ئەو شـــتانەی کە لە ڕەهەندی دووهەمدا هەن، پێرفێکت و بێ کەموکۆڕیین، بـــەڵام ئەوەی ئێمە لەو دنیایەدا لەوانی دەبینین یان هەســـتی پـــێ دەکەین، بریتییە لە وێنەیەکی ناتەواو یان تەنیا ســـێبەرێک لەوان. دنیای ئیـــدەکان، دنیایەکی نەمر، نەگۆڕ، پێرفێکت، ڕێکوپێک و پڕ لە هارمۆنییە، کەچی لەو دنیایەدا کە ئێمە هەســـتی پێ دەکەین، هەموو شـــتێک خەریکە تێپەڕ دەبێت و گۆڕانکاریی بەسەردا دێت، پڕە لە پشێوی و نالێکی، لە بێسەروبەرەیی و ناتەبایی. دەتوانین بڵێیـــن ئەفلاتوون ڕەوایی هەم بە هیراکلیتوس و هەم بە پارمێندێس دەدا. دنیای ئیدەکان لەگەڵ میتافیزیکی پارمێندیس دێتەوە، (لەوێدا هەموو شـــتێک نەگۆڕە)، کەچی دنیای هەستپێکراو لەگەڵ میتافیزیکی هیراکلیتۆس سازگارە، (هەموو شتێک لەوێدا گۆڕانکاریی بەسەردا دێت).

لە ڕاســـتیی ڕاســـتەقینە یان ڕەهەندی دووهەمیشـــدا ئیدەکانی وەکوو بیر، نەخۆشی، ئازادی، دادپەروەری، خێر و شـــەڕ، فەرهەنگ و هتد... هەن. هەر شـــتێک کە بکرێت بیری لێ بکرێتەوە لە ڕەهەندەکەی دیکەشـــدا هەیە، ئەوە شتەکانی وەکوو ئەسپی قۆچدار، تۆز و خۆڵ، دێو، جادووگەر و

هتدیش دەگرێتەوە. ئەفلاتوون دەڵێت لەبەر ئەوەی کە هەموو ئەو شتانەی لەو دنیایەدا هەستیان پێ دەکەین کۆپی یان وێنەیەکی ناتەواون، لەو ڕاستییە ڕاستەقینە تەواو و پێرفێکتەی کە لە ڕەهەندی دووهەمدا هەیە، هیچ شتێک لەو دنیایەدا بێکەموکۆڕی نییە. ئەو ڕستەیەی کە دەڵێت "لە تیۆریدا باشە، بەڵام لە کردەوەدا خراپە"، لەسەر بناغەی ئەو جۆرە مێتافیزیکە ڕاوەستاوە.

ئیدەکان بە شـــێوەی پلەبەندی هەن، هەندێک ئیدە یا فۆرم بەپێی بەراورد لەگەڵ ئەوانی دیکە لە پلەیەکی بەرزتردان، تاکوو فۆرمێک گرنگتر بێت، لە پلەیەکی بەرزتر دایە، لە ســـەرەوەی هەموو فۆرمەکان، فۆرمیک هەیە کە پێی دەوترێت: باش یان خێر. ئەوە پێشکەوتووترین ئیدەو فۆرمە و لە هەمـــوو ئیدەو فۆرمەکانی دیکەدا کە دەکەونە لای خوارتر ڕەنگ دەداتەوە، لەوەش زیاتر ئەو ئیدەیە بوونـــی هەموو ئیدەو فۆرمەکانی دیکە دەســـتەبەر دەکات. ئەفلاتوون لە نیشـــانەیەکدا خێر بە خۆر دەچوێنێت، لە دنیای ئێمەدا خۆر ســـەرچاوەی بوون و ژیان و گەشـــەیە، بەبێ خۆر ئێمە نەک هەر ناتوانین هیچ ببینین، بەڵکوو هەموو شـــتێک دەکەوێتە تاریکی و دەمرێت، ڕۆڵی خێریش لە دنیای ئیدەو فۆرمەکاندا بەو جۆرەیە.

ئەفلاتوون لە یەکێک لە دیالۆگەکانیدا بە ناوی دەوڵەت، "هێمای ئەشکەوت" وەک نموونەیەک، بۆ ڕوونکردنەوەی ڕوانگەی مێتافیزیکیی خۆی بەکار دەهێنێت: لە ئەشکەوتەکەدا دەستەیەک بەندکراو دانیشـــتوون، ئەوان بە جۆرێک دانراون و زەنجیر کراون کە تەنیا دیواری پشـــتەوەی ئەشکەوتەکە، واتە دیواری ڕووبەڕووی خۆیان دەبینن، لەســـەر دیوارەکـــەی ڕووبەڕوویان هەندێک وێنە کە وەکوو ســـێبەر دەجوڵێنەوە و هاتوچوو دەکەن. لەو لاشـــەوە لە پشتی ســـەری ئەوان دێوارێک هەیە کە کۆمەڵـــە خەڵکێک بە بەردەمیدا تێپەڕ دەبن، ئەو خەڵکە کەلوپەل و هەندێک ئامرازی جۆراوجۆریان هەڵگرتوون و دێن و دەچن. لە پشـــتەوەی ئەوانیش ئاگرێکی گەورە داگیرســـاوە و بڵێســـە دەدات، ئەو ڕووناکییەی کە لەو ئاگرە هەڵدەســـتێت، دەبێتە هۆی ئەوەی کە سێبەری ئەو کەس و شتانەی بە پێش ئاگرەکەدا تێپەڕ دەبن بکەوێتە ســـەر دیواری پشـــتەوەی ئەشـــکەوتەکە کە بەندکراوەکان ڕووبەڕووی دانیشتوون. واتە ئەوەی کە بەندکراوەکان دەیانبینن سێبەری ئەو شتانەیە.

ئەفلاتوون دەپرســـێت ئایا بۆ بەندکراوەکان شتێکی ژیرانە نییە کە باوەڕ بکەن ئەو وێنانەی (ئەو سێبەرانە) لەسەر دیوارەکەی ڕووبەڕوو دەیانبینن ڕاستەقینەن؟

ئەفلاتوون باسی ئەوە دەکات کە چۆن یەکێک لەو بەندکراوانە، پاش ئەوەی کە زەنجیر دەپسێنێت و ڕادەکات، لـــە ئاکامدا بۆی دەردەکەوێت کە ڕاســـتیی بابەتەکە چیـــە؟ بەندکراوە هەڵاتووەکە بۆی دەردەکەوێت کە ئەو شـــتانەی بە پێش ئاگرەکەدا دێن و دەڕۆن، شتی ڕاستی و ڕاستەقینەن، بەڵام ئەو وێنە و ســـێبەرانەی بەندکراوەکان لەســـەر دیوارەکەی پێش خۆیان دەیانبینن، تەنیا ســـێبەر و کۆپییەکی ناتەواوی ئەو شتانەن کە لە پشت دیوارەکەوە دێن و دەچن، کەچی بەندکراوەکان وەک شتی ڕاستەقینە و سەرەکی دەیانبینن. جا ئەگەر بەندکراوە هەڵاتووەکە بگەڕیتەوە نێو ئەشکەوتەکە

و ڕاســـتیی بابەتەکە بۆ بەندکراوەکان باس بکات کە جیهان چ جۆرێکە، زۆر بە دژواری باوەڕی پێ دەکـــەن. هەر بەو جۆرەش خەڵک بـــە دژواری بڕوا بەوە دەکات کە دنیـــای ئیدەو فۆرمەکان زۆر ڕاستەقینەترە لەو دنیایەی کە ئێمە هەستی پێ دەکەین.

ڕوانگەی ئەفلاتوون بۆ مرۆڤ لەسەر ئەو بنەما مێتافیزیکییە ڕاوەستاوە. بە گوتەی ئەفلاتوون؛ لە ڕۆحی هەر مرۆڤێکدا کێشـــە و ململانێیەکی هەمیشـــەیی لەنێوان ئاوەز و هەستەکاندا لە گۆڕێدایە، بۆ نموونە هەندێک جار کەســـێک هێندە ئارەزووی شـــتێک دەکات کە دەدات لە مێشـــکی بۆ ئەو شـــتە دزی بکات، بەڵام کـــە بیر دەکاتەوە و ئـــاوەزی بەکار دێنێت، بـــۆی دەردەکەوێت کە دزی کردەوەیەکی هەڵەیە. ئەفلاتوون دەڵێت ئێمە لە ڕێگەی هەســـتەکانمانەوە زانین و زانیاری سەبارەت بە دنیای هەستپێکراوی دەروبەرمان بەدەست دەهێنین، بەڵام ئاوەز و بیرکردنەوەی ژیرانە پێوەندیی ئێمـــە لەگـــەڵ دنیای فۆرمەکان پێک دەهێنێـــت. بە بڕوای ئەفلاتوون دوو جۆرە هەســـت بوونیان هەیە کە لەگەڵ یەکتر لە ململانێ و ناکۆکیدان، بۆ نموونە کەســـێک ســـەبارەت بە حەز و ئارەزووە سێکســـییەکانی خۆی هەســـت بە بێهیوایی دەکات. ئەو دوو جۆرە هەستانە هەم بەشی ئازا و هەم بەشـــی چاوچنۆکیی هوشیاری و ئاگایی ئێمە پێک دێنن. بەشی چاوچنۆکی ئەو بەشەیە کە حەزی ئێمە بۆ خەو، خواردن و سێکس و هتد... ئاراستە دەکات، بەڵام بەشی ئازاش لە هەستەکانی وەکوو دەسەڵاتخوازی، پێگەخوازی، تووڕەیی و بێهیوایی و هتد.. پێک دێت.

بەو جۆرە هەر کام لەو دوو بەشـــانە وشـــیاری و ئاگاییی ئێمە، ئەرکی تایبەت بە خۆیان لەژیانی مرۆڤدا هەیە؛ بەرنامەڕێژی، کۆنترڕۆڵی ڕۆح و بیرکردنەوەی ورد و قوونڵ سەبارەت بە ئیدەو فۆرمەکان ئەرکی ئاوەزە. بەشی ئازاش ڕۆڵی دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن دەگێڕێت و ئەرکی ڕێنوێنی و ئاراستەکردنی کار و کردەوەکانمانی بە ئەستۆوەیە. بەشی چاوچنۆکیش کاری ئەوەیە ئامانج بۆ کار و کردەوەکانمان دیاری بکات. ئەو دوو بەشـــە وشـــیاریی و ئاگاییە لە هەموو کەسدا بە یەک ڕادە بەهێز نین، بەشی چاوچنۆک لە بوونی زۆربەی خەڵکدا بەشـــی هەرە زاڵە، دیارە باشـــتر وایە کە بەشـــی ئاوەز بەسەر ئەوانی دیکەدا زاڵ بێت. لە ڕوانگەی ئەفلاتوونەوە مرۆڤێکی ژیر کەسێکە کە تەواو بەبێ هەستە. ئەو جۆرە دابەشـــکردنەی مرۆڤەکان لە فەلسەفەی سیاسیی ئەفلاتووندا، زۆر گرنگە کە دواتر لەو بارەوە دەدوێین.

زانیناسی

مێتافیزیکی ئەفلاتوون بایەخێکی زۆری بۆ زانیناسیی ناوبراو هەیە. ئەفلاتوون دەڵێت ئێمە لە ڕێگەی هەســـت و سۆزەکانمانەوە زانست و زانیاریی ســـەبارەت بە دنیای ڕووکەش و ماددیی دەوروبەرمان بەدەســـت دەهێنین، بەڵام لە ڕێگەای بیرکردنەوەی ژیرانە و ئاوەزمەندانەوە زانیاریی ســـەبارەت بە دونیای فۆرمەکان بەدەســـت دەهێنین، لەبەر ئـــەوەی دنیای ئیدەوفۆرمەکان، دونیایەکی پلەبەندی

کــراوە و تاکوو بمانەوێت لەگەڵ فۆرمی پێشــکەوتووتر و بەرزتر پێوەندی بگرین، پێویســتیمان بە بیرکردنــەوەی ژیرانەتر و قوواڵتر هەیە. بۆیە تەنیا فەیلەســووفەکان دەتوانــن لەگەڵ فۆرمە بەرز و پێشــکەوتووەکان پێوەندی بگرن، لەوەش زیاتر تەنیا فەیلەســووفە هەرە زیرەکەکان دەتوانن لەگەڵ فۆرمە هەرە بەرزەکە (خێر و چاکە) پێوەندی دامەزرێنن، پێوەندییەکی لەو جۆرەش تەنیا لە ڕێگەی ئەزموونێکــی نادیــارەوە (mysterious experience) لواوە و ئەگــەری هەیە. مرۆڤ بۆ ئەوەی بگاتە ئەزموونێکی لەو چەشــنە، پێویســتە ســاڵانێکی زۆر و دوورودرێژ لە ڕێگەی پەشمینەپۆشی، خۆنەویســتی و ســۆفیگەرییەوە خۆی بۆ ئامادە بکات. لە هێمای ئەشــکەوتەکەدا بەندکراوەکان لە ڕێگەی ئەو کەسەی لە ئەشکەوتەکە ڕادەکات، پێوەندی لەگەڵ دنیای ڕاستەقینە دادەمەزرێنن.

بــە گوتەی ئەفلاتــوون زۆربەی خەڵک تەنیا ســەرقاڵی کاروباری ڕۆژانەی ئــەو ژیانەن، ئەوان گیرۆدەی دەســتی ئەو ڕاستەقینە مادددییەن کە لە ڕێگەی هەستەکانەوە زەق دەبێت، بیر ناکەنەوە، هەســتەکانیان ئاراســتەیان دەکەن، کاتێک برســی دەبن دەخۆن، کاتێک ماندوو دەبن دەخەون و هتد... خەڵکی ئاسایی ناتوانن پێوەندیی نادیار لەگەڵ بنەما و شتە بنەڕەتییەکان کە تەنیا لە دنیای ڕاستەقینە و ڕەســەنی فۆرمەکاندا هەن، دامەزرێنن. ئەفلاتوون دەیوت هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی زانست و زانیاری، بریتییە لە گەڕان بەدوای خێردا تاکوو زانیاری و تێگەیشتنی مرۆڤ قووڵتر بێت، لە پلەیەکی بەرزتر و پێشکەوتووتردا جێ دەگرێت.

ئەفلاتــوون لــەو بارەیــەوە تا ئەو ڕادەیــە چووە پێش کــە بێژێت مرۆڤ ناتوانێــت لە ڕێگەی هەستەکانییەوە زانست و زانیاری بەدەست بێنێت. ناوبراو بەو جۆرەی خوارەوە پاکانەی بۆ ئەو بیر و بۆچوونەی خۆی کردووە؛ سوقرات لە تایتیتوس بەرزتر و لە ئاشیل خوارتر بوو. کەواتە سوقرات هەم بــەرز بوو هەم نــزم! ئەفلاتوون پێی وا بوو کە ئەوە خۆی ناتەبایی و دژایەتیی تێدایە. کاتێک مرۆڤ ســاغ و تەندروستە، تامی شەراب شــیرینە، بەڵام کاتێک نەخۆشین، تامی شەراب ترش و تاڵە. لەو باریەوە دەتوانین گەلێک نموونە بهێنینەوە، بەڵام قســەی ســەرەکی ئەوەیە کە؛ هەستەکان ناتوانن زانیارییەکی ڕاست و دروست سەبارەت بە ڕاستیی ڕاستەقینەی هەستپێکراوی دەوروبەرمان بە ئێمە بــدەن. ئەفلاتوون دەیوت ئێمە لە ڕێگەی چاوەکانمانــەوە دەبینین نەک بە چاوەکانمان، لە ڕێگەی گوێیەکانمانەوە دەبیستین نەک بە گوێیەکانمان، هەروەها دەیوت ئەو زانست و زانیارییەی لە ڕێگەی هەستەکانمانەوە بەدەستی دەهێنین، جێگەی بڕوا و متمانە نییە. ئەو لە دریژەی بەڵگەهێنانەوەکەیدا دەڵێــت ئێمە زانســت و زانیاریی ئەوتۆمان هەیە کە لە ڕێگەی هەســتەکان بەدەســت نەهاتووە، هیــچ ئەندام یان ئۆرگانێکی ئەوتۆمان نییە کە بتوانێت چاکە و خراپە هەســت پێ بکات، زانســت و زانیارییەکــی لەو جــۆرە تەنیا لە ڕێگەی بیرکردنەوە، ڕامان، تێفکریــن و لێوردبوونەوەی قووڵەوە بەدەســت دێت. کەواتە ئێمە تەنیا لە ڕێگەی ڕامان، بیرکردنەوە، ژیری و تێگەیشــتنەوە دەتوانین زانیاریی گرینگ بەدەست بهێنین.

ئەفلاتوون تەنانەت دەیوت فێربوونی زانست و زانیاری شتێک نییە بێجگە لە پەردەلادان لەسەر ئەو زانست و زانیارییانەی کە بە شێوەی هۆشەکی و خۆڕسک کە دێینە سەر دنیا، هەمانن. هەموو کەسێک کە دێتە سەر دنیا هەموو ئەو زانست و زانیارییانەی هەن کە دەکرێت بەدەست بێن، (ڕۆح پێش لەدایکبوون لە دنیای ئیدەوفۆرمەکاندا دەمێنێتەوە) هەموو فێربوونێک بریتییە لەوەی کە ئەو زانست و زانیارییە لە ڕێگەی پرسیار و وتووێژەوە بێنینە پێشەوە.

ئەگەر کەسێک لە تیۆریی دنیای ئیدەو فۆرمەکانی ئەفلاتوون تێ بگات، بە ئاسانیش دەتوانێت لە تیۆریی زانیناسی ئەو تێ بگات، هەر چەمکێک فۆرم وئیدەیەکە، چەمکی "ئاژەڵ" فۆرمە بۆ ئاژەڵ، چەمکی "مرۆڤ" فۆرمە بۆ مرۆڤ و هتد... کەواتە چەمکەکان بە شێوەیەکی سەربەخۆ بوونیان هەیە. بەڵام لە ڕاستەقینەیەکی بەرزتردا هەن نەک لەو ڕاستییە ڕاستەقینەی کە هەستی پێ دەکەین. ئەو تیۆرییە تایبەتییە سەبارەت بە چەمکەکان پێی دەوترێت ئەوپەڕی ڕیئالیزم «extreme realism». جەوهەری ئەو تیۆرییە ئەوەیە کە چەمکەکان ڕاستەقینەن و بە شێوەیەکی سەربەخۆ هەن.

ئاکار یا ئەخلاق

شتێکی ئاسایی نییە بایەخێکی زۆر بە ڕوانگەکانی ئەفلاتوون سەبارەت بە ئاکار بدەین، ئەو زۆرتر لە بوارەکانی مێتافیزیک، زانیناسی و فەلسەفەی سیاسیدا کاری کردووە، ڕاستییەکەی ئەوەیە ڕوانگەی ئەو سەبارەت بە ئاکار زۆر ڕوون نییە، لەوەش زیاتر وا دێتە بەرچاو کە ناوبراو لە ڕەوتی کار و چوونەپێشدا بۆچوونەکانی خۆی لە پێوەندی لەگەڵ ئاکاردا گۆڕیون.

ئەفلاتوون لە سەرەتای کاردا لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە هەستەکانی پێخۆشبوون و پێخۆشنەبوون (feelings of desire and displeasure)، پێویستە وەک بنەما و پێوانەی ڕاستی و دروستیی کار و کردەوەکان لە بەرچاو بگیردرێن، کەچی دواتر گەیشتووەتە ئەو ئاکامە کە کاری دروست ئەوەیە شادی و خۆشبژیوی وەک ستاندارد و پێوانە بۆ هەڵسەنگاندنی کار و کردەوەکان دابنێین، بۆیە ئەو کەسێکی ئودایمۆنیست، (eudaimonist) بووە. ئەفلاتوون لەو بڕوایەدا بوو کە هەندێک شت بۆ هەمووان گرنگ و هاوبەشن، پێویستە هەموو هەوڵ بدەن بەدەستیان بخەن. گرنگترینی ئەو شتانە بریتین لە سامان، شەرەف و پرستیژ، خۆشی و چێژە جەستەییەکان، سڵامەتی و تەندروستی و تەمەندرێژی. ئەوانە بەڕاستی بە خێر و بەرەکەتی ڕاستەقینە لەقەڵەم دەدەرێن، بەڵام بۆ ئەوەی وەکوو خێر و بەرەکەت ئەژمار بکرێن، یەک مەرج لە گۆڕێدایە، ئەو مەرجەش ئەوەیە کە ئەو شتانە لە پرۆسەی ژیانێکی دریژخایەندا دابین و دەستەبەر کرابن، ژیانێک کە ئاوەز و شعوور و تێگەیشتن ڕێنوینی و ئاراستەی کردبێت.

جیهانبینی و ڕوانگەیەکی لەو چەشنە، پێویستیی بە توانا و لێوەشاوەیی ئاکاری و ڕەوشتی هەیە، مەبەست لە کارامەیی و لێوەشاوەیی ئاکاری بریتییە لە بەکارهێنانی ئاوەز و ئاکار (تواناییی

بینینی ژیان بە شـــێوەیەکی گشـــتی)، ئازایەتی (توانای ئەوەی کە بترســـی کاتێک ئاوەز بەڵگە و هۆکاری بۆ لە گۆڕێدابوونی ترس هەیە)، خۆڕاگری، بەخۆوێران و خۆکۆنترۆڵکردن و دروستکاری.

دەزانین ئەفلاتوون پێداگری لەســـەر ئەوە دەکات کە چاکە یان خێر بە شـــێوەیەکی سەربەخۆ بوونی هەیە، بۆیە بە ئاســـانی دەتوانین تێ بگەین کە مەبەســـتی ئەو لە ژیانێکی باش، بریتییە لەو ژیانەی کە ببێتە هۆی گەشـــەی تواناکانی ئێمە بۆ دیتنـــی ئیدەو فۆرمەکان و پێوەندیگرتن لەگەڵ دنیـــای فۆرمەکان. بـــە واتایەکی دیکە ژیانێکی باش لە ڕوانگـــەی ئەفلاتوونەوە، بریتییە لە ژیانێکی بیرمەندانە و دوورکەوتنەوە لەم دنیایە، لەو پێوەندییەدا ئەفلاتوون زۆر دەچێتە پێش.

وەکوو باســـمان کرد ئەو دەیـــوت ڕۆح پێش لەدایکبوون، بەر لەوەی ناچـــار بکرێت لە لەش و جەستەی ماددی و خاکیدا جێگیر بێت، لە دنیای ئیدەوفۆرمەکاندا نیشتەجێ دەبێت و دەمێنێتەوە، بۆیە ڕۆح بەر لە هەرشـــتێک ئارەزوو دەکات بگەڕێتەوە بۆ دنیـــای فۆرمەکان، ئەوەش کاتێک دێتە پێـــش کە مردن ڕوو بدات. کەواتـــە ژیانی ئەو دنیایە تەنیا بە خۆئامادەکردن بۆ مردن دادەنرێت، لە خۆڕا نییە فەیلەسووفە ڕاستەقینەکان بە دوای مەرگدا دەگەڕێن و ئارەزووی مردن دەکەن. ئەفلاتوون ڕاســـتەوخۆ لە دیالۆگی فەیدوندا، لەزاری ســـوقراتەوە دەڵێت: "دۆستانی ڕاستەقینە و ژیر، مەشق و ڕاهێنان لەسەر مردن دەکەن" (Platon: Faidon, Det Norske Samlaget, Oslo 1928, s.28).

سیاسەت

ئەفلاتوون لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە ژیانی باش تەنیا لە کۆمەڵگەیەکی باشدا ئەگەری هەیە، تەنانەت ئەو پێی وا بوو کە تاکی مرۆڤ دەبێت وەکوو بەشێک لە دەوڵەت سەیر بکرێت، ناوبراو لەو بڕوایەدا بوو کە دەوڵەت پێکهاتەیەکی ڕێکخراوەییی هەیە، بۆیە بەشـــەکانی ئەو ڕێکخراوەیە، واتە تاکەکەسەکان، پێویستە بەر لە هەر شتێک وەکوو بەشێک لە دەوڵەت چاویان لێ بکرێت، کەواتە تاک پێویستە سەر بە گشتی بێت. "W.T. Jones" م. ت. جۆنز؛ کە مێژوونوسێکی بەناوبانگی مێژووی فەلسەفەیە، بەو جۆرەی خوارەوە بیر و بۆچوونی ئەفلاتوون لە پێوەندی لەگەڵ ئەو بابەتەدا دادەڕێژێت: "پەنجەی پێ بۆ قاچە، قاچ بۆ ئیسقانە، ئیسقانەکان بە مرۆڤن، مرۆڤیش بۆ دەوڵەتە". (Jones I, p.175)

لەبەر ئەوەی کە زۆربەی خەڵک توانای بەدەستهێنانی ژیری و تێگەیشتووییی ئەوەیان نییە کە بە دوای چاکە و خێر بکەون، زۆربەیان ناتوانن ژیانی خۆیان بە جۆرێک کۆنترۆڵ و ئاراستە بکەن تاکوو بتوانن ژیانێکی باشـــیان هەبێت، بۆیە هەموو خەڵک دەبێت لەلایەن کەس یان کەسانێکەوە ڕێبەری و ئاراستە بکرێن کە توانای بەدەستهێنانی تێگەیشتووییی و ژیرییان هەیە، ئەفلاتوون ئەو بنەمایە بەو جۆرە فۆرمۆڵە دەکات: "یان شاکان دەبێت ببنە فەیلەسووف، یان فەیلەسووفەکان دەبێت ببنە شا".

بە بڕوای ئەفلاتوون دەوڵەت دەتوانێت لە هەموو ئامرازێک بۆ کۆنترۆڵ و ئاراستەکردنی تاکەکانی مـــرۆڤ کەڵک وەرگرێت، زۆر و گوشـــاری فیزیکی لەلایەن دەوڵەتەوە کارێکی پەســـندە، بەڵام لە

دڕێژخایەندا کارایی نییە، کەواتە باشتر وایە تەنیا و تەنیا لە پڕۆپاگەندا و بانگەشە کەڵک وەرگیرێت. باشترین ئامرازیش بۆ بانگەشە و پڕۆپاگەندا بریتییە لە سیستەمی پەروەردە و بارهێنان، هەر کەس پێویستە بەو جۆرەی بۆی دەگونجێت پەروەرە بکرێت و خوێندنی بۆ دابین بکرێت، بەڵام ئامانجی سەرەکیی پەروەردە و خویندن دەبێت ئەوە بێت کە خەڵک فێری پێڕەوی لە کاربەدەستانی دەوڵەت بکات. کارێکی نەلواوە بۆ خەڵک ڕوونی بکەینەوە کە ئەمە باشترین ڕێگەی ڕێکخستنی کۆمەڵگایە، ئاخر زۆربەی خەڵک ناتوانن لە سروشتی ڕێکخراوەییی دەوڵەت تێ بگەن، بۆیە لە ئاکامدا ناتوانن قازانج و بەرژەوەندییەکانی خۆیان بخەنە دوای قازانج و بەرژەوەندییە گشتییەکان.

ئەفلاتوون لە دەوڵەتدا پێناسەی کۆمەڵگەیەکی نموونەیی و ئیدەئاڵ دەکات، لێرەدا پەروەردەی منداڵەکانی هێندە بۆ گرنگە کە دەڵێت ئەو پرسە نابێت بە دایک و باوکەکان بسپێردرێت. ناوبراو دەڵێت منداڵەکان دەبێت لە دامەزراوە گشتییەکاندا پەروەردە بکرێن و هەموو دەبێت بە جۆرێک پەروەردە بکرێن کە باشترین دەرفەتی گونجاویان بۆ بەدەستهێنانی ژیری و تێگەیشتن بۆ گەیشتن بە خێر و چاکە بۆیان دابین بکرێت، بۆیە سیستەمی پەروەردە و بارهێنان پێویستە هەموو منداڵان، مێرمنداڵان و لاوان بخاتە ژێر چەتری خۆی و تاکوو تەمەنی بیست ساڵی هەموو دەبێت وەکوو یەک و بە شێوەیەکی یەکسان پەروەردە بکرێن و بخوێنن. خوێندن و فێربوون دەبێت لایەنە تیۆری و کردەوەییەکان بگرێتە خۆ، واتە فەلسەفە و پەروەردەی جەستەیی دەبێت بخوێنرێن، لاوەکان دەبێت لە بواری جەستەییەوە پەروەردە بکرێن، هەستی جوانیناسی بەدەست بهێنن، فێری فیداکاری و گوێڕایەڵی بن. لەو نێوەدا ڕاهێنان و پەروەردەکردنی لاوەکان لەسەر فیداکاری و گیانبازی، هێندە گرنگە کە نابێت بهێڵین دەستیان بە ئەدەبیاتێک بگات کە ئەوان تووشی ترس لە ئازار و مردن بکات، بۆ نموونە لە دۆخێک و ئەگەرێکی ئاوادا فەرماندەییکردنی ئەوان لە کاتی شەڕدا کارێکی دژوار دەبێت.

پاش تەواوبوونی ئەو بەشە لە بەرنامەی خوێندن، قوتابیەکان دەبێت بخرێنە ژێر تاقیکردنەوە، بەگوێرەی ئاکامەکانی ئەم تاقیکردنەوەیە شوێن و پێگەی هەر کەس لە کۆمەڵدا دیاری دەکرێت، ئەوانەی لەو ئەزموونە دەرناچن، دەبنە جووتیار، کرێکار و بازرگان، (ئەوانە کەسانێکن کە بەشی شەهوانی و چاوچنۆکی بەسەر ئاگایی و وشیارییاندا زاڵە)، ئەو کەسانەی لەو ئەزموونە دەردەچن، بۆ دە ساڵی دیکەش دڕێژە بە خوێندن دەدەن و لە ئاکامدا دەبنە ئەفسەر، مامۆستا و کاربەدەستی دەوڵەت، ئەوانە کەسانێکن کە بەشی ئازای وشیاریان بەسەر ئاگاییاندا زاڵە، لەنێو ئەوانەشدا باشترینیان هەڵدەبژێردرێن و بۆ ماوەی پێنج ساڵی دیکە دڕێژە بە خوێندن دەدەن و لە ئاکامدا دەبنە فەیلەسووف. ئەو کەسانەی پاش تاقیکردنەوەی یەکەم بۆ ماوەی پازدە ساڵی دیکە دەخوێنن، وەکوو جووتیار و کرێکار و بازرگان لەنێو کۆمەڵ و کۆمەڵگەدا کاری کردەوەیی دەکەن، بەڵام کە کاتێک گەیشتنە تەمەنی پەنجا ساڵ دەتوانن ببنە کارمەندی دەوڵەت و وەکوو کاربەدەستی حکوومەت ئەرک بەڕێوەبەرن.

هاوسەرگیری تەنیا لەو فیستیڤاڵە تایبەتییانەدا ئەگەری هەیە کە بە مەبەستی جووتگیری و زەماوەند ڕێک دەخرێن، هیچ کەس ناتوانێت هاوسەر یان جووتی خۆی هەڵبژێرێت، ئەو پرۆسەیە لە ڕێگەی تیروپشکەوە جێبەجێ دەبێت. واتە ئەوە دەسەڵاتدارانن کە بڕیار دەدەن دوو کەس لەگەڵ یەک زەماوەند بکەن، بەڵام ئەوانەی بەو شێوەیە دەبنە هاوسەری یەکتر، پێویستە بڕوا بەوە بکەن کە ئەوان لە ڕێگەی تیروپشکەوە پێک گەیشتوون.

منداڵان هەر لەسەرەتای لەدایکبوونیانەوە لە دایک و باوکیان وەردەگیردرێن و بە شێوەی بەکۆمەڵ و گرووپی، گەورە و پەروەردە دەکرێن، هیچ کەس نابێت دایک و باوکی ڕاستەقینە و بیۆلۆژیی خۆی بناسێت، منداڵێک دەتوانێت هەر کەسێک کە بیهەوێت بە دایک یان باوک بانگی بکات، تەنیا ئەو ژنانەی تەمەنیان لە نێوان ٢٠ تا ۴٠ ساڵیدایە دەتوانن ببنە دایک، هەروەها تەنیا ئەو پیاوانەی تەمەنیان لە نێوان ٢۵ تا ۴۵ ساڵیدایە دەتوانن ببنە باوک و لە دەرەوەی ئەو چوارچێوەیە هیچ ڕێوشوێنێکی دیکە بۆ زەماوەند و هاوسەرگیری لە بەرچاو نەگیراوە، ئەگەر ژنێک دووگیان بێت و منداڵەکەی لەنێو نەبات، لەکاتی لەدایکبوونیدا منداڵەکە دەکوژرێت.

ئامانجی ئەو پرۆژانە بریتییە لە لاوازکردنی پێوەندییە تاکەکسی و تایبەتییەکان و بەهێزکردنی ڕۆحیەی ژیانی بەکۆمەڵ و گرووپی. بە مەبەستی بەهێزکردنی ڕۆحیەی کۆمەڵایەتی و ژیانی بەکۆمەڵ، پێویستە خاوەنداریەتیی تایبەتی لە هەر دوو چینەکانی سەرەوەی کۆمەڵ قەدەغە بکرێت، ئەو کەسانەی سەر بەو دوو دەستەی سەرەوەی کۆمەڵن، تەنانەت مافی ئەوەیان نییە هەڕێمی تایبەت و ژیانی تایبەتیشیان هەبێت. ئاخر ژیانی بنەماڵەیی و پێکهێنانی خێزان دەبێتە هۆی ئەوەی کە مرۆڤ قازانج و بەرژەوەندییە تایبەتی و تاکەکەسییەکانی خۆی بخاتە پێش قازانج و بەرژەوەندییە گشتییەکان. لە بارودۆخێکی ئاوادا ژیانی بنەماڵەیی بۆ هەر کەسێک دەبێتە ئامانجی بنەڕەتی، لەوەش زیاتر دارایی و سامان دەبێتە مایەی ململانێ و بەخێڵی و چاوچنۆکی، ئەوەش هەلومەرجی ژیانی بەکۆمەڵ و گرووپی بەرەو لاوازی و پشێوی دەبات.

ئەفلاتوون لایەنگری ئەوە بوو کە پێویستە ئایینێکی فەرمی هەبێت و دەیوت مرۆڤ لە بنەڕەتدا لە سێ مێتاڵ دروست بووە؛ زێڕ، زێو و ئاسن. ئەوانەی لە زێڕ دروست بوون پێویستە کاروباری دەوڵەت و کۆمەڵ بەڕێوە بەرن، ئەوانەش کە لە زێو دروست بوونە بریتین لە مامۆستایان، ئەفسەران و فەرمانبەرانی دەوڵەت، هەروەها جووتیار و کرێکار و بازرگانەکانیش لە ئاسن پێک هاتوون، ئەفلاتوون هیچ بایەخێکی بەوە نەدەدا کە ئەو بۆچوونە ڕاست نییە.

جوانیناسی

بەگوێرەی تیۆریی ئیدە و فۆرمەکان، ئەفلاتوون بڕوای وایە کە لە دنیای فۆرمەکاندا، فۆرمێکی تایبەتیش بۆ جوانی هەیە، واتە جوانی فۆرم و ئیدەئالی خۆی لەو دنیا بەرز و نا مادددییەدا هەیە

که ئەفلاتوون باسی دەکات. ئەگەر هەست بە شتێکی جوان دەکەین (خۆرئاوابوون، پەیکەرێک یان ڕاکردنی ئەسپێک) بەو واتایەیە کە ئەوەی هەستی پێ دەکەین، وێنەیەکی ناتەواو و پڕ لە تەمومژی ئەو فۆرمە جوانییەیە کە لە دنیای فۆرمەکاندا بۆ جوانی هەیە.

شـــتە سروشـــتییەکان جوانتر لەنێو وێنەکاندا دیارن، بۆ نموونە ئەسپێکی جوان، زۆر لە وێنەی خۆی جوانترە، بەڵام ئەو ئەســـپە سروشتییەش خۆی فۆرم یان دیمەنێکی ناتەواوە لە فۆرمی ئەسپ کە لە دنیای فۆرمەکاندا هەیە، بۆیە ئەفلاتوون لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە چێژوەرگرتن لە هونەر هەم بە لاڕێماندا دەبات و هەم نایەڵێت چێژ لە ڕاســـتەقینەی هەستپێکراو وەرگرین. بۆیە دەیوت دەبێت چێژ لە بنەمـــای جوانی یان فۆرمی جوانی وەرگرین، واتە هەوڵ دەدەین خۆمان بگەیەنینە جوانیی ڕەســـەن و بنەڕەتی کە لە دنیای بەرزی ئیدەئالەکاندا هەیە، ئەوەش تەنیا لە ڕێگەی بیرکردنەوەی قووڵ و ڕامان و شۆڕبوونەوە بەنێو ناخی دەروونی خۆماندا ئەگەری هەیە. سەرەڕای ئەوەش ئەفلاتوون پێی وا بوو کە هونەر ئامرازێکی باشە بۆ تەڵقین (indoctrinate) و شوێندانەری لەسەر کۆمەڵانی خەڵک، هەر بۆیە دەوڵەت دەبێت تێ بکۆشێت و دڵنیا بێت لەوەی کە هونەری "ڕاست و دروست" (correct) بە خەڵک بگات، وەکوو پێشتر گوتمان ئەفلاتوون لایەنگری ئەوە بوو کە هەندێک جۆری بەرهەمە ئەدەبییـــەکان قەدەغە بکرێن، لەوەش زیاتر لەو بڕوایەدا بوو کە هەندێک جۆری گۆرانی و مۆسیقاش کە خوڵق و خووی خەڵک تێک دەدەن، پێویستە قەدەغە بکرێن.

ئەریستۆ (Aristoteles)

مێتافیزیک

زانیناسی

ئێتیک

سیاسەت

جوانیناسی

ئەریستۆ (۳۸۴-۳۲۲ پ.ز) قوتابیی ئەفلاتوون بوو، بە لاوی لە ئاکادێمیا واتە قوتابخانەکەی ئەفلاتووندا فەلســـەفەی خوێند. فیلیپ، پادشـــای مەقدۆنیە، داوای لە ئەریســـتۆ کرد بەرپرسایەتیی پەروەردە و فێرکـــردن و بارهێنانی کوڕەکەی، واتە ئەســـکەندەر، کە دواتر بە ئەســـکەندەری گەورە ناوبانگی دەرکرد، بگرێتە ئەستۆ. ســـەرەڕای ئەوەش، شوێندانەریی فەلسەفەی ئەریستۆ بەسەر سیاسەتەکانی ئەسکەندەرەوە زۆر بەکەمی دەبینرێت، خەڵکی ئاتێن دوژمنایەتییان لەگەڵ مەقدۆنیە هەبوو، کاتێک ئەسکەندەر مرد، ئەریستۆ لەوە ترسا کە پێوەندیی نزیکی ئەو لەگەڵ بنەماڵەی پادشاییی مەقدۆنیە، ئاکامی نالەبار و پڕکارەســـاتی بەدوادا بێت، بۆیە ڕایکرد. ئەو بە لەبەرچاوگرتنی چارەنووسی سوقرات گوتی؛ نەیدەویســـت "ڕێگە بدات کە ئاتێن جارێکی دیکە دژایەتی لەگەڵ فەلسەفە بکات". ئەریستۆ

لە نووســـراوە ســـەرەتاییەکانیدا بە ئاشـــکرا لەژێر کاریگەریی ئەفلاتوونداید، بـــەڵام دواتر ڕوانگە و بۆچوونەکانی بەرەبەرە بەرەو سەربەخۆییی زۆرتر چوون.

سەرەڕای ئەوەش ئەریستۆ هەر نەیتوانی بەتەواوەتی خۆی لە دەستی مامۆستا مەزنەکەی ڕزگار بکات، لەخۆڕا نییە هەندێک توخمی فەلســـەفەی ئەفلاتوونی تاکوو ئاخر لە فەلسەفەی ئەریستۆشدا هەر دەردەکەون. ئەریســـتۆ لە خاڵێکی بنەڕەتیدا جیاوازیی لەگەڵ ئەفلاتووندا هەیە: ئەو نەیدەتوانی هـــاوڕای ئـــەوە بێت کە ئەو شـــتەی ئێمە ئەزموونی دەکەین، ئەو شـــتەی هەموو ســـات و کاتێک هەســـتی پێ دەکەین، ڕاستەقینە نییە، بەڵام ئەو شتەی کە ناتوانین ئەزموونی بکەین یان هەستی پێ بکەین، ڕاســـتەقینە، هەروەها ئەریســـتۆ گەرەکی بوو پێگە بۆ ئاوەز و ڕێکاری عەقڵگەرایی ژیرانە (ئینتێلێکتوالیزم) وەکوو ڕێگەیەک بۆ زانیناســـی و بەدەســـتهێنانی زانست و زانیاری سەبارەت بەو جیهانە، بگێڕێتەوە. ـ بە پێچەوانەی عەقڵگەرایی ڕێئالیزمی ئەفلاتوون.

مێتافیزیک

ئەریســـتۆ ئەو بۆچوونـــەی ڕەت کردەوە کە دەبێژێیت ڕاســـتییەکی دیکە هەیە کـــە لەوێدا ئیدەو فۆرمەکان بە شـــێوەی ســـەربەخۆ هەن. بە ڕای ئەریستۆ تەنیا جیهانێک هەیە، ئەویش ئەو دنیایەیە کە ئێمە لە ڕێگەی هەستەکانمانەوە ڕاستەوخۆ ئەزموونی دەکەین و گوتی ئەوەی ئەفلاتوون بە ناوی ئیدەو فۆرمەکان باســـیان دەکات، تەنیا واتایین (abstractions)، بۆیە ئەفلاتوون لە هەڵەدایە کە دەڵێت ئەو واتاییانە شتێکن کە لە ڕەهەندێکی تردا بوونی سەربەخۆیان هەیە.

ســـەرەڕای ئەوەش ئەریســـتۆ بڕوای بەوە هەبوو کـــە فۆرمەکان بوونیان هەیـــە، بەڵام نەک بە شـــێوەیەکی ســـەربەخۆ و جیا لەو شتانەی کە ئێمە هەســـتیان پێ دەکەین، بەڵکوو وەکوو بەشێک لەوان و هەموو ئەو شتانەی لە دەوروبەری خۆماندا هەستیان پێ دەکەین لە دوو بەش پێکهاتوون؛ فۆرم و ماددە. ماددە ئەو شـــتەیە کە شـــتەکەی لێ دروست بووە، بەڵام فۆرم ئەوەیە کە ئەو شتەی کردووەتە شـــت و هەیە. بۆ نموونە هەموو ئەســـپەکان لە فۆرم و شـــێوەی ئەســـپدا هەن، هەموو پشـــیلەکان شێوەی پشـــیلەیان هەیە و هەموو کورسییەکان لەسەر شێوەی کورسین و هتد... شێوە یـــان فۆرم وا لە شـــتەکان دەکات کە چۆن بن و چۆن بێنـــە بەر چاو، هەر بۆیە فۆرم بە جەوهەری شتەکان دادەنرێت.

ئەریســـتۆ لە گۆڕانکارییش دواوە و لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە ڕاستی شتێکی نەگۆڕە، واتە وەستاو نییە، بەڵکوو لە ڕەوتی ئاڵوگۆڕی بەردەوامدایە. ڕاستی دینامیکە و هەموو شتەکان گەلێک توانا و شانس و هەروەها زۆر لێوەشـــاوەیی و ئەگەری دیاریکراویـــان (possibilities, potentials) لە خۆیاندا هەڵگرتوون، کاتێک شـــتێک ئاڵوگۆڕی تێدا پێک دێت، واتای ئەوەیە کە ئەو شتە لە توانا و ئەگەری خۆی تێگەیشتووە. کۆرپەیەکی ساوا توانای ئەوەی تێدایە گەورە بێت، پیر بێت و بمرێت. بەڕوو توانا

و ئەگەری ئەوەی تێدایە گەشە بکات و ببێتە داربەڕوو هتد... هەموو ئالّوگۆڕەکان بەگوێرەی ئەو توانا و ئەگەر و دەرفەت و شانسە دیاریکراوانە ڕوو دەدەن کە شتەکان لە ناخی خۆیاندا هەڵیانگرتوون. تاکوو ئەو کاتەی کە شتەکان لە ناوەڕۆکی خۆیاندا ئەو توانا و ئەگەرە دیاریکراوانەیان هەن، ئەو ئەگەر و توانا دیاریکراوانەش ڕەوت و ئاراستەی ئالّوگۆڕەکان دەستنیشان دەکەن. ئەوە بە واتای ئەوەیە کە بەڕوو گەشە دەکات و دەبێتە داربەڕوو، (بەو مەرجەی ئاو و خاک و ڕووناکی و هتد... پێویستی بۆ دابین بێت)، بەڕوو ناتوانێت ببێتە شتێکی جیا لە دار بەڕوو، بۆ نموونە بەڕوو هیچکات نابێتە پرتەقاڵ یان شتێکی دیکە، بە واتایەکی تر سروشت یاساباوەڕە، واتە سروشت یاساگەلێکی تایبەت بە خۆی هەیە و بەگوێرەی ئەو یاسایانەش دەڕواتە پێش. ئەریستۆ بە پێچەوانەی هیراکلیت و ئەوانی دیکە، لەو بڕوایەدا بوو کە پرۆسەکان بە شتی سەرەکی دانانرێن، بەڵکوو شتە ماددی و فیزیکییەکان سەرەکی و بنەڕەتین، چونکە پرۆسە هەمیشە لە شتێکی فیزیکیدا ڕوو دەدات. بۆیە هیچ ڕەوت و پرۆسەیەک ناتوانێت بەبێ بوونی شتە ماددی و فیزیکییەکان بوونی هەبێت.

بە گوێرەی وتەکانی ئەریستۆ ڕاستی بە شێوەی پلەبەند و ئامانجدارە، (hierarchical and teleological)، مەبەستی پلەبەندی لە سروشتدا ئەوەیە کە هەموو شتێک لەو سیستەمەدا شوێن و پێگەی تایبەت بە خۆی هەیە. مەبەست لە ئامانجداربوونی سروشت ئەوەیە کە هەموو شتێک لەو سیستەمەدا ئامانجی تایبەت بە خۆی هەیە و بە ئاراستەی ئەو ئامانجە دیاریکراوەدا گەشە دەکات و دەڕواتە پێش.

شتە بێگیانەکان دەکەونە پلەی هەرە خوارەوە؛ بەرد، خاک، خۆڵ و ئاو هتد... ئەو شتانە بێ گیان و بێ ڕۆحن، ڕووەکەکان واتە گیاکان دەکەونە لای سەرەوەی ئەو شتە بێڕۆحانە، گیاکان زیندوون، ماددە خواردەمەنییەکان وەردەگرن و توانای گەشەیان هەیە، ئەوان ڕۆحێکی گیاییان (egetative soul) هەیە. ئاژەڵەکان دەکەونە سەرووی ڕووەکەکان، ئاژەڵەکان هەموو ئەو تیابەتمەندییانەی ڕووەکەکانیان هەیە، لەوەش زیاتر توانای هەستکردنیان هەیە، دەتوانن هەست بە پێداویستییەکانی خۆیان بکەن، هەروەها دەتوانن بۆ دابین و دەستەبەرکردنی ئەو پێداویستییانە تێکۆشن و بجوڵێنەوە. هەروەها ڕۆحێکی هەستیار و پڕجوڵەیان هەیە، ئێمە مرۆڤەکان دەکەوینە سەرەوەی هەموو زیندەوەر و گیانلەبەرەکان، مرۆڤ خاوەنی هەموو ئەو تایبەتمەندییانەیە کە ئاژەڵەکان و گیاندارانی تر هەیانە، سەرەڕای ئەوە توانای بیرکردنەوەی لۆژیکی و ئاوەزمەندانە و ژیرانەی هەیە. لەبەر ئەوەی مرۆڤ بوونەوەرێکی ژیرە، دەرفەت و مەجالی ئەوەی هەیە کە ڕاستی و دروستی و خێر و چاکە بناسێت، ئامانجی ژیان بۆ مرۆڤ بریتییە لەوەی کە بەگوێرەی ئەو تایبەتمەندییە ئاوەزمەندانە بژی و بڕواتە پێش.

مێتافیزیکی ئەریستۆ بەو واتایەش دێت کە خودایەک هەیە و بە پاڵنەری یەکەم دادەنرێت، «First Mover»، ئەو خودایە هەموو شتێکی لەو گەردوونەدا وەڕێ خستووە، ئەو جیا لە وەڕێخستنی شتەکان کارێکی دیکەی نەکردووە، دنیای دروست نەکردووە و ناشتوانێت دەست لەو ڕووداوانە وەر

بدات کە لە گەردووندا ڕوو دەدەن، هیچ بایەخێکیش بە مرۆڤەکان و چارەنووسی ئەوان نادات. لای ئەریستۆ ئەو خودایە تەنیا بە پێداویستییەکی مێتافیزیکی لەقەڵەم دەدرێت و بەس، مەبەست لەو خودایە ئەوە نییە کە خەڵک بیپەرستن و عیبادەتی بکەن.

زانیناسی

ئەریستۆ بێجگە لەوەی کە فەیلەسووف بوو، بایەخێکی زۆریشی بە زانستە سروشتییەکان دەدا، بە شێوەیەکی سەرەکی حەزی لە زیندەوەرزانی بوو، تاکوو ئەو جێگایەی بۆی لوا، کارێکی زۆری لەسەر پۆلێنکردنی ژیانی ڕووەکی و ئاژەڵی کرد، لەو پێوەندییەدا هەموو تێبینییەکانی خۆی بە وردی تۆمار دەکرد. کار و لێکۆڵینەوەکانی خۆی بە شێوەیەکی زۆر ڕێکوپێک و تەواو ڕادەپەڕاند، لێرەدا بابەتێکی گرنگی فەلسەفی لە گۆڕێدایە؛ هەموو زانست و زانیارییەک لە ڕێگەی چاوەدێرییەوە بەدەست دێت (observation)، کەواتە ڕێکاری ئەریستۆ ڕاست بە پێچەوانەی ڕێکاری ئاوەزتەوەریی (rationalism) ئەفلاتوونە و لە ڕێکاری ئەفلاتووندا، هیچ جێگەیەک بۆ چاوەدێریی ڕاستەوخۆی ڕاستییەکان نییە، ئەگەر هەشبێت زۆر کەم و بێ بایەخە. ئاوەزتەوەری لە ڕێگەی هەندێک گریمانەی (premises) کەم و زۆر سەرەتاییەوە تیۆریی هەموو لایەنەکان بەدەست دەهێنێت.

هەروەها ڕێکاری چاوەدێریکردنی ڕاستەوخۆی سروشت، بنەمایەک بوو بۆ ڕەتکردنەوەی ئەو بانگەشەیەی پارمێندیس کە دەیوت ئەگەری گۆڕان لە هیچ شتێکدا نییە. قسەی ئەریستۆ ئەوە بوو کە چونکە ئێمە ڕاستەوخۆ دەتوانین چاوەدێریی ئاڵوگۆڕەکان بکەین و ببینین کە گۆڕان ڕوو دەدات، (دەکرێت ببینین ئاشیل پێش کیسەڵەکە دەکەوێت) کەواتە ئاڵوگۆڕ دیاردەیەکی ڕاستەقینە و حاشاهەڵنەگرە. هەروەها ئەریستۆ بیر و بۆچوونەکانی زێنونیشی خستنە بەر نەشتەری ڕەخنە و هەڵسەنگاندن و نیشانی دا کە هەڵەکانی ناوبراو لە کوێدان.

ئەریستۆ بەرانبەر بە بۆچوونی ئەو کەسانەش کە دەیانوت ئەگەری هەیە هەستەکان زانیاریی نادروست و هەڵەمان پێ بدەن، ڕاوەستا. وەکوو پێشتر باسمان کرد، ئەو دەستەیە بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە ناکرێت متمانە بە هەستەکان بکەین چونکە (ئەگەر نموونەیەکی سەردەم بێنینەوە) هێڵەکانی شەمەندەفەر لە دوورەدەستدا پێک دەگەن. ئەریستۆ پێی وا بوو ئەو زانیاریانەی لە ڕێگەی هەستەکانەوە پێمان دەگەن، بە شێوەیەکی ئاسایی، نە ڕاستن و نە هەڵەن، ئەوانە هەر بەو جۆرەن کە هەن. ئەوەی دەکرێت ڕاست یان هەڵە بێت، بریتییە لە چۆنیەتیی هەڵسەنگاندنی ئەو زانیارییانەی کە لە ڕێگەی هەستەکانەوە دەستمان کەوتوون، ئەگەر بڕوانیە ئەو سەری هێڵەکانی شەمەندەفەر و وا لێکی بدەینەوە کە لە دوورەدەستدا پێک دەگەن، ئەوە لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنی ئێمەیە کە هەڵەیە، بە گوتەی ئەریستۆ وا باشترە کە بڵێین شتەکان تاکوو دوورتر بن، بچووکتر دێنە بەرچاو و هەر بەم هۆیەش تاکوو ڕێڵەکانی شەمەندەفەر پتر لێمان دوور دەکەونەوە، ماوەی نێوانیان کەمتر دەبێتەوە.

زۆرن ئەوانەی کار و هەوڵەکانی ئەریستۆ لە بواری لۆژیکییەوە بە شاکاری هەرە گەورەی ناوبراو دەزانـــن، دەبێت بگوترێت کە پێش ئەریســـتۆش بیرکردنەوەی ژیرانە هەبووە.، بەڵام ڕاســـتییەکەی ئەوەیە کە ئەریســـتۆ بوو بۆ یەکەمجار ڕێوشوێن و پرەنســـیپی دیاریکراوی بۆ بیرکردنەوەی لۆژیکی و ژیرانە دانان. مەبەســـت ئەو یاسا و ڕێســـایانەن کە تایبەتن بەو بوارەی فەلسەفە کە پێی دەوترێ لۆژیک (کارەکانی ئەریســـتۆ لەو بوارەدا گەورە و بەرچاون، بـــەڵام بێ کەموکۆڕی نین). بیرمەندانی دیکەی دوای ئەویش بۆ نموونە کەسانی وەکوو تۆماس ئەکوێناس و جان ئیستیوارت میل، ڕۆڵێکی بەرچاویان لە پەرەپێدانی پرەنســـیپەکانی لۆژیکدا گێڕاوە. لە بەشـــی یەکەمـــی ئەو کتێبەدا، وەکوو ڕێکاری دیبەیت و لێکۆڵینەوە باسی لۆژیکمان کرد، لێرەدا بۆچوونەکانی ئەریستۆ سەبارەت بە لۆژیک دەخەینە بەرچاو.

وا بـــاوە کە یاســـاکانی لۆژیک بریتیـــن لە کۆمەڵە ڕێوشـــوێنیکی دڵبەخـــوازی ئەوتۆ کە هیچ پێوەندیییەکیان بە ڕاســـتیی ڕاســـتەقینەوە نییە، ئەو یاســـایانە دەکرا بەتەواوەتی بە جۆرێکی دیکە بوایەن، کەچی ڕوانگەی ئەریســـتۆ لەو بارەوە بە جۆرێکی دیکە بوو. ئەو بڕوای وا بوو کە یاســـاکانی لۆژیک لەسەر ئەو ڕاســـتییە مێتافیزیکییە دامەزراون کە ناتەباییەکان لە ڕاستەقینەدا بوونیان نییە (شـــتێک لە یەک کاتدا ناتوانێـــت تایبەتمەندییەکی دیاریکراوی هەبێت و نەیبێتیش) کەســـێک یاســـاکانی لۆژیک لە بەرچاو نەگرێت، تووشـــی جۆرێک ناتەبایی دەبێت کە دەتوانین لە ڕێگەی ئەو نموونەیەی خوارەوە ئەو ناتەباییە ڕوون بکەینەوە.

"هەموو مرۆڤەکان دەمرن"، "سوقرات مرۆڤە"، ئاکام: "سوقرات قەت نامرێت". لێرەدا ئێمە لەگەڵ ناتەباییەک بەرەوڕووین، چونکە لە لایەک دەڵێین "هەموو مرۆڤەکان دەمرن"، لە هەمان کاتدا دەڵێین سوقرات کە مرۆڤێکە قەت نامرێت". بەگوێرەی ڕوانگەی ئەریستۆ، یاسا و ڕێساکانی لۆژیک ڕیشەیان لە ڕاستیی ڕاســـتەقینەدایە، ئەو جۆرە بۆچوونە ســـەبارەت بە لۆژیک، بۆچوونێکی گەردوونناسانەیە (ontological). تیۆرییەکەی ئەریســـتۆ لەمەڕ چەمکەکان، پێی دەوترێت ڕیئالیزمی ماماوەندی، (moderate realism). بەگوێرەی ئەو تیۆرییە هەموو شتەکان جەوهەرێکی مێتافیزیکییان هەیە، ئەو شـــتانەی لەژێر چەمکێکدان، یەک جەوهەریان هەیە، هەموو ئەسپەکان "جەوهەر"ی ئەسپیان تێدایە، هەموو تروّمۆبیلەکان، جەوهەری تروّمۆبیلیان تێدایە و هەموو ئەو شتانەی کە لەژێر چەتری یەک چەمکدان، یەک جەوهەریان تێدایە. لە ڕێگەی دۆزینەوەی ئەو جەوهەرە بنەڕەتییەیە کە ئێمە دەتوانین چەمک و زاراوەکان ساز بکەین.

ئاکار

لە پێوەندی لەگەڵ ئاکار و ڕەوشتیشدا، ئەریستۆ لە شێوەی سوننەتیی خۆی کەڵکی وەرگرتووە، واتە ڕاســـتیی ڕاســـتەقینەی لە بەرچاو دەگرت، ئەو بە چاوەدێریکردنی کەسانی ژیر و وشیار دەستی پێ

کرد، بۆ نموونە ئاخۆ ئەو کەســـانە چۆن دەژین و چی دەکەن؟ و هتد... ناوبراو ڕێکار و تیۆرییەکانی دیکەی ســـەبارەت بە لۆژیک و زانیناسی، وەکوو خاڵی دەستپێک بۆ دارشتنی تیۆرییە ئاکارییەکان بەکار هێنا. هەموو ئەو شـــتانەی هەن توانا و ئەگەر و لێوەشـــاوەیی دیاریکراوی تایبەت بە خۆیان هەیە، ئەوە بۆ مرۆڤیش هەر ڕاســـتە. مرۆڤ لە ناخی خۆیدا گەلێک توانا و لێوەشـــاوەیی کەرەستە و هەلومەرجی جۆراوجۆری هەڵگرتوون، ژیانێکی دروســـت و باش بۆ مرۆڤ ئەوەیە کە بتوانێت ئەو توانا و کەرەســـتە و لێوەشـــاوەییانەی بەکار بهێنێت و بەپێی ئەوان بڕواتە پێش، بۆ ئەوەی مرۆڤ بتوانێت بە باشترین شێوە لە کەرەستە و توانا و لێوەشاوەییەکانی خۆی کەڵک وەرگرێت، پێویستە تایبەتمەندییـــە مرۆڤییەکانی خۆی بەکار بهێنێت، واتە ئەو توانا و تایبەتمەندییانە بەکار بهێنێت کە تایبەتن بە مرۆڤ و لە ئاژەڵی جیا دەکاتەوە. واتای ئەو قســـە ئەوەیە کە مرۆڤ پێویســـتە لە ئاوەز و بیری کەڵک وەرگرێت. بە پێچەوانەی ئەفلاتوون، ئەریستۆ لەو بڕوایەدا بوو کە هیچ خێر و چاکەیەک ســـەربەخۆ لە پێویستی و پێداویستییەکانی مرۆڤ بوونی نییە، هەر شتێکی باش، بۆ شتێک باشە و بۆ بەدیهێنانی ئامانجێک باشە.

لـــە ڕوانگەی ئەریســـتۆیەوە مرۆڤ پێویســـتە جـــوان و باش بژی، بۆ مرۆڤ مەبەســـت لە ژیان ئەوەیە کە باش بژی، بۆ ئەوەی کە باش بژی، پێویســـتە لە توانا و دەرفەت و کەرەســـتە و شـــانس و لێوەشـــاوەییەکانی خـــۆی کەڵـــک وەرگرێت، ژیانی بـــاش ئەوەیە کە مرۆڤ بەگوێـــرەی توانا و تایبەتمەندییەکانی خۆی بژی و بڕواتە پێش. ئەو جۆرە ڕەوشتە و ئاکارە پێی دەوترێت ئیودایمۆنیزم (eudaimonism). باشـــترین شێوەی ژیان و ژیانکردن ئەوەیە کە مرۆڤ تاکوو ئەو جێگەیەی کە بۆی دەلوێت لە ئاوەز کەڵک وەرگرێت، بۆیە ئەریستۆ پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە مرۆڤ پێویستە بیـــر بکاتـــەوە، ڕامێنێت و قوواڵ بێتەوە و وەکـــوو بیرمەند بژی. واتە مرۆڤ پێویســـتە بیر لە بابەتە واتاییەکانی وەکوو بیرکاری، ئەستێرەناســـی و زانســـتە سروشتییەکانی دیکە بکاتەوە و تێیاندا قووڵ بێتەوە، لەوەش زیاتر ئەریســـتۆ لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە ژیانێکی باش ئەوەش دەگرێتەوە کە مرۆڤ تەندروست و سڵامەت بێت، خۆش ڕابوێرێت، ئاسایشی کۆمەڵایەتیی هەبێت، دۆست و هاوڕێی باش و کوڕ و کچی ژیر و ئاکارباشی هەبن.

کاتێک ســـەبارەت بە ئاکار باسی تیۆریی ئەریســـتۆ دەکەین، ناکرێت تێزە بەناوبانگەکەی ناوبراو (واتـــە؛ نێوەنجیەتیـــی زێڕێن) لەبیر بکەین، ئەو دەیوت زۆر گرنگە مرۆڤ دەســـتبڵاو و وهەڵەخەرج نەبێت، بەڵام لە لایەکی دیکەشـــەوە مرۆڤ نابێت ڕەزیل و لەڕادەبەدەر لەچەر بێت، دروست ئەوەیە کە نێوەنجیی زێڕێن بەدەســـت بهێنین و بەگوێرەی ئەو پرەنسیپە بجووڵێینەوە. واتە دروست ئەوەیە کە بەخشـــندەیی و دلۆڤانییەکی هاوســـەنگمان هەبێت، نە زۆر دەســـتبڵاو بین و نە زۆریش ڕژد و قڕنیس بین، هەر بەو جۆرەی کە مرۆڤ نابێت ترسەنۆک بێت، بەڵام لە هەمان کاتدا نابێت زۆریش بێباک بێت. وەکوو گوتمان باشترین چارەسەر ئەوەیە کە نێوەنجیی زێڕێن هەڵبژێرین، واتە لە هەموو

بوار و گۆڕەپانەکانی ژیاندا، بە هەموو ئاراستە و ڕەهەندەکاندا، مرۆڤ دەبێت خۆی لە توندڕەوی دوور بگرێت، واتە پێویستە ئیکستریمیست نەبێت (Extreme).

ئەو تیۆرییە ڕەنگە وەکوو بیردۆزییەکی ئاسایی و جێی متمانە بێتە بەرچاو، بەڵام بە ئاسانی تووشی خراپ تێگەیشتنمان دەکات. ئەوە بەو واتایە نییە کە مرۆڤ لە هەموو شتێک و لە هەموو بواریکدا دەبێت هەوڵ بدات نێوەنجیی زێڕین بدۆزێتەوە، ئاخر لەنێوان درۆ و ڕاستیدا چۆن دەکرێت نێوەنجیی زێڕین بدۆزینەوە؟ مەبەستی ئەریستۆ ئەوە بوو کە ئەگەر هەر دوو لایەنی ئەو پەڕاوپەڕی بابەتێک هەڵە بوون یان توندڕەوییان پێوە دیار بوو، وەکوو ترسەنۆکی و نەترسی (گەمژەیی)، باشترین ڕێگاچارە ئەوەیە کە نێوەنجیی ئەوان هەڵبژێرین، ترسەنۆکی باش نییە، بەڵام ئەوەش باش نییە مرۆڤ بە ناوی ئازایەتی هێندە بێباک بێت کە بە سانایی و بێ لێکدانەوە، خۆی بە ئاو و ئاگردا بدات، کارێکی ئاوا نەک هەر ئازایەتی نییە، بەڵکوو بە گەمژەیی و کاڵفامی دادەنرێت.

سیاسەت

لەو بوارەشدا ئەریستۆ هەر پشت بە نەریتەکەی خۆی، واتە بە ڕێکاری چاوەدێریکردنی ڕاستەقینە بۆ وەرگرتنی زانیاری دەبەستێت.

ئەو لەگەڵ کۆمەڵێک لە هاوکارەکانی، سیستەمی حکوومەتی و یاسا بنەڕەتییەکانی، لە پتر لە ۱۵۰ ئەیالەتدا خستنە بەر لێکۆڵینەوە و لە لێکۆڵینەوەکەیدا چۆنیەتیی کارکردی حکوومەت و سیستەمی سیاسیی لەو ئەیالەتانە بە ڕوونی خستنە بەرباس و لایەنە ئەرێنی و نەرێنییەکانی ئەوانی نیشان دان.

ئەریستۆ سەرەڕۆیی (tyranny)، واتە سیتەمێکی حکوومەتی کە لەوێدا تاقە کەسێک دەسەڵات بەپێی پێخۆشبوون و بڕیاراتی خۆی بەڕێوە دەبات، بە خراپترین چەشنی حکوومەت دادەنێت، لە ڕوانگەی ئەریستۆ ئەو شێوە حکوومەتە بە جۆرێک توندڕەوی لەقەڵەم دەدرێت. لە لایەکی دیکەشەوە ئەریستۆ لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە دێموکراسییش، واتە دەسەڵاتداریی خەڵک، جۆرێک لە دیکتاتۆریی زۆرایەتیە، ئاخر ئەو سیستەمەش هیچ بایەخێک بۆ تاکەکەس دانانێت، بۆیە ئەریستۆ لێرەشدا هەر "نێوەنجیەتیی زێڕێن"ی بە ڕێگەچارە دەزانی. ئەو دەیوت باشترین سیستەمی حکوومەتی بریتییە لە حکوومەتێکی ئەریستۆکراتی، واتە ئەریستۆ دەیوت کۆمەڵگە پێویستە لەلایەن دەستە، تاقم، گرووپ و کەسە بلیمەت و (elite) نوخبەکانەوە بەڕێوە ببرێت.

جوانیناسی

ئەریستۆ لەو بڕوایەدا بوو کە هونەر لە مێژوو گرنگترە، مێژوو ڕاستییەکان وەکوو خۆی نیشان دەدات، بەڵام هونەر پێویستە لە ڕێگەی نواندن و کێشانەوە، ڕاستییەکان بەو جۆرە نیشان بدات کە دەبێت هەبێت.

ئەریستۆ دەڵێت کە مرۆڤ دەتوانێت لە ڕێگەی ئەزموونکردنی هونەرەوە بە قۆناغی ڕەوان پاڵاوتن و تەزکیەی نەفس (catharsis) بگات. ئەزموونکردنی هونەر ڕۆحی مرۆڤ دەوڵەمەند دەکات و بەرەو بەرزیمان دەبات، کاتێک هەست بە هاوەردی لەگەڵ ئازارەکانی قارەمانی چیرۆکێکی تراژیدی دەکەین، بە ڕزگاری و ڕازیبوونێک دەگەین کە ڕەنگە هیچکات لە دنیای ڕاستەقینەدا دەرفەتی تاقیکردنەوەیەکی لەو جۆرەمان بۆ نەیەتە پێش.

کاتێک لە هونەر و بەرهەمە هونەرییەکاندا ڕووداو و بەسەرهاتە دژوارەکان ئەزموون دەکەین، لە دنیای ڕاستەقینەدا باشتر دەتوانین کەڵک لە پرەنسیپی "نێوەنجیەتیی زێڕێن" وەرگرین. هەروەها ئەریستۆ هەندێک یاسای بۆ کاری هونەری داناوە کە هونەرمەندانی سەردەمی خۆی پێڕەوییان لێ دەکردن، لەنێو ئەو یاسایانەدا بەتایبەتی یاسایەکیان زۆر گرنگ و بەناوبانگە، ئەو یاسایەش بریتییە لە یەکیەتیی زەمان و یەکیەتیی شوێن و یەکیەتیی کردەوە لە هونەری دراما و شانۆدا: واتە هەموو ڕووداوەکان دەبێت لە یەک شوێن و لە کاتێکی کورتدا ڕوو بدەن، لەوەش زیاتر هەموو ئەو قسانەی دەوترێن دەبێت بە پێویست دابنرێن.

ناوبڕێک

ئەپیکوریزم
ڕەواقیگەری
سکێپتیسیزم
نیوئیفلاتونیزم

پاش ئەفلاتوون و ئەریستۆ، بەرە بەرە کولتووری یۆنانی بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ، تووشی لەنێو چوون و دارمان هات، هاوکات لەگەڵ ئەو کارەساتەدا دەوڵەت ـ شارەکانی یۆنانیش سەربەخۆییی خۆیان لەدەست دا. ئەم دەورە مێژووییە بە داگیرکردنی یۆنان لەلایەن ئیمپراتۆریی ڕۆم، لە دەوروبەری ساڵی ۲۰۰ی پ.ز کۆتایی پێ هات، بەو جۆرە قۆناغی زێڕێنی گەشە و هەڵدانی فەرهەنگی یۆنان تەواو بوو و ناوەندی کار و چالاکیی فەلسەفی لە یۆنانەوە گواستراوە بۆ ڕۆم.

ئەو دەورەیە بەگشتی بیرمەندی گەورەی تێدا نەبوو، ئەو زانایانەش کە لەو ماوەیەدا خۆیان نیشان دا، لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە جیهان جێگەیەکی باش نییە، بۆیە مرۆڤ بۆ ئەوەی بە "ئاسایشی دەروونی" بگات، پێویستە تەرکی دنیا بکات، لێرەدا زۆر بە کورتی باسی گرنگترنیی ئەو ڕێبازە فەلسەفییانە دەکەین کە لەو ماوەیەدا سەریان هەڵ داوە.

ئەپیکوریزم

ڕێبازی ئەپیکۆریزم بە ناوی ئەپیکۆر (۳۴۱-۲۷۱ پ.ز) ناودێر کراوە. زۆر جار ئەپیکۆریزم بە هەڵە بە

هێدۆئیزم (چێژخوازی) دادەنرێت، بەڵام ئەو دوو ڕێبازە فەلسەفییە تەواو لە یەکتر جیاوازن. ئەپیکۆر لـــەو بڕوایـــەدا بوو کە هەموو خەڵک خوازیاری چێژوەرگرتنـــن، چێژوەرگرتنیش لە نەبوونی دەرد و ئازاردا دەردەکەوێت، بۆیە دەیوت هەموو بیردۆزە ئاکارییەکان پێویســـتە لەو ڕاســـتییەوە ســـەرچاوە بگرن، واتە لەســـەر بنەمای ئەو ڕاستییە دامەزرێن. ناوبراو پێداگری لەسەر ئەوە دەکرد کە پێویستە وەک زاهید بژین، تەرکی دنیا بکەین، لە دووڕەپەرێزیدا بەسەر بەرین و گوێ نەدەینە هیچ شتێک، ئاخر تاکوو پتر گرنگی و بایەخ بە شتێک بدەین، شانسی ئەوەی کە هیوامان لەدەست بدەین زۆرتر دەبێت، ئەگەر کەســـێکت زۆر خۆش بوێ، هەمیشـــە ئەگەری ئەوە هەیە کە ئەو کەســـە لەدەست بدەیت، لەدەســـتدانێکی ئاواش زۆر پڕئازارە، لە ئاکامدا ئەپیکۆر لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە باشتر وایە کەسمان خۆش نەوێت.

ئەپیکۆر بانگەشـــەی بۆ ئەوە دەکرد کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەیەکی ئازادە، ناوبراو ئەیگوت مرۆڤ دەکەوێتە دەرەوەی یاسای هۆکار و ئاکام، واتە بەدەر لە یاسای "السبب والنتيجة"یە (exception to the law of cause and effect). بەگوێرەی ئەو قســـەیەی ئەپیکۆر، ئەگەر یاســـای هۆکار و ئاکام بەســـەر مرۆڤدا جێبەجێ بکرێت، واتای ئەوەیە کە مرۆڤ لە پێشـــدا بەرنامەی بۆ دانراوە و بەگوێرەی ئەو بەرنامەیە دەڕواتە پێش کە بۆی دیاری کراوە.

لێرەدا پێویستە باسێکی بۆچوونەکانی ئەپیکۆر سەبارەت بە مەرگیش بکەین: ئەو پێی وا بوو کە هیچ پێویســـت نییە لە مردن بترسین، هیچ هۆیەک بۆ ترس لە مردن لە ئارادا نییە و دەیوت: "لەو شـــوێنەی مەرگ هەیە، ئەتۆ نیت، لەو شـــوێنەش کە ئەتۆ هەیت، مەرگ نییە"، واتە تاکوو هەین، شـــتێک بە نـــاوی مردن نییە، ئەگەر مردین، ئـــەوە ئێمە نین. بۆیە هیچ پێویســـت نییە لە مەرگ بترســـین، ئاخر کەســـانی زیندوو ناتوانن مردن تاقی بکەنەوە، بۆیە هیچ پێویســـت نییە لەو بارەوە ترســـێکمان هەبێت، کاتێکیش دەمرین، ئیتر ئێمە هەســـت بە مردن ناکەین، کەواتە لەو بارەشەوە هیچ پێویست نییە بترسین و نیگەرانی مەرگ بین.

ستۆیسیزم یان ڕەواقیگەری

ڕەواقییەکان بانگەشەیان بۆ ئەوە دەکرد کە خۆشبەختی هیچ پێوەندییەکی بە ڕادەی دەستڕاگەیشتنی ئێمە بە کالّا و شتومەک و کەلوپەلە ماددییەکانی دەوروبەرمانەوە نییە، بەگوێرەی بۆچوونەکانی ئەوان شـــادی و خۆشـــبەختی تەنیا ئەو کاتە بەدەست دێن کە ژیانمان لەسەر بناغەی زانست و دووربینی و بەسیرەت بنیات بنێین.

ژیان لە ڕەوشـــتی باشـــدا خێرە. واتە خێر ئەوەیە بە ڕەوشتی باشـــەوە بژین. لە دەرەوەی ئەوەدا هەموو شـــتێک خراپ و شـــەڕە. بە گوتەی ڕەواقییەکان، ئەو کەسەی لە ڕەوشتی باشدا ژیان بەسەر دەبات، تەنانەت ئەگەر لەگەڵ نەخۆشی، مەینەتبەشی و چەوسانەوە و زوڵم و زۆریش دەستەویەخە

بێت، هێشـــتا هەر دەبێت خۆشـــحاڵ بێت، لە ژیانـــدا گەلێک هەوراز و هەڵدێر و دەردەســـەری و مەینەتبەشـــی دێنە پێشـــمان، بۆیە پێویســـتە بە ڕۆحیەیەکی ڕەواقیگەرییانە و بە ئارامی لەگەڵیان بـــەرەوڕوو بین و هەڵســـوکەوت لەگەڵیاندا بکەین، ئەو ڕوانگە و بۆچوونـــەی ڕەواقییەکان، زۆر کەم بایەخی بە پرس و بابەتە سیاسییەکان دەدات.

ڕەواقییەکان بە تووندیی لایەنگرییان لە ڕەوشـــت و ئاکاری ئەرکهەڵگر (a duty ethic) دەکرد، ئەوان دەیانوت هەموو کەسێک لە پێش هەر شتێکدا بەشێکە لە گشت، تاک بە تاکی مرۆڤەکان لە پێشـــدا بەشـــێکن لە کۆمەڵگە، بۆیە لە پێش هەر شتێکدا ئەرکی هەر کەسێک ئەوەیە کە خزمەتی مرۆڤایەتـــی بـــکات. تاکەکەس لە چاو ئـــەو گەردوونە گەورەی کە تێیـــدا دەژی، هێندە بچووک و کەمبایەخە کە بە هیچ جۆر نابێت هێندە پشت بە هەست و تێگەیشتنەکانی خۆی ببەستێت.

هەروەها ڕەواقییەکان پێیان وا بوو چونکە ئەو جیهانە زۆر ڕێکوپێک و یاساییە، دەبێت خودایەک دروســـتی کردبێت، ئەو خودایە ڕۆحی جیهانە. ڕەواقیەکان بە داهێنەری ئەو بیرۆکەیە دادەنرێن کە دەڵێـــت هەموو مرۆڤەکان لە ڕوانگەیەکی مێتافیزیکییەوە بەرانبەر و هاوبایەخ و وەکوو یەکن. هەموو بیرمەندەکانی دیکەی پێش ئەوان بڕوایان ئەوە بوو کە هەندێک دەستە و تاقم و گرووپ، لە هەندێک دەســـتە و گرووپی دیکە گرنگتر و بایەخیان زۆرترە و لە پێشـــترن، هەر بۆیە کۆیلەتی و زوڵمیان لەســـەر ژنان بە شتێکی ئاسایی دەزانی، هەروەها بڕواشیان بەوە هەبوو کە ئەو خەڵکانەی کە یۆنانی نین (بەربەرەکان) خەڵکانێکی دواکەوتوون و بە بەراورد لەگەڵ یۆنانییەکان کەمبایەخترن، هەروەها ڕەواقییەکان لەو بڕوایەدا بوون کە ئەو یاسا دانراوانەی جیاوازی لەنێو خەڵکدا دادەنێن، بەپێچەوانەی یاســـاکانی سروشتن، هەر بۆیە مرۆڤێکی بەڕەوشـــت نابێت پێڕەوی لەو یاساگەلە بکات. ئاخر ئەوان بە پێچەوانەی یاســـاکانی سروشت لەنێوان خەڵکدا جیاوازی دادەنێن، ئەو بیرۆکەیە دواتر بایەخێکی زۆری لەسەر بیرکردنەوەی سیاسی هەبوو، واتە شوێندانەرییەکی گەورەی لەسەر چۆنیەتیی گەشەی بیری سیاسیی مرۆڤ دانا.

سکێپتیزم

ڕیبازێکی تر کە لەو دەورەیەدا سەری هەڵ دا، بریتییە لە سکێپتیزم، بەڵام سکێپتیزم وەکوو ئەو دوو قوتابخانە فەلسەفییانەی پێشتر باسمان کردن نیە. واتە مرۆڤ بە چاوی ڕەخنەگرانەوە سەیری هەموو جۆرە زانست و زانیارییەک بکات و دڵنیابوون لە زانست و زانیاری، بە دوگماتیزم لەقەڵەم دەدرێت. پێڕەوانی ئەو ڕێبازە، سەبارەت بەوەی کە مرۆڤ تاکوو چ ڕادەیەک پێویستە ڕەخنە بگرێت ناکۆکییان لەگەڵ یەکتر هەبوو، هەندێکیان پێیان وا بوو کە مرۆڤ هەرگیز ناتوانێت زانست بەدەست بێهنێت، هەندێکیشیان لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە تەنانەت ناتوانین ئەو قسەیەش بکەین.

ئـــەوان بۆ بەرگری لە ڕوانگـــەی خۆیان، لە هەموو شـــێوە بەڵگەهێنانەوەیەک کە ئەگەری هەبا

کەڵکیـــان وەردەگرت، هەندێکیان دەیانوت هەســـتەکان جێگای بڕوا نین، دەســـتەیەکیان دەیانوت هەر لە بنەڕەتەوە چەمکەکان نین، بەشـــێکی دیکەشـــیان دەیانوت ڕەنگـــە هەموو جۆرە لۆژیک و بەڵگەهێنانەوەیەک تووشی هەڵەمان بکات.

ئەوان حەزیان لە پارادۆکســـەکان بوو، بۆ نموونە: ئەگەر کەســـێکی خەڵکی کرێتە بێژێت هەموو خەڵکی کرێتە درۆزنن، ئایا ڕاســـت دەکات یان نە؟ سکێپتیزم و گومانگەرایی هەردەم لە چوارچێوە و شـــێوەی جۆراوجۆردا هەبووە و ئێســـتەش هەر هەیە، تەنانەت ئێستە بە شێوەیەکی بەربڵاوتریش لە گۆڕێدایە.

نیوئیفلاتوونیزم

لە کۆتاییی ئەو بابەتەدا پێویســـتە باسێکیش لە نیوئیفلاتوونیزم بکەین، فلوتین (۲۰۵-۲۷۵) کە لە ڕۆمدا دەژیا و کاری دەکرد، بە نوێنەری سەرەکیی ئەو ڕێبازە دادەنرا، فەلسەفەی ناوبراو ئەوە بوو کە دەیوت؛ پێویســـتە لە بەدبەختی و چارەڕەشیی ئەو دنیایە دوور بکەوینەوە و بە جێگەی ئەوە هەوڵ بدەیـــن ڕوو لە دنیای فۆرمەکان بکەین، (دنیای چاکە و جوانی و خێر کە هەمیشـــەیی و نەگۆڕە). فلوتین پێی وا بوو ئەو دنیایەی ئێمە لە نێویدا دەژین، لەڕاســـتیدا دنیایەکی ڕاتسەقینە نییە و تەنیا دنیای فۆرمەکان، واتە دنیای بەراوەزی (واتە مەعنەوی) دونیایەکی ڕاستەقینەیە.

فلوتین، ئەو بیرۆکەیەی ئەفلاتوونی دەســـکاری کرد کە ئەیگوت خێر مایە و جەوهەری تاقانە و هۆکاری هەبوونی هەموو شـــتێکە، ناوبراو دەیوت لەو بارەوە هیچ کەس ناتوانێت هیچ بڵێت، ئاوەز و بیری مرۆڤ ناتوانێت لەو شتە تێ بگات یان پێناسەی بکات، ئەوە شتێکە تەنیا لە ڕێگەی ئەزموونی ڕۆحـــی و بێخۆبوون و خیلســـەوە دەتوانین پێی بگەین. فلوتین دەیـــوت واتای ژیان ئەوەیە گیان و ڕۆحمان لە ژیانی ماددیی ئەو ســـەرزەوییە ڕزگار بکەیـــن و پێوەندی لەگەڵ تاقانە خێرێک، کە لە جیهانی بەرزی بەراوزی و فۆرمەکاندا هەیە، دامەزرێنین.

مەسیحییەت و خاچپەرستی

ئینجیلەکان

پۆڵس

مێتافیزیک

زانیناسی

ئیپیستیمۆلۆژی

ئاکار

سیاسەت

جوانیناسی
ئاگوستین
خەبات و ململانێیی گەردوونی

خاڵی دەستپێکردنی مەسیحییەت بریتییە لە عیسای ناسری، یەکێک لەو هەزاران ئاموژیارەی کە فرەتر لە دوو هەزار ساڵ لەمەوبەر و لە شوێنێکدا کە ئەمڕۆ ئیسرائیلی تێدا هەڵکەوتووە، کاری دەکرد. ئەو توانی کۆمەڵێک پێڕەو و لایەنگر لە دەوری خۆی کۆ بکاتەوە، بەڵام زۆر ڕوون بوو کە پێڕەوانی ناوبراو بە زەحمەت لە نێوەڕۆکی ڕاستەقینەی پەیامەکەی تێ دەگەیشتن، زۆربەی ئەوان لەو بڕوایەدا بوون کە ئەرکی ئەو بریتییە لە هەڵگیرساندنی شەڕێکی ئازادیخوازنە بە دژی دەسەڵاتداریەتیی داگیرکەری ڕۆم. ئەو دەم خەڵک چاوەڕوانی کەسێک بوون بێت و ڕزگاریان بکات، واتە مەسیحێک کە لەلایەن پێغەمبەرەکانی پێشتروە بەڵێنی درابوو، زۆر لە لایەنگرەکانی پێیان وا بوو کە عیسا هەمان مەسیحە، عیساش ئەو ڕۆڵەی بە ئەستۆ گرت و زۆرتر هەر بەو هۆیەشەوە لە دەوروبەری ساڵی ۳۰دا بە تاوانی کفرکردن و سووکایەتی بە پیرۆزییەکان مەحکووم و لە خاچ درا. یەکێک لە توخمە بنەڕەتییەکانی فەلسەفەی مەسیحییەت، بریتییە لە بڕواهێنان بەوەی کە عیسا پاش مردن زیندوو بووەتەوە و چووەتە ئاسمان، شوێنێک کە ئێستە لەوێ لە لای دەستڕاستی خودا دانیشتووە.

لە ئاکامدا پەیامی عیسا لەلایەن بیرمەندانی وەک پۆلس، ئاگوستین، تۆماس ئەکویناس و مارتین لۆتەر، شڕۆڤە کرا، شێ کرایەوە و لێکۆڵینەوەی بۆ کرا. لە دەروبەری ساڵی ۴۰۰ی زایینیدا، مەسیحییەت لە هەموو ڕۆژاوادا بووە فەلسەفەیەکی زاڵ و تەنانەت بێ ڕەقیب، مەسیحییەت ئەو پێگەیەی تاکوو دەستپێکردنی ڕێنیسانس هەر پاراست، دیارە هەنووکەش پێگەی مەسیحییەت زۆر بەهێزە، بەڵام ئیتر وەکوو ڕابردوو زاڵ نییە.

ڕوانگەی سوننەتی سەبارەت بە پێغەمبەری و پەیامی عیسا شتێکی بەو جۆرەیە: عیسا وتەبێژ یان نێردراوی (talsmann for Gud) خودا، ئافرێنەری جیهان بوو، هەموو خەڵک منداڵی خودان و ئەرکی ئەوان ئەوەیە بەگوێرەی وتەکانی خودا بژین. هێشتا مرۆڤەکان هەڵە و کەموکوڕییەکی گەورەیان هەیە؛ ئەوان زۆرتر بە پێچەوانەی ویستی خودا کار دەکەن. مرۆڤە سەرەتاییەکانی سەر زەوی بریتی بوون لە ئادەم و حەوا، کاتێک کە بەری داری زانست و ئاکاری جوانییان خوارد و بەپێچەوانەی یاساکانی خودا جوواڵانەوە، سزادران و لە باغی "عەدەن" دەرکران، نەوە و نەتیژە و نەدیدەکانیشیان هیچ لەوان باشتر نەبوون. لەبەر ئەوەی زەوی پڕ ببوو لە گوناح و تاوان وخراپەکاری و داوێنپیسی، خودا لافاوێکی گەورەی بۆ لەنێوبردنی گوناحباران وەڕێ خست و لەبەر ئەوەی کە پێشتر "نوح" (یەکێک لە پێغەمبەران) ئاگادار کرابووە، خۆی و ماڵباتەکەی زیندوو دەرچوون، بەڵام سەرەڕای ئەوەش دیسان گوناح و خراپەکاری و داوێنپیسی لەنێو نەوەکانی ئەوانیشدا پەرەی گرت. بۆیە خودا بڕیاری دا عیسای کوڕی بنێرێتە سەر زەوی تاکوو خەڵک ناچار بکات دەست لە ژیانی پڕ

لەهەڵە و تاوان هەڵگرن و بە شێوەیەکی ڕاست و دروست بژین.

ژیانێکی بەڕەوشت و باش بریتییە لە ئیمان بە خودا، مرۆڤ پێویستە بەتەواوەتی دەست لە گەڕان بـــە دوای بەختەوەریی ماددیی ئەو دنیایـــە هەڵگرێت و هەموو کات و تواناکانی خۆی بۆ خزمەت و دەســـتگرتنی هەژاران تەرخان بکات، عیســـا قسەی دەکرد کە مرۆڤ دەبێ وەک گەدا بژی، وا باشە ئەو شـــتانەی کۆیان دەکاتەوە بۆ یارمەتی بە کەسانێک بەکاریان بهێنێت کە پێویستیان پێی هەیە، هەروەها مرۆڤ پێویســـتە لە کەســـانی خراپەکاریش خۆش بێ؛ "دوژمنەکانیشت وەک خۆت خۆش بوێ". ڕەنگە بەو شێوەیە ژیانێکی ناخۆشت لەو دنیایەدا هەبێت، بەڵام ئەوە هیچ گرنگ نییە، چونکە وەک پاداشـــتیک بۆ ئەوە لە ڕۆژی پەســـڵان و زیندووبوونەوەدا دێیتە ئاسمان و ئەوانەی بەگوێرەی فەرمانی خودا ناژین سزا دەدرێن و بۆ هەتاهەتایە دەخرێنە دۆزەخەوە.

ئینجیلەکان

بەزوویـــی گەلێک گرووپی جۆراوجۆر بۆ پەرەپێدانی ڕاســـپاردەکانی عیســـا پێک هاتن، بەڵام وردە وردە ئەو گرووپانە خوێندنەوەیەکی تەواو جیاوازیان لەســـەر ڕاسپاردەکانی عیسا بە دەستەوە دا. ئەو ڕاســـتییە لەو نووسراوانەشـــدا بە ئاشکرا دەردەکەوێت کە دواتر ســـەبارەت بە ژیان و ڕاسپاردەکانی ناوبراو نووسراون و ژمارەیەکی زۆریشیان لێ پارێزراون، کۆنترینی ئەوان لە دەوروبەری ساڵانی حەفتا تاکوو سەد و هەرە نوێیەکانیشیان لە ساڵی سێسەد نووسراون، لەبەر ئەوەی ناوەڕۆکی ئەو نووسراوانە لەگەڵ یەکتر لە دژایەتییەکی توندا بوون، نوســـخەیەکی "ســـتاندارد"کە ناوەڕۆکی ڕاســـتەقینەی مەســـحییەت نیشان بدات، وەک شـــتێکی پێویســـت دەهاتە بەرچاو. هەروەها هەندێک نامیلکەی دیکەش هەبوون کە ڕاســـتەوخۆ لە ژیان و ڕاســـپاردەکانی عیســـا نەدەدوان، ئەو نامیلکانە لەلایەن پێڕەوانی ناوبراو یا ســـەبارەت بەوان نووســـرابوون، نامەکانی پۆلس کە بە کۆنترین نووســـراوەکانی "پەیمانـــی نوێ" و (the New Testament) وەکوو چیرۆکی ژیانی پێغەمبەران لەقەڵەم دەدرێن و بە نموونەی ئەو نووسراوانە دادەنرێن.

لە هەندێک کۆبوونەوەی کلیســـادا کە نوێنەرانی زۆربەی گرووپە مەســـیحییەکانی تێدا بەشدار بوون، لەســـەر ئەوە ڕێککەوتن کرا کە بەو نووســـراوەیەدا بچنەوە و هەڵبژاردەیەک لەوان بە شێوەی کتێبێک سەبارەت بە مەسیحییەت ساغ بکەنەوە، کتێبێک کە هەموو ئەو شتانە لەخۆ بگرێت کە بە بنەما و پرەنسیپی ڕاست و دروســـتی مەسیحییەت لەقەڵەم دەدەرێن. ئەوەهڵبژاردەیە ئەمڕۆ وەکوو ئینجیل یان "کتێبی پیرۆز" (the Bible) دەناسرێت.

بەو جۆرە پەیام و ڕاســـپاردەکانی عیســـا لە دووتوێی "پەیمانی نوێ"دان، بەڵام لێرەدا هەندێک ڕێوشـــوێن هەن کە دەبێت لـــە بەرچاویان بگرین. پێش هەر شـــتێک ئینجیەلـــەکان تەنیا وەکوو ژیاننامەیەکی بابەتیانە نابینرێن، بەڵکوو لە پێوەندی لەگەڵ مەسیحییەتدا وەکوو کتێبی ڕێنیشاندەر

و ڕووناکیبەخـــش چاویان لێ دەکرێت. دووهەم شـــت ئەوەیە کە لەواندا هەندێک ڕســـتە لە زمانی حەزرەتی عیساوە دەوترێن کە ڕەنگە قسەی ئەو نەبن؛ (فەرمان بە شۆردنی تەعمید یەکێک لەوانەیە کە دواتر باسی لەسەر کراوە. عیسا لێرەدا بە پێڕەوانی فەرمان دەدات کە هەندێک پێسپێردراو لەنێو ئـــەو خەڵکانەی کە جوولەکە نین بەڕێوە ببەن، بەڵام لـــە هەندێک جێگای دیکەدا دەوترێت ناوبراو کارێکی لەو چەشـــنەی قەدەغە کردووە). سێیەەم شـــت ئەوەیە کە ئینجیلەکان لە بنەڕتدا بە زمانی یۆنانی نووسراون نەک بە زمانی ئارامی کە عیسا قسەی پێ دەکرد. ئەگەر ئینجیلەکان بخوێنینەوە، تووشـــی زۆر ناتەبایی و گوتەی دژبەیـــەک دەبین، بۆیە دەتوانین بۆ بەرگـــری لە گەلێک ڕوانگە و هەڵوێســـتی جۆراوجۆر پەنا بۆ ئەوان بەرین. واتە دەکرێت وەکوو بەڵگە بۆ پشـــتیوانی لە گەلێک کار و هەڵوێســـتی تەنانەت ناتەبـــاش بەکاریان بهێنین، لێرەدا دوو نموونە لـــەو بابەتە پڕ لە ناتەباییانە دەهێنینەوە:

بەر لە دووگیانبوون فرشتەیەک سەردانی دایکی عیسا، مریەمی داوێنپاکی کردبوو و پێی وتبوو کـــە کورێکی دەبێت. هەرچەند ئەو تەنیا مارەکرابوو، ئەو کورە گەورە دەبێت و پێی دەوترێت کوڕی هەرە بەرز و مەزن (is called the Son of the Most High).

خـــوای مـــەزن، یەهوە (خوای جوولەکە) تاج و تەختـــی داودی باوکی بەو داوە و بۆ هەتاهەتایە پاشایەتیی بەسەر بنەماڵەی یاقوبدا کردووە. (لۆقا ۱،۳۲-۳۳).

پاش لەدایکبوون، "سێ پیاوی ژیر" کە بۆ پەرستنی منداڵەکە هاتبوون، سەردانی مریەمیان کرد و بەو حاڵەش مریەم ئەوەی ڕەت کردەوە کە عیســـای گەورەســـاڵ کاری واعیزی (a preacher) بکات. بە گوتەی مەرقەس، خزم و کەســـوکاری عیســـا دەڵێن ئەو دەبێت شـــێت بێت کە خەریکی وەعیـــزدادان و کاری واعیـــزی بێت. (مەرقەس ۳:۲۱: یەکێک لە نزیکەکانی چوو بیهێنـــێ، چونکە گوتیان «ئەو بە تەواوەتی چووە»)، مریەم نەیدەتوانی ئەو هەڵوێســـتەی ســـەبارەت بە چالاکی و واعیزیی عیسا هەبێت، ئەگەر ئەو بارودۆخەی لە پێوەندی لەگەڵ لەدایکبوونی عیسادا بەو جۆرە بایە کە باس کرا.

نموونەیەکی دیکە: عیســـا لەلایەن یوحەننناوە تەعمید کرا (سەرانشۆیی: ڕێڕەسمێکی ئایینی کە منداڵان و ئەو کەســـانەی کە پەیوەســـت بە ئایینی مەسیحیەت دەبن، دەشۆرن)، دەستبەجێ دوای تەعمیدکردن "ئاسمان کرایەوە و ڕۆحی قودس لە شێوەی کۆترێکدا هاتەخوار، دەنگێک لە ئاسمانەوە دەبیســـترا کـــە دەیوت: ئەتۆ کوڕی ئازیزی منـــی، من چێژ لە تۆ وەردەگرم" (لوقـــا ۳: ۲۱-۲۲). پاش ماوەیەک یوحەننا لە بەندیخانەدا بوو، ئەو دەیهەوێت بزانێت کە ئایا عیســـا هەمان ئەو کەســـەیە کە "قەرارە بێت یان چاوەڕوانی کەسێکی دیکە بین" (مەتا: ۱۱: ۳)، ئاخر ئەگەر ڕێوڕەسمی تەعمید بەو جۆرەی کە باس دەکرێت بەڕێوە چووبێت، ئیتر یوحەننا نەیدەتوانی هیچ گومانێکی لەســـەر هاتنی عیسا هەبووایە.

زۆر لۆژیکییە کـــە پێمان وا بێت کە ئینجیلەکان لە ژمارەیەکی زۆر گێڕانەوەی جۆراوجۆر پێک

هاتـــوون که هەر کامەیان پەیامی جیا و تایبەت بـــە خۆیان هەیە. ئەگەر هەولّ بدەین ئینجیلەکان وەکوو ژیاننامە بخوێنینەوە، جێگەی بڕوا نین، چیرۆکە تاکەکەســـییەکان پێویســـتە وەکوو چیرۆکی نارِاســـت (figuratively) وەرگیرێن. بە واتایەکی تر: جیاوازی لە نێوان عیســـای مێژوو و عیسای ئینجیلەکاندا هەیە، بەلّام لەبەر ئەوەی کە ئەوە عیسای ئینجیلەکانە کە کاریگەریی داناوە، مەبەستی ئێمەش لێرەدا هەر ئەوەیە، واتە عیسای ئینجیلەکان.

وەکوو گوتمان ئینجیلەکان بە زمانی زکماکی عیســـا واتە بە ئارامی نەنووســـراون، نووســـەرانی ئینجیلەکان فەرهەنگ و فەلســـەفەی یۆنانیان خوێندبوو، ئـــەوەش هەندێک ئاکامی زۆر گرنگی لێ کەوتوونەتـــەوە. واتای "کورِی خـــودا" لە فەرهەنگی یۆنانیدا زۆر جیاوازە لـــەوەی کە لە کولتووری جوولەکەدا هەیە. لە فەرهەنگی جوولەکەدا ئەو ناوە تەنیا نازناوێکی پِر لە شـــانازی بوو کە بۆ هەموو خەڵکانی پلەبەرز بەکار دەبرا، لە جێگایەک عیسا پێرِەوانی خۆی وەکوو کورِەکانی خودا ناو دەبات و ئەوە رِاگواستنی نازناوی "کورِی خودا"یە بۆ فەرهەنگی یۆنانی بوو کە دەرفەتی ئەوەی خولقاند تاکوو ئەو نازناوە بەو واتایە بەکار بێت کە ئەمرِۆ لە مەسیحییەتدا واتای هەیە. ئاکامێکی دیکەی کاریگەریی کولتووری یۆنانی لەو پێوەندییەدا ئەوەیە کە تێگەشـــتنی خودا لە مەســـیحییەت کە لەسەر بناغەی تێگەیشتنی یەهوودی عیسا لە خودا دامەزراوە، گۆڕانی بەسەردا دێت.

وا دێتە بەرچاو کە ئەو خودایەی عیسا باسی دەکات، کەسایەتییەکی چەند رِەهەندییە. ئەو تاکوو رِادەیەک خودا جەنگاوەرەکەی ناو کتێبی "پەیمانی کۆنـ"ـە، بۆ نموونە: ئەو شارانە وێران دەکات کە گوناحکاری زۆریان تێدان. وا دێتە بەرچاو کە عیسا لەسەر ئەو بابەتە هیچ نارِەزایەتییەک دەرنابرِێت، لـــەو بارەوە زۆرتر لەگەلّ ئەو خودایە هاورِا و هاوهەنگاوە، بۆ نموونە: عیســـای خودا لە نموونەیەکدا دەڵـــێ؛ "خـــوا ئەو دوژمنانەی من کە نایانهەوێت من ببمە پاشـــا، دێنێتە ئێـــرە و لە بەرچاوی من دەیانبرِیەوە" (لۆقا ۱۹،۲۷).

پەیامێکی دیکەی لەو چەشـــنەش لە مەتای (۱۳: ۴۱-۴۳)دا دەبینرِێت: فریشتەکان هەموو ئەو کەســـانە دەبەنـــەوە و لەنێو دەبەن کە زوڵم دەکەن، دواتر دەیانخەنـــە نێو کووڕەی ئاگرین و لەوێدا دەگریەن و ددانیان چەقچۆ دەکات، جا ئیتر کەسانی دادپەروەر و چاکخواز لە میلکانی باوکی خۆیاندا دەدرەوشـــێنەوە". کەچی ئەو خودایەی بەســـەر کولتووری مەســـیحیدا زاڵە، زۆر هەمەلایەنیتر و لە پێشترە. لێرەدا پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە خودا بە تەواوەتی زانا و بەتوانایە، ئەو خودایە تەنیا خێر و چاکە و رِەحمەتە، لە هەموو گوناحکاران خۆش دەبێت و هتد... دیارە عیسای ئینجیلەکانیش باســـی ئەو خودایە دەکات، بەلّام هیچ گومانێک لەوەدا نییە کە بەشـــێک لەو شتانەی لێرەدا لەمەرِ عیسا باس کراون، لەلایەن نووسەرانی ئینجیلەکانەوە دراونەتە پاڵ عیسا.

ئەوەی لەکاتی گواســـتنەوە بۆ فەرهەنگی یۆنانیدا گـــۆڕاوە ئەوەیە کە چەمکی خودای جوولەکە، یەهووە، لەگەلّ چەمکی "یەکەمـــی فلۆتین و فۆرمی "چاکە"ی ئەفلاتوون و "جوولّەی یەکەمـــی

ئەریستۆ پێکەوە ئاوێتە بوونە. لەو ڕێگەیەوە تێگەیشتنێک لە خودا بەدەستەوە دەردێت کە لەوێدا خودا هەتاهاتاییە، ناگۆڕدرێت، ناجوولێت، توانای ڕەهایە، زانای ڕەهایە، سەربەخۆ لەو دنیایەیە، سەربەخۆ لە هەموو شتێکە، لە هەمان کاتدا هۆکار و ئافرێنەری هەموو شتێک و هەموو بوونەوەرەکانە، لێرەدا خودا بووەتە بوونەوەرێکی تەواو و بێ کەموکۆڕی.

زانایەکـــی گەورە کە لەو پێوەندییەدا ناوی دێت، بریتییە لە فیلۆن، خەڵکی ئەســـکەندەریەیە و لەژێر کاریگەری و ئیلهامی ئەفلاتووندا بوو، ئەو لەســـەر ئەو بڕوایە بوو کە لە کاتی کارکردن لەسەر ئەدەبیاتی ئایینی، پێویســـتە جیاوازی لەنێوان واتای وشە بە وشەی (literal) نووسراوەکان و واتای بەراوەزی (spiritual) و ناڕاســـتی ئەواندا دانبین. ئەو دەیوت ئەرکی ئیلاهیات و خوداناسی ئەوەیە کە ڕاســـتییە زانســـتییەکان لەنێو نووســـراوە و دەقە ئایینییەکاندا بدۆزێتەوە، ئامرازی ئەو کارەش بریتییە لە فەلســـەفە و زانســـتی یۆنانی. فیلۆن لەمێژ بوو دەیهەویســـت سەنتێزێک یان ئاوێتەیەک لەنێوان ئەندێشەی ئایینی و بیرۆکەی جوولەکە لەگەڵ فەلسەفەی یۆنانیدا پێک بهێنێت. ئەو یەکەم کەس بوو کە بانگەشـــەی ئەوەی کرد کە خودا، یەهووە، هەتاهەتایی و هەمیشـــەیی، مەزن و بەتوانا و بەتەواوەتی زانایە.

فیلۆن پێداگری زۆریشـــی لەسەر ئەوە دەکرد کە دەکرێت لە ڕێگەی وەحیەوە زانست و زانیاری بەدەســـت بهێنین، ڕەنگە ئەو هیچ کاتێک ناوی عیسای نەبیستبێت، بەڵام گومانی تێدا نییە کە بیر و بۆچوونەکانی ئەو شـــوێندانەرییەکی زۆریان لەسەر ئەو کەسانە داناوە کە فۆرمیان بە مەسیحییەت داوە، فیلۆن لە سەروبەندی ساڵی ۴۵دا کۆچی دوایی کرد.

دوای ئەو فەیلەسووفێکی دیکە بە ناوی ئوریگن (۱۸۵-۲۵۴) کاری ئاوێتەکردنی ئایینی جوولەکە و فەلســـەفەی یۆنانـــی لەگەڵ یەکتر دریژە پێ دا. لەســـاڵی ۳۲۵ و لە کۆبوونەوەیەکی کلیســـا لە نیکییەدا، بناغەکانی مەسیحییەت وەکوو سیستەمێکی فەلسەفیی تەواو و هەمەلایەنە (s a holistic philosophical system) داڕێژران و بنیات نران، شایانی باسە کە هەر لەو سەردەمەشدا ئایینی مەسیحییەت بوو بە ئایینی فەرمی و ئیمپراتۆریی ڕۆم.

ئاوێتەبوونی مەسیحییەت لەگەڵ فەلسەفە و کولتووری یۆنانی، بە هۆکاری سەرەکیی سەرهەڵدان و چوونەپێشـــی ئەو ئایینە لەقەڵەم دەدرێت، مەسیحییەت خۆی لە خۆیدا ئایینێکی سەرەتایی بوو، ئەو ئایینە جوانە لە فەرهەنگی جوولەکەوە گواســـترایەوە و "وەرگێردرا" بۆ ســـەر فەرهەنگی یۆنانی، لەو ڕێگەیەوە توانی لە توخمە ســـەرەکییەکانی پێشکەوتووترین بیر و فەلسەفەی ئەودەم، واتە بیر و فەلسەفەی کلاسیکی یۆنانی، کەڵک وەرگرێت.

پاوڵس

پاوڵـــس کە ناوی یەکەمی ســـائوڵ بـــوو، کوڕی بنەماڵەیەکـــی دەوڵەمەندی جوولەکـــە بوو. ئەوان

باشـــترین هەلومەرجی خوێندن و فێربوونیان بۆ کورِەکەیان دابین کرد، ناوبراو ناســـراوییەکی زۆری لەگەلّ فەرهەنگ و کولتووری یۆنانیدا هەبوو و شانازیشـــی بـــە جوولەکەبوونی خۆیەوە دەکرد. ئەو دۆژمنایەتییەکی زۆری لەگەلّ ئەو ئایینە دەکرد کە لە کاتی سەرهەلّدان و گەشەکردندا بوون، واتە ئایینێک کە پەرەی بە ڕاسپاردە و ڕێنوێنییەکانی عیسا دەدا. لە ئاکامدا بوو بە یەکێک لە بێباکترین ئەو کەســـانەی کە پێڕەوان و لایەنگرانی عیســـایان ئەشکەنجە دەکرد، بەلّام لەپڕ ڕۆژێک لە ڕێگەی دیمەشـــقدا وەحیی بۆ هات و عیســـا خۆی نیشانی ئەو دا و لێ دەپرسێت؛ "بۆ ئەزیەت و ئازاری من دەدەیت؟".

ئـــەو ڕووداوە دەبێتـــە خاڵێکی وەرچەرخان لە ژیانی ســـائۆڵدا، دەگۆڕێـــت و دەبێتە پێڕەوێکی سەرســـەختی عیسا، تەنانەت ناوی خۆشـــی دەگۆڕێت بۆ پاوڵس کە بە واتای بچووکە و دواتر ژیانی خۆی بۆ بڵاوکردنەوەی پەیامی عیسا تەرخان کرد و دەستی کرد بە ئاموژگاریکردن، دەگەڕا و پەیامی عیســـای دەگەیاندە خەڵک، نامەی بۆ ئەو کۆڕ و کۆمەڵە جۆراوجۆرە مەســـیحییانەی دەنارد کە لێرە و لـــەوێ پێـــک هاتبوون، ئەو نامانە لە کتێبی "پەیمانی نوێ"دان و بە کۆنترین نووســـراوەکانی نێو "پەیمانی نوێ" دادەنرێن.

کار و تێکۆشانی پاوڵس بووەتە هۆی ئەوەی کە هەندێک توخمی تازە و نوێ بێنە ناو بزووتنەوەی عیســـا، لەو ڕێگەیەوە مەسیحییەت دروست بوو. پاوڵس زۆر پێداگری لەسەر زیندووبوونەوەی عیسا دەکرد، ئەو کە لە پێش مەرگی عیســـادا ئەوی نەدیبوو، بانگەشـــەی ئـــەوەی کرد کە پاش مەرگی عیســـا لە ڕێگەی وەحی و موکاشەفەوە عیسای دیوە. پاوڵس زۆر پێداگریی لەسەر ئەو باباتە دەکرد، تەنانەت بە فاکتۆرێکی چارەنووســـازی دادەنا، بەڵێ، دەڵێت؛ "ئەگەر مەســـیح زیندوو نەبووبێتەوە، باوەڕداربوونی پێی، بێ واتایە". (1Corinthians 15:17).

پۆڵس، عیســـا بە ناوی عیســـای مەســـیح ناو دەبات، مەســـیح وەرگێڕدراوی یۆنانی مەسیحایە (Messiah)، مەسیحا تەنیا بە واتای "کەسانی هەڵبژاردە"یە، بەڵام "مەسیح" لە فەرهەنگی یۆنانیدا بە واتای "خوای ڕزگاریدەر" دێت، کەواتە ئەوە پاوڵســـە کە بناغەکانی گۆڕینی عیســـای ناسری بۆ خودا دادەڕێژێت. لە سەرەتادا عیسای خودا لەژێر فەرمان و پێڕەوی خودای باوکدا بوو، لە ئاکامدا لە کۆبوونەوەیەکی کلیسا لە نیکییەدا بڕیار درا کە عیسای خودا، پێویستە وەکوو خودایەکی هاوشان و بەرانبەری خودای باوک ســـەیر بکرێت. بەو جۆرە ئەو ئایینە تازەیە، بەرە بەرە لە ئاموژگاریکردن بۆ چۆنیەتیی بەسەربردنی ژیان تاکوو کاتی قیامەت (بزووتنەوەی عیسا بڕوای وا بوو کە قیامەت نزیکە) بوو بە ئایینێک کە ڕاسپاردە بنەڕەتییەکان ئەوەیە عیسا وەک خودا بپەرسترێت.

هەروەها پۆلس یەکەمین کەســـێکە کە باســـی ئەو گوناحە سەرەکییە کردووە کە وەکوو میرات بۆ مرۆڤ بەجێ ماوە، ئادەم بە هۆی جوولّانەوەی بەپێچەوانەی فەرمانی ڕاســـتەوخۆی خودا تووشی گونـــاح بوو، دواتر ئەو گوناحە لەوێوە بۆ هەموو مرۆڤەکان بە میرات مایەوە، بەو پێیە ئێمە شـــایانی

لەعنەتی هەتاهەتایین، بەڵام پۆڵس دەڵێت خودا بەخشـــندە و دڵۆڤانە، بۆیە عیســـای کوڕی خۆی ناردووە تاکوو ئێمە لە هەلاکەت (perdition) ڕزگار بکات.

□

گوتمان مەســـیحییەت ئایینێکە کە لە ئینجیلدا (واتە لە کتێبی پیرۆزدا) ئاماژەی پێ کراوە، وەکوو بینیمان دەتوانین نێوەڕۆکی کتێبی "پەیمانی نوێ" بەســـەر ســـێ بەشـــدا دابەش بکەین: بەشێکی بریتییـــە لەو باس و بابەتانەی کە پێوەندییان بە عیســـای مێـــژوو و پێڕەوانی ئەو و ئەو ئارمانجانەوە هەیە کە ئەوان کاریان بۆ کردووە، بەشێکی دیکەشی بریتییە لەو قسە و باسانەی دەدرێنە پاڵ عیسا و پێڕەوانی عیســـا، کە تاکوو ڕادەیەکی زۆر بە بەرهەمی خەیاڵی ئازاد دادەنرێن، بەشـــێکی دیکەشی بریتییە لە هەوڵی پۆلس بۆ ئەوەی عیسا بکاتە خودا، عیسا خۆی هیچی نەنووسیوە. ئەوانەی کتێبی "پەیمانی نوێ"ـیان نووسیوە لەژێر کاریگەریی فەرهەنگی یۆنانیدا بوون، ئەوەش بووەتە هۆی ئەوەی کە ڕاســـپاردە و ئاموژگارییەکانی عیســـا بە جۆرێک لەگەڵ کولتوور و فەلسەفەی یۆنانی ئاوێتە بن، ئەوە بنەما و بنچینەی ئەو ئایینەیە کە ئەمڕۆ بە مەسیحییەت دەناسرێت.

مێتافیزیک

خاڵـــی هەرە گرنگ لێرەدا ئەوەیە، مەســـیحییەت بانگەشـــە بۆ ئەوە دەکات کـــە خودایەک هەیە و ناتوانین هەســـت بەو خودایە بکەین، ئەو لە دەرەوەی گەردوونداید. خودا کوڕی خۆی ناردووەتە سەر زەوی تاکـــوو ئێمە ڕزگار بکات، دەوترێت ئەو کوڕە کاتێـــک لەدایک بووە کە دایکی هەر بوخچەی نەکراوە بووە. (virgin birth)، عیســـا لە کاری خۆیدا گەلێک مۆجیزەی دەکرد، ئەو نەخۆشەکانی چاک دەکردنەوە، لافاو و باهۆز و گێژەلوولی دەنیشـــاندنەوە، بەســـەر ئاودا دەڕۆیشت، ئاوی دەکرد بە شـــەراب، مردووەکانی زیندوو دەکرنەوە و زۆر شـــتی تریشی دەکرد. بەڕاستی کەمن ئەوانەی هەموو ئەو شتە سەرسامکەرانە بە واتای ڕاستەقینەی وشەکان تێ بگەن، بەڵام دەبێت بزانین کە یەکێک لە کۆڵەکەکانی باوەڕی مەسیحییەت ئەوەیە کە خودا دەتوانێت دەست لە هەموو کاروباری ئەو دنیایەدا وەر بدات و مۆجیزە بکات، واتە دەتوانێت ئەو کارانە بکات کە بەپێچەوانەی یاسای سروشت دادەنرێن.

یەکێکی دیکە لە بنەماکانی مەســـیحییەت ئەوەیە کە عیســـا لە مردن زیندوو بووەتەوە، پۆلس دەڵێـــت ئەگەر ئەوە ڕووی نەدابێت، مەســـیحییەت درۆیە. هەموو ئەو شـــتانە بـــەو واتایەن کە لە مەســـیحییەتدا ڕیزپەڕ لە یاســـاکانی سروشتدا ئەگەری هەیە، خودا تواناییی ڕەهای هەیە و هەرچی پێی خۆش بێت دەیکات، لە مەسیحییەتدا یاساکانی سروشت ڕەها نین.

مەســـیحییەت بانگەشـــەی ئـــەوە دەکات کە ئـــەو دنیایە پلە دووە، واتە شـــتیکی ســـانەوییە (secondary)، گرنـــگ ئەو دنیایەیە کە پاش مردن بۆی دەچیـــن، ئەگەر لەو دنیایەدا بەگوێرەی

ڕاســـپاردە و ئامۆژگارییەکانی خودا ژیابێتین، پاش مردن خودا خەلّات و پاداشـــمان دەداتەوە، ئیتر ئـــەودەم دەچینە مەلەکووتی ئاســـمان و لەوێدا بۆ هەتاهەتایە لە شـــکۆ و بەختەوەریدا دەژین. جا بۆیـــە ئەگەر لەو دنیایەدا کـــەم و زۆر ئەزیەت، ئازار، زوڵم، زۆریش بچێژیـــن گرنگ نییە. ڕوانگەی مەســـیحییەت ســـەبارەت بە مرۆڤ ئەوەیە کە لەلایەک مرۆڤەکان خاوەنی ئیرادەی ئازادن، چونکە دەتوانـــن لە ژیاندا ئەوە هەڵبژێرن کە بەتەواوەتی بەگوێـــرەی ئامۆژگاری و فەرمانەکانی خودا بژین، بەڵام لەلایەکی تریشەوە ئێمە مرۆڤەکان هەموومان بە گوناحباری دێینە سەر دنیا و هەموومان لەو گوناحەدا کە وەکوو میرات بۆمان بەجێ ماوە شـــەریک و هاوبەشـــین، بۆیە ئێمە هەموومان شایانی لەعنەتی هەتاهەتایین، کەواتە دەتوانین بڵێین ڕوانگەی مەســـیحییەت سەبارەت بە مرۆڤ لە خۆیدا دژایەتی و ناتەبایی تێدایە.

زانیناسی

لە ڕوانگەی مەســـیحییەتەوە باوەڕ ڕێگەیەکە بۆ بەدەســـتهێنانی زانست، وەکوو پێشتر گوتمان باوەڕ بریتییە لە بڕوا بە ئامۆژگارییەکانی مەسیحییەت، بێ ئەوەی کە ڕەخنە و هەڵسەنگاندنێکی لۆژیکییان بۆ بکەیت یان بێ ئەوەی کە پرسیار بکەیت کە ئایا ئەو قسە و باسانە ڕاستن یان نە؟ پێش هەموو شـــتێک مرۆڤ پێویستە باوەڕی هەبێت، باوەڕ خۆی بە بەها پڕبایەخ و تایبەتمەندییە ڕەوشتییەکان دادەنرێت، عیسا بەو جۆرە باسی ئەو بابەتە دەکات: "ئەگەر نەگەڕێنەوە و وەکوو منداڵتان لێ نەیەت، قەت ناچنە نێو مەلەکووتی ئاسمان"، (مەتا. ۱۸: ۳) ئاخر منداڵان بە جۆرێکن کە بێ ئەوەی لەو بارەوە پرسیار یان ڕەخنەیان هەبێت، باوەڕ بەو شتانە دێنن کە پێیان دەوترێت.

شـــێوازی عیســـاش نموونەیەکە بۆ بنەمای باوەڕمەندبوون؛ ئەو هیچ کاتێک بۆ قســـە و بانگەشە و ڕاســـپاردەکانی، جگە لە ئیشـــارە بە ویســـت و ئیرادەی خودا هیچ بەڵگەیەکی دیکە ناهێنێتەوە و دەڵێت: "دوژمنەکانی خۆتان خۆش بوێن"، کەچی هیچ بەڵگەیەک بۆ ڕاستی و دروستیی ئەو جۆرە هەڵوێستە ناهێنێتەوە. هەروەها عیسا دەڵێت: "منداڵانی ژیر، دەتوانن لەو شتانە تێ بگەن کە لێیان شاراوەن"، بە شێوەیەکی ئاسایی، پێگە و باوەڕمەندبوون بە ئایین لەوەدایە کە ئەو کەسەی باوەڕیان هەیە، هیچ ڕوونکردنەوەیەکی پێویســـت نییە و بۆ کەسێکیش کە باوەڕی نەبێت، ئەگەری نییە هیچ ڕوونکردنەوەیەک بیهێنیتە سەر ڕێگەی.

ئەو قســـانەی عیسا ئەو باســـە پتر ڕوون دەکەنەوە؛ "ئەی باوک، دەتپەرەستم... چونکە تۆ ئەوت لە زانایان و ژیرەکان شـــاردووەتەوە.... هەروەها لە کەســـانی نەزانیشت شاردووەتەوە" (مەتا. ۱۱:۲۵.)، هەروەها پۆڵسیش ئەو شتە بە جۆرێکی دیکە دەدرکێنێت و دەڵێت؛ "زانست و حیکمەتی ئەو دنیایە لەلای خودا نەزانییە، خودا ئاگای لە بیر و بۆچوونی زاناکانە، دەشـــزانێت کە ئەو زانیارییانەی ئەوان بێ بایەخن" (یەکەم قرنتیان ۳: ۱۹-۲۰).

لێرەدا دەردەکەوێت کە مەسیحییەت بە تووندی پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە باوەڕ ڕێگەیەکە بۆ بەدەستهێنانی زانیاری کە لە مەسیحییەتدا بیرکردنەوەی ڕەخنەگرانە پێویست نییە، هەر باوەڕداربوون و بڕواهێنان بەسە. تێرتولیان، یەکێک لە باوکەکانی کلیسا کە زۆر خوێندەواریش بوو، بەو جۆرە باس لە باوەڕداربوون بە خۆی دەکات: Credo quiet absurdum واتە "من باوەڕم هەیە، چونکە بە پێچەوانەی ئاوەزە".

ئەو بیرۆکەیە دەڵێ کەسی باوەڕدار دەستی بە زانست و زانیاری ڕادەگات، لەسەر ئەو بنەمایە ڕاوەستاوە کە خودا ڕاستەوخۆ لەگەڵ وشیاری و ئاگاییی ئێمە قسە دەکات، واتە بێ ئەوەی پێویست بێت زانست بە نێو پاڵوینەی هەستەکانماندا تێپەڕ بێت ، دەکرێت بەدەستی بێنین، یەکێک لە باوکەکانی کلیسا بە ناوی نۆمینوس، بەم جۆرە ئەو مەبەستە ڕادەگەیەنێت: "هەموو زانستێک لە نووریێکی گەورەوە دێت کە ئەو چرا بچکۆلانەی دونیا ڕووناک دەکات"، (ویندلبند، ص۲۲۳).

خوا نووریێکی گەورەیە و مرۆڤەکان چرایەکی بچکۆلەن، لەبەر ئەوەی کە خودا ڕاستەوخۆ لەگەڵ ئیمە قسە دەکات، پێویستیمان بە هیچ ڕێکارێک نییە بۆ ئەوەی ڕاستی و دروستیی زانیارییەکانی پێ هەڵسەنگێنین ، ئاخر زانست و زانیارییەک کە ڕاستەوخۆ لە خوداوە دێت، دەبێت ڕاست بێت.

ئاکار

کەسێکی مەسیحی دەبێت لە هەموو کاروباری ژیانیدا لە داو یان هێڵێکی ڕێنیشاندەری تایبەتی پێڕەوی بکات؛ ئەو کەسە ئەرکی سەرشانیەتی کە لە قسەی خودا دەرنەچێت و فەرمانی خودا بەڕێوە ببات. لە پێوەندی لەگەڵ خەڵکانی دیکەدا ئەوە بەو واتایەیە کە بنەما یان پرەنسیپێک هەیە کە هەمیشە دەبێت لە بەرچاو بگیردرێت، کە ئەویش خێر و سەدەقەیە (charity). عیسا دەڵێت؛ مرۆڤ دەبێت دراوسێیەکەی وەکوو خۆی خۆش بوێت، لەوەش زیاتر مرۆڤ پێویستە تەنانەت بەبێ هیچ هەڵسەنگاندنێکی ڕەوشی و ئاکاری سەبارەت بە دراوسێ، دراوسێیەکەی خۆی خۆش بوێت؛ «هەڵسەندگاندن و دادەوەری و قسە لەسەر خەڵکی مەکە بۆ ئەوەی خەڵکیش قسەت لەسەر نەکەن».

لەسەر ئەو بنەمایە لێخۆشبوونی ئەو کەسانەی کردەوەی ناپەسند دەکەن، بە یەکێک لە گەورەترین بەها پڕبایەخ و کارە باشەکان لەقەڵەم دەدرێت و تەنانەت عیسا لە جێگەیەکیشدا دەڵێت ئێمە دەبێت دوژمنەکانی خۆشمان خۆش بوێن. دیارە ئەوە بێ بەرانبەر ناکەین، ئەگەر بەگوێرەی ویست و فەرمانی خودا بژیین، پاش مردن خودا پاداشمان دەداتەوە و دەچینە مەڵەکووتی ئاسمان. ئاکاری مەسیحی، لەو قسانەی حەزرەتی عیسا کە لە ئینجیلدا هاتوون بە باشترین شێوە ڕەنگی داوەتەوە؛ "بەرانبەری ئەو کەسە مەوەستەوە کە ئازارت دەدات، ئەگەر کەسێک زلەی لە ڕوومەتی ڕاستت دا، لایەکەی دیکەشی بۆ ڕاگرە با زلەی لێ بدات، ئەگەر کەسێک پەلامارت دەدات و یەخەی کراسەکەت دەدرێنێت، لێی گەڕی با باڵتۆکەشت بگرێت، ئەگەر کەسێک ناچارتی کردی

مەودای میلێک دوا کەوی، دوو میللی بە دوادا برۆ (مەتا ۵: ۳۹-۴۱).

عیسـا لە ئامۆژگارییەکانی خۆیدا لەسەر شـاخ، تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی ڕەوشت و ئاکاری مەسیحی دەستنیشان دەکات، لێرەدا ناوبراو گەلێک ڕێوشوێنی جۆراوجۆر بۆ چۆنیەتیی ژیانی خەڵک دیاری دەکات، مەبەستی عیسا ئەوەیە کە ئیمە نابێت نیگەرانی داهاتوومان بین و پێویست ناکات لە سەر زەوی گەنج و زێڕ و زێو کۆ بکەینەوە و دەڵێت؛ "وشتر ئاسانتر بە کونی سووژندا دەڕوات تاکوو ئەوەی کە دەوڵەمەنێک بچێتە بەهەشـت" و هتد... هەروەها دەڵێت پێویست ناکات زۆر کار بکەین و لەو بارەوە زۆر ماندوو ببین. لەو پێوەندییەدا ئاماژە بە چۆلەکەکان دەکات کە کار ناکەن و لەوەش زیاتر گوڵەکان لە دەشت و دەردا بە نموونە دێنێتەوە و دەڵێت تەنانەت لە پاشایەکی خاوەن شکۆ و شەوکەتیش زۆر جوانتر و بە پرپایەختر.

ڕوانگەی عیسـا سـەبارەت بە کار و لە چۆنیەتیی کارسپاردن بە هاوکارەکانیشیدا دەردەکەوێت، ئەوان ناچار بوون دەسـت لە کار و پیشـەی خۆیان هەڵگرن تاکوو بتوانن وەک هاوکار و پێڕەوی عیسا تێکۆشانیان هەبێت. بە سوالّکردن و سەدەقە دەژیان، ئەگەر شتێکی کەمیشیان هەبایە لەگەڵ خەڵکی هەژاردا بەشـیان دەکرد، بۆیە زۆربەی مەسـیحییەکان لەو سەرمەشقە پێڕەویان دەکرد و ئەوان لە کات و کەلوپەل و کەرەسـتەی خۆیان بۆ یارمەتی بە هەژاران کەڵکیان وەردەگرت. زۆرن ئەو دەسـتە و تاقم و گرووپە جۆراوجۆرە مەسـیحییانەی کە لەو بارەوە لە سەردەمی عیساوە تاکوو ئێستە کار و تێکۆشانێکی بەرچاویان لە خۆیان نیشان داوە.

سیاسەت

ڕاسـتییەکەی ئەوەیە کە عیسـا بە کردەوە جگە لە یەک تاقە ڕستە، هیچ شـتێکی سەبارەت بە سیاسەت باس نەکردووە. ڕەنگە هۆیەکەی ئەوە بێت کە ئەو لەوە دڵنیا بوو کە ڕۆژی قیامەت نزیکە و دەڵێ؛ "تۆبە بکەن، مەلەکووتی ئاسـمان نزیکە" (مەتا. ۴:۱۷) یان دەڵێت: "هەندێک لەو کەسانەی کە لێرە ڕاوەسـتاون، تاکوو نەبینن کە کوڕی مرۆڤ بە تەختی پاشـایەتی گەیشـتووە، تامی مردن ناچێژن"(مەتا.۱۶:۲۸). جا بۆیە ئەگەر ڕۆژی داوەری نزیک بێت، هەوڵدان بۆ دانانی هەندێک ڕێوشوێن و بەرنامە بۆ چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگە، کەڵکێکی ئەوتۆی نییە. بەڵام تەنیا شـتێک کە عیسا لەو بارەوە وتوویەتی، ئەوەیە کە دەڵێت؛ "ئەوەی مافی قەیسەرە، بیدە بە قەیسەر و ئەوەش کە مافی خودایە بیدە بە خودا". ئەوە بە واتای قەبووڵکردنی ئەو سیسـتەمە سیاسـییە بوو کە هەبوو و عیسا نەشیدەویست شـەڕی ئازادیخوازانە بە دژی ئیمپراتۆرییەتی ڕۆم هەڵیگرسێنێت، هەرچەند هەندێک لە پێڕەوەکانی ئەو کارەیان بە ئەرکی ناوبراو دەزانی.

لە بەر ئەوەی کە پاشـایەتیی بەهەشـت لەمێژ بوو کۆتایی پێ هاتبوو، لە ئاکامدا پێڕەوانی عیسا دەبوایە لەسـەر هەندێک ڕێوشوێن سەبارەت بە چۆنیەتیی ڕێکخستنی کۆمەڵگە ساغ ببنەوە. پاوڵس

لە نامەیەکدا بۆ ڕۆمییەکان (بەشـــی ۱۳) ئەوەی ڕوون کردووەتەوە کە مەسیحییەکی باش پێویستە ئاکار و هەڵسوکەوتی چۆن بێت و لە نامەکەدا هاتووە: "پێویستە پێڕەوی لەو کاربەدەستانە بکات کە حوکمیان بەســـەریدا هەیە، هیچ بەرپرسیارەتی و پلە و پایەیەک نییە کە لەلایەن خوداوە نەبێت و دەسەڵاتدارانیش لەلایەن خوداوە دادەنرێن، بۆیە هەر کەسێک بەرانبەر بەوان ڕاوەستێتەوە، بەرانبەر فەرمان و ئیرادەی خودا وەســـتاوەتەوە و ئەو کەســـانەش کە کارێکی وا دەکەن، بە ســـزای خۆیان دەگەن، دەســـەڵاتداران بەندەی خودان و بۆ خێر و قازانجی ئێوە دەســـەڵاتیان بەدەستەوەیە...». بەو پێیە ڕوانگەی سیاســـیی مەسیحییەت، بریتییە لە پێڕەوی لە کاربەدەستانی دەوڵەت، مەسیحییەکی باش بە گوێڕایەڵی و پێڕەوی لە کاربەدەســـتانی دەوڵەت، لە پاش مردنی پاداش وەردەگرێت، بەڵام ژیانی ئەم دنیایە، خۆی هیچ بایەخێکی نییە.

جوانیناسی

لە پێوەندی لەگەڵ هونەردا "پەیمانی نوێ" قســـەیەکی بۆ وتن نییە و دەبێت ئەوەش بڵێین کە لە ســـەردەمی کۆندا مەسیحییەکان دژی هونەر بوون. ئەوان لەو بڕوایەدا بوون کە بایەخدان بە هونەر، وەک گرنگیـــدان بە ژیانی ئەم دنیایە دادەنرێت، بۆیـــە بایەخێکی ئەوتۆیان بەم ژیانە نەدەدا و وەک قۆناغـــی خۆئامادەکردن بۆ ژیانی پاش مردن بۆ ژیانی ئـــەم دنیایە دەڕوانن، دواتر هونەرێکی گەورە لەسەر بناغەی مەسیحییەت سەری هەڵدا کە لەو پێوەندییەدا دەکرێت ناوی دانتە و باخ بێنین.

□

پاش ئەوەی مەســـیحییەت بوو بە خاوەنی کۆمەڵێک دەقی پیرۆز، وەکوو سیستەمێکی فەلسەفییش دەرکەوت، بەڵام ڕاســـتییەکەی ئەوەیە کە بیرمەندانی قۆناغەکانـــی دواتر ڕۆڵیکی بەرچاویان لەوەدا گێڕا کە بەڕاســـتی مەسیحییەت چییە و لە چی پێک هاتووە، لێرەدا ئێمە باسی ئاگوستین، تۆماس ئەکوێناس و مارتین لوتەر دەکەین و هەروەها بە کورتییش باســـی خەباتی جیهانی دەکەین کە بە باسێکی زۆر گرنگ دادەنرێت.

ئاگوستین

ئاگوســـتین (۳۵۴-۴۳۰) لە باکـــووری ئەفریقا لەدایک بوو و لە تەمەنی لاویدا مانیکوریســـت واتە لایەنگری مانیزم (Manichaeism) بوو ئەوانە فیرقەیەکی مەسیحی بوون کە دەیانوت خودا شەڕ و خەراپـــەی لـــەو دنیایەدا نەئافراندووە، بۆیە خودا هێز و تواناییی ڕەهای نییە. دواتر ئاگوســـتین بۆ ماوەیەک ڕێبازی گومانگەرایی (sceptic) هەڵبژارد و ماوەیەکیش نیوئەفلاتوونی بوو، ئەو بڕوایەکی قوڵی بەوە هەبوو کە کار و شـــتە مەعنەوییەکان شـــتی ڕاستەقینەن، لە تەمەنی سی ساڵیدا بڕوای

به مەســـیحییەتی سوننەتی هێنا و ئەودەم باوەڕی هێنا کە گەیشتووەتە ئەو بڕوایەی کە بەشێک لە چیرۆکەکانی کتێبی پیرۆز نەک بەپێی ڕواڵەتی وشەکان، بەڵکوو دەبێت بە شێوەی خوازە (مەجازی) و خەیاڵـــی لێکدانەوەیان بۆ بکرێت. پاش تەواوکردنی خوێندن لە میلانۆ، گەڕایەوە باکووری ئەفریقا (ئەلجەزایر) و بۆ ماوەی چل ســـاڵ لەوێ وەکوو ئوســـقۆف (bishop) دریژەی بە خزمەتەکانی دا و لەو ماوەیەدا بەرە بەرە توانی پلە و پایەیەکی گەورە و بەرچاو وەک قەشە، مامۆستا و ڕێبەر بۆ خۆی دەستەبەر بکات.

ئاگوستین لە کتێبی "دانپێدانان"دا زۆر بە ڕاشکاوی نووسیویەتی کە ژیانی ئەو پڕاوپڕ لە گوناح بـــووە، ڕاســـتییەکەی ئەوەیە کە ژیانی ئـــەو لەچاو ئەوەی کە ئەودەم باو بوو، زۆر زۆر باشـــتر بوو و دیســـانەوە ئەو خۆی هەر بە گوناحباریکی گەورە دەزانی و دەڵێت کە گوناحی گەورەی کردووە؛ بۆ نموونە لە ســـەردەمی منداڵیدا شـــانازیی بەوە کردووە کە لە قوتابخانەدا زیرەک بووە، هەروەها ئەو عاشـــقی یاری بوو، سەیرکردنی سیرک و شانۆی پێ خۆش بووە، مێوەی لە هەنبانەی ماڵەوە بردووە بۆ ئاژەڵەکان و بەهۆی ئەو گوناحانەوە پاشماوەی ژیانی لە ڕەنج و ئازاری ویژداندا بوو.

ئاگوستین دەیگوت کە "«ڕۆحی ئەو پڕە لە زیبکە و دووەمڵی چڵکن و پیس"، مەبەستی ئەوەیە کە ئەو کەســـێکی بێ نرخ بووە و هەمیشە پێی خۆش بووە لەگەڵ دۆستەکانیدا خەریکی ڕابواردن بێت، ژنیشی زۆر خۆش ویستوون و هەروەها دەڵێت ئەو گوناحێکی گەورەی کردووە کاتێک لەسەر داوای دایکی وازی لە ژنێک هێناوە کە دایکی پێی وا بووە کەســـێکی گونجاو نییە تاکوو کوڕەکەی هاوسەرگیریی لەگەڵ بکات. لە تەمەنی گەورەسالّیدا ماوەیەک پێداگریی لەسەر ئاوەز و ئاوەزتەوەریی دەکرد و باوەڕکردن بە ئاوەز وای لێ کردبوو کە بۆ ماوەیەک ببێتە مانیکوریســـت (manicurist)، ئاخـــر باوەڕکـــردن بە ئاوەز لە باتی باوەڕهێنان بە توانایی و دەســـەڵاتی ڕەهای خودا، بە گوناحێکی گەورە دادەنرێت.

دەتوانین بەو جۆرەی خوارەوە ڕوانگەکانی ناوبراو ســـەبارەت بە مرۆڤ بخەینە بەر چاوی ئێوەی خوێنـــەر: بەبێ ڕەحم و بەزەیی خودا، ژیانی مـــرۆڤ پووچەڵ و بێ ناوەڕۆکە، تواناییی بیرکردنەوەی نییە، لەشی کانگای گوناح و شەهوەتە، ژیانی سەرانسەر ڕەنج و مەینەتە.

مرۆڤ دەبێت دەســـت لە بەرزەفڕی و هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی نرخ و بایەخە تاکەکەسییەکان هەڵگرێـــت، مرۆڤ دەبێت دان بەوە دا بنێت کە ناتەواوە، لێوەشـــاوە نییـــە، بۆیە دەبێت دڵی گەورە بێت و دەســـت لە غروور هەڵگرێت. تەنیا ئامانجی ژیان بریتییە لە بەندەگیی خودا و بۆ گەیشتن بە بەندەگیی خودا، پێویســـتە ئاوەز بخەینە لاوە، لە جیاتی ئەوە بیر لە باوەڕهێنان و وەحی بکەینەوە، مرۆڤ دەبێت دەســـت لە هەموو خۆشی و چێژو نیعمەتەکانی سەر زەوی و خۆشبژیوی هەڵگرێت و تەنیا ڕێگەی بەندەگیی خودا و یارمەتیدانی هەژاران هەڵبژێرێت.

مـــرۆڤ بە هەوڵ و تێکۆشـــانی خۆی قەت بـــە قوتاربوون و ڕزگاری ناگات، بۆیـــە تەنیا و تەنیا

دەبێت پشـــت بە بەزەیی و دلۆڤانی و گەورەیی خودا ببەســـتێت. ئاگوســـتین لە کتێبێکی تریدا بە ناوی "دەوڵەتی خودا"، سەرتاسەری مێژووی دنیای بە شەڕ و ململانێی نێوان هێزەکانی خێر و شەڕ لەقەڵەم داوە و ئەو لەو کتێبەیدا ئەو هێزانە بە دەوڵەت ناو دەبات و هێزی خێر کە دەوڵەتی خودایە، سیمبۆل و هێمای پەرەنسیپ و ڕێکوپێکییە. بریتییە لە هاوئاهەنگی و هاوپێوەندیی نێوان مرۆڤەکان و خودا. هێزی شەڕ یان هێزی شەیتانی بریتییە لە دەوڵەتی جیهانی کە بە تەواوەتی دژی دەوڵەتی خودایە، پڕیەتی لە شـــەڕ و کێشە و نائارامی و نادادپەروەری کە لەوێدا خەڵک گرفتاری گەورەترین گونـــاح بـــوون، واتە لادان لە فەرمانی خودا و ڕاپەڕین بە دژی خـــودا. ئەو تیۆریە ڕێگە و ڕەوایی بە مەسیحییەت دەدات تاکوو زۆرتر بۆ ڕێکخستن و چاکسازیی کاروباری کۆمەڵگە تێ بکۆشێت.

هەر وەک گوتمان؛ فەلســـەفە پاش ئەریســـتۆ لە سیاســـەت دوور کەوتەوە، بەڵام ئیتر ئێســـتە مەســـیحییەت کە بووەتە ڕێبازی هەرە زاڵی فەلســـەفی، دەیهەوێت کۆمەڵگە ڕێک بخات و ڕێگەی چارەسەری نیشان بدات. لە ڕوانگەی ئاگوستینەوە لە کۆمەڵگەدا خەبات و ململانێیەکی توند لەنێوان هێزەکانی شەڕ و خێر لە ئارادایە، مەسیحییەکان لەو شەڕ و خەبات و ململانێیەدا دەبێ کاریگەری و شوێندانەرییان هەبێت و لایەنگری بکەن، بۆیە کۆمەڵگە دەبێت ڕێکخستنی بۆ بکرێت تاکوو گوناح بخرێتە ژێر کۆنترۆڵ. کەواتە مەسیحییەکان دەبێت خەبات بکەن و بەرگری لە کۆمەڵگەیەک بکەن کە پێیان وایە کۆمەڵگەیەکی دادپەروەرانەیە.

کێشە و ململانێی جیهانی

لە ســـەروبەندی ســـاڵی هەزاردا باســـێکی گەرم ســـەبارەت بە ڕادەی گرنگیی پرســـە فەلسەفییە بنەڕەتییەکان هەڵگیرســـا، کێشەی سەرەکی لەســـەر چۆنیەتیی بوونی چەمکەکان بوو. هەر وەکوو پێشـــتر ئاماژەمان پێ دا، فەلسەفەی ئەفلاتوون دەڵێت چەمکەکان لە ڕەهەندێکی دیکەدا سەربەخۆ لە ڕاستەقینەی هەستپێکراو و بە شێوەی ئیدە و فۆرم هەن، لە لایەکی دیکەوە ئەریستۆ پێی وا بوو کە چەمکەکان بە شێوەی سەربەخۆ بوونیان نییە، بەڵکوو تەنیا لەو شتانەدا هەن کە ئێمە هەستیان پێ دەکەین.

هۆی هەڵگیرســـانی ئەو باسە ئەوە بوو کە هەندێک لە زاناکان سەرلەنوێ ئەو بابەتەیان هێنایەوە ئاراوە کە تەنیا شتە واتایی و ڕەبەنەکان (single things) سەربەخۆ بوونیان هەیە و وەکوو پێشتر نووســـمیان ئەوەش جۆرێکە لە نۆمینالیزم. لەو ســـەروبەندەدا بیرۆکەکانی ئەریستۆ لەبیر کرابوون و تەنیا بۆچوونەکانی ئەفلاتوون بوون کە تا ڕادەیەکی زۆر بەســـەر بیری خەڵکدا زاڵ بوون، ئەگەر ئەو قســـەیە بە تەواوەتی قەبوڵ کرابا، کە دەوترێت تەنیا شتە واتایی و ڕەبەنەکان (ئابستراکت) بوونیان هەیە، ئاکامی گەورەی بۆ پرسە سەرەکییەکانی مەسیحییەت بەدواوە دەبوو.

لە ڕوانگەیەکی نۆمینالیستییەوە مەسیحییەت ئایینێکی فرەخوداییە، واتە لە مەسیحییەتدا سێ

خودا دەپەرستڕێن: باوک، کوڕ و ڕۆحی پیرۆز

(The Father, the Son. Holy Spirit)، کــە ئــەوەش بەپێچەوانــەی فەرمانی خودایە کــە فەرموویەتــی: "بێجگە لە مــن هیچ خودایەکی دیکە ناپەرســتڕێت". جا ئەگــەر چەمکەکان (universals) وەکــوو ئەوەی کە بەپێی ڕیئالیزمی ئەفلاتوونی، بوونی ســەربەخۆیان هەبێت، ئیتر کاتێک دەوترێت کەســێکی مەسیحی خودا دەپەرســتێت، تەنانەت ئەگەر سێ خوداش بپەرستێت هیچ کێشەیەک دروست نابێت، چونکە لە دۆخێکی ئاوا دا خودای ڕاستەقینە دەرەنجامی هەر سێ خوداکەی دیکەیە، واتە باوک و کوڕ و ڕۆحی پیرۆز. ئەگەر ڕیئالیزمیش وەکوو ڕاستی قەبوولّ بکەین، خەڵک لە ڕاستیدا هەر یەک خودا دەپەرستن، تەنانەت ئەگەر سێ خوداش بپەرستن.

ئەو بابەتە دوو ئاکامی دیکەشــی بەدواوە بوو، واتە گوناحێک کە لە ئادەمەوە بۆ مرۆڤ بە میرات ماوەتەوە یان چۆن گوناحێک کە ئادەم کردوویەتی، دەکرێت هەموو مرۆڤەکان تووشی ببن؟ کاتێک ئادەم تووشی گوناح بوو، "فۆرمـــی مرۆڤ بەگشتی گوناحبار بوو، چونکە هەموو مرۆڤەکان کۆپی و سێبەری ئەو "فۆرمـــەن و گوناحی ئادەم هەموو مرۆڤەکان دەگرێتەوە. هەر بەو هۆیەشەوە عیسا دەتوانێت لە جیاتی هەموو خەڵک کەفارە بدا و لە ئاکامیشدا ئەو لە جیاتی هەموو مرۆڤەکان سزای وەرگرت، بۆیەش "فۆرمـــی مرۆڤ لە گوناح خاوێن بووەتەوە.

سەرەنجام چارەسەرە پەسندکراوەکان تاکوو دەهات زیاتر و زیاتر وەکوو ئەو چارەسەرانە دەچوون کە ئەریستۆ هەزار ساڵ پێشتر پێیان گەیبوو، ئیتر بیرۆکەکانی ئەریستۆش بەرە بەرە لە سەرتاسەری کولتووری ڕۆژاوادا بڵاو بوونەوە و شانازیی هەرە گەورەش لەو بارەوە دەگەڕێتەوە بۆ تۆماس ئەکوێناس.

تۆماس ئەکوێناس

تۆماس (۱۲۲۵-۱۲۷۵) لە شاری ئاکینۆ کە دەکەوێتە نزیک ناپۆلی، لەدایک بووە، ئەو هەموو هەوڵی ئەوە بوو کە فەلسەفەی ئەریستۆ لەگەڵ پرنسیپ و بنەما بنەڕەتییەکانی مەسیحییەت بگونجێنێت و ئاشــتی لە نێوانیاندا پێک بێنێت، فەلسەفەی ئەریستۆ تا سەدەی یازدەهەم لە ئووروپادا نەناسرابوو، لەو ســەردەمەدا پێوەندیی نێوان جیهانی عەرەب، جێگایەک کە بیر و بۆچوونەکانی ئەریستۆ لەوێ زۆر بڵاو ببوونەوە، لەگەڵ ئوروپا زۆر پەرەی ئەستاند.

کاتێک کلیســا نێوەڕۆکی فەلسەفەی ئەریستۆی بۆ نامۆ نەبوو و بۆی دەرکەوت کە بۆچوونەکانی ناوبراو لەســەر مێتافیزیک و ئاکار و زانیننناســی پڕن لە هێرش و پەلاماری توند بۆ سەر ڕوانگەکانی کلیســا و کلێساش بانگەشــەی بۆ ئەوە دەکرد کە دوو ڕاستی لە ئاراداان، کەچی ئەریستۆ پێداگری لەســەر ئەوە دەکات کە تەنیا و تەنیا یەک ڕاســتیی ڕاســتەقینە هەیە. کلیســا دەیوت لە ڕێگەی باوەڕهێنانەوە دەکرێت مرۆڤ زانســت و زانیاری بەدەست بهێنێت، کەچی ئەریستۆ ئەیگوت زانست و زانیاری تەنیا لە ڕێگەی ئاوەزەوە بەدەســت دێت. کلیســا دەیوت پێویســتە خەڵک دڵیان ئاوالّا و

ســـنگفراوان بن و مرۆڤدۆست و بەبەزەیی بن، ئەریستۆ ئەیگوت پێویستە تواناکانی خۆمان بناسین، هەوڵ دەین ژیانێکی باشـــمان لەســـەر زەوی هەبێت و شانازی بە دەستکەوتەکانمانەوە بکەین. ئەوە بوو بە هۆی ئەوەی کە لە ســـەرەتادا کلیسا هەوڵ بدات نووسراوەکانی ئەریستۆ قەدەغە بکات، بەڵام کارێکـــی وەهـــا زۆر نەلواو و نەگونجاو بوو، بۆیە زانایانی کلیســـا کەوتنەخۆ تاکوو ئاشـــتی لە نێوان بۆچوونەکانی ئەریســـتۆ و پەرەنسیپەکانی کلیسادا پێک بهێنن و کەسێک کە لەو بوارەدا کارێکی زۆر و بەرچاوی کرد، تۆماس ئەکویناس بوو.

پێش تۆماس، ئیبن ڕووشد (١١٢٦-١١٨٩)، پسپۆڕی ئەریستۆناسی بوو و ئەو لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە دوو ڕاســـتی بوونیان هەیە و ڕاســـتییە فەلسەفییەکان (ڕاستییە زانستییەکانیش بەشێکن لە ڕاســـتیە فەلسەفییەکان) و ڕاســـتییە ئایینییەکان، لەبەر ئەوەی کە ئەگەری هەیە کە ئەو دوو جۆرە ڕاستییانە لەگەڵ یەکتر نەیەنەوە، بە ناچاری هەندێک جار دەبێت لەنێوان ئەواندا، یەکیان هەڵبژێرین. لە هەلومەرجێکی ئاوادا باوەڕمەندێکی باش دەبێت هەمیشە ڕاستییەکانی ئایین هەڵبژێرێت، (دەبێت بگوترێت کە ئیبن ڕووشـــد موسوڵمان بوو). لەو بارەوە تۆماس نەیدەتوانی لەگەڵ ئیبن ڕووشد هاوڕا بێت و دەیگوت هیچ ناکۆکی و ناتەباییەک لە نێوان ئاوەز و باوەڕدا نییە.

گەورەترین پرەنســـیپی مەســـیحییەت (باوەڕ بە بوونی خودا) پێشـــتر قەبوڵ کرابوو، کەسیش لـــەو بارەوە داوای بەڵگەی نەدەکرد، تۆماس بڕوای بە بوونی خـــودا هەبوو، بەڵام لەو بارەوە هەر بە باوەڕ ڕازی نەبوو، ئەو بەڵگەشـــی دەویست و سەبارەت بەو بابەتە کاری زۆری کرد و تەنانەت بڕوای وا بوو کە توانیویەتی بوونی خودا بســـەلمێنێت. ئەو لەســـەر بناغەی هەستپێکردنی ڕاستەقینە و بە کەڵکوەرگرتن لە ڕێکاری لۆژیکی، پێنج بەڵگەی بۆ ســـەلماندنی بوونی خودا هێنایەوە (هێشـــتاش ئەوانە بۆ تۆماس ئەسڵی نین).

هەنووکـــە هەموو هاوڕان کـــە ئەو بەڵگانە هیچیان بۆ بەرگریکردن نابن، بەڵام لێرەدا خاڵی هەرە گرنـــگ ئەوەیـــە کە تۆماس بۆ لێکۆڵینەوە، لە ئاوەز وەکوو ڕێـــکار کەڵک وەردەگرێت، جا ئەگەر لە بەکارهێنانی ئەو ڕێکارەدا هەڵەی کردووە، ئەوە شـــتێکی دیکەیە. تۆماس لەســـەر ئەو باوەڕە بوو کە تەنیا لەو شـــوێنانەی کە ئاوەز بێ دەنگە، باوەڕ هەلی خۆنیشـــاندانی بۆ هەڵ دەکەوێت و پێی وا بوو کـــە لە هەندێک بـــواردا ئاوەز هیچ وەڵامێک ناداتەوە، لێرەدایە و تەنیـــا هەر لێرەدایە کە دەبێت لە باوەڕ کەڵک وەرگرین، (بۆ نموونە تۆماس دەیوت ئاوەز ناتوانێت هیچ شتێک سەبارەت بە ئافراندنی جیهان بزانێت، بۆیە پێویستە لێرەدا بڕوا بەو شتە بکەین کە لەوبارەیەوە لە کتێبی پیرۆزدا هاتووە).

لێرەدا تۆماس بەو ئاکامە گەیشت کە ئاوەز و باوەڕ هەر دوویان بەکەڵکن، بۆیە دەتوانین لە هەر دووانیـــان لەبواری جـــۆراو جۆردا کەڵک وەرگرین، (بە گوتەی تۆماس لـــە هەندێک بواردا هەر دوو ڕێکارەکە دەگەنە یەک، مەبەســـتی ئەوە بوو کە دەتوانین بوونی خودا بســـەلمێنین)، ئەو ئەیگوت لەنێـــوان باوەڕ و ئاوەزدا هیچ ناکۆکـــی و ناتەباییەک نییە، بەڵام ئاوەز دەبێت ڕەها بێت و باوەڕیش

پێویستە تەواوکەری ئاوەز بێت.

تۆماسیش وەک ئەریستۆ بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە تەنیا یەک ڕاستی هەیە و ئەو ڕاستییەش لە دوو بەش پێک هاتووە؛ بەشێکی ماددی و بەشێکی بەراوەزی یان مەعنەوی. بەشی ماددی شتە مـــردووەکان، گیاکان و ئاژەڵەکان دەگرێتەوە و بەشـــی بەراوەزی یـــان مەعنەوی بریتییە لە خودا و فرشـــتەکان. مرۆڤ هەم لایەنی ماددی هەیە و هەم لایەنی مەعنەوی، کەواتە مرۆڤ بازنەیەکە هەر دوو بەشی ماددی و مەعنەوی پێکەوە گرێ دەدات.

مانـــای ئەو قســـەیە ئەوە بوو کە ئیتر نابێت هیچی تر ئەو دونیایـــەی کە تێدا دەژین بە کەم و بێبایەخ بزانین، وەک ئەوەی کە پێشـــتر کلیســـا بانگەشەی بۆ دەکرد، لە ئاکامدا دەتوانین بڵێین کە دوو کۆمەڵـــە بەهـــای باش و پڕ بایەخ هەن کە یەکەم بەها سروشـــتییەکانن و بۆ ژیانێکی باش لەو دنیایەدا بەکەڵکمان دێن: کەڵک لە ئاوەزی دروست وەرگرە، بۆ پێشکەوتنی خۆت تێ بکۆشە، هەوڵ بدە ژیانێکی باش بۆ خۆت مســـۆگەر بکە و هەروەها بەهـــا بەراوەزییەکان؛ ئەو بەها بەرواوەزی یان مەعنەوییانە بۆ خۆئامادەکردن بەرەو ژیانی دوای مردن بەکەڵکمان دێن و گرنگترینیشـــیان بریتین لە باوەڕ، هیوا، مرۆڤدۆستی و دلۆڤانی.

بەو جۆرە ئاوەزتەوەری و پەرەنسیپە بنەڕەتییەکانی ئەریستۆ، جارێکی دیکە لە ئوروپادا بە فەرمی ناســـران و شـــانازیی ئەو کارەش دەگەڕێتەوە بۆ تۆماس. تۆماس هێندەی پێداگریی لەسەر بایەخ و گرنگیی ئاوەز کردەوە کە تەنانەت دەیوت، ئەگەر مرۆڤ بەپێی لێکدانەوەی ژیرانە و لەســـەر بنەمای ئاوەز گەیشـــتە ئـــەو ئاکامەی کە خودا بوونی نییە، دەبێت قەبوولّی بـــکات و بەگوێرەی ئاکامەکانی لێکدانەوەیەکـــی لەو چەشـــنەش بژی. خودا ئافرێنەری ئاوەزە، بۆیە کاتێـــک ئێمە پێڕەوی لە ئاوەز دەکەین، ئەوەش هەر ویست و ئیرادەی خودایە.

هەوڵ و تێکۆشانی تۆماس بوو بە هۆی ئەوەی کە بیر و بۆچوونەکانی ئەریستۆ لەنێوخۆ و دەرەوەی کلیســـادا بکەونە بەر باس و لێکۆڵینەوە، بەڵام ئەوە بەو واتایە نییە کە ئیتر لێرە بەدواوە کلیســـا ئیتر هەموو کاتێک لە ڕێکاری ئاوەز و ئاوەزتەوەری، کەڵکی وەردەگرت. تۆماس جیاوازیی لە نێوان فەلسەفە و خوداناســـی دادەنا و لە سەرەتادا کە بۆ سەدان ساڵ مەسحییەت بەسەر ڕۆژاوادا زاڵ بوو، فەلسەفە وەک بەشێک لە ئیلاهیات و خوداناسی دادەنرا، بەڵام دوای تۆماس فەلسەفە و خوداناسی هەرکامیان بوون بە خاوەنی گۆڕەپانی کار و چالاکیی سەربەخۆ و ئەو کارەش بوو بە هۆی گەشە و پەرەسەندنی کار و لێکۆڵینەوەی فەلسەفی و لە ئاکامدا فەلسەفە بە ڕادەیەکی زۆر گەشەی کرد.

بەو جۆرە هەوڵ و تێکۆشـــان بۆ تەتەڵەکردن، ڕێکخســـتن و بە سیستەمکردنی مەسیحییەت لە ڕێگەی ئاوەز و لۆژیکەوە، بە خێرایی بوو بە زانســـتێکی ســـەربەخۆ کە ناوی سکولاستیسزمی لەسەر دانرا (scholasticism)، دەبێت ئەوەش بگوترێت کە ئەو وشەیە لە بوار و چەمکی دیکەشدا بەکار دێت، بەڵام بەشێوەیەکی سەرەکی لەگەڵ ڕاسیۆنالیزم یان ئاوەزتەوەری هاوواتایە.

مارتین لۆتەر

لە ئاکامدا کلیسا بەرە بەرە لە پەیامی بنەڕەتی، سەرەکی و ڕاستەقینەی عیسا و مەسیحییەت دوور کەوتەوە، سامان و داراییەکی زۆری کۆ کردەوە و دەستی کرد بە کاری سیاسی و دەسەڵاتی سیاسیی قۆرغ کرد و لەنێو خۆیدا تووشی گەندەڵیش بوو، پیاوە ئایینییەکان بە پارە لە گوناحەکان خۆش دەبوون و ئاماننامەیان بە خەڵک دەفرۆشت، لەو ڕێگەیەوە ژیانێکی شایانەیان بۆ خۆیان دەستەبەر کرد، زۆر بوون ئەوانەی لەنێو خودی کلیسادا دژکردەوەیان بەرانبەر بەو دۆخە نیشان دا کە مارتین لۆتەر (١٤٨٣-١٥٤٦)، وەکوو قەشەیەکی ئاڵمانی یەکێک لەو کەسانە بوو.

لە ئاکامی کار و خەبات و ڕاپەڕینی مارتین لۆتەردا کلیسایەکی نوێ بە ناوی کلیسای پڕۆتستانت (Protestant Church) پێک هات، لێرەدا گرنگترین خاڵە سەرەکییەکانی تێگەیشتنی مارتین لۆتەر لە مەسیحییەت بەو جۆرەی خوارەوە دەخەینە بەر سەرەنجی ئێوەی خوێنەر.

تیۆلۆژیی مارتین لۆتەر لەگەڵ خوداناسیی ئاگوستین هاوئاهەنگ بوو، ئەویش دەیگوت هەموو خەڵک گوناحبارن و شایانی لەعنەتی هەتاهەتایین (هیچ گرنگ نییە کە لەو دنیایەدا چەندە کاری چاک و باشمان کردووە)، ئەوە هیچ لە باس و بابەتەکە ناگۆڕێت، جگە لە دلۆڤانی و بەزەیی خودا کە دەتوانێت ڕزگارمان کات، هیچ شتێکی دیکە بە فریامان ناگات و ئەوەندەش بەسە کە باوەڕمان هەبێت، خودا بەخشندە و دلۆڤان و بە بەزەیییە. هەندێک لە ئێمە ڕزگارمان دەبێت، بەڵام ئێمە بە هیچ جۆرێک ناتوانین کاریگەری لەسەر خودا دابنێین، بۆیە کلیسایەکی فەرمی کە ببێتە پردی پێوەندیی نێوان خودا و مرۆڤ وەک ئەوەی کە کلیسای کاتۆلیک بانگەشەی بۆ دەکرد، هیچ پێویست نییە و هەموو مرۆڤێک دەبێت بڕوای بەوە هەبێت کە خۆی دەتوانێت ڕێگەی ڕاستی خۆی بدۆزیتەوە، (ئەو بۆچوونە بە خێرایی بوو بە هۆی سەرهەڵدانی گەلێک تاقم و گرووپی جۆراوجۆری مەسیحی).

خاڵیکی دیکەی خوداناسیی مارتین لۆتەر ئەوە بوو کە ناوبراو بە توندی دوژمنایەتیی ئاوەز و ئاوەزتەوەری دەکرد: "کەسێک کە دەیهەوێت مەسیحییەکی باش بێت، پێویستە حاشا لە ئاوەزی خۆی بکات" (Peikoff, p.41) و هەروەها "گەورەترین مەترسی لەم دنیایە، ئەو کەسەیە کە بیر و هۆشێکی دەوڵەمەندی هەیە، بۆیە دەبێت ئاوەز فڕێ بدەین و بە لاڕێیدا بەرین. پێویستە ئاوەز کوێر بکەین و لەنێوی بەرین" (Peikoff, s.145).

بیر و بۆچوونە سیاسییەکانیشی بە جۆرێکن کە نابێت بەهەڵە لێیان تێ بگەین، ئەو دەڵێت پێڕەویکردن لە دەوڵەت بە بەها و بە بایەخێکی ئایینیی مەسیحییەت لەقەڵەم دەدرێت... ئێمە پێویستە خۆمان بخەینە ئیختیاری دەسەڵاتدار، ئەگەر دەسەڵاتدار کەڵکی خراپی لە دەسەڵات وەرگرت، نابێت لێی بێزار و ناڕازی بین، نابێت بیر لە تۆڵەکردنەوە لەو دەسەڵاتدارە بکەینەوە، ئێمە دەبێت پێرەوی فەرمان و بڕیاراتی دەسەڵاتدار بین، چونکە ئەوە ویستی خودایە، گرنگ نییە کە دەسەڵاتدار چۆن حکوومەت دەکات، ئێمە لەسەرمانە لە بەرانبەر ئەودا بەسەبر و لەسەرخۆ بین» (Peikoff, s.42.).

ڕێنیسانس

بەشـــێوەیەکی ئاســـایی ســـەدەی پازدەهەم لە مێژووی ئوروپادا بە خاڵی وەرچەرخان دادەنرێت و ئەو قۆناغەی کە لە ســـەدەی پێنجەمی زایینییەوە دەســـتی پێ کرد، واتە چاخەکانی نێوەڕاســـت، لە ســـەروبەندی دەســـتپێکردنی ســـەدەی پازدەهەمدا کۆتایی پێ هات، بەتایبەتی نیوەی یەکەمی چاخەکانی نێوەڕاســـت زۆر زۆر تاریکە و لەو دەورەیەدا چالاکییەکی ئەوتۆی هزری و ڕووناکبیری بەرچاو ناکەوێت و کلیسا باڵی بەسەر ژیانی بەراوەزی کۆمەڵگەدا کێشاوە. لە دەرەوەی کلیسادا، ژمارەی ئەو کەسانەی کە بتوانن بنووسن و بخوێننەوە، لە ژمارەی پەنجەکانی دەست تێ ناپەڕێت، لە بواری ئەدەبییـــەوە لەو ماوەیەدا بێجگە لە چەند لێکۆڵینـــەوەی ئایینی کە ئەوانیش هیچ دەوڵەمەندییەکی هـــزری و ڕووناکبیریان پێوە دیار نییە، شـــتێکی دیکەمان بەرچاو ناکەوێت. لە باری سیاســـییەوە حکوومەتی پاپ دەســـەڵاتی تەواوی بەســـەر ژیانی سیاســـیی کۆمەڵگەدا هەبوو و هەروەها لە باری کۆمەڵایەتییشـــەوە کۆمەڵگە بە شیوەی ســـەربازیی فیئۆدااڵی بەڕێوە دەچوو، ئاستی ژیان و بژیویی خەڵک لە بواری مادەی و خۆشبژیوییەوە زۆر لە خوارەوە بوو.

لە سەرەتای ســـەدەی پازدەهەمدا بەرە بەرە لە هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵگەدا ئاڵوگۆڕ پێک هات، ڕاپەڕینی لۆتەر بوو بە هۆی دابەشـــبوونی حکوومەتی پاپ و بەو جۆرە کلیسا بەسەر کلیسای پرۆتستانت و کلیسای کاتۆلیکدا دابەش بوو، لە ئاکامی ئەو جیابوونەوەیەدا دەسەڵاتی پاپ بە تۆندی کەم بووەوە و کلیســـای پرۆتســـتانت، بە بەراورد لەگەڵ کلیســـای کاتۆلیک، زۆر کەم حەزی لەوە بوو دەســـت لە کاروباری سیاســـی وەر بدات، ئەمەش لە سەرەتادا بوو بە هۆی بەهێزبوونی دەوڵەتە پاشـــایەتییە نەتەوەییەکان. لە ئاکامدا خەڵک بەرە بەرە باوەڕیان بەو قســـەیە نەما کە دەوترا، پاشا لەلایـــەن خوداوە دانـــراوە و هەر بۆیەش بێ لەبەرچاوگرتنی چۆنیەتیی کار و قســـە و فەرمانەکانی، پێویســـتە پێڕەویی لێ بکرێت، و لە جیاتی پێڕەوی لێ بکەن، کەوتنە باس و وتووێژکردن لەســـەر ئەوەی کە ئەو کەســـەی دەسەڵات بەڕێوە دەبات، بۆ ئەوەی کە دەسەڵات و حکوومەتەکەی بە ڕەوا لەقەڵەم بدرێت، پێویستە پێڕەوی لە هەندێک یاسا و ڕیسای دیاریکراو بکات.

ماکیاولی کە لە ماوەی سالّانی نێوان ۱۴۶۹ تا ۱۵۲۷دا، لە فلۆرانس دەژیا، لە کتێبەکەی خۆیدا بە ناوی "شـــازادە" بانگەشەی ئەوەی کرد کە ئامانجی دەســـەڵاتدار بەر لە بەرچاوگرتنی ڕێوشوێنە ئاکاری و ڕەوشـــتییەکان لە پێوەندیی لەگەڵ خەڵکی ئاســـاییدا، پێویستە لەبیری دابینکردنی قازانج و بەرژەوەندییەکانـــی دەوڵەتدا بێت، بەاڵم دواتر هەندێک زانای دیکە، بۆ نموونە جان الک (۱۶۳۲-۱۷۰۴)، ئەو بیردۆزییەیان هێنایە ئاراوە کە هەر کەس خاوەنی هەندێک مافی تایبەت بە خۆیەتی کە تەنانەت دەوڵەتیش ناتوانێت حاشایان لێ بکات، هەروەها مونتسکیو، بنەمای دابەشکردنی دەسەڵاتی سیاسی لەنێوان دەسەڵاتی بەڕێوەبەری، دەسەڵاتی دادوەری و دەسەڵاتی یاسادانانداا لە کتێبی ڕۆحی یاساکان، لە سالی ۱۷۴۸دا، هێنایە بەرباس.

پرەنسیپی دابەشکردنی دەسەڵات کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پەرەسەندنی سیاسی لە ڕۆژاوا هەبووە، لە ماوەیەکی کەمدا بەشێک لەو بیرۆکانە جێگیر کران و لە ئاکامدا زۆربەی وڵاتانی ڕۆژاوا ئازادییەکی سیاسیی زۆریان بەدەست هێنا.

خەڵکێکی زۆر بەرە بەرە ویستیان بزانن کە بەڕاستی ئەو دنیایە چۆنە، لە ئاکامدا کۆمەڵە کەسانێک بۆ ئەو مەبەستە خۆیان دەستیان دایە گەشت و گەڕان. کۆلۆمبۆس لە ساڵی ۱۴۹۲ی زایینیدا ئەمریکای دۆزیەوە، هەروەها مەجەلان، لە ماوەی نێوان ساڵەکانی ۱۵۱۹ تا ۱۵۲۲دا، یەکەمین گەشتی بە کەشتی بە دەوری دنیادا کرد. زاناکان بۆ یەکەمین جار لێکۆڵینەوەیان لەسەر سروشت دەست پێ کرد و بە گەلێک ئاکامی گرنگ گەیشتن، لێۆناردۆ داڤێنچی (۱۴۵۲-۱۵۱۹)، هەرچەند وەکوو وێنەکێش ناسراوە، بەڵام لە پێوەندی لەگەڵ ئەناتۆمی مرۆڤدا، تویژینەوەی گرنگی بە ئاکام گەیاندو هەروەها گرنگترین دۆزینەوە لە بواری ئەستێرەناسیدا لەلایەن کۆپەرنیک (۱۴۷۳-۱۵۴۳) و کەپلەر (۱۵۷۱-۱۶۳۰) ئەنجام دران، ئەوان توانیان ئەوە بسەلمێنن کە خۆر، نەک زەوی، دەکەوێتە ناوەندی کۆمەڵەی خۆر، هەروەها هەسارەکان لەسەر خولگەیەکی هێلکەیی نەک بازنەیی، بە دەوری خۆردا دەسوورێنەوە و ئەو دۆزینەوانەش شوێندانەرییەکی زۆریان لەسەر پێگەی کلیسا دانا، ئاخر بۆ کلیسا زۆر گرنگ بوو کە زەوی ناوەندی جیهان بێت و هەسارەکان بەسەر خولگەیەکی بازنەییدا بخولێنەوە. جووردانو برۆنۆ (۱۵۴۸-۱۶۰۰) ڕایگەیاند کە گەردوون بێ کۆتاییە و کۆمەڵەی خۆری ئێمە بەتەنیا نییە و ژمارەیەکی زۆرتری هاوچەشنی ئەو لە گەردووندا بوونیان هەیە، کلیسا لە ساڵی ۱۶۰۰دا بە تاوانی ئەو قسانە ئەوی لە ئاگردا سووتاند. گالیلۆ (۱۵۶۴-۱۶۴۲) گەلێک یاسای فیزیکیی دۆزینەوە، بۆ نموونە: هەموو تەنۆکەکان لە کاتی کەوتنە خوارەوەی ئازاد و بێ لەبەرچاوگرتنی ڕادەی قورساییی ئەوان، بە یەک خێرایی دێنە خوار کە ئەوەش بەپێچەوانەی باوەڕە سوننەتییەکان بوو، هەروەها بەرگریی ئازایانەی ئەو لە جیهانبینیی کۆپەرنیک لە پێوەندی لەگەڵ سوورانەوەی زەوی بە دەوری خۆردا، بوو بە هۆکاری ئەوەی کە کلیسا ناوبراو لە تەمەنی ۷۰ ساڵی بخاتە نێو بەندیخانە و ناوبراو هەشت ساڵ دواتر لە بەندیخانەدا مرد.

هەر لەو سەروبەندەدا یەکێک لە گرنگترتن دۆزینەوەکانی مێژووی مرۆڤایەتی واتە چاپ ڕووی دا، گۆتەنبێرگ یەکەمین کتێبی لە دەوروبەری ساڵی ۱۴۵۰دا بە چاپ گەیاند.

لە بواری هونەر و ئەدەبیاتیشدا ئاڵوگۆڕی زۆر ڕوویان دا، ژمارەیەکی زۆر نووسەر، وینەکێش، پەیکەرتاش و تەلارسازی بەرچاو هەڵکەوتن.

دانتە (۱۲۶۵-۱۳۲۱)، بووکاچیۆ (۱۳۱۳-۱۳۷۵)، چاسر (۱۳۴۰-۱۴۰۰)، تۆماس مۆر (۱۴۷۸-۱۵۳۵)، ئاراسمۆس (۱۴۶۶-۱۵۳۶)، مایکل ئەنجیلۆ (۱۴۷۵-۱۵۶۴)، ڕافائێل (۱۴۸۳-۱۴۸۳)، تیزان (۱۴۸۳-۱۵۷۶)، دوناتلوو (۱۳۸۶-۱۴۶۶)، دورەر (۱۴۷۱-۱۵۲۸)، هۆڵبین (۱۴۹۷-۱۵۴۳)، برونیسلکی (۱۳۷۷-۱۴۴۶) و گیتۆ (۱۲۶۶-۱۳۳۷) بە یەکەمین وێنەکێشی سەردەمی تازە

دادەنرێـــن، پێـــش ئەوان هونەرمەندانی نیگارکیش نە دەیانویســـت و نـــە دەیانتوانی وێنەی دنیای ڕاســـتەقینە بکێشنەوە، "ئەوان هەوڵیان دەدا بە شێوەیەکی ڕواڵەتی و واتایی، ئاسمانی بەرز و جوان و پڕشـــکۆ، بەڵام بەبێ ژیان و دوور لە ڕاســـتی نیشان بدەن"، (بۆ نموونە تابلۆکانی گیتۆ). "خاوەنی پێرسپێکتیڤ و قوواڵایین، فیگۆرەکانی ئەو لە ڤاڵای ئازادن، لە نوور و سێبەردا لە جووڵەی دراماتیکدا کێشراونەتەوە" (Moen, s.176).

بـــەو جۆرە بەرە بەرە هەلومەرجێـــک دێتە پێش کە هەموو توخمـــە بنەڕەتییەکانی فەرهەنگی کلاســـیکی یۆنانی لە گشـــت بوارەکانی ژیانی کۆمەڵ و کۆمەڵگەدا بەکار دەبرێن، بە واتایەکی دیکە دەتوانین بڵێین کە هەموو بیرۆکە بنەڕەتییەکانی فەرهەنگی کلاســـیکی یۆنانی ســـەرلەنوێ لەدایک بوونەوە، هەر بۆیەشـــە بەو قۆناغەی مێژوو دەوترێت "ڕێنێســـانس"، کە بە واتای لەدایکبوونەوەی دووبارەیە.

گەشـــتە جۆراوجۆرەکان، دنیاگەڕییەکان، دۆزینەوە زانســـتییەکان، کارە ئەدەبی و هونەرییەکان، نیگارکێشـــییەکان، پەیکەرتاشییەکان، تەلارسازی و کارە ئەندازیارییەکان، بیرۆکە سیاسییە تازەکان و هتد... هەموویان نیشـــانەی ئەوەن کە خەڵک حەز و تامەزرۆییەکی زۆریان بەو دنیایە و بە ژیانی ســـەر ئەم دنیایە هەیە. ئەڤین و حەزێکی ئەوتۆ بۆ ژیان و تێگەیشـــتن لەو دنیایە، تەنیا لە یۆنانی کۆندا بینراوە، ئەوەش بە بەراورد لەگەڵ چاخەکانی نێوەڕاســـت ڕوانگە و پێرسپێکتیڤێکی تەواو نوێ بوو، ئاخر لە چاخەکانی نێوەڕاســـتدا مرۆڤ تەنیـــا نیگەرانی ئەوە بوو کە خۆی بۆ ژیانی پاش مردن ئامادە بکات.

ڕێنێســـانس، ئەو قۆناغەیە کە ئیدە و بیر و بۆچوون و ڕوانگە فەرهەنگییەکانی یۆنانی کۆن لەنێو فەرهەنگی ئوروپادا جێگەی خۆیان دەکەنەوە و دەبنە کولتووری زاڵ، ئەو بیرۆکانە: واتە ئەوەی کە مرۆڤ بە کەڵکوەرگرتن لە ئاوەز بتوانێت لە دنیای دەوروبەری خۆی تێ بگات، واتە ئەوەی کە مرۆڤ هـــەوڵ بدات لەو دنیایەدا ژیانێکی باش بۆ خۆی دابین بـــکات، زۆر گرنگترە لەوەی چاوەڕوان بێت داخـــوا ژیان لە ڕەهەندێکی دیکـــەدا پاش مردن چیی پێ دەدات. بڵاوبوونەوەی ئەو بیر و بۆچوونانە بوون بە هۆکاری لاوازبوونی پێگە و شوێنی مەسیحییەت لەنێو خەڵکدا، خەڵک بەرە بەرە سەبارەت بە چۆنیەتیی کەڵکوەرگرتن لە سروشـــت و لە پێناوی باشـــترکردنی ژیانی خۆیان، لۆژیکی و ژیرانە بیریان کردەوە. بە هۆی ئەو ئازادییە سیاسییەی کە پێک هاتبوو، ئەو بیر و بۆچوونانە لە ماوەیەکی تاکوو ڕادەیەک کورتدا بڵاو بوونەوە و بوون بە هۆی سەرهەڵدانی ڕەوشەنگەری و شۆڕشی پیشەسازی، ئەوەش لە بواری ئابووریدا کەم و زۆر بوو بە هۆی ســـەرهەڵدانی پێوەندییە ســـەرمایەدارییەکان لە کۆمەڵ و کۆمەڵگەدا، ئەمەش دابەشبوونی کار و بەرزبوونەوەی ئاستی بەرهەمهێنانی بەدوادا هات کە خۆی بە فاکتۆرێکی گرنگ لەقەڵەم دەدرێت.

لە بواری فەلســـەفیدا بۆ یەکەمجار هەندێک فەیلەسووفی نوێ لەو قۆناغەدا پێیان نایە گۆڕەپان

کە هەر کامیان بە جۆرێک خاوەن فەلسەفەی خۆیانن، لەو بوارەدا دیکارد، ئەسپینۆزا، لاک و زۆر کەسی دیکەش دەکرێت ئاماژەیان پێ بکەین، هەموو ئەو کەسانە هەوڵ دەدەن لە ڕێگەی دەزگا فەلسەفییەکانی خۆیانەوە دنیای دەوروبەر تەتەڵە بکەن. دەبێت ئەوەش بگوترێت کە هەموو ئەو دەزگا فەلسەفییانەی لەو دەورەیەدا سەریان هەڵ داوە، ناتەبایی و هەڵەیان تێدایە، بەڵام هەر دروستبوونی ئەو سیستەمە فەلسەفییانە بەو ڕێکارە تازانەوە نیشانەی سەرهەڵدانی دەورەیەکی نوێ بوون. نیشانەی ئەوە بوون کە ئێمە خەریکە لە دەستی بیر و بۆچوون و تێگەیشتنە کۆنەکان ڕزگارمان دەبێت و قۆناغێکی تازە دەست پێ دەکەین، دەگەینە ئەو ئاکامەی کە: "دەتوانین لە دنیا تێ بگەین، ئەگەر مرۆڤ ئاوەزی بەکار بهێنێت، هیچ شتیک نییە کە نەتوانێت لێی تێ بگات. واتە لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئاوەزەوە دەتوانین لە هەموو شتیک تێ بگەین".

ڕێنە دیکارت

زانیناسی

مێتافیزیک

ئاکار

سیاسەت

ڕێنە دیکارت لە ساڵی ۱۵۹۶دا، لە نزیکی شاری تورس لە وڵاتی فەڕانسە لەدایک بووە و دواتر لە پلەی هەرە بەرزدا فەلسەفە و زانستەکانی دیکەی خوێندووە، هەروەها لە زۆر بواردا کار و لێکۆڵینەوەی گرنگی کردووە، بۆ نموونە لە بواری ماتماتیک دا. لە پاییزی ساڵی ۱۶۴۹دا و بە مەبەستی وانە وتنەوە بە مەلیکە کریستینا، بانگهێشتنی سوید کراوە، ئاو و هەوای سوید هێندە خراپ بووە کە دیکارت نەخۆش کەوتووە، لە ساڵی ۱۶۵۰ی زایینیدا بە هۆی نەخۆشیی سییەکانییەوە کۆچی دوایی کردوە. دیکارت دەیهەویست لە ڕاستی و دروستیی هەموو چەشنە زانست و زانیارییەک دڵنیا بێت، زوو بۆی دەرکەوت کە بێجگە لە ماتماتیک، زۆربەی ئەو شتانەی فێریان بووە، لە ڕاستی و دروستیی ئەوان دڵنیا نییە و زۆریش بێ کەڵکن، ئەو دەیوت بیرکاری زۆر شتی تێدایە کە دەتوانین لێیان دڵنیا بین. بەو جۆرە دیکارت کەوتە خۆ تاکوو لەسەر هەندێک بیردۆز کار بکات کە بتوانن یارمەتیی مرۆڤ بدەن کە لە ڕاستی و دروستیی زانیارییەکان دڵنیا بێت، هەر بۆیە بە شێوەیەکی سەرەکی لەسەر پرس و بابەتە پێوەندیدارەکان بە زانیناسییەوە کاری دەکرد.

زانیناسی

دیکارت لە کتێبی "Discours de la Methode"دا نووسیویەتی؛ خەڵک لە پێوەندی لەگەڵ پرس و بابەتە جۆراوجۆرەکاندا، ڕوانگە و بیر و بۆچوونی جیاوازیان هەن، ئەوە بەو هۆیەوە نییە کە

هەندێک کەس لەوانی دیکە ژیرترن (ئەو پێی وا بوو هەموو خەڵک وەکوو یەک ژیرن)، بەڵکوو لەبەر ئەوەیە کە خەڵک بە شێوەی جیاواز لە ئاوەز و هۆشیان کەڵک وەردەگرن. هەر بۆیە دۆزینەوەی ڕێگە و ڕێکارێکی ڕاســـت بۆ بەدەستهێنانی زانست و زانیاریی دروست و بڕواپێکراو، کارێکی زۆر گرنگ و پێویســـتە. دیکارت پێی وا بوو کە توانیویەتی ڕێکارێکی دروست بۆ گەیشتن بە زانیاریی ڕاستەقینە بدۆزێتەوە.

دیکارت دەیوت: لەبەر ئەوەی لە بیرکاریدا دەتوانین بە زانســـت و زانیاریی ڕاســـت و بڕواپێکراو بگەین، ئەگەر لە بوارەکانی دیکەشدا لەو ڕێکارە کەڵک وەرگرین کە لە بیرکاریدا بەکاری دەهێنین، واتە بەراوردکردن (deduction)، دەتوانین زانیاریی ڕاست و ورد بەدەست بهێنین.

دیکارت بڕوای بەوە هێنابوو کە هەر شـــتێک ڕاست بێت، لە گشتێکی یەکپارچە و هاوئاهەنگدا (coherent whole) پێـــک دێـــت. جـــا ئەگەر لە خاڵێکدا دەســـت پێ بکەین کە لە ڕاســـتی و دروستییەکەی دڵنیاین و لەوێوە بەرەو ناسینی بەشەکانی دیکە بڕۆین، دەتوانین لەسەر هەر شتێک کە بمانهەوێت ، زانیارییەکی دروست بەدەست بێنین.

دەستنیشـــانکردنی ڕاستی و دروستیی لێدوانێک (statement) کارێکی دژوارە، دیکارت بڕوای وا بوو کە ئەو ڕێکارێکی دۆزیوەتەوە کە دەتوانێت یارمەتی بە دەستنیشـــانکردنی ڕاستی و دروستیی شتێک بکات، ئەو ڕێکارە لە ٢١ یاسا و ڕێسا پێک هاتووە کە لێرەدا گرنگترینی خاڵەکانی ئەو یاسایە دەخەینە بەر سەرەنجی ئێوەی خوێنەری هێژا:

■ ئێمە نابێت بە قســـە و لێدوانی خەڵکانی تر یان ئەو شتەی کە خۆمان بڕوامان پێییەتی پشت ببەستین، بەڵکوو پێویستە خۆمان تۆێژینەوە لەسەر بابەتەکە بکەین و لەو جێگەوە کە تەواو دڵنیاین بەرەوە ناسینی زۆرتر بڕۆین و بە ئاکام بگەین.

■ پرس و شتە ئاڵۆزەکان دابەش و ورد بکەینەوە.

■ پێویســـتە لە بەشە سادەکانەوە دەســـت پێ بکەین و پاش چارەسەری ئەوان بەرە بەرە بەرەو ناسینی بەشە ئاڵۆزەکان بڕۆین.

■ پێویستە بەردەوام لە پرۆسەی لێکۆڵینەوەکەماندا زوو زوو ئاکامی کارەکەمان پوختە بکەینەوە، (make summaries).

■ هیچکات نابێت قبووڵ بکەین کە شـــتێک ڕاستە ئەگەر خۆی ناکۆکیی لەگەڵ ئەوەدا هەبێت کە جێگای گومانە، (without it being self-contradictory to doubt it).

چ شـــتێک دەتوانین وەکوو خاڵی دەســـتپێکردنی زانیاریی بڕواپێکراو دیاری بکەین؟ بە گوتەی دیکارت؛ مرۆڤ بەڵگەی پێویستی بۆ ئەوە هەیە کە بە چاوی گومانەوە سەیری هەموو شتێک بکات، دەتوانین گومان لە هەموو ئەو زانیارییانە بکەین کە لە ڕێگەی هەســـتەکانەوە ســـەبارەت بە دنیای دەوروبەر بە دەستیان دێنین، دەتوانین گومان لەو شتانەش بکەین کە لە ئینجیلدا هاتوون، لەوەش

زیاتر تەنانەت هەندێک جار دەتوانین گومان لە ڕاستی و دروستیی ڕاستییە بیرکارییەکانیش بکەین. دیکارت بە مەبەستی پاکانەکردن بۆ ئەو قسانەی خۆی، ئەیگوت بە شێوەیەکی ئاسایی مرۆڤ تووشی هەڵـــە دەبێت (man is fallible)، بۆیە هیچ گەرانتییـــەک نییە کاتێک ٢ و ٢ لەگەڵ یەکتر کۆ دەکاتەوە و ئەنجامەکەی دەبێتە ۴، تووشی هەڵە نەبووبێت. دیکارت پێی وا بوو کە دەتوانرێت گومان لە هەموو شتێک بکرێت، (ئەو ڕوانگە فەلسەفییەی کە ئێستە بە ناوی "گومانی دیکارتی" ناسراوە)، ڕاستییەکەی ئەوەیە کە هەر ئەو خاڵەشە کە دیکارت بە خاڵی دەستپێکی بڕواپێکراو دەزانێت.

مرۆڤ ناتوانێت لەوەدا بەشک بێت کە گومانی هەیە! ئەوە ئەو خاڵەیە کە دیکارت دەڵێت دەبێت لەوێوە دەست پێ بکەین، مرۆڤ ناتوانێت گومانی لەوەدا هەبێت کە گومان دەکات، لە ئاکامدا ئەمە بـــوو بە خاڵی بڕواپێکراو و دڵنیابوون بۆ دەســـتپێکردن لەلای دیـــکارت، «Cogito, ergo sum؛ "من بیر دەکەمەوە، کەواتە هەم" (ئەوە بە شـــێوەیەکی ئاســـایی بە خاڵی سەرەکی بۆ دەستپێکردن دادەنرێت).

هەنگاوی دووهەم ئەوەیە کە بپرســـین بۆچی ناتوانین گومان لە ڕســـتەی "من بیر دەکەمەوە، کەواتـــە هەم" بکەین؟ دیکارت دەڵێ؛ بۆیە ناتوانیـــن لەو بارەوە گومانێکمان هەبێت، چونکە مرۆڤ ئەوە بەتەواوەتی بە شـــێوەیەکی "ڕوون و دیار و جیاواز" و وەکوو شتێکی "زۆر سروشتی" ئەزموون دەکات. دیکارت بەو جۆرە لە خاڵی دەستپێکی بڕواپێکراو چووەتە پێش و پێی وایە؛ هەر شتێک کە ڕوون و بێ گرێ و گۆڵ بێت و بە شێوەیەکی جیاواز و بەرچاو و کۆنکرێت (clear and distinct) دەرکەوێت، ڕاســـتە. (دەبێت ئەوەش بگوترێت کە پێش دیکارتیـــش، ڕەواقییەکان ڕوانگەیەکی لەو چەشنەیان هەبوو).

دیکارت دەیوت هەســـتەکان ناتوانن زانیاریـــی ڕوون و کۆنکرێتمان پێ بدەن، ئەو پێی وا نەبوو کە لەبەر ئەوەی ئێمە گیای سەوز و ئاسمانی شین دەبینین کەواتە لە ڕاستیشدا هەر وایە. دیکارت بەو جۆرە پاســـاوی بۆ ئەو قســـەیەی خۆی دەهێنایەوە کە هەستەکان بە فریومان دەدەن، بۆ نموونە کاتێک لە دوورەوە سەیری بینایەک دەکەین، ڕەنگە خڕ بێتە بەرچاو، کەچی کە لێی نزیک دەبینەوە دەبینین چوارگۆشەیە. دیکارت نموونەی دەهێنایەوە کە مرۆڤ کاتێک لەبەر ئازار قاچی دەبڕدرێتەوە، هەرچەند ئیتر ئەو قاچە لەمێژە بڕدراوەتەوە، بەڵام هێشـــتاش هەســـت بە ئازاری ئەو قاچەی هەر دەکات. لـــە ڕوانگەی دیکارتەوە ئەزموونە هەســـتییەکان بڕواپێکراو نیـــن و ناتوانین ئەو ئەزموونانە وەکوو شـــتێکی ڕوون و ئاشـــکرا و کۆنکرێت لەقەڵەم بدەین، لە لایەکی دیکەشـــەوە هەندێک شت ڕوون و ئاشکرا هەن، بۆ نموونە تێگەشتینی ئێمە لەوە کە سێگۆشە سێ لای هەیە، یان ئەوەی کە هەندێک شت لە دەرووبەری ئێمەدا هەن، یان ئەوە کە یاسای "هۆکار و ئاکام" کار دەکات. دیکارت ئەیگوت خودا ئەو ئیدە و بیرۆکە ڕوون و کۆنکرێتانەی لە دەروونی ئێمەدا جێ کردوونەتەوە. کەواتە دیکارتیـــش وەکوو ئەفلاتوون لەســـەر ئەو بڕوایە بوو کە مرۆڤ بە شـــێوەیەکی خۆماکی و زگماکی

هەندێک ئیدە و بیرۆکەی هەن کە لەگەڵی لەدایک دەبن و هەمیشەش لەگەڵی دەمێننەوە.

هەر شتێک ڕوون و ئاشکرا و کۆنکرێت بێت، لە خواوە دێت، کەواتە ڕاستیشە، ئەگەر ئەوە ڕاست نەبێت، وا دیارە خودا فریوکارێکە کە دەیهەوێت فریومان بدات. بەڵام دیکارت قەت بڕوای بەوە نەبوو و دەیوت لە ڕێگەی ئەو جۆرە بیرکردنەوەیە، سەلماندوویەتی کە دونیای دەوروبەرمان بوونی هەیە.

مێتافیزیک

لەو باسانەی سەرەوەدا دەردەکەوێت کە دیکارت بڕوای بە هەبوونی خودا هەیە، ئەمە لایەنێکی زۆر گرنگی مێتافیزیکیی ناوبراوە، ئەو بەو جۆرەی خوارەوە بوونی خودای دەسەلماند: دیکارت توانیبووی بوونی شتێکی بەرز و ئیدەیەکی تەواو و بێ کەموکۆڕی لەبیری خۆیدا وێنا بکات. ئەو دەیوت ئەو بیرۆکە بەزرە دەبێت سەرچاوەی لە شتێکەوە گرتبێت کە لە بنەڕەتدا خۆی بەرز و تەواو بێت، لەبەر ئەوەی دیکارت خۆی ناتەواوە، هەروەها دنیای دەوروبەریشمان تەواو نییە، دەبێت شتێکی تەواو هەبێت کە نە مرۆڤ بێت و نە ئەو دنیایەی دەوروبەمان (ئەوە دەبێت خودا بێت)، کەواتە خودا بوونی هەیە.

ئەو بەڵگەیە بۆ سەلماندنی بوونی خودا، پێشمەرجێکی هەیە، ئەویش بریتییە لە یەکسانی و بەرانبەریی نێوان هۆکار و ئاکام، شتێک کە تەواو بێت، هۆکارەکەشی تەواو و بێ کەموکۆڕییە و بیرۆکەیەکی تەواو لە زەیندا، لە شتێکی تەواوەوە سەرچاوە دەگرێت. دیکارت لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە دەکرێت ڕاستی و دروستیی ئەو جۆرە بیرکردنەوەیە بسەلمێندرێت، ئەو بیرۆکەیەش بۆ هەنگاوەکانی دواتری ناوبراو زۆر گرنگ بوون.

خاڵێکی دیکەی گرنگ لە فەلسەفەی دیکارتدا بریتییە لە دوالیزمی مێتافیزیکی. بە گوتەی دیکارت لەنێوان دوو بنەمای سەرەکی و لێک جیاوازی ژیاندا، جیاوازییەکی گەورە لە ئارادایە و ئەو دوو بنەما سەرەکییەش کە دیکارت بە "توخمەکان" ئاماژەیان پێ دەکات، بریتین لە (res extensa) واتە ئەو شتەی کە بەرینە، هەروەها (res cogitans) واتە ئەو شتەی کە بیر دەکاتەوە. هەر شتێک کە بوونی هەیە، یەکێک لەو دووانەیە. بەڵام دیکارت بڕوای وا بوو کە گەوهەرێکیش هەیە کە کۆتایی نییە و ئەو گەوهەرەش خودایە، ئەو گەوهەرەش ئافرێنەری ئەو دووانەی دیکەیە.

هەموو ئەو شتانەی لە دەوروبەی خۆماندا هەستیان پێ دەکەین، خاوەنی بەرینایین، بۆیە بە بەشێک لە res extensa دادەنرێن، بەڵام لە دەوروبەری ئێمەدا مرۆڤیش هەیە، لەبەر ئەوەی کە مرۆڤ توانای بیر کردنەوەی هەیە، کەواتە (res cogitans) لە هەموو مرۆڤێکدا هەیە. دیکارت لەو ڕێگەیەوە بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە مرۆڤەکان لە لەش و ڕۆح پێکهاتوون و ڕۆح ئازادە و لەلایەن ئاوەزەوە سەرپەرستی دەکرێت، کەچی یاسا فیزیکییەکان جەستە بەڕێوە دەبەن.

پێوەندیی نێوان لەش و گیان چۆنە؟ ڕۆح کە شتێکی ماددی نییە، چۆن دەتوانێت لەسەر

لەش کە شـــتێکی ماددییە، شـــوێندانەریی هەبێت؟ دیکارت هیچ گومانی لەوەدا نەبوو کە ئەوە ڕوو دەدات، هەســـتەکانی ئێمە زۆر هەســـتیارن، ئەوان کاریگەرییان لەســـەر ڕۆح و گیانی ئێمە هەیە و لەو ڕێگەیەوە شوێندانەریشیان لەسەر لەشمان دەبێت و کارێک دەکەن کە جەستەمان کاردانەوەی هەبێت، بۆ نموونە: چ لە ترســـان بلەرزیت یان لەبەر خۆشـــی و دڵخۆشـــی سەما بکەیت، بە گوتەی دیـــکارت هۆیەکەی بۆ ڕژانی غودەیەک بە ناوی "غودەی ســـنۆبەر" واتە (glandula pinealis) دەگەڕێتەوە کە دەکەوێتە لای ژێرەوەی مێشک. هەموو ئەو شتانەی کە دەکەونە دنیای بەرینایییەوە (res extensa)، بەتەواوەتـــی لەلایەن یاســـا فیزیکییەکانەوە بەڕێـــوە دەچن، جا ئەگەر مرۆڤیش ســـەر بە دنیای بیرکردنەوە نەبوایە (res cogitans)، هەر بەگوێرەی یاســـا سروشـــتییەکان کاری دەکرد و هۆی ئەوەش کە مرۆڤ خاوەنی هەســـتە ئەوەیە کە ڕۆحی هەیە، چونکە مرۆڤ ســـەر بە دنیای بیرکردنەوەیە (res cogitans). بەپێی قسەی دیکارت، ئەوە بەو واتایەیە کە ئاژەڵەکان هیچ هەســـتێکیان نییە و ئەوان دەزگایەکی پێشکەوتوون و هیچی تر، بۆ نموونە کاتێک بەرخێک گورگ دەبینێت و ڕا دەکات، واتای ئەوە نییە کە بەرخەکە دەترسێت بۆیە ڕادەکات، بەڵکوو لەبەر ئەوەیە کە سروشت بە شێوەیەک پڕۆگرامی پێ داوە کە بەو جۆرە دژکردەوە نیشان بدات. بە گوتەی دیکارت، هەموو جوولّە و هەڵســـوکەوتی ئاژەڵەکان بریتییە لە پڕۆسیســـێکی دەزگایی و کلیشەیی، هەر بۆیە دیکارت دەڵێت ئەگەر کەسێک بڵێت ئاژەڵەکان خاوەنی هەستن و دەتوانن هەست بە ترس و شادی و هتد... بکەن لە هەڵەدایە، چونکە ئەو شتانە تەنیا تایبەتمەندیی مرۆڤەکانن.

دیـــکارت دەڵـــێ مرۆڤ خاوەنی ئیرادە و خـــاوەن بڕیارە، ناوبراو بەو جۆرەی خوارەوە ئەو شـــتە ڕادەگەیەنێت: "زۆر ڕوونە کە ئێمە خاوەنی ئیرادەی ئازادین... ئەوە دەبێت بە یەکەمین و ئاساییترین شت دابنێین کە بە سەیرکردنی خۆمان ئەزموونی دەکەین"، (Jones III, s.180).

ئاکار

وەک گوتمان دیکارت بە شێوەیەکی سەرەکی کاری لەسەر زانیناسی دەکرد، هەر بۆیە بە زەحمەت دەتوانین لە کارەکانی ئەودا شـــتێک سەبارەت بە ئاکار بدۆزینەوە، بەڵام لەسەریەک دەتوانین بڵێین کە ئەو ڕوانگەیەکی ڕەواقیگەریی هەبووە.

سیاسەت

لە پێوەندی لەگەڵ چۆنیەتیی بەڕێوەبردن و ڕێکخســـتنی کۆمەڵگەشـــدا، دیکارت قسەیەکی بۆ وتن نییـــە و ئەو زۆرتر ســـەرقاڵی ئەوە بوو کـــە مرۆڤ دەبێت خۆی، خۆی باش بـــکات و لەو ڕێگەیەوە بەرەوەپێـــش بچێت، ناوبراو لـــە کتێبـــی (Discours de la Methode)دا دڵنیایی ئەوە دەدات کە ئەو پێداگری لەســـەر ئەوە دەکرد کە یاســـا و ڕێســـاکان، تەنانەت ئەگەر هەندێک لەوان جێی

گومانیش بن، پێویســـته بەڕێوە بچن، (ڕەنگە ئەو قســـانەی لە ترسی ئەزیەت و ئازار وتبێتن، بەڵام دیســـانیش ســـەرەڕای ئەوەی کە لە زۆر بواردا هاوڕای گالیلۆ بوو، تووشـــی هیچ چەشـــنە ئازار و ئەزیەتێک نەبوو، کەچی کلیســـا بۆ ماوەیەکی زۆر کتێبەکانی دیکارتی قەدەغە کرد)، دیکارت پێی وا بوو کە ســـەرەڕۆیی ڕۆشـــەنگەرانە (enlightened autocracy) باشـــترین فۆرمی حکوومەتە. [vc_column_text] [vc_column_text /].

لەو باسانەی سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت کە دیکارت کەسێکی ئاوەزتەوەر بووە و لە هەندێک خاڵی بڕواپێکراودا دەســـت پێ دەکا. (cogito) واتە بڕوا بە بوونی خودا، جا لەو خاڵی دەســـپێکەوە بەرە بەرە لە ڕێگەی کەمکردنەوە «deduces» بەرەو ناســـینی زۆرتر دەڕوات تا بەو ڕێکارە بگاتە هەر ئاکامێک کە بڕوای پێ دێنێ و لە ڕێگەی چاوەدێریی ڕاستەقینەی بوونەوە، دەگاتە ئاکام، ئەوەی کە ناوبراو بڕوای بەوەیە کە ئاژەڵەکان هیچ هەستێکیان نییە، لەو ڕاستییەوە سەرچاوە دەگرێت.

دیکارت ئەودەم تەنیا کەســـێک نەبوو کە پێڕەوی لە ئاوەزتەوەری بکات، بەڵکوو دوو جێگرەوەی دیکەشی بە ناوەکانی "بارۆخ دو ئیسپینۆزا" و "گۆتفرێد لایبنز" هەبوون.

سپینۆزا

ســـپینۆزا (۱۶۳۲-۱۶۷۷) لە سەرتاسەری ژیانی گەورەسالّیی خۆیدا، بۆ دابینکردنی بژیویی ژیانی لە شـــاری لاهە خەریکی تراشینی لێنزی چاویلکە بوو، هەر بۆیە کاتێکی زۆر کەمی بۆ کاری هزری و فەلسەفی هەبوو، زۆر کاری پڕداهاتیان پێ پێشنار کرد، بەڵام چونکە دەترسا کە ڕەنگە قەبوولّکردنی کارێکـــی ئاوا بە واتای لە مەترســـیکەوتنی دروســـتکارییەکەی بێت، ئەوەی هەڵبـــژارد کە ژیانێکی هەژارانەی هەبێت، بەڵام ئابڕوو و کەرامەتی پارێزراو بێت.

ڕێکاری دیکارت لە پرســـە فەلســـەفییەکاندا کە بریتی بوو لە ڕێکارێکی ماتماتیکی، کەوتە بەر ســـەرنجی ناوبراویش، هەر بۆیە دەزگای فەلســـەفیی خۆی لەســـەر بناغەی بیـــرکاری دامەزراند و کتیبەکەی بە ناوی (Ethica ordine geometrico demonstrata) واتە "ڕەوشتی سەلمێنراو لەسەر بناغەی ئەندازیاری"، بە ژمارەیەکی زۆر پێناسە و بنەمای سەرەتایی دەست پێ کرد و دواتر لەسەر بناغەی ئەو پێناسە و بنەما بنەڕەتییانە، ئاکامی بەدەست هێنا، (ئاکامەمەکی شتێکی ڕوون و سەرەتاییە) (A corollary is a self-evident implication).

ســـپینۆزاش وەکوو دیکارت بڕوای بە خودا هەبوو، بەڵام تێگەیشـــتنی سپینۆزا لە چەمکی خودا زۆر جیاوازە و پێی وا بوو: لەبەر ئەوەی کە خودا بێ کۆتاییە، هیچ شتێک بێجگە لە خودا ناتوانێت بوونی هەبێت، کەواتە خودا دەبێت لەگەڵ سروشـــت و یاساکانی سروشتدا هەر یەکێک بن، خودای ســـپینۆزا تاکەکەســـی نییە، بەڵکوو یەکیەتیی بوونـــە (Spinoza's God is pantheistic) یان "وحدة الوجود"ە.

سپینۆزا سەبارەت بەوە کە دوو گەوهەر هەن، هاوڕای دیکارت نەبوو و بڕوای وا بوو کە تەنیا یەک گەوهەر هەیە و ئەویش خودایە و دەیوت؛ مادەدە بە دوو شـــیوە خۆی نیشان دەدات، ڕۆح و جەستە یـــان بەراوزییانە (مەعنەوییەت) و مادەدە، هەروەها بڕوای بەوە بوو کە هیچ پێوەندییەک لەنێوان ئەو دوو فۆرمەدا نییە.

دیکارت و ســـپینۆزا، لەســـەر بابەتێکی دیکەش ناکۆکییان هەبوو، سپینۆزا بڕوای بەوە نەبوو کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازادە و ئەیگوت سروشت لەلایەن یاساکانی سروشتەوە بەڕێوە دەچێت، واتە یاســـاکانی هۆکار و ئاکام، کەواتە وشیاریی مرۆڤیش هەر بەو جۆرە لەلایەن ئەو یاسا سروشتییانەوە بەڕێوە دەچێت. لە مێژووی فەلســـەفەدا زۆر کەمن ئەوانەی وەک ســـپینۆزا حاشـــایان لە هەبوونی ئیرادەی ئازاد کردبێت.

کەچی سەرەڕای ئەوەش سپینۆزا سەبارەت بە ئیرادەی ئازاد ڕوانگەیەکی تایبەتی هەیە و دەڵێت؛ ئازادی واتای ئەوەیە کە یاســـاکانی سروشت قەبوولّ بکەین و پاشـــان ئیرادەی خۆمان بخەینە ژێر کارکردی ئەو یاسایانە، واتە ئیرادەی خۆمان لەگەڵ یاسا سروشتییەکان هاوئاهەنگ بکەین.

لایبنیز

لایبنیـــز (۱۶۴۶-۱۷۱۶) بەپێچەوانـــە ســـپینۆزا حەزێکـــی زۆری لە پلە و پایـــەی گرنگ بوو، ئەو پێشنیاری کورسیی مامۆستایەتی لە زانکۆی زێدەکەی خۆی (لایپزک) ڕەت کردەوە، بەڵام کاتێک kurfyrst Johan Filip، یەکێـــک لە سیاســـەتمەدارە گەورەکانی ئەودەمی ئاڵمان، پێشـــنیاری پۆســـتێکی بەڕێوەبەریی پێ کرد، دەســـتبەجێ قەبوولّی کرد و گەلێک کار و پێسپێردراوی گرنگی دیپلۆماسیی بەڕێوە دەبرد، بەڵام شتێک کە وەک میرات لەدوای بەجێماوە، بریتییە لە کار لە بواری بیرکاری و فەلســـەفەدا. ئەو وەک زانایەکی بیرکاری، هاوکات دەگەڵ نیوتۆن، حیسابی دیفرانسێلی داهێنا. (differential calculus)

لە بواری فەلســـەفییەوە بـــەوە بەناوبانگە کە خاوەنی بیردۆزێ تا ڕادەیەک ســـەیری (monad theory) مۆنادە، ئەو لەگەل ســـپینۆزا هاوڕای ئەوە نەبوو کە تەنیا یەک مادەدە بوونی هەیە، بەڵکوو لـــەو بڕوایەدا بوو کە ژمارەیەکی یەکجار زۆرو بـــێ کۆتایی مادەدەی جۆراوجۆر هەن و بەو ماددانەی دەوت مۆنـــادەکان. بـــە گوتەی ئەو لەبەر ئەوەی ژمارەی ئەو مۆنادانە بێ کۆتاییین، ناتوانن شـــتێکی ماددی بن، چونکە ناکرێت بێ کۆتایی شـــتی ماددی بوونی هەبێت. کەواتە ناوبراو ئیدەئالیســـتێکی ماتریالّیســـت بوو. ئەو دەیوت هەر شـــتێک هەیە لە مۆنادەکان پێک هاتووە و هەموو مۆنادەکانیش جیـــاوازن، بەڵام ئەو جیاوازییـــە تەنیا بۆ پلەی جیاوازیـــی (only degree differences) نێوان ئەوان دەگەڕێتەوە، دەتوانین بڵێین مۆنادەکان زیندوون، بەڵام لە دنیا دابڕوان، ئەوان ناتوانن زانیاری لـــە دنیای دەوروبەری خۆیان وەرگرن، ئاخر وەکوو دەڵێن "ئـــەوان بێ پەنجەرەن". خودا بەرزترین

مۆناده، له لای خوارەوەی ئەو پەیژەیە مۆنادی دیکە هەن کە کەم و زۆر له بواری کەمالّەوە له پلەی جۆراوجۆردان. لەلای هەرە خوارەوە، ئەو مۆنادانە هەن کە بەشـــی بێگیانیی سروشت پێک دەهێنن، هەموو ئەو مۆنادانە لەلایەن خوداوە دروســـت کراون، بۆیە نیشاندانی هەموویان وەکوو یەک دەچن. ئەو تێگەشـــتنانە تەنیا لە بوارەی پێوەری ڕوونی و ئاشکراییەوە لە یەکتر جیاوازن (لێرەدا دەبینین کە کاریگەریی دیکارتی لەســـەری هەبووە)، مۆنادەکانی لای خوارەوە تەنیا ئەو تێگەشتنانە ئەزموون دەکەن کە ناڕوون و ئاشـــکران نین و ئەگەر مۆنادێکیش خۆی هەڵکێشێتە سەرەوە، تاکوو بیرۆکەی ژیرانە و وشـــیارانە نەدۆزێتەوە، هەر پێی دەوترێت گیـــان، ئەگەر بە ئاوەز بگات، پێی دەوترێ ڕۆح. مرۆڤ لە مۆنادێکی حاکم پێک هاتووە، بەڵام ئەو مۆنادە حاکمە لەلایەن مۆنادەکانی لای خوارەوە کە ئەرکەکانیـــان بریتییە لە خزمەت بە مۆنادی حاکم، دەورە دراوە و کاتێک مرۆڤ دەمرێت، پێوەندیی نێوان مۆنادی جەستەیی و ڕۆحی لەبەین دەچێت، بۆیە مۆنادەکان و لە ئاکامدا مرۆڤەکانیش، ناتوانن زانیاری لەســـەر دنیای دەوروبەر بەدەســـت بێنن، کەوایە چۆنە ئەو دنیایە ئاوا بە باشی و چاکی کار دەکات؟ لایبنیز لە وەڵامی ئەو پرســـیارەدا گوتـــی؛ وا دێتە بەرچاو کە خودا مۆنادەکانی بە جۆرێک دروســـت کردووە کە مرۆڤەکان بتوانن کاریگەرییان لەســـەر یەکتر هەبێت، خودا "باشترین جیهانی شیاوی بوون"ی دروست کردووە و لەوێدا "هاوئاهەنگییەکی پێشوەختە" هەیە. گوتە بەو جۆرە باسی تیۆریی مۆنادەکان دەکات؛ "چ شانۆیەک! بەڵام تەنیا هەر شانۆیەک و بەس!".

تۆماس هابز

تۆماس هابز (۱۵۸۸-۱۶۷۹) له تەمەنی چڵ ســـاڵیدا خولیای فەلسەفەی دەبێت و پێشتر سەرقاڵی بیرکاری بوو، بەڵام لەژێر کاریگەریی گالیلۆدا حەزی چوو له فەلسەفە و توانی له پاش خۆی گەڵێک لێکۆڵینەوە له بوارەکانی فەلســـەفە، ئەدەبیات ، مێژوو و بیرکاریدا بەجێ بهێڵێت، تاکوو تەمەنی ۹۱ ســـاڵی کاری کرد و پاشـــان مرد. تۆماس له ســـەردەمی ژیانی خۆی و لەنێو فەیلەسووفەکاندا، هیچ کەســـی وەکوو پێڕەو بۆ شـــوێنکەوتەی نەبوو، بەڵام بیر و بۆچوونەکانی دواتر پێگەیەکی بەرچاویان بەدەست هێنا.

هابز لەو خاڵەوە دەســـتی پێ کرد کە ڕاســـتی له شـــتی ماددی پێک دێت و گوتی ئەو شـــتە ماددییانە هەموو ئەو شـــتانەن کـــە بوونیان هەیە و له جووڵەی بەردەوامـــدان، بۆیە ئێمە دەتوانین بیانبینین، (ئەو بیرۆکەیە لەلایەن ئەتۆمیســـتە سەرەتاییەکانیشـــەوە بانگەشەی بۆ دەکرا). ئاگاییی ئێمەش هەر لەسەر بناغەی ئەو بنەما میکانیکییانە شی دەکرێتەوە، کە ڕاستیی فیزیکییان پێ لێک دەدرێتەوە، ئەگەر ئێمە ئاگاییمان لەسەر شتێکدا هەبێت، واتای ئەوەیە کە ئەو شتە له ڕاستی و بە شـــێوەی ڕاستەقینە له جووڵەدایە و ئەو جووڵەیە له ڕێگەی هەستەکانمانەوە بۆ ئێمە دەردەکەوێت، له ئاکامدا دەکەوێتە بەر هەســـت و ئەزموونی ئێمەش، کەواتە بە ئاســـانی دەتوانین بڵێین کە هابز

کەسێکی جەبرگەرا واتە دیتێرمینیست بوو. (determinist).

لەبەر ئەوەی هابز بە یەکەمین نۆمینالیست دادەنرێت، لێرەدا کەمێک لەسەر بیردۆزەکەی ناوبراو بە ناوی (concept theory) واتە تیۆریی چەمکەکان قسە دەکەین. ئەو ئەیگوت چەمکەکان شتێکی هۆشەکین، واتە؛ ئێمە لەسەر بناغەی ئەو لێکچوونانەی کەم و زۆر لەنێوان شتە جۆراوجۆرەکاندا هەن، ناویان لەسەر دادەنین و بۆیەش ئەوە دەکەین چونکە بە کارێکی گونجاوی دەزانین. بە گوتەی هابز کەلّکوەرگرتن لە چەمکی ئەسپ لە کاتی قسەکردن لەمەڕ خەلّکدا هەلّە نییە، بەلّام گونجاویش نییە، لەبەر ئەوەی کە هیچ پێوەندییەک لەنێوان ڕاستیی ڕاستەقینە و ئەو چەمکانەدا نییە کە کەلّکیان لێ وەردەگرین، قسەکردنی ژیرانە و لۆژیکی، تەنیا یاریکردنە بە وشەکان، هەر بۆیە هابز دەیوت بەڕاستی ئەگەری ئەوەمان نییە ڕاستی بناسین.

هابز دەلّێت یەک بنەما هەیە بۆ ئەوەی کە بزانین شتێک چاکە یان خراپ و ئەوەیش ئەوەیە؛ شتێک باشە کە تۆ حەزت لێیەتی، شتێک خراپە کە تۆ حەزت لێی نییە. لەبەر ئەوەی مرۆڤ خاوەنی بڕیار و ئیرادەی ئازاد نییە و بەو جۆرە هەلّسوکەوت دەکات کە دەبێت هەر ئاوا بکات، هیچ بەلّگەیەکمان نیە کە بلّێین ئاکار و هەلّسوکەوتێک لە بواری ڕەوشتەوە لە ئاکار و هەلّسوکەوتێکی دیکە باشترە، هەر بۆیە دیاریکردنی هەندێک نۆرم و ڕێوشوێن بۆ جێبەجێکردنی کار و کردەوەی دروست، نە ئەگەری هەیە و نە شتێکی پێویستیشە.

لە بواری سیاسییەوە فەلسەفەی هابز بەوە دەناسرێتەوە کە دەلّێت هەموو خەلّک تەنیا بە دوای یەک ئامانجەوەن، ئەویش بریتییە لە دابینکردنی قازانج و بەرژەوەندییە تاکەکەسییە کورتماوەکانیان، بۆ نموونە ناوبراو پێی وا بوو هەر ئەوە زەمینەی ئەو شەڕانەی پێک هێنا بوو کە ولاتی بریتانیایان وێران کرد. (شەڕ لەگەلّ ئیسپانیا، شەڕی نێوخۆ لەنێوان سەلّتەنەتخواز و کرۆمۆلەکاندا) ڕاستە هەموو لایەنەکان بە مەبەستی پاکانەکردن بۆ هەلّوێستەکانیان باسی ئارمانج و بایەخە بەرزەکانیان دەکرد، بەلّام ڕاستییەکەی ئەوە بوو کە ئەوەیان تەنیا وەکوو پەردەیەک بۆ شاردنەوەی مەبەستە بنەڕەتییەکان بەکار دەهێنان، ئەو مەبەستە بنەڕەتییانەش بریتی بوون لە بەرەوپێشبردنی قازانج و بەرژەوەندییە تاکەکەسی و کورتخایەنەکانیان.

بەو جۆرە هەوڵدان بۆ دابین و دەستەبەرکردنی قازانج و بەرژەوەندییە کورتخایەنەکان، لەوێوە سەرچاوە دەگرێت کە مرۆڤ پێش لە هەر شتێک هەوڵی مانەوە و بردنەپێشی خۆی (self-sustaining drive) دەدات، هابز پێی وا بوو کە دەکرێت ئەو ڕاستییە بە ڕێکارێکی میکانیکی ڕوون بکرێتەوە.

هابز زۆر موشتاقی ئارامی و ئاسایشی کۆمەلّگە بوو، بڕوای وا بوو کە ئەوەش تەنیا لە ڕێگەی هاتنەسەرکاری دەوڵەتێکی بەهێز و بەدەسەلّاتەوە دێتە دی و دەیوت؛ ئازادی دەبێتە هۆی ئەوەی کە بارودۆخێک بێتە ئاراوە کە هەموو لەگەلّ هەمووان بکەونە شەڕ و ململانێ، ئەمەش وێرانی

بەدوادا دێت.

هابـــز زۆر بەرگریی لـــە حکوومەتێکی ئۆتۆکراســـیی ڕووناکبیرانە دەکرد، واتـــە حکوومەتێکی ڕووناکبیرانەی خاوەن دەسەلاتێکی بەهێز (enlightened autocracy).

فرانسیس باکۆن

دیکارت بە باوکی فەلســـەفەی مۆدێرن لەقەلّەم دەدرێت، کەچی زۆریشن ئەوانەی پێیان وایە ناوبراو دەبێت ئەو نازناوە لەگەلّ فرانســـیس باکۆن (۱۵۶۰-۱۶۲۶)، کە خەلّکی بریتانیا بوو دابەش بکات، هیـــچ گومانێک لەوەدا نییە کە دیکارت لە باکـــۆن گرنگتر بوو، بەلّام باکۆن نوێنەرایەتیی ڕێبازێکی جیاوازی فەلســـەفیی دەکرد، ئەگەر دیکارت وەک کەســـێکی ئاوەزتەوەر (rationalist) دەناســـرا، باکـــۆن ئەزموونتەوەر (empiricist) بوو و لە فەلســـەفەدا بە ســـەرقافلّەی ڕێبازی ئەزموونتەوەری دەناسرێت، دواتر لاک، بێرکلێ و هیووم ئەو ڕێچکە فەلسەفییەیان بردە پێش.

پێشـــتر گوتمان مەبەســـت لە ڕێـــکاری ئاوەزتەوەری "ڕاسیۆنالیســـم" ئەوەیە کە کەســـێک لە لێکۆڵینەوەی خۆی و لە خالّێکی کەم و زۆر دڵنیاوە دەست پێ دەکات، پاشان بە کەلّکوەرگرتن لە سەرەنجدان، ئاوەز و هەلّسەنگاندنی لۆژیکی ئاکام وەردەگرێت، دواتریش ئەو ئاکامەش قەبوولّ دەکات، جا ئەگەر لەنێوان ئەو شـــتەدا کە بەگوێرەی بەلّگەهێنانەوەی ژیرانە بۆی دەرکەتووە و لەو شتەدا کە لە ڕێگەی بینینەوە پێی گەیشتووە، جیاوازی هەبوو، بڕیار دەدات بەو شتە پابەند بێت کە لە ڕێگەی لێکدانەوەی ژیرانەوە پێی گەیشتووە، واتە خۆی قانع دەکات کە هەستەکان باوەڕپێکراو نین.

یەکەمین بۆچوونی لەو چەشنە لە لای پارمێندیس دێتە ئاراوە، ئەو ئەیگوت هەموو ئەو ئالّوگۆڕانەی لە دەوروبەری خۆماندا دەیانبینین، جیا لە خەیالّ شـــتێکی دیکە نین، هەروەها ئەفلاتوونیش کەسێکی ئاوەزتەوەر بوو و هەروەها دەیوت جیهانی فۆرمەکان، زۆر لەو جیهانە ڕاستەقینەترە کە دەتوانین هەستی پـــێ بکەیـــن. لووتکەی هەرە بەرزی ئەو ڕێـــکارە بریتییە لە تیۆریی "مۆنادەکانـــــی لایبنیز و بڕوای دیکارت کە دەیوت ئاژەلّەکان (بێ هەســـتن) دەزگایەکی پێشکەوتوون، نموونەیەکی دی کە بە ڕوونی ڕێکاری ئاوەزتەوەرەکان بۆ تێگەیشتن لە جیهان نیشان دەدات، بریتییە لە دژکردەوەی ئەستێرەناسەکان بەرانبەر بە پێشناری گالیلۆ بۆ بەکارهێنانی تەلسکۆپ بە مەبەستی تەماشاکرنی هەسارەکان.

ئەوان زۆر بە ئاســـانی خۆیان لە بەکارهێنانی تەلەســـکۆپ دەبوارد، ئاخر "دەیانزانی" کە حەوت هەسارەی ئاسمانی هەن و ناکرێت زۆرتریش بن، قسەی ئەوان ئەوە بوو کە حەوت ژمارەیەکی پیرۆزە، هەر بۆیە ســـەیری ئاسمان هەم پێویست نییە و هەم کارێکی نەگونجاویشە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەو بارودۆخە تێگەیشـــتن لەوەی کە بۆچی هەندێک فەیلەسووفی تر ڕێبازیکی دیکەیان بۆ نزیکبوونەوە لە ڕاستی گرتەبەر، کارێکی دژوار نییە.

ئاکامەکانی ئاوەزتەوەری، ڕاستەوخۆ بە پێچەوانەی ئەو ڕاستییانە بوون کە دەبینران و هەستیان

پێ دەکرا، بۆیە دژکردەوەی گەورەیان بەدوای خۆیاندا هێنا، زۆر بوون ئەوانەش کە بڕوایان وا بوو کە ئەو ڕاستییانەی دەتوانرێت ببینرێن و هەستیان پێ بکرێت، تەنیا ڕاستییەکن کە بڕواپێکراون.

دەستەواژەیەکی تر کە لە جیاتی ئەزموونتەوەری بەکار دێت، بریتییە لە ئیمپریسیزم یان ئەزموونتەوەری (empiricism)، بەو جۆرە ئەو ڕێکارە نوێیە بە ئەزموونتەوەری ناوبانگی دەرکرد، لەبەر ئەوەی ئاوەزتەوەری هەندێک ئاکامی زۆر سەیری بەدوای خۆیدا هێنابوون، ئەزموونتەوەرەکان لەسەر ئاوەز هیوایان لەدەست دابوو.

فرانسیس باکۆن بە یەکەمین بیرمەندی ئەزموونتەوەر ئەژمار دەکریت و ئەویش وەکوو لایبنیز سیاسەتمەدار بوو، بە گەندەڵی تاوانبار کرا و بە هۆکاری هەڵوێستەکانییەوە سزا درا. ناوبراو لە کار و لیکۆڵینەوەکانی خۆیدا، لە جیاتی بەراوەردکردن «deduction»، زۆر جەختی لەسەر هەڵسەنگاندن دەکردەوە (بە ئاکامگەیشتن لەسەر بناغەی چاوەدێریکردنی ڕاستییەکان) واتە «inductio» دەکرد، ئەو تاکوو ئەو جێگەیە چووە پێش کە دەیوت ناتوانین لە ڕێگەی بەراوردکردنەوە زانیاریی نوێ بەدەست بهێنین.

بۆ ڕوونکردنەوەی سەرلەنوێی ئەو باسە، لێرەدا باس لەو ڕێکارە دەکەین کە بە پێوەری سوقرات (Socrates syllogism) ناسراوە (هەموو مرۆڤەکان دەمرن، سوقراتیش مرۆڤە؛ کەواتە سوقراتیش دەمرێت). ناوبراو ئەیگوت لێرەدا بە بەراورد لەگەڵ زانیارییە سەرەتاییەکان ئاکام هیچ شتێکی نوێمان پێ نادات، کاتێک زانیارییە سەرەتاییەکانمان لەبەردەستدا بوون، دەمانزانی کە سوقرات دەمرێت و ئەوەش بە واتای ئەوەیە کە ئاکامەکەی هەر لە سەرەتاوە ڕوون و ئاشکرایە. ئەو لەسەر ئەو بڕوایە بوو بە ئاکامگەیشتن بەپێی پێوەر هەمیشە هەر وایە، بۆیە دەیوت هەر چەشنە بەڵگەهێنانەوەیەکی پێوەری لەسەر بنەمای لۆژیکێکی لەو چەشنە، بێ بایەخە و زانست تەنیا بە بینین و چاودێریکردنی ڕاستەقینە و پاشان پوختەکردنەوەی زانیارییەکان، سەربەخۆ لە بیرۆکە و داخوازییەکانی ئێمە بەدەست دێت و پێی وا بوو تەنیا لەو ڕێگەیەوە دەتوانین بە زانست و زانیارییەکی بڕواپێکراو بگەین و لەڕاستی و دروستیی زانیارییەکان دڵنیا بین.

ئەو نموونانەی باکۆن بۆ پشتیوانی لەو ڕێکارە ئاماژەی پێ کردوون، زۆر بەهێز نین و هیچکام لەو نموونانە ناتوانن زانیارییەکی ڕاستمان پێ بدەن و دوای باکۆنیش، زۆربەی هەرە زۆری بیرمەندەکان لەسەر ئەوە هاوڕان کە ناکرێت لە ڕێگەی هەڵسەنگاندنەوە بە زانیاریی بڕواپێکراو بگەین، لە پێوەندی لەگەڵ هیوومدا زۆرتر لەو بارەوە قسە دەکەین.

هەروەها ئەو یەکەمین کەس بوو کە گوتی زانست لەبەر زانست، وەکوو پێوانەیەک بۆ بیرکردنەوە دانانرێت (contemplation). ئەو بڕوای ئەوە بوو کە ئامانجی زانست بریتییە لە باشترکردنی هەلومەرجی ژیان و گوزەرانی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی، لەو پێوەندییەدا باکۆن چەند ڕستەیەکی بەناوبانگی هەن؛ "زانست هێزە". لە جێگایەکی دیکە دەڵێت: "پێویستە بڕیار و فەرمانەکانی سروشت

بەڕێوە بچن"، مەبەستی ئەوەیە کە ئەگەر دەمانهەوێت لە سروشت کەڵک وەرگرین، پێویستە پێڕەویی لێ بکەین. واتە لەسەرمانە کە لە یاساکانی سروشت پێڕەوی بکەین، بۆ نموونە ئێمە دەبێت یاسا سروشتییەکان بە قازانجی مرۆڤایەتی بەکار بهرین، (کەڵک لە ئەلەکتریسیتە وەرگرین)، یان یاسا فیزیاییەکانی دیکە بناسین و بەکاریان ببەین.

جان لاک

لاک (۱۶۳۲ - ۱۷۰۴) لەسەرەتادا زۆرتر خولیای ئەدەبیات و زانستی هەبوو تاکوو فەلسەفە، دوای خوێندنەوەی نووسراوەکانی دیکارت خولیا و حەزی چووە سەر فەلسەفە. بە ڕواڵەت وا دێتە بەرچاو کە فەلسەفەی لاک و دیکارت زۆر لە یەکتر جیاوازن، بەڵام کاتێک لەگەڵ یەک بەراوردیان دەکەین، بۆمان دەردەکەوێت کە لە یەکچوونێکی زۆر لەنێوانیاندا هەیە. دەتوانین لاک بە سیما و نیشانەی تێپەڕین لە ئاوەزتەوەرییەوە بۆ ئەزموونتەوەری دابنێین، لاکیش وەکوو ئەریستۆ بەپێچەوانەی دیکارت پێی وا بوو کە مرۆڤ بە شێوەیەکی زگماکی خاوەنی بیر و بیرۆکەی هۆشەکی نییە و هەروەها پێی وا بوو هەموو بیر و بیرۆکەکان لە ئاکامی ئەزموون و کارلێککردنی ئێمە لەگەڵ دنیای دەوروبەرماندا دروست دەبن. مرۆڤ سەیری دنیای دەوروبەری دەکات، ئەو سەیرکردنە ماددەی پێویست بۆ کارلەسەرکردن دەداتە هۆش و مێشکی ئێمە و لە ئاکامدا هۆش و مێشکی ئێمە ئەو زانیارییانە تەتەڵە دەکات و بیر و بیرۆکەیان لێ دروست دەکات.

لاک جیاوازی لەنێوان زانیارییە سادە و زانیارییە ئاڵۆز و لێکدراوەکاندا دادەنێت، بۆ نموونە زانیاری و تایبەتمەندییە سادەکانی شتێک بریتین لە پانایی، درێژایی، شێوە و جووڵە و هتد... زانیارییە لێکدراوەکان یان تایبەتمەنییدە دووهەمییەکانی شتەکانن کە ئاڵۆزترن، بۆنموونە بۆن، ڕەنگ و تام.

تایبەتمەندییە سەرەتاییەکان زانیاریی هەستەکی لەسەر چۆنیەتی راستییەکان بە ئێمە دەدەن، بەڵام تایبەتمەندی و تێگەیشتنە ئاڵۆزەکان، واتە زانیارییە دووهەمییەکان، هیچ شتێک سەبارەت بە چۆنیەتیی ڕاستییەکانی شتەکان بە ئێمە نادەن. ئەوانە هەندێک تایبەتمەندین کە ئێمە خۆمان پاش هەستکردن بە شتەکان بەوانیان دەدەین، ئەوان لە دەرەوەی وشیاریدا بوونیان نییە و بەو پێیە لاک دەڵێت شتەکان لە خۆیاندا تام و بۆنیان نییە، ئەوە ئێمەین ئەو تایبەتمەندییانە دەدەینە پاڵ ئەو شتانەی کە بۆن یا تامیان دەکەین. ئەو قسە بە واتای ئەوەیە کە بەبێ بوونی کەسێک کە دەبینێت و سەیر دەکات، هیچ ڕەنگێک نییە، بەبێ کەسێک کە گوێ بگرێت و گوێی لێ بێت، هیچ دەنگێک بوونی نییە؛ واتە ئەگەر چاودێرێک نەبێت کە شتەکان ببینێت، تام کات، یان گوێیان لێ بگرێت، شتەکان تەنیا تایبەتمەندییە سەرەتاییەکانیان هەن و بەس. دەبێت ئەوەش بگوترێت کە ئەو جۆرە دابەشکردنەی زانیارییەکان بەسەر زانیارییە سەرەتایی و دووهەمییەکان، پێش لاکیش هەبووە و گالیلۆ و دیکارتیش بڕوایان بەو جۆرە دابەشکردنە هەبوو، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە ئەوە لاک بوو

ئەوجۆرە دابەشـــکردنەی بەفەرمیی ناسی، کەواتە ئەو تیۆرییەی لاک لەسەر بناغەی ئەوە ڕاوەستاوە کە دەڵێت تێگەیشتنی ئێمە لە دەوروبەرمان ناتەواوە، چونکە ئێمە تەنیا لە ڕێگەی هەستەکانمانەوە دەتوانین پێوەندی لەگەڵ ڕاستییەکان دامەزرێنین، تێگەیشتن و زانیاریی ئێمە سەبارەت بە ڕاستی و ڕاســـتەقینە ناتـــەواوە، بۆیە بە گوتەی لاک؛ لە هەندێک بواردا هیچـــکات ناتوانین زانیاریی ورد و باوەڕپێکراو بەدەست بهێنین.

ڕوانگە و بیر و بۆچوونی لاک لەسەر سیاسەت بایەخێکی زۆری بۆ پەرەسەندنی بواری سیاسەت و سیاســـیبوون هەبوو، لاک خۆی مەســـیحییەکی باوەڕمەند بوو، بەڵام هاوکات لە پێوەندی لەگەڵ سیاســـەت و ئایین دا لایەنگرێکی تۆخی پێکەوەهەڵکردن، ســـینگفرەوانی و تۆلێرانس بوو و دەیوت دەوڵەت نابێت هەوڵ بدات ئەم یان ئەو بیروباوەڕی سیاسی، ئایینی و ئیدەئۆلۆژیک لە هیچ بوارێکدا پەرە پێ بدات، هەروەها لاک ئەیگوت دەوڵەت ئەرکی ئەوە نییە خانوو، خواردن، جلوبەرگ، نان و ئاو بـــۆ خەڵک دابین بکات، بەڵکوو ئەرکی دەوڵەت تەنیا و تەنیا بریتییە لە پارێزگاریکردن لە مافەکانی خەڵک. لێرەدا بە شـــێوەیەکی سەرەکی مەبەســـتی ئەوەیە کە دەوڵەت پێش لە هەر شتێک دەبێت مافـــی خاوەندارێتیی خەڵک بپارێزێت و لە پێوەندی لەگەڵ مافەکاندا، بیردۆزەیەکی هەمەلایەنەی داهێنا کە ئێمە لە بەشی یەکەمی ئەو کتێبەدا سەبارەت بەو بابەتە باسمان کرد، بەڵام دەبێت بڵێین ناوبراو بە بنەما سەرەتاییەکانی فەلسەفەی سیاسیی خۆی وەفادار نەبوو.

بیروباوەری سیاســـیی لاک شـــۆێندانەری و کاریگەرییەکی زۆری لەســـەر پەرەسەندنی سیاسی هەبووە، ئەو کاریگەرییە بەســـەر هەموو ئەو کەســـانەوە دیارە کە ئەودەم و دواتریش پێڕەو یا یاسای بنەڕەتیی وڵاتەکانی خۆیانیان نووســـییەوە و کاریگەریی ناوبراو بەتایبەتی بەسەر تۆماس جیفرسۆن، کە بەیاننامەی ســـەربەخۆیی ئەمریکای نووســـیوە، بە ئاشـــکرا هەســـتی پێ دەکرێت. کورتەی ئەو بەیاننامەیە و ئەو کارگەرییە بەم شـــێوەیە: "ئێمە ئەو ڕاســـتییانە بە شتێکی ئاسایی دەزانین، هەموو مرۆڤەکان بەرانبەر و یەکســـان دروست کراون، لەلایەن ئافرێنەری خۆیانەوە خاوەنی هەندێک مافن کە نابێت دەســـتدرێژی بکرێتە ســـەریان کە گرینگترینیان بریتین لە: مافی ژیان، مافی ئازادی و مافی گەڕان بەدوای خۆشـــبەختی و بەختەوەریدا. بۆ دابینکردن و دەستەبەرکردنی ئەو مافانەیە کە دەسەڵاتی دەوڵەتی دروست بووە..."

جۆرج بێرکلێ

بە بەراورد لەگەڵ لاک، بێرکلێ (۱۶۸۵-۱۷۵۳) بە ئەزموونتەوەرێکی ئاســـایی تر دادەنرێت و لێرەدا باسی گرنگترین بەشداریی ناوبراو لە فەلسەفەدا (کە بریتییە لە بەرپەرچدانەوەی لاک) دەکەین، ئەو بەرپەرچدانەوەیە دواتر لە لای هیووم بایەخێکی زۆرتر پێ دراوە.

بە پێچەوانەی لاک، بێرکلێ بەڵگەی بۆ ئەوە هێنایەوە کە لە بواری فیزیکی و زانیننناســـیدا هیچ

جیاوازییەک لەنێوان زانیاری و تایبەتمەندییە هەستەکییە سەرەتایی و دووهەمییەکاندا نییە و ناوبراو بەو جۆرەی خوارەوە پاکانەی بۆ ئەو بۆچوونەی خۆی دەکرد.

ئەگەر سەیری سێویّک بکەین، لەڕاستیدا تەنیا تایبەتمەندییە هەستەکییەکانی سێوەکە دەبینین، هەست بە بۆنێکی تایبەتی، تامێکی تایبەتی، ڕەنگێکی تایبەتی، ڕادە و قەبارەیەکی تایبەتی و هتد... دەکەین، سێوەکە وەکوو خۆی هەست پێ ناکەین، بەڵکوو ئەوە تایبەتمەندییەکانی سێوەکەن کە کاریگەریی لەسەر هەستەکانی ئێمە دادەنێن و لە ئاکامدا ئێمە ئاوای دەبینین. کەواتە سێوەکە تەنیا ئەو تایبەتمەندییانەی هەن کە هەستیان پێ دەکرێت و ئەو تایبەتمەندییانەش کە هەست پێ دەکرێن، پێویستە لەلایەن کەسێکەوە «subject» هەستیان پێ بکرێت، لەبەر ئەوەی کە هەر دوو تایبەتمەندییە هەستەکییە سەرەتایی و دووهەمییەکان لەلایەن سوژە یا کەسێکەوە هەستیان پێ دەکرێت کە شایەتی بۆ هەستپێکردنی ئەوان دەدات، ناکرێت لە کاتی هەستپێکردندا تەنیا بەشێک لە تایبەتمەندییە هەستەکییەکان، هەستیان پێ بکرێت، واتە هەموو تایبەتمەندییە هەستەکییەکان دەبێت لەلایەن ئەو کەسەوە (لە کاتی سەیرکردندا) هەستیان پێ بکرێت کە سەیریان دەکات. بۆ نموونە قەبارەی سێو ناتوانێت سەربەخۆ بێت لەو کەسەی کە سەیری دەکات، قەبارەی سێوەکە بەگوێرەی ماوەی نێوان سێوەکە و ئەو کەسەی سەیری دەکات ئاڵوگۆڕی بەسەردا دێت، کەواتە لە ڕوانگەی بێرکلّییەوە تایبەتمەندییە سەرەتایی و دووهەمییەکانی شتەکان، بە یەک ڕادە هۆشەکین.

بێرکلّێ هێندە پێداگری لەسەر ئەو بۆچوونەی خۆی دەکات کە لە ئاکامدا وتوویەتی: "بوون دەبێت ببینرێت" (esse est percipi)، هەر شتێک هەستی پێ نەکرێت، بوونی نییە. لێرەدا ئەو پرسیارە دێتە ئاراوە کە ئەگەر سێوەکە بخەینە نێو کیسەیەک و کیسەکە ببەستین بۆ ئەوەی کە هیچ کەس نەیبینێت، ئایا سێوەکە بوونی هەیە یان نە؟ لە بەشی یەکەمی ئەو کتێبەدا وەڵامی ئەو پرسیارەی بێرکلّێمان داوەتەوە. خودا سێوەکە دەبینێت، لەبەر ئەوەی کە سێوەکە لە ئاگایی و وشیاریی خودادا هەیە، کەواتە بوونیشی هەیە. بێرکلّێ کە قەت لە دەربڕینی بۆچوونەکانی خۆیدا دوودڵییەکی نەبوو، تاکوو ئەو ڕادەیەی چووە پێش کە گوتی هەر کاتێک هەست بە بوونی شتێک دەکەین لەگەڵ خودا (وشیاریی خودا) پێوەندیی دەگرین و لەڕاستیدا هەر ئەزموونێکی هەستەکی، پەیامێکە کە خودا ڕاستەوخۆ بۆ ئاگایی و وشیاریی ئێمەی دەنیرێت.

داڤید هیوم

مێتافیزیک و زانیناسی

سیاسەت

ئاکار

هیوم (کە لە ساڵی ۱۷۱۱ و لە شاری ئەدینبۆرگ لەدایک بووە) بە یەکێک لە بەرچاوترین

فەیلەســـووفەکانی ڕێبازی ئەزموونتەوەری دادەنرێت و ئێستەشی لەگەڵ بێت؛ هەندێک لە ڕوانگە و بۆچوونەکانی ئەو کاریگەری و شوێندارییەکی بەرچاویان لەسەر ژیانی هزری و ڕووناکبیری هەیە.

بە گوتەی هیوم؛ لەســـەردەمی ئەودا فەلسەفەی جێکەوتوو نەک هەر لەژێر دەسەڵاتی هەندێک گومانی بێ واتادا بوو، بەڵکوو پێوەندییەکی ئەوتۆشـــی لەگەڵ ژیان و بژیویی خەڵکی ئاســـایی نەبوو، ســـەردەمی ئەوە هاتبوو کە فەلســـەفە لە بیرۆکە و بیر و بۆچوونە پرشـــوبڵاو و لەرزۆکەکان خاوێن بکرێتەوە، هیوم بڕیاری دا ئەو پاکسازییە بکات.

یەکەمین کتێبی هیوم واتە "وتارێک سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ" کە هەر چەند پڕ بوو لە بیر و بیرۆکـــەی ڕادیکاڵ و جێگەی باس، بەڵام لە کاتی بڵاوبوونەوەیدا نەکەوتە بەر ســـەرنجی خەڵک، کەچی دواتر، لە پێشدا لە فەڕانسە و پاشانیش لە وڵاتەکەی خۆی، وەکوو بیرمەندێکی گەورە ناوی دەرکرد و لەساڵی ١٧٧٦دا مرد.

مێتافیزیک و زانیناسی

هیوم لەو بڕوایەدا بوو کە ئەو پرســـیارە مێتافیزیکییانەی کە بە شـــێوەیەکی ئاســـایی لە پێوەندی لەگەڵ ڕاســـتییەکاندا دێنە ئاراوە، وەکوو ئەوەی کە ئایا ڕاســـتی بوونی هەیە؟ ئایا شتەکان ڕاستی و هەرمانن یان نە؟ و هتد... هەموویان پرسیاری بێ واتان. دیارە بە هیچ جۆرێک گومانی لە هەبوونی دنیای دەوروبەر نەبوو، بەڵام دەیوت ئەوە باس و بابەتێکە کە ناســـەلمێنرێت و ناتوانین پاســـاوی بۆ بێنینەوە، هەروەها ئەیگوت هەموو ئەو بەڵگە و پاســـاوانەی کە پێشتر بۆ سەلماندنی ئەو پرسە باس کراون، بۆ بەرگریکردن نابن و بە گوتەی هیوم؛ ناکرێت لەنێوان ئەو شـــتانەی کە لە دەوروبەرماندا هەن و ئەو زانیارییانەی کە لە ڕێگەی هەســـتەکانەوە پێمان دەگەن، پێوەندییەک بدۆزینەوە. هیوم بە شـــێوەی سەرەکی لە بواری زانیناسیدا کاری دەکرد، سەرەڕای ئەو قسانەی سەرەوەش، ئەو بەو ئاکامە گەیشـــتبوو کە ناکرێت لە هەڵوێستگرتن ســـەبارەت بە هەندێک پرس و بابەتی مێتافیزیکی خۆ ببوێرێت، کە لێرەدا ئێمە ڕوانگە و بۆچوونەکانی ئەو سەبارەت بە مێتافیزیک و زانیناسی وەکوو یەک سیستەم دەخەینە بەر باس و لێدوان.

خاڵی دەســـتپێکی هیوم لە پێوەندی لەگەڵ زانیناســـیدا، بریتییە لە شـــیکردنەوەی نێوەڕۆکی ئاگایی و وشیاری و دەیوت ئاگایی، لە بیرۆکە و کاریگەریی ئەزموونی هەستەکی، "impressions" و "ideas" پێـــک دێت، مەبەســـت لە کاریگەریی ئەزموونی هەســـتەکی، بـــۆ نموونە بریتییە لەوە کە ڕاســـتەوخۆ هەســـت بە گەرما دەکەین، داریک دەبینین، یان بۆنـــی گوڵێک دەکەین، دەتوانین ئەو کاریگەرییە هەســـتەکییانە لە مێکشـــدا هەڵگرین و پاشـــان بیانهێنینە دەرەوە، ئەوەی کە دواتر دەیهێنینە دەرەوە، بریتییە لە وێناکردن. دیارە جاری وایە وێناکردن، بۆخۆی بریتییە لە ئاوێتەیەکی کاریگەریی چەند ئەزموونی هەســـتەکی کە دروســـت دەبێت. هیوم دەیوت ئەزموونە هەســـتەکییە

ڕاســـتەوخۆکان ڕووەن و ڕاستەقینەن، بەڵام شێوەپەروەری و وێناکان کە ڕەنگدانەوەی ئەزموونەکانن، ناڕوون و تەماوین و پڕن لە تەمومژ، ئەوەش بە شـــتێکی نالۆژیکی دانانرێت، ئاخر کاتێک ڕاستەوخۆ هەســـت بە ئازارێک دەکەین، ئەو ئازارە زۆر زیاترە لەو ئازارەی کە پاشان لە کاتی بیرلێکردنەوە لە هەمـــان ئازاردا (لە کاتـــی وێناکردن)، پێمان دەگات، هەروەها کاتێک بیر لە "ســـوور" دەکەینەوە، تێگەیشتمان لە "سوور" بە ڕادەی ئەوەی کە شتێکی سوور (بۆنموونە تڕۆمۆبیلێکی ئاگرکوژاندنەوە) دەبینین، ڕووەن نییە.

قســـەی ســـەرەکیی هیوم ئەوە بوو کە هەموو ئەو وێناکردنانە لە مێشکدا کۆیان دەکەینەوە، لە ئەزموونە هەســـتەکییەکانمانەوە سەرچاوە دەگرن، واتە سەرچاوەی ئەوان یەک یان چەند ئەزموونی هەســـتەکی، ئەوە بە ڕوونی ئەزموونتەوەری (empiricism) هیوم نیشـــان دەدات، دیارە کەسێکی ئاەوزتەوەری (rationalist) ئاسایی قەت ئەوە قەبوولْ ناکات.

دواتر هیوم لەســـەر بنەمای ئەو پرنســـیپە، ڕێکاری خۆی بۆ بیرکردنەوەی دروست فۆرمۆڵە کرد کە بەم جۆرەیە: ئەگەر وێنایەکت لە شـــتێک هەیە، هەمیشـــە دەبێت بپرســـی کە سەرچاوەی ئەو وێناکردنـــە لە کوێیەوە دێت؟ ئەوە واتای ئەوەیە کە دەبێت هەموو وێناســـازییەکانمان بگێڕینەوە بۆ کاریگەریی ئەزموونە هەســـتەکییەکانمان، (یان ئاوێتەیەک لە ئەزموونە هەســـتەکییەکانمان)، ئاخر وێناکردنەکانمان ئاکامی کارکردی ئەزموونە هەستەکییەکانمان لەسەر مێشک و هۆشی ئێمەن، بۆیە ئەگەر نەتوانین ســـەرچاوەی وێانکردنێک بگێڕینەوە بۆ پەرچکداری ئەزموونێکی هەستەکی، دەبێت ڕەتی بکەینەوە، (بۆ نموونە لەبەر ئەوەی کە هیچ ئەزموونێکی هەستەکی نییە کە بیکەینە سەرچاوە و بنەمای وێناکردنەکانی خۆمان لە "جندۆکە"، نابێت جندۆکە بوونی هەبێت.)

ئەو خاڵە، وەکوو دەســـتپێک بە شـــتێکی بڕواپێکراو دادەنرێت، بەڵام بـــەرەو هەندێک ئاکاممان دەبات کە تەنانەت بۆ هیومیش بە دژواری قەبوولْ دەکران. وەرە با پێکەوە بیر لە سێوێک بکەینەوە، ئێمـــە فۆرمێکی تایبەتـــی، قەوارەیەکی تایبەتی و ڕەنگێکی دیاریکراو دەبینین، هەســـت بە بۆنێکی تایبەتی دەکەین، ئەگەر ســـێوەکە لە دەســـت بگرین، هەست بە قورســـاییەکی دیاریکراو دەکەین و هەروەها هەســـت دەکەین کە سێوەکە گەرمایی و پێســـتێکی تایبەتی هەیە، ئەگەر قاشێکی لێ بخۆین، دەزانین کە تامێکی تایبەتیشـــی هەیە هتد... هیوم دەڵێ؛ لەڕاســـتیدا سێوەکە شتێکی جیا لەو زانیارییانە نییە کە ئێمە لە ڕێگەی ئەزموونە هەســـتەکییەکانمان بەدەستمان هێناون و هەروەها تاکوو ئەو جێگەیە دەڕواتە پێش کە دەڵێت سێوەکە شتێکی سەربەخۆ نییە تاکوو بوونێکی سەربەخۆ بە ئێمە بدات. ئاخر ســـێوەکە شـــتێکی جیا لە سەرجەم ئەو زانیارییانە نییە کە لە ڕێگەی ئەزموونە هەســـتەکییەکانمانەوە پێمان گەیشتوون و لە بیر و مێشکماندا هەڵمانگرتوون، ئەو شتە یان خودی ســـێوەکە، شتێکە کە ئێمە لە ڕێگەی ئەو زانیارییانەوە هەستی پێ دەکەین کە لە ڕێگەی ئەزموونە هەستەکییەکان، بینین و چاودێریی سیستەماتیکدا وەرمان گرتوون.

پێشـــتریش جان لاک بۆچوونێکی لەو چەشـــنەی هینابووە بەرباس، بەڵام ئەو دەیوت زانیارییە هەســـتەکییەکان لەلایەن ماددەیەکی تایبەتەوە (واتە "substrate" بەســـتەرێکەوە) دەخرێنە پاڵ یەکتر و ئەو بەســـتەرە یان ئەو ماددەیە بوونی شـــتە فیزیکییەکان لە دەوروبەری ئێمەدا دەستەبەر دەکات، هەنووکە هیوم دەپرســـێت چ خوێندنەوەیەکی هەســـتەکی دەکرێت بە بنەمای وێناکردن یان تێگەیشـــتن لەو ماددەیە یان ئەو بەســـتەرە بزانرێت؟ هیوم ناتوانێت تێگەشتنێکی لەو چەشنە، واتە وێناکردنێکی لەو بەســـتەرە هەبێت، بۆیە دەڵێت؛ هیچ بەســـتەرێکی ئاوا بوونی نییە. بەو جۆرە هیوم دەگاتە ئەو ئاکامەی کە شـــتەکان نین، تەنیا زانیارییە هەستەکییەکان بوونیان هەیە، ئەوە بە واتای ئەوەیە کە سێوەکە نییە و ئەوەی هەیە بریتییە لە کۆمەڵێک زانیاریی هەستەکی کە لە کاتی هەستپێکردندا، پێکەوە و بەکۆمەڵ کار دەکەن.

هەروەها هیوم دەڵێت؛ هیچ بەڵگەیەکمان لە بەردەســـتدا نییە بۆ ئەوەی کە بڕوا بەوە بکەین کە هەندێت جۆری دیاریکراوی زانیارییە هەســـتەکییەکان هەمیشـــە پێکەوە کار دەکەن، (واتە دەتوانن پێکـــەوە کار بکەن، بەڵام ئەگەری ئـــەوەش هەیە ئەو کارە نەکەن، ئەو زانیارییە هەســـتەکییانەی دەکەونـــە لای یەکتر) بە جۆرێک کە ئێمە هەســـت دەکەین کە ســـێوە هیچ بـــەو واتایە نییە کە کەمێک دواتریش هەر بە هەمان جۆر دەکەونە لای یەکتر و دەڵێت ئەو شتەی کە سێوە، دەتوانێت ســـاتێک دواتر لە پێش چاوی ئێمە لێک هەڵەوەشـــێت و لەنێو بچێت. بە گوتەی هیوم دنیا لە شتە جۆراوجۆرەکان پێک نەهاتووە، بەڵکوو لە زانیارییە هەستەکییەکان دروست بووە، لێرەدا دوو نموونە بۆ ڕوونبوونەوەی زیاتری ئەو باســـە دێنینەوە و لە پێشـــدا باسی هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوەی هیوم سەبارەت بە ناسنامەی تاکەکەسی، واتە "من" و "خۆم" دەکەین.

وا دێتـــە بەرچـــاو کە زۆربەی خەڵک لەو بڕوایەدان کە مرۆڤێک هـــەر لە لانکەوە تاکوو ناو گۆڕ هەر هەمان یەک کەسە، هیوم لەگەڵ ئەو بۆچوونە هاورا نییە و دەڵێت؛ کەسێک کە ناوی سوقراتە شـــتێک نییـــە بێجگە لە کۆمەڵێـــک داتا و زانیاری کە کەســـانی دەوروبەری ســـوقرات لە ڕێگەی هەســـتەکانی خۆیانەوە ســـەبارەت بەو وەری دەگرن. هەموو کەسێک دەبینێت، دەبیستێت و هتد... پاشـــان لە خەیاڵی خۆی کەڵک وەردەگرێت تاکوو ئەو زانیارییە هەســـتەکییانەی وەریان دەگرێت لـــە وێناکردنێکی یەکپارچەدا (لێرەدا ســـوقرات) بیانخاتە پاڵ یەکتـــر، کەواتە ئەوەی پێی دەوترێت سوقرات، تەنیا بریتییە لە گونجاندنی هەندێک زانیاریی هەستەکی و کۆکردنەوەیان لە پەنای یەکتر. خودی ســـوقرات ڕەنگە پێی وا بێت کە هەر لە لانکەوە تاکوو ناو گۆڕ یەک کەســـە، بەڵام هیوم لەو بڕوایەدایە کە ئەوە تەنیا یەک وەهمە. (تەنانەت ئەگەر دەروونی خۆشمان بپشکنین، بچینە ناو دنیای بیرو یاد و بیرەوەری و هەستەکانمان)، دەکرێت بەو ئاکامە بگەین کە ئەو کەسە هەر هەمان کەس نییە. هیوم بە ڕاشـــکاوی دەڵێت؛ ئەوانە هەموویان نمایشن، هیچ وێناکردنێک بوونی نییە تاکوو ئەو نمایشانە لەسەر بناغەی ئەوان دروست بووبن، بۆیە ناسنامەی تاکەکەسی، واتە "من" بوونی نییە. لە

قســـە و باسی ڕۆژانەدا، بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکان، دەتوانین بڵێین کە سوقرات لە لانکەوە تاکوو گۆڕ هەر هەمان کەســـە، بەڵام لە بواری فەلســـەفی و زانستییەوە، بە گوتەی هیوم؛ ئەوە قسەیەکی بێ بنەما و بێ واتایە.

بەو جۆرە هیوم چەمکی هۆکار و ئاکام شـــی دەکاتەوە، ئەو شـــیکردنەوەیە ئێستەش کاریگەریی زۆری هەیە، لە یەک وشـــەدا یاساکانی هۆکار و ئاکام ڕەت دەکاتەوە و دەڵێت لە ڕاستیدا یاسایەکی لەو چەشنە بوونی نییە و بەو چەشنەی خوارەوە ئەو بۆچوونەی خۆی فۆرمۆڵە دەکات:

کاتێک دەبینین بەردێک بەر شووشـــە دەکەوێت، شووشـــەکە دەشـــکێت، (بەو تێبینییەی کە بەردەکـــە دەبێت تاکـــوو ڕادەیەک گەورە بێت و هتد...) زۆربەی خەڵک دەڵێن کە بەردەکە هۆکاری شـــکانی شووشـــەکەیە و ئەوان پێیان وایە کە هۆکار بەردەکەیە، پرســـیاری هیوم ئەوەیە کە: کام تێگەشتینی هەستەکی دەکرێت بە بناغەی ئەو وێناکردنە دابنرێت؟

زۆر جـــار دیتوومانە کـــە ئەگەر بەردێک لە پەنجەرەیەک بدرێت، پەنجەرەکە دەشـــکێت، هیوم دەڵێت لەوەدا ناتوانین بەو ئاکامە بگەین کە بەردەکە هۆکاری شـــکانی پەنجەرەکەیە، لەبەر ئەوەی کە زۆر جار ڕووداوی لەو چەشنەمان بینیوە، چاوەڕانیمان ئەوەیە کە دواتریش هەر کاتێک بەردێک بەرەو پەنجەرەیەک هاوێژرا، هەمان ڕووداو دووپات ببێتەوە، بەڵام هیچ وێنایەکمان «impression» نییە کە وەکوو بناغەی ســـەرهەڵدانی وێناکردنێکی لەو جۆرە دابنرێت کە بەردەکە هۆکاری شکانی پەنجەرەکەیە، کەواتە لەڕاســـتیدا هیچ هۆکارێک بوونـــی نییە، (therefore there is no cause either). بـــەو جـــۆرە هیوم دەڵێت ئـــەوە تەنیا بارودۆخی ڕۆحی و ســـایکۆلۆژیی ئێمەن وامان لێ دەکەن کە بڕوا بکەین یاســـای هۆکار و ئاکام لە ڕاســـتیی ڕاســـتەقینەی دەوروبەرماندا هەیە، ئێمە چاوەڕوانین هەموو جارێک ئەوە ڕوو بدات، بەڵام ناتوانین بزانین کە جارێکی دیکەش هەمان شـــت ڕوو دەدات و ئێمە لەو بڕوایەداین کە هەندێک یاســـا هەن، یاســـاکانی هـــۆکار و ئاکام کە بە ئێمە دەڵێن چۆن شـــتەکان و ڕووداوەکان لە ڕاستیی ڕاستەقینەدا ڕوو دەدەن، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە ئەو یاســـایانە بوونیان نییە. ئەوە تەنیا چاوەڕوانیی ئێمەن کە بەو جۆرە خۆیان نیشـــان دەدەن، ئەوەی کە ئێمە بە یاســـاکانی سروشـــت دەیانناســـین، تەنیا جۆرێک لە خوێندنەوە و تێگەیشتنەی (perceptions) ئێمەن کە تەنیا لە وشـــیاری و ئاگاییی ئێمەدا هەن، بەو پێیە هیوم دەڵێت هیچ بنەمایەک نییە کە بتوانین بە پشتبەستن بەو بڵێین سروشت یاسامەندە.

لە ڕوانگەی هیومەوە ئەوە بە واتای ئەوەیە کە ئێمە هیچکات بە دڵنیاییەوە ناتوانین زانســـت و زانیاریمان لەســـەر یاساکانی سروشت هەبێت. بۆ نموونە دەتوانین دڵنیا نەبین لە ئەوەی کە سبەی خۆر هەڵدێت؛ W.T. Jones مێژوونوســـی فەلســـەفە، بەو جۆرە ئەو بۆچوونەی هیوم دەردەبڕێت. زۆربەی خەڵک دەڵێن ئەگەر ئێمە قەرەپوڵێک هەڵدەینە هەوا، شانســـی ئەوەی کە بە شـــێوەی شێر یان خەت بکەوێتە ســـەر زەوی، لەســـەدا پەنجایە و هیوم دەڵێت ئەوە هەڵەیە کە پێمان وا بێت بۆ

هەر دوو لای شـــێر و خەتەکە شانسی وەکوو یەک هەیە، هەروەها دەیوت؛ "شانسی وەکوو یەک بۆ هەموو شتێک و بۆ هیچ شتێک لە ئارادایە، قەرەپوولّەکە دەتوانێت بە ئاسانی لەسەر تەنیشت بکەوێتە خوار و ڕاوەستێت، یان دەتوانێت بێتە خوار و بەلای شێر یان خەتدا بکەوێتە سەر زەوی، کەواتە لە کردەوەدا شانسی ئەوەی کە شێر بێت یان خەت، سفرە»، (Jones III, s.321).

کەواتە هیوم دەڵێ؛ تەنیا شـــتێک کە ئێمە دەتوانین وەکوو بناغەیەک بۆ زانســـت و زانیارییەکانی خۆمان لێی دڵنیا بین، ئەو زانیاری و داتا هەســـتەکییانەن کە لە ڕێگای هەســـتەکانمانەوە بەدەستیان دەهێنین. هەر چەند ئەو زانیارییە هەستەکییانە بە جۆرێک بە دوای یەکتردا ڕیز دەبن کە پێمان وایە یاسای هۆکار و ئاکام ڕێکیان دەخات، بەڵام قەت ناتوانین بزانین کە دنیای دەوروبەرمان، لە شتەکان، یاساکانی هۆکار و ئاکام و یاسا سروشتیەکانی دیکە دروست بووە، کەواتە بە قسەی هیوم هەڵسەنگاندن ئەگەری نییە، (Induction is therefore, according to Hume, not possibl).

ســـەرەڕای هەمـــوو ئەوانەی کـــە هیوم پێی وایە هەندێک قســـە و دەربڕین هەن کە ڕاســـتن، ناوبراو ئەو قســـە و دەربڕینە ڕاســـتییە ڕاســـتەقینانە دەکاتە دوو بەش کە دەســـتەیەکیان پێویست (necessary) و دەستەیەکیشـــیان مەرجدارن (conditional)، تێپەڕە پێویستەکان ئەوانەن کە پێویستە ڕاست بن، بۆ نموونە؛ "هەموو کوڕە گەنجەکان، پیاون"، ئەو قسەیە ڕاستە چونکە بەگوێرەی پێناســـە، هەر کوڕێکی لاو پیاوە و بەو جۆرە بە لێکدانەوەی ئەو زانیارییانەی کە لە پێناســـەی ئەو دەســـتەواژەیەدا هاتوون، دەتوانین ڕاستی و دروســـتیی ئەو تێپەڕەمان بۆ دەرکەوێت. هیوم دەڵێت ئەو جۆرە تێپەڕانە هیچ شتێک لەمەڕ ڕاستییەکان بە ئێمە ناڵێن و ئەوان تەنیا شتێک سەبارەت بە چۆنیەتیی کەڵکوەرگرتن لە وشـــەکان نیشـــان دەدەن. ئەوان زانیاری سەبارەت بە پێوەندییەکانی نێوان بیر و بیرۆکەکان بە ئێمە دەدەن، بەڵام تێپەڕە مەرجدارەکان ئەوانەن کە شتێک سەبارەت بە ڕاستیی ڕاستەقینە نیشان دەدەن، بۆ نموونە؛ "زەوی لەسەر خولگەیەکی هێلکەیی بە دەوری خۆردا دەخولێتەوە". ئەو جۆرە قسانە باسی فاکتەکان دەکەن، بۆیە مەرجدارن، واتە مەرج نییە ڕاست بن و ڕاستی دەتوانێت جۆرێکی دیکە بێت. هیچ بەڵگەیەکمان لە بەردەستدا نییە کە بتوانین بڵێین پاش چرکەیەکی دیکەش ئەو شـــتە هەر بەو جۆرە دەبێت، کەواتە هیوم دەڵێت تەنانەت ئەو تێپەڕانەش کە بەپێی پێویســـت ڕاستن، ناتوانن شتێک سەبارەت بە ڕاستییەکان بڵێن، هەروەها ئەو تێپەڕانەش کە فاکتن و باس لە ڕاستی دەکەن، مەرج نییە ساتێک دواتر ڕاست بن.

ئاکار

وەکوو پێشـــتر گوتمان ئاکار بریتییە لە دانانی هەندێک ڕێوشوێن بۆ جێبەجێکردنی کار و کردەوەی دروســـت، واتە دەستنیشانکردنی هەندێک نۆرم و ڕێسا و یاســـا بۆ هەڵسوکەوتی ڕاست و دروست، ڕێـــکاری هیوم بۆ بیرکردنەوەی دروســـت ئەوەیە کە مرۆڤ پێویســـتە هەمیشـــە خوێندنەوەیەکی

هەستەکی (impresión) لە دەوروبەر هەبێت تاکوو بیکاتە بنەمایەک بۆ وێناکردن، بەڵام ئایا بنەمای خوێندنەوەیەک کە ببێتە بناغە بۆ "وا باشـــە کە" دەبێت چی بێت؟ هیوم نەیتوانی خوێندنەوەیەکی لـــەو جۆرە بەدەســـت بهێنێت، بۆیە دەیوت لەبەر ئەوەی کە تێپـــەڕە پێوانەییەکان (normative statements) شتێکی بێ بنەما و بێ واتان و ناتوانن نۆرمە ئاکارییەکان دیاری بکەن، ئەو قسەیەی هیوم ســـەبارت بە پرســـی "دەبێت" و "وا باشـــە" بابەتەکە ڕوونتر دەکاتەوە و پێی وایە: "ئەوە هیچ بەپێچەوانـــەی ئـــاوەز نییە کە پێم خۆش بێت تەواوی دنیا خـــراپ بێت، تاکوو ئەوەی کە قامکێکی خۆم بریندار بێت. ئەوەش بەپێچەوانەی ئاوەز نییە کە لەنێوچوونی خۆم بەسەر ئەوەدا هەڵبژێرم کە کەسێکی دیکە (کە ناشیناسم) کەمترین ئازار و نارەحەتی بۆ بێتە پێش".

لە بەرانبەر ئەوەدا نابراو دەیوت ئاکاری پەسنی (تەوسیفی) (a descriptive ethic) نەلواوە و هیوم دەیوت لەسەر بنەمای ئەوەی کە خەڵک چیان پێ باشە و چۆن هەڵسوکەوتە دەکەن، دەتوانین ئاکار دروست بکەین،)ئاکاری پێناسەیی ئەو ئاکارەیە کە ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە خەڵک چۆن هەڵسوکەوتی باش دەکەن).

هەروەها هیوم بڕوای وا بوو کە لە هەموو کەســـێکدا هاوســـۆزییەکی سروشتی، واتە هەستێکی مرۆڤانـــە و پڕ لە هاوپێوەندی، بەرانبەر خەڵکی دیکە هەیە و ئەو تایبەتمەندییە شـــتێکی دەروونی، وارِســـک، زگماکییە و بە بنەمای هەموو ئاکارێک دادەنرێت و هەستی هاودەردی، هەستێکی بەتینە کە بۆ هاودەردی و هاوسۆزی‌نیشـــاندان لەگەڵ کەســـانی دیکە، لە هەموماندا هەیە. ئەو هەســـتە مرۆڤانە و پڕ لە هاوپێوەندییە وامان لێ دەکات کە کاتێک کەسانی دیکە لە بواریکدا باش کار دەکەن، تەنانەت ئەگەر زۆریش پێوەندیی بە ئیمەوە نەبێت، خۆشحاڵ بین و ئەوە ئەو شتەیە کە هیوم وەکوو پێوانە و پێوەر بۆ هەر کارێکی باش لە بەرچاوی دەگرێت؛ کارێک باشە کە لە ئاکامی ئەودا خۆشحاڵ بین، جا با ئەو کارە پێوەندیشی بە ئێمەوە نەبێت.

ئەوە کە هیوم لە چەمکی هەست کەڵک وەردەگرێت، جێگای سەرنجە، فەیلەسووفەکانی پێشتر، فەیلەسووفەکانی یۆنانی کۆن، بۆ دەستنیشانکردنی کار و کردەوەی باش، زۆرتر بە بیر و بیرکردنەوەی بە ئاکار و ژیرانە پشتیان دەبەست، کەچی هیوم لەو بارەیەوە زۆرتر جەخت لەسەر هەست و سۆز و بیروڕاکان دەکاتەوە، (emotions and beliefs)، (هیوم بە یەکەمین زانا و بلیمەت دادەنرێت کە مەسیحی نییە و لە هەست و باوەڕ وەکوو بنەمای ئاکار کەڵک وەردەگرێت).

بەوتەی هیوم، لە ڕێگەی بیرکردنەوەی ژیرانە و لۆژیکییەوە، تەنیا دەتوانین بەوە بگەین کە چۆن بە باشـــترین شـــێوە ئامانجێک بپێکین، بەڵام ناتوانین لەو ڕێگەیەوە ئەوە دەستەبەر بکەین کە ئەو ئامانجە شتێکی باش و لە ڕاستای ئاکاردایە یان تەنیا لە ڕێگەی بەکارهێنانی باوەڕ و هەستەوە ڕاست و دروســـتبوونی ئامانجەکان لە بواری ئاکارییەوە دەســـتەبەر دەکرێت. کەواتە لە ڕوانگەی هیومەوە هەموو بڕیارە پشێوەختە ئاکارییەکان، بنەمایەکی هەستەکییان (emotionally justified) هەیە

و لە ڕووی هەستەوە پاکانەیان بۆ دەکرێت، واتە هۆشەکی و دەروونین. (subjective).

کەواتــە لێکۆڵینەوە لە ئاکار قازانجێکی ئەوتۆی نییە، ئەوەی کــە گرنگە بریتییە لە لێکۆڵینەوە لەوەی کە خەڵک تاکوو ئێســتە چۆن هەڵســوکەوتیان کردووە، بۆیە بە گوتەی هیوم ئەگەر مێژوو بخوێنینەوە، وەڵامی پرســیارە پێوەندیدارەکانی ئاکاریــش وەردەگرینەوە و لە ڕێگەی خوێندنەوەی ژیاننامەی کەســایەتییە مێژوویییەکان، بۆمان دەردەکەوێت کە ئایا لە بواری ئاکارەوە دروست ژیاون یان نە؟ ئەوەش تەنیا نۆرمێکە کە دەتوانین هەمانبێت و هیوم خۆی مێژوونوسێکی بەناوبانگ بوو و کتێبێکی گرنگی سەبارەت بە مێژووی بریتانیا نووسیوە.

سیاسەت

هەر کۆمەڵگەیەک پێویســتە لەســەر بنەمای هەندێک پرەنســیپی ئاکار و ڕەوشتی ڕێک بخرێت، لەبەر ئەوەی هیوم دەڵێت؛ هیچ پێوانە و نۆرمێکی بابەتیانە بۆ ڕاســت و دروســت بوون نییە، کەواتە هیچ پرەنســیپێکی ئاکاریش (بێجگە لە هەستی هاوەردی و هاوپێوەندیی مرۆڤایەتی) لە ئارادا نییە و ئەوەش بە نۆرەی خۆی بەو واتایەیە کە هیچ پێوانەیەکی ئەخلاقیمان بۆ چۆنیەتیی ڕێکخســتنی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی نییە.

ئەی کۆمەڵ لەسەر بنەمای کام پرەنسیپ دەبێت ڕێک بخرێت؟ هیوم دەڵێت تەنیا ڕێگەیەکی ژیرانە بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵ ئەوەیە کە سیستەمێکی کۆمەڵایەتیی ئەوتۆ پێک بێت کە لەوێدا هەموو بتوانن بیروڕاکانی خۆیان دەربڕن، لە حکوومەتدا بەشــداریی بکەن و لەوێدا زۆربەی خەڵک بتوانن بڕیار بدەن، کەواتە هیوم لایەنگری دێموکراسی بوو.

□

هیوم بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە ئێمە ناتوانین هیچ شتێک لەسەر ڕاستیی ڕاستەقینەی دەوروبەری خۆمان بزانین، ئاخر نە هەستەکان و نە ئاوەز ناتوانن لەو بارەیەوە زانیاری و زانستێکی باوەڕپێکراومان پێ بدەن، هەروەها هیوم دەڵێت ئەگەری ئەوە نییە پێوانە و نۆرمی بابەتیانە و بەڕەوشت و ئاکاری بۆ کار و کردەوەی دروست دابنین، بۆیە باشتر وایە کۆمەڵگە لەسەر بنەمایەکی دێموکراتیک دامەزرێت و بەڕێــوە بچێــت. ئەوە بە تەواوەتی وەکوو گومان دادەنرێت، وا باشــترە بزانین هیوم چی لەســەر فەلســەفەی خۆی وتووە، ئەوەی خوارەوە قسەی هیومە کە لە کتێبی لێکۆڵینەوەیەک سەبارەت بە سروشتی مرۆڤ، کە لەساڵی ۱۷۳۸ی زایینیدا بڵاو بووەتەوە، وەرگیراوە:

"من لەگەڵ دۆســتەکانم خواردن دەخۆم، تەختە دەکەم، قســە و باس دەکەم و لە تێکەڵاوی و ژیان لەگەڵ ئەوان چێژ وەردەگرم، کاتێک پاش سێ چوار کاتژمێر کات بەسەربردن و چێژوەرگرتن لە باس و قســەکانمان لەگەڵ ئــەوان بۆ دریژەدانی کارە فەلســەفییەکانم دەگەڕێمەوە ماڵی خۆم، گریمانە و گومانەکانم هێندە ســارد و هێندە جێگەی پێکەنینــن کە بۆ دریژەدانی کار گیروگرفتم

دێته پێش..... حازرم هەموو کتێب و نووسراوەکانم بسووتێنم و سوێندیش بخۆم که ئیتر بۆ هەمیشه له جیاتی کاری فکری و فەلسەفی بەدوای خۆشی و چێژەکانی ژیان بکەوم". (Jones III, s.348) بەڵام خولیا و حەزی هیوم بۆ دۆزینەوەی وەڵام بۆ پرسیارە بنەڕەتییەکان هێنده زۆر و بەهێز بوو که نەیدەتوانی له بەرانبەر وەسوەسەی دریژەدان به کاره فەلسەفییەکانی خۆڕاگر بێت.

هەروەها هیوم له وەڵامی ئەو پرسیارەدا که بۆچی پێویسته حەزمان له فەلسەفه بێت، دەڵێت؛ هیچ بەڵگەیەکی باشمان له بەردەستدا نییه که پێمان بڵێ تۆێژینەوەی فەلسەفه باشه، بێجگه له ئەوەی که بۆ هەندێک کەسی دیاریکراو فەلسەفه سەرگەرمییەکی خۆشه.

ژان ژاک ڕۆسۆ

له ئاکامی بڵاوبوونەوەی بیر و بۆچوونه فەلسەفییه ژیرانه و سیکۆلارەکان، چ پێشتر و چ له سەردەمی ڕێنسانسدا، گەلێک ڕوانگه و پێرسپێکتیڤی نوێ له ئوروپادا سەریان هەڵ دا و له سەردەمی ڕۆشەنگەری و دەستپێکردنی قۆناغی سەرمایەداریدا، خەڵک له جیاتی پێڕەویکردن له ڕێوشوێنه ئاکارییه باوەکانی پێشوو(لێبوردەیی، سنگفرەوانی، لەخۆبردوویی و خۆئامادەکردن بۆ ژیانی پاش مەرگ) له هەوڵی ئەوەدا بوون که له سەر ڕووی ئەم زەوییه ژیانێکی خۆش بۆ خۆیان دابین بکەن و ئەوەش بوو به هۆی چوونەسەری ئاستی ژیانی خەڵک و پەرەسەندنی شارنشینی و پێداگریکردنی زۆرتر لەسەر گرینگیی زانست و زانیاری.

له ئاکامدا ئەو کەسانەی ئاماده نەبوون واز له ڕوانگه فەلسەفییه بنەڕەتی و نۆرمه ئاکارییەکانی پێشوو بهێنن، بەرانبەر بە بارودۆخی نوێ دژکردەوەیان له خۆیان نیشان دا، ژان ژاک ڕۆسۆ (۱۷۱۲-۱۷۷۸) به وتەبێژ و ئاڵاهەڵگری ئەو ڕەوته دادەنرێت و لەو بوارەدا دەتوانین ڕۆسۆ به بەرەی بەرانبەری جان لاک لەقەڵەم بدەین.

ڕۆسۆ بیرمەندێکی گەوره نەبوو، بەڵام بیر و بۆچوونەکانی شوێندانەری و کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر کانت، هێگڵ و مارکس دانا. ڕۆسۆ شارستانیەت و فەرهەنگی شارنشینیی به شتێکی گەندەڵ و نامرۆڤانه دەزانی و ئەیگوت کاری دروست ئەوەیه که بەگوێرەی سروشت بژین، دروشمی "گەڕانەوه بۆ سروشت" هی ڕۆسۆیه و ڕێز و حورمەتێکی زۆری بۆ "مرۆڤێکی سروشتی و نەجیب" دادەنا. واته مرۆڤگەلێک که شارستانیەت و فەرهەنگ و زانست ناتوانن لەنێوی ببەن.

ڕۆسۆ پێی وا بوو له کۆمەڵگەی مۆدێرندا، خەڵک خەریکی خواردن و ڕابواردن و سەرقاڵی هونەر و کاروباری بازرگانین، له هەوڵدان به یارمەتیی زانست نهێنییەکانی سروشت بدۆزنەوه و هتد... و دەیوت ژیانی باش و جوان ئەوەیه که وەکوو کەسێکی سروشتی بژین و بەپێی هەستەکانمان هەڵسوکەوت بکەین، ئەو به ئاشکرا له ئاوەز دوور کەوتەوه، ناوبراو پێی وا بوو له ژیانێکدا که ڕووناکی، هاوسۆزی، هەستی هاوەردی و هاوپێوەندی لەنێوان مرۆڤەکاندا زاڵ بێت، قازانج و بەرژەوەندیی

تاکەکەسی نییە.

ڕۆسۆ ئەیگوت سەرمایەداری چونکە هیچ پاداش و نرخێک بۆ نیەتی خێر دانانێت، سیستەمێکی بێڕەوشتی و دوور لە ئاکارە، ئاخر سەرمایەداری تەنیا بایەخ بە بەها تایبەتە ڕواڵەتییەکانی وەکوو کاری دژوار، داهێنان و ئافراندن دەدات و جیاوازیدانان لەنێو خەڵکدا بێڕەوشتییە. سەرمایەداری ئیرادەی ئازاد لە مرۆڤ وەردەگرێتەوە وکەسێکیش ئیرادەی ئازادی خۆی لەدەست بدات، ناتوانێت بەرپرسایەتیی کار و کردەوەکانی خۆی بە ئەستۆ بگرێت. هەروەها پێی وا بوو ئیرادەی ئازاد بەپێچەوانەی یاساکانی میکانیکە.

سەرمایەداری دەبێتە هۆی جیاوازی و ناکۆکییە کۆمەڵایەتییەکان، هەر بۆیەش ناکرێت وەک سیستەمێکی کۆمەڵایەتی پەسند بکرێت و گرنگترین بنەما و پرەنسیپی ڕۆسۆ لە بواری سیاسییەوە بەرانبەری و بەرابەریخوازییە، (equality - egalitarianism). ڕۆسۆ دەیوت کۆمەڵ دەبێت بەگوێرەی ویست و ئیرادەی هاوبەش بەڕێوە بچێت، بەڵام ئەو ئیرادە گشتییە هەمان ئیرادەی زۆرایەتیی نییە.

لە ڕواڵەتدا، وا دێتە بەرچاو کە ڕۆسۆ لایەنگری دێموکراسی بووە، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە کە ناوبراو لایەنگری حکوومەتێکی سەرەڕۆی ئەوتۆ بوو کە هەموو دەسەڵات لە دەستی کەسێکدا کۆ بێتەوە و دەیوت ئەو کەسە واتە "یاسادانەر" دەبێت لە دەرەوەی دەزگای فەرمیی حکوومەت بێت، بەڵام لە هەمان کاتدا دەبێت هەموو دەسەڵات لە دەستی ئەودا کۆ بێتەوە، دەسەڵاتی سیاسی لە ژنێف، زێدی ڕۆسۆدا بەو جۆرە بەڕێوە دەچوو و سەرچاوەی ئیلهامی ئەو جۆرە حکوومەتە، بیردۆزەکەی کاڵڤین (۱۵۶۴-۱۵۰۹) بوو. بەگوێرەی ئەو تیۆرییە، ئەرکی تاکەکەس پێڕەویکردن لە یاساکانە، چونکە ئەو یاسایانە نوێنەرایەتیی ئیرادەی گشتی دەکەن و ئیرادەی گشتیش لەگەڵ ئیرادەی ڕاستەقینەی تاکەکەسدا هاوئاهەنگە، بەو پێیە پێڕەوی لە یاسا، پێڕەوییە لە خۆت.

بۆ ئەوەی تاکەکەس بتوانێت ڕێژیمێکی لەو چەشنە قەبوڵ بکات، پێوستە هەر لە منداڵییەوە بۆ کارێکی ئەوتۆ پەروەردە و ئامادە بکرێت، بۆیە زۆر گرنگە قوتابخانەکان دەوڵەتی بن و لەوەش زیاتر وا باشە گشت بوارەکانی دیکەی پەروەردە و فێرکردن لەلایەن دەوڵەتەوە سەرپەرستی بکرێن، لە پێوەندی لەگەڵ پرسی پەروەردە و فێرکردنیشدا، ڕۆسۆ هاوڕای ئەفلاتوون بوو.

ئیمانوێل کانت

مێتافیزیک

زانیناسی

ئاکار

سیاسەت

جوانیناسی

بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەو کۆنتێکستە شارەزا بین کە کانت تێیدا دەژیا، وا باشە بگەڕینەوە بۆ ئەو وتارەی کە لەو کتیبەدا لەسەر ڕۆسۆ نووسراوە.

ئیمانوێل کانت، لە ساڵی ۱۷۲۴ی زایینی و لە شاری کۆنیگزبێرگ، لە بنەماڵەیەکی کالڤینیستدا لەدایک بووە و لە ساڵی ۱۸۰۴ کۆچی دوایی کردووە.

ناوبراو ژیانێکی ڕێکوپێکی هەبوو و هیچکات لە زێدەکەی خۆی نەچووەتە دەرەوە، فەلسەفەی هیومی ناسیوە و ئەمەش کاریگەریی زۆری لەسەر کانت دانا و ساڵی ۱۷۸۱ی زایینی، کتێبی (Kritik der Reinen Vernenschaft) بڵاو کردەوە. کانت لەو کتێبەدا هەوڵی داوە پردێک لەنێوان ئاوەزتەوەری و ئەزموونتەوەری دا دروست بکات و ئەو دوو ڕێکارە فەلسەفییە پێکەوە ئاشت بکاتەوە و هەر دووی ئەوانی بە ناڕاست لەقەڵەم دەدان، ڕێگەچارەی کانت پشتوانییەکی بەرینی لێ دەکرێت و هەروەها ڕوانگە فەلسەفییەکانی کانت لەنێو هەموو کۆڕ و کۆمەڵە ڕووناکبیرییەکاندا، پشتیوانیی زۆریان لێ دەکرێت.

مێتافیزیک

کانت وەکوو هیوم لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە ئێمە ناتوانین هیچ شتێک سەبارەت بە ڕاستیی بزانین، بێجگە لەوەی کە دەزانین ڕاستییەک بوونی هەیە، بۆیە دەیوت هەر لێکۆڵینەوەیەکی فەلسەفی دەبێت بەوە دەست پێ بکات کە چۆن دەتوانین زانست و زانیاری بەدەست بێنین؟ هەر بۆیەش لێکۆڵینەوەکانی کانت بە تۆژینەوەی چۆنیەتیی کارکردی سیستەمی هەستەکی و ئاگاییی ئێمە دەست پێ دەکەن.

زانیناسی

هیوم وتبووی بەدەستهێنانی زانستێکی دیاریکراو لە هیچ بواریکدا ئەگەری نییە، ئەو قسەیە بۆ زۆربەی هەرە زۆری ئەو کەسانەی نووسراوەکانی هیومیان خوێندووتەوە باوەڕیکراون و هیوم ئەو قسانەی لە کاتێکدا کردووە کە نیۆتۆن گرنگترین یاساکانی زانستی میکانیکیی تازە دۆزیبوونەوە، لە ئاکامدا هەموو خەڵکی بڕوایان بەوە هێنابوو کە ئێمە دەتوانین لە سروشت تێ بگەین و زانیاری لەسەر سروشت بەدەست بهێنین. لێرەدا ناکۆکییەک هاتبووە ئاراوە، کانت نەیدەویست ئەو ناتەباییە قەبوووڵ بکات و پێی وا بوو کە توانیویەتی ئەو دژوازییە لە ڕێگەی تیۆرییە زانینناسییەکانی خۆیدا چارەسەر بکات و بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد کە هەموو زانست و زانیارییەک لە ڕێگەی تێگەیشتن و ئەزموونکردنەوە (perception, with experience) بەدەست دێت و جیا لەوەش ڕێگەیەکی دیکە نییە، بەڵام کانت لە هەمان کاتدا لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە ئەو واتای ئەوەیە کە هەموو زانست

و زانیارییەک پێویستە لە ڕێگەی ئەزموونکردنەوە بەدەست بێت.

ئەگەر سەیری دەوروبەری خۆمان بکەین؛ خانوو، دار،بەرد، جادە و ترۆمۆبیل و شتی دیکەی لەو جۆرە دەبینین، بەڵام چۆن دەتوانین دڵنیا بین کە ئەو شـــتانەی دەیانبینین، لەڕاستیشـــدا هەر بەو جـــۆرەن کە بۆ ئێمە دەردەکەون؟ کانت پێی وایە کـــە ئێمە هەرگیز ناتوانین ئەوە بزانین و دەڵێت؛ سیستەمی هەستەکیی ئێمە بە جۆرێکە کە کێشە بۆ ئەو سیگنالانە دروست دەکات یان بەڵاڕێیاندا دەبات کە پێمان دەگەن، هەر بۆیە ئێمە هەرگیز ناتوانین شـــتێک لەســـەر ڕاستییە ڕاستەقینەکان بەو جۆرەی کە هەیە بزانین. لە بەشـــی یەکەمی ئەو کتێبەدا باســـی هـــەر دوو ئەو دوو لێکدانەوە جیاوازانەمان کرد و بە زمانی ئاڵمانی باشتر جیاوازییەکەیان ڕوون دەبێتەوە، (Ding an sich) واتە شـــتەکان بەو جۆرە کە لە ڕاستیدا هەن و هەروەها (Ding für mich) واتە شتەکان بەو جۆرەی کـــە بۆ ئێمە دێنە بەرچاو. ئـــەو دنیایەی ئێمە ئەزموونی دەکەین، پێـــی دەوترێت دنیای دیاردەیی (phenomenal world)، بەڵام دنیای ڕاســـتەقینە کە ســـەرچاوەی کاریگەرییە هەستەکییەکانی ســـەر ئێمەیە هیچکات ناتوانین شـــتێکی لەســـەری بزانین، بە گوتەی کانت پێی دەوترێت دنیای نۆمینەکان (the nominal world)، (کانت ســـەبارەت بـــەوەی کە ئایا دنیای نۆمینەکان، دەبێتە هۆی کاریگەریدانان لەسەر هەستەکانی ئێمە یان نە؟ زۆر دڵنیا نەبوو، هەندێک جار دەڵێت بەڵێ و هەندێک جاریش دەڵێت نەخێر).

لە ڕوانگەی کانتەوە زانســـتێک هەیە کە لە ڕێگەی ئەزموونەوە بەدەســـت نایەت، واتە جۆرێک لە زانســـتی ســـەربەخۆ لە تێگەیشـــتن و ئەزموونی ئێمە هەیە و ئەو بیری لە هەندێک ڕستەی لەو جۆرە دەکردەوە، "بۆ هەر ڕووداوێک کە ڕوو دەدات، هۆکارێک هەیە" یان "تۆپ ناتوانێت لە هەموو جێگەیەک ڕەش و سپی بێت". کانت ئەیگوت ئەو قسانە تەواو ڕاستن، بە جۆرێک کە هیچ پێویست نییە لەســـەر ڕاستی و دروســـتیی ئەوان ئەزموون و لێکۆڵینەوەی مەیدانی بکەین، کانت بەو جۆرە تێپەڕە ڕاســـتانەی دەیگوت؛ "a priori" واتە "پێشـــینی" لە پێـــش ئەزموونکردندا، تێپەڕبوونێک کە پێشـــبینیی دروســـتی بۆ بکرێت، دەبێت ڕاست و بە شـــێوەیەکی گشتیش ڕاست دێتە دەر. ئەو تێپەڕبوانە لە هەموو شـــوێنێک و لە هەموو کات و ســـەردەمێکدا هەر ڕاســـتن. "هەر ڕووداوێک هۆکارێکی هەیە" یان "تۆپێک ناتوانێت لە هەموو جێگەیەکدا ڕەش و سپی بێت".

کانـــت دەڵێ؛ جۆرێکی دیکەش لە تێپەڕ ڕاســـت هەیە، بەڵام نێوەرۆکی ئەوان یەکلاکەرەوە یان گشـــتی نییە (not necessary or universal)، کانتیش وەکـــوو هیوم بەو تێپەڕبوونانە دەڵێت؛ تێپەڕبوونی مەرجدار (conditional)، نموونەیەک بۆ ئەو جۆرە تێپوڕبوونانە بریتییە لە تێپەڕبوونی "پشـــیلەکان، بێچوە پشـــیلەی زیندوویان دەبێـــت"، دەتوانین لە ڕێگەی بینیـــن، چاودێریکردن و سەرنجدانەوە ڕاستی و دروستیی ئەو تێپەڕبوونەمان بۆ دەرکەوێت. کانت پێی وایە کە لێرەدا ئەگەر پشـــیلەکان لە جیاتی بێچووی زینـــدوو، لە ڕێگەی هێلکەکردنەوە بێچووەکانیـــان بێننە دنیا، هیچ

ناتەباییــەک لــەو تێپەڕبوونەدا نابینرێت، کەواتە دەتوانین ببینین کە ئەو تێپەڕبوونە ڕاســت نییە، دیسانیش هیچ ناتەباییەک لە ئاکامەکەیدا بەرچاو ناکەوێت. کانت دەڵێ؛ لێرەدا ڕاستی و دروستیی نێوەڕۆکــی تێپەڕییەکی ئاوا دەبێت لە ڕێگەی ئەزموونکردنی مەیدانییەوە ڕوون بکرێتەوە، جا ئەگەر تێپەڕییەکــی دیکە نەبێتە هۆی ناتەبایی، کانت بەو ڕاســتییەی لێــرەدا دەردەکەوێت دەڵێت؛ "a posteriori"، واتە ڕاستییەکی "بەگوێرەی ئەزموون" یان ڕاستییەک کە پاش ئەزموونکردن بۆمان دەرکەوتووە.

هەندێک تێپەڕی دیکەی لەو چەشنە بریتین لە: "زەوی بە دەوری خولگەی خۆیدا دەسوڕێتەوە" یان "شــەکر تامێکی شــیرینی هەیە"، ئەگەر بمانهەوێت بزانین ئەو وتانە ڕاســتن یان نە، دەبێت تاقیکردنەوە و ئەزموونی پراکتیکی بۆ بکەین، تەنیا ئەوە بەس نییە کە سەیریان بکەین یان چاویان لێ بکەین، دەبێت ئەزموونیان بکەین، کەواتە کانت هەموو تێپەڕە ڕاســتەکان بەســەر دوو دەستەدا دابەش دەکات؛ ئەوانەی بە شێوەی پێشینی کراو ڕاست و دروستن (true a priori) و ئەوانەش کە ڕاستی و دروستییەکەیان دوای پاشینی و ئەزموون (true a posteriori) دەردەکەوێت.

هەروەها کانت تێپەڕە ڕاستەکانی بە جۆرێکی دیکەش دابەش کردووە، دیارە ئەو جۆرە دابەشکردنە پێشتریش لە مێژووی فەلسەفەدا کرابوو، بەڵام کانت هات و بەفەرمیتر دابەشی کردەوە.مەبەستمان لە تێپەڕە شرۆڤەیی (analytical) وتێپەڕە پێکهاتەییەکانە (synthetic).

بە چاوخشــاندنێک بە ڕســتەی "مرۆڤ ئاژەڵێکی ژیرە"دا ڕاستی و دروســتیی ئەو تێپەڕەمان بۆ دەردەکەوێت و بە مەبەســتی ڕوونکردنەوەی ئەو ڕاســتییە هیچ پێویســت نییە دەست بدەینە تاقیکردنــەوە و ئەزموونــی پراکتیکی، هەر بۆیــە مرۆڤ بە ئاژەڵێکی ژیر پێناســە دەکرێت، کەواتە ڕســتەکە هەر هەمان ڕستەیە کە دەڵێت؛ "ئاژەڵێکی ژیر، ئاژەڵێکی ژیرە"، ئەو ڕستە خۆی لە خۆیدا ڕاســتە. ئەگەر گەرەکمان بێت حاشا لە ڕاســتیی ئەو تێپەڕە بکەین، " ئاژەڵێکی ژیر، ئاژەڵێکی ژیر نییە»، ئەودەم تێپەڕییەکە تووشی ناتەبایی دەبێت و ئەو تێپەڕییە کە کانت باسی دەکات تێپەڕییەکی شرۆڤەکارانەیە و زۆر ڕوونە کە ئەو ڕستانە ڕاستن، بەڵام شتێکی جیا لەوەی کە پێشتر لە وشەکاندا ئاماژەی پێ کراوە، بە ئێمە نالێن. لەلایەکی دیکەشــەوە هەندێک ڕســتەمان هەن وەکوو ئەوەی کە "مرۆڤ دوو چاوی هەیە"، جا ئەگەر لەو ڕســتەیەدا وشەی مرۆڤ لا ببەین، بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو ڕســتەیە دروســت نییە و لە ڕێگەی چاوەدێرییەوە ناتوانین بزانین کە "ئاژەڵی ژیر، دوو چاوی هەیە"، کانت بەو جۆرە تێپەڕییانە دەڵێت؛ تێپەڕی دەستکرد یان پێکهاتە (Synthetic).

لە ئاکامی ئاوێتەکردنی ئەو دوو جۆرە دابەشکردنە بنەڕەتییانەوە، واتە تێپەڕی ڕاستە پێشینییەکان و پاشــینییەکان لەلایەک و تێپەڕە ڕاستە شــرۆڤەکارانە و پێکهاتەییەکان لە لایەکی تر، دەتوانین تیۆرییەکی گشــتلایەنەتر لەسەر چۆنیەتیی دابەشکردنی تێپەڕە ڕاســت و دروستەکان بەدەستەوە بدەین.

| a posteriori | a priori
---------- | ---------- | ----------
analytical | 1 analytical a posteriori | 2 analytical a priori
| |
synthetic | 3 synthetic a posteriori | 4 synthetic a priori

هەموو تێپەڕە ڕاست و دروستەکان دەکرێت لە یەکێک لەو خانانەی ئەو خشتەیەدا جێگایان بۆ بکرێتەوە، گرووپی یەکەم خاڵییە، چونکە هیچ تێپەڕییەکی شڕۆڤەکارانە، واتە تێپەڕە گشتییەکان کە پێویستیان بە ئەزموونکردنە، ناتوانێت بوونی هەبێت. گرووپی دووهەم باس لەو تێپەڕە دەکات کە لە ڕێگەی یاسا لۆژیکییەکانەوە دەتوانین ڕاستی و دروستیی ئەوانمان بۆ دەرکەوێت. لە سەرەوە گوتمان "ئاژەڵی ژیر، ئاژەڵێکی ژیرە"، ئەو ڕستەیە ڕاستە چونکە لە گرووپی دووهەمدایە و ئەگەر حاشای لێ بکەین، ناتەبایی دێتە ئاراوە، (بەپێچەوانەی یاسا لۆژیکییەکانە)، یاسا لۆژیکییەکان هەر لە گرووپی دووهەمدان، گرووپی سێهەم هەموو ئەو تێپەڕییانە لە خۆی دەگرێت کە لە ڕێگەی بینینەوە دەتوانین ڕاستی و دروستیی ئەوان نیشان بدەین، بۆ نموونە "مرۆڤ دوو چاوی هەیە"، کانت دەڵێت حاشاکردن لەو تێپەڕییە نابێتە پێچەوانەی لۆژیک، ئەی لەسەر گرووپی چوارەم چی؟

گروپی چوارەم ناتوانێت ئەو تێپەڕییانە لە خۆی بگرێت کە پشت بە ئەزموون دەبەستن، چونکە ئەو جۆرە تێپەڕییانە گشتی و جێگیر نین، هەروەها حاشاکردن لە تێپەڕە لە گرووپی چوارەمدا نابێتە هۆی سەرهەڵدانی ناتەبایی، چونکە جۆری تێپەڕەکە شڕۆڤەکارانەیە و ئەو تێپەڕییانە دەکەونە گرووپی چوارەم و دەبێت زانستێکی جیهانی و جێگیر لەسەر ڕاستییەکان نیشان بدەن (زانستێک کە لە ڕێگەی ئەزموونەوە بۆمان دەردەکەوێت)، بەڵام ڕاستەوخۆ ناتوانین ئەو زانستە لە ڕاستیی ڕاستەقینەدا هەڵێنجین، چونکە لە دۆخێکی ئاوادا ڕەنگە پاشینی بێت. (a posteriori).

ئایا گوزارەی لەو چەشنە هەن؟ کانت وەڵامی ئەرێنی بەو پرسیارە دایەوە و گوتی؛ گرووپی چوارەم هەندێک تێپەڕی بیرکاری و فیزیک و فەلسەفی دەگرێتە خۆ و یاساکانی نیۆتۆن لەو گرووپەدان، کەواتە ئەو یاسایانە جیهانی و جێگرتوون. هەروەها بۆ نموونە هەندێک ڕستەی وەکوو "سەرجەمی کۆی گۆشەکانی سێگۆشەیەک ۱۸۰ دەرەجەیە"، تێپەڕییەکی جیهانی و جێگیرە. ئەو دابەشکردنە بەو واتایە دێت کە یاساکانی نیۆتۆن بێ پێچوپەنا ڕاست و دروستن، واتە جیهانی و پێویستن و ئەمەش بەپێچەوانەی هیومەیە کە دەیوت ناتوانین زانیاری و زانستێکی باوەڕپێکراومان لە ڕاستیی ڕاستەقینەدا هەبێت.

هەنووکە با لە ڕوانگەی کانتەوە جارێکی دیکەش سەرنج بدەینە دابەشکردنی دنیا بەسەر دوو

بەشدا، ئەوەی ئێمە ئەزموونی دەکەین و دنیایەکی دیاردەییە، بەڵام ئەوەی ڕاستەقینەیە، دنیایەکی نۆمینالّە کە ئێمە هیچی لە ســـەر نازانین. هۆکاری ئەوەی کە ئێمە دەتوانین زانســـتێکی جیهانی و پێویســـت سەبارەت بەو ڕاستییە ڕاستەقینەیە بەدەســـت بهێنین کە ئەزموونی دەکەین، ئەوەیە کە سیستەمی ئاگاییی ئێمە خاوەنی چوارچێوە و ڕێکارێکی تایبەتی ئەوتۆیە کە دنیای دەوروبەر بۆ ئێمە یاســـامەند و ڕێکوپێک نیشـــان دەدات و کانت بەو ڕێکارانەی دەگوت کاتەگۆری. ئێمە لە خوارەوە زۆرتر لەســـەر ئەو بابەتە باس دەکەین. ئەوەی کە ئەگەری هەیە زانیاری و زانســـتێکی باوەڕپێکراو لەســـەر ڕاستییەکان بەدەســـت بهێنین، لەبەر ئەوە نییە کە دنیا و ڕاستییە ڕاستەقینەکان یاسایین، بەڵکوو لەبەر ئەوەیە کە وشـــیاریی ئێمە بە جۆرێکە کە ڕاســـتییە ڕاســـتەقینەکان بۆ ئێمە یاسایی و ڕێکوپێک بێنە بەرچاو.

کەواتە بابەتەکە ئەوە نییە کە ئێمە لەگەڵ ڕاستییەکان خۆمان سازگار نەکەین، ئەوە ڕاستییەکانن کە خۆیان لەگەڵ ئێمە دەگونجێنن و ئەوەی ئێمە وەکوو ڕاســـتیی ڕاســـتەقینە ئەزموونی دەکەین، شتێکە کە بەگوێرەی وشیاری و ئاگاییی ئێمە خۆی ئاراستە و ڕێک دەکات، ئەگەر ڕاستیی ڕاستەقینە لە ئێمە سەربەخۆ بێت، زانست و ناسینی ئێمە دەبێت خۆی لەگەڵ ئەو ڕاستییە بسازێنێت و ئەوەش بە واتای ئەوەیە کە هەموو زانســـت و زانیارییەک دەبێت لەســـەر بنەمای ئەزموونی ئێمە لە ڕاستیی ڕاستەقینە بەدەست بێت. لە هەلومەرجێکی ئاوادا ئەگەری نییە ئەوە کە زانیاری و زانست پێشبینی بکرێت، بەڵام لە لایەکی دیکەوە ئەو شـــتەی کە کانت باســـی دەکات، (ئەوەی کە ئێمە لە ڕاستیی ڕاســـتەقینە تێ دەگەین، ئاکامی خۆگونجاندنی ڕاســـتییە لەگەڵ ئاگاییی ئێمەدا)، بە واتای ئەوەیە کە لەخۆڕا نییە و دەکرێت ئێمە زانیاریی پێشـــبینیکراومان هەبێت. کانت کاتێک دەگاتە یەکێک لە گرنگترین پرســـە فەلسەفییەکان، بەتەواوەتی هەڵدەگەڕێتەوە، خودی کانت ئەو هەڵگەڕانەوەیە وەک شۆڕشی کۆپەرنیک لە ئەستێرەناسیدا لەقەڵەم دەدات.

لە نووسراوەکانی کانتدا دەکرێت ئاوا تێ بگەین کە وشیاری و ئاگاییی هەموو مرۆڤەکان پێکهاتە و چوارچێوەیەکی وەکوو یەکی هەیە. ئەوەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە هەموومان وەک یەک واقعیەت ئەزموون دەکەین و لە بەر ئەوەی هیچ بابەتێکی سەربەخۆ لە ئێمە، بوونی نییە، تیۆرییەکانی کانت لەنێو شتەکانی دیکەدا دەبنە هۆی هاتنە کایەی ئەو شتەی کە پێشتر بە بابەتیانە دادەنرا و ئێستاش وەکوو شتێکی نێوان هۆشەکی (itner-subjective) دەناسرێت.

هەروەها دابەشکردنی تێپەڕەکان بەسەر تێپەڕە شرۆڤەکارانە و پێکهاتەییەکاندا، خۆی لە خۆیدا بە کۆڵەکەیەکی گرنگی تیۆریی چەمکەکانی کانت (Kant's concept theory) دادەنرێت و پێی وایە کە نێوەڕۆکی هیچ چەمکێک ناتوانێت شـــتێکی جیا لە نێوەڕۆکی ئەو چەمکە بێت و شـــتیکی کەمتر لەوەش نییە، کەواتە چەمکی "مرۆڤ" لەگەڵ پێناسەی "ئاژەڵی ژیر" یەک دەگرێتەوە و ئەو چەمکە کورتەیەکە لە پێناسەکە. لە جیاتی :ئاژەڵی ژیر" دەتوانین بڵێین "مرۆڤ" و لە جیاتی بڵێین

"کۆمەڵێک خاڵ بە ماوەیەکی یەکسان لە خاڵێکی دیاریکراودا" دەڵێین "بازنە" و هەر بەو جۆرە، کەواتە لە لای کانت هەر چەمکێک پێش لە هەر شتێکی دیکە، پوختەیەکە لە پێناسەیەک، نەک ئەوەی کە بەیانی شتێک بکات کە لە ڕاستیی ڕاستەقینەدا هەیە.

هەروەها هەندێک لایەنی تێگەیشتینی کانت لە ئاگایی هەن کە پێویستە لێرەدا باسیان بکەین. ئەگەر "شتێک" ئەزموون بکەین، یان بیر لە "شتێک" بکەینەوە، ئەو "شت"ـە هەمیشە لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا ڕوو دەدات. کانت پێی وایە کە ناتوانین هەست بە کات و شوێن بکەین، یان ئەزموونیان بکەین و دەڵێت؛ کات و شوێن شتێکن کە وشیاری و ئاگاییی ئێمە بە تێگەیشتنی هەستەکانی (the sensory impression) ئێمەوەیان گرێ دەدەن، واتە کات و شوێن لە پێشدا لەنێو هەموو تێگەیشتن و تێگەیشتنەکانی ئێمەدا بوونیان هەیە. ناکرێت کات و شوێن لە سەرەنج و هەڵسەنگاندنەکانی ئێمەدا هەڵبێنجرێن، بەڵکوو هەرچی دەبینین و هەڵسەنگاندن دەکەین لە کات و شوێندایە، واتە کات و شوێن کاتەگۆری نین و فۆرم و چوارچێوەی تێگەیشتنی ئێمەن، هەروەها بە بەراورد لەگەڵ کاتەگۆرییەکان لە ئاستێکی بنەڕەتیتردا کار دەکەن.

کات و شوێن تەنیا شتێک نین کە تێگەیشتنمان لە چۆنیەتیی ئەزموونی ئێمە بە ڕاستییەکانەوە گرێ بدات، بە گوتەی کانت؛ ئێمە تەنیا تێگەیشتنە هەستەکییەکانمان دەبینین، بەڵام ئەگەر سەیری دنیای دەوروبەر بکەین، شتی فیزیکیش دەبینین و پێی وایە لە ئاگاییی ئێمەدا ڕێکارێک هەیە کە تێگەیشتن و خوێندنەوە هەستەکییەکانی ئێمە بە جۆرێک ڕێک دەخات کە بتوانین ئەو شتانە ئەزموون بکەین کە لە دەوروبەرماندا هەن. هەروەها ڕێکارێکی ئەوتۆی دیکەش لە تێگەیشتن و ئاگاییی ئێمەدا هەن کە وا دەکەن خوێندنەوە و تێگەیشتنە هەستەکییەکانمان، لە پێوەندییەکی (هۆکار و ئاکامدا) بخەینە پاڵ یەکترەوە. پێشتر گوتمان کە کات و شوێن تەنیا شتێک نین کە ئاگاییی ئێمە بە ئەزموونەکانی ئێمەوە گرێ بدەن، بەڵکوو ڕێکاری دیکەش هەن کە ئێمە وا لێ دەکەن شتەکان بە شێوەی ڕاستەقینە یان ناڕاستەقینە، لواو یان نەلواو، پێویست و جێگیر یان مەرجدار ئەزموون بکەین. بەگشتی لە ڕوانگەی کانتەوە دوازدە ڕێکاری لەو جۆرەمان هەیە کە بەسەر چوار دەستەدا دابەش دەبن و یەکێک لەو ڕێکارانە ئەوەیە کە وا دەکات ئێمە شتەکان بە شێوەی ڕاستەقینە یان ناڕاستەقینە، لواو یان نەلواو، پێویست یان مەرجدار، ئەزموون بکەین.

کانت دەڵێت بۆ بەدەستهێنانی زانست و زانیاری دەبێت لە ئاوەز کەڵک وەرگرین، بەڵام فەلسەفەی کانت بە جۆرێکە کە دەڵێت ناکرێت هەموو زانست و زانیارییەک تەنیا لەو ڕێگایەوە بەدەست بهێنین، چونکە ئاوەز سنووردارە. بیرکردنەوەیەکی ژیرانە تەنیا دەتوانێت لەسەر ئەو دنیایە زانیاریمان پێ بدات کە ئەزموونی دەکەین، واتە دنیای دیاردەکان. بۆ بەدەستهێنانی زانست سەبارەت بە دنیای نۆمینااڵەکان، واتە "دونیای ڕاستەقینە" دەبێت لە شێوەکانی دیکەی تێگەیشتن کەڵک وەرگرین و دەبێت بڕوا و باوەڕ ببێت (ئیمان بێنین)، کەواتە تەنیا لە ڕێگەی ئیمانەوە دەتوانین بە هەندێک نۆرم

و ڕێوشوێن و پرەنسیپی گرنگ بگەین، کە بەمەست لە نۆرم و پرەنسیپە ئاکارییەکانە.

ئاکار

ئاکار لقێکی فەلسەفەیە کە نۆرم و ڕێوشوێن بۆ ڕاستی و دروستیی کار و کردەوە و هەڵسوکەوتەکانمان دادەنێت، پرسیار ئەوەیە کە دەتوانین چ شتێک بە باش بزانین؟ کردار و کردەوەی باش چییە؟ کانت دەڵێ؛ ئێمە قەت ناتوانین لە پێشدا هەموو ئاکامەکانی کارێک یا کردەوەیەک بزانین، ڕەنگە کارگەلێک کە بە بەمەستێکی باش و خێریش دەیانکەین، ئاکامی زۆر خراپ و نەخوازراویان بەدوادا بێت، هەر بۆیە کانتیش وەکوو ڕۆسۆ، لە پێوەندی لەگەڵ ئاکاردا لە جیاتی پێداگریکردن لەسەر گرنگیی ئاکامەکانی کارێک یان کردەوەیەک، پێداگری لەسەر بایەخی مەبەستی باش دەکات، واتە هەلومەرجی هۆشەکیی ئەو کەسەی بۆی گرنگە کە کارەکە دەکات، (بەو شێوە ئاکارە دەگوترێت ئاکاری هۆشەکی). ئەگەر ئامانج لە هەر کارێک یان مەبەست و واتا لەو کارە شتێکی خێر بێت، بەبێ سەرنجدان بە ئاکامەکانی ئەو کارە، پێویستە کارەکەش بە باش دابنێین. کانت دەیگوت: مەبەست و ئێرادەی خێر دەکەوێتە سەرووی هەموو شتێکی باش و پێش هەر کار و کردەوەیەکی باش"... (Jones IV, s.71).

مەبەستی کانت لە مەبەستی خێر چییە؟ لە دەورانی پێش کانتدا، پێوانە بۆ کاری باش یان ڕەوشتیبوونی کارێک یان کردەوە و هەڵسوکەوتی باش ئەوە بوو کە ئایا ئەو کارە چەندە بە قازانجی ئەو کەسەیە "خۆویستی" (a self-egoism) کە کارەکە دەکات، یان چەندە بە قازانجی کەسانی دیکە تەواو دەبێت "مرۆڤدۆستی" (altruism). کانت لەگەڵ ئەو بۆچوونە هاورا نەبوو و پێی وا بوو هەر کار و کردەوەیەک کە بە ئامانجی دەستەبەرکردنی شادی و خۆشی یان قازانج بۆ خۆت یان بۆ کەسانی دیکە بکرێت، هیچ بایەخێکی ئاکاریی نییە، هەوڵدان بۆ پێشخستنی خۆت یان کەسانی دیکە ناچێتە چوارچێوەی ئاکارەوە.

پرسیار ئەوەیە ئەگەر هەوڵدان بۆ دابینکردنی قازانج و بەرژەوەندییەکانی خۆت یان کەسانی تر لە بواری ئاکاری و ڕەوشتییەوە پەسندکراو نییە، چ شتێک دەبێت بە نۆرم و پێوانەی کار و کردەوەی ئاکاری و ڕەوشتی دابنرێت؟ کانت پێی وایە کە وەڵامی ئەو پرسیارەی لە لایە و دەڵێت؛ کارێک کە لەسەر بنەمای دۆخێکی ڕۆحی و هۆشەکیی ئەوتۆ بکرێت کە مرۆڤ قەبووڵی کردبێت و وەک ئەرکی سەرشانی خۆی بەڕێوە ببات، بە کردارێکی ئاکاری دادەنرێت، ئەو کار و کردەوانەش وەکوو ئەرکی سەرشان دەکرێن، بە کار و کردەوەی ئاکاری و ڕەوشتی ئەژمار دەکرێن و جێبەجێکردنی کارێک کە قازانجی بۆ خۆت یان بۆ کەسانی دیکە هەیە، هیچ پێوەندییەکی بە ئاکار و ڕەوشتەوە نییە، هەروەها کار و کردەوەیەک کە زیانبارو تەنانەت تاقەت پڕوکێنیش بێت، ئەگەر وەکوو ئەرکی سەرشان بەڕێوەی بەرین، هێشتا لە بواری ئاکاری و ڕەوشتییەوە بەرز دەنرخێنرێت.

"Arne Næss" لە کتێبەکەی خۆیدا، مێژووی فەلسەفە، بەو جۆرە لە ڕوانگەی کانتەوە باس لە ئاکار دەکات: "گەورەترین شتێک کە مرۆڤ دەتوانێت هەیبێت، بریتییە لە حەز، خولیا و گەرموگوڕی بۆ بەڕێوەبردنی ئەرکی سەرشانی، تەنانەت ئەگەر بڕیارێکی ئەوتۆ ببێتە هۆی نارەحەتی و تەنانەت ئەگەر هەموو ویست و پێخۆشبوونە سروشتییەکانیشمان بەربەرەکانێ لەگەڵ بڕیارێکی لەو جۆرە بکەن"، (Næss II, p.202).

هەروەها کانت وەڵامی ئەو پرسیارەش دەداتەوە کە مرۆڤ دەبێت چ کارێک وەکوو ئەرکی سەرشانی خۆی جێبەجێ بکات؟ دیارە بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە، کانت نایەت لیستەیەک لەو کار و کردەوانە ڕیز بکات کە لێرە و لەوێ بە کار و کردەوەی باش و جێگەی ڕەزامەندی دادەنرێن! ئەو لەو پێوەندییەدا پرنسیپێکی بنەڕەتی وەکوو یاسایەکی جیهانی دێنێتە ئاراوە و ئەو یاسا جیهانییە کە کانت پێی دەڵێت ئەرکی شێلگیر (categorical imperative)، بەو جۆرەیە: مرۆڤ دەبێت بە جۆرێک کار بکات کە پاساوی ئەو کارە وەکوو یاسایەکی جیهانی سەیر بکرێت. واتە ئەگەر کارێک دەکەین، دەبێت ئەوەش قەبوڵ بکەین کە هەموو خەڵکانی دیکەش دەتوانن هەمان کار بکەن، کە واتە ئەرکی شێلگیر، دزی، کوشتن و درۆی و هتد... قەدەغە کردووە، چونکە ئەگەر هەموو دزی بکەن، یان درۆ بکەن یا بکوژ بن کۆمەڵگە بەرەو هەڵوەشانەوە دەچێت. کانت دەڵێت؛ بۆ نموونەی ئەرکی شێلگیر، پارە قەرزکردنی قەدەغە کردووە، چونکە ئەگەر هەموو پارە قەرز بکەن، لە ئاکامدا پارەیەک بۆ قەرزکردن نامێنێت و لە ئاکامدا چەرخەکانی کۆمەڵگا هەڵناسووڕێن.

کەسێک کە گەرەکیەتی بە شێوەیەکی بەئاکار و ڕەوشتپاک ژیان بکات، نەک هەر پێویستە کە دەبێت لەو یاسا ئاکارییانە پێڕەوی بکات، بەڵکوو دەبێت ئەو کارە وەکوو ئەرکی سەرشانی بەڕێوە ببات، نەک لەبەر ئەوەی کە بەو یان بەم ڕێگەیە قازانج و بەرهەمی لەو کارەی پێ دەگات.

ئەوە بە واتای ئەوەیە کە ئەو کەسەی پێڕەوی لەو یاسایەی کانت دەکات، قەت ناتوانێت درۆ بکات، ئەو ئەرکی سەر شانیەتی هەمیشە ڕاستی بڵێت، بۆ نموونە تەنانەت کاتێک لەگەڵ دزێک بەرەوڕوو دەبیتەوە کە داوات لێ دەکات پێی بڵێی شتە بەنرخەکانی خۆت لە کوێ شاردوونەتەوە، ئەرکی سەرشانتە کە تەنانەت لە بارودۆخێکی ئاواشدا، بەبێ لەبەرچاوگرتنی زیان و زەرەرەکان، ڕاستی بێژیت. بە گوتەی کانت هیچ بەهایەکی ئاکاری و ڕەوشتی لەوەدا نییە کە تۆ هەوڵ بدەیت قازانج و بەرژەوەندییەکانی خۆت دابین بکەیت یان بیانبەیتە پێشەوە، هەروەها ئەوەش دەڵێت کە هیچکات نابێت مرۆڤ وەکوو ئامراز بەکار بهێنرێت، مرۆڤ هەردەم دەبێت وەکوو ئامانج و مەبەست سەیری بکرێت، هەر چەشنە بەکارهێنانێکی مرۆڤ وەکوو ئامراز، کردەوەیەکی بێڕەوشتی و دوور لە پرەنسیپەکانی ئاکارە.

بە ئاسانی بۆمان دەردەکەوێت کە ئەو کەسانەی لەسەر بنەمای ئەو جۆرە ئاکارە دەژین، ژیانێکی خۆشیان نابێت. لە ڕوانگەی کانتەوە لە هیچ کامێک لە بوارەکانی ژیانی کۆمەڵ و کۆمەڵگەدا

ناتوانیـــن پێوەندییەک لەنێوان بەهـــا و بەختەوەریـــدا (virtue and happiness) بدۆزینەوە، لە کۆمەڵدا کەسانێک دەبینین کە هەرچەند بە ئاشکرا ئەو پرەنسیپە ئاکارییەی کە کانت باسی دەکات بەڕێوە نابەن، کەچی زۆریش شـــاد و دڵخۆش دەژین و هەر بەو جۆرە زۆر کەســـیش دەبینین کە بە شـــێوەیەکی بەئاکار و ڕەوشتپاک دەژین، بەڵام شاد و دڵخۆش نین. کانت خۆی لە قەبووڵکردنی ئەوەی کە دەکرێت ئەو دنیایە بەو جۆرە ئاراستە بکرێت، دەبوارد و بڕوای بەوە بوو کە دەبێت ژیانێکی دیکەی دوای مردن هەبێت کە مرۆڤ بەپێی کار و کردەوکانی لەســـەر ئەو دنیایە، لەوێدا پاداش و ســـزای خۆی وەرگرێت، لەبەر ئەوەی لە ڕێگەی ئاوەزەوە ناتوانین بە هەبوونی دنیای دیکە و پاش مـــردن پەی ببەین، دەبێت لە ڕێگەی باوەڕەوە (ئیمانەوە) ئەوە قەبووڵ بکەین. هەر بەو جۆرە کانت پاکانەشـــی بۆ ئەوە دەکرد کە دەبێت بوونی خودا قەبووڵ بکەین، چونکە ئەو لەو دنیادا ئەو کەسانە هەڵدەبژێرێت کە پاداش وەردەگرن و ئەو کەســـانەش دەستنیشـــان دەکات کە دەبێت سزا بدرێن. (ئەو جۆرە پاســـاوهێنانەوەیە بۆ هەبوونی خودا، پێی دەوترێت پاســـاوهێنانەوەی بەڕەوشت و ئاکاری. کانت بێجگە لەوە، هەموو جۆرە پاساوهێنانەوەیەکی دیکەی بۆ هەبوونی خودا ڕەت دەکردەوە). کانت دەیوت ناتوانین لە ڕێگەی ئاوەزەوە پاساو بۆ هەبوونی خودا بێنینەوە و پێی وا بوو کە دەبێت باوەڕما هەبێت، ئاوەز تەنیا سەبارەت بە دنیای دیاردەکان (phenomenal world) زانیاریمان پێ دەدات، نەک لەسەر دنیای نۆمینالّەکان (nominal world).

لە ڕێگای ئیمانەوە نەک هەر هەبوونی خودا و نەمری، بەڵکوو ئازادیی ئیرادەش پاســـاو دەکرێت و لەو دنیایەدا کە ئێمە ئەزموونی دەکەین، یاســـای هۆکار و ئاکامی دیاردەکان کۆنترۆڵ دەکات، لە ڕوانگەی کانتەوە ئەوە واتای ئەوەیە کە مرۆڤ خاوەن بڕیار و ئیرادەی ئازاد نییە، بەڵکوو لە پێشـــدا هەموو شتێکی بۆ دیاری کراوە و لە دنیای نۆمینالّدا یاسا سروشتییەکان، بەو جۆرەی کە لەو دنیایەدا کار دەکەن بوونیان نییە، لەوێدا ئیرادەی ئازاد هەیە.

سیاسەت

کانت بە شێوەیەکی سەرەکی لەسەر ئاکار و زانیناسی کاری دەکرد و لە پێوەندی لەگەڵ سیاسەتدا، لەڕاســـتیدا قسەیەکی ئەوتۆی بۆ وتن نییە. ڕوانگە سیاسییەکانی کانت، هەر ئەو ڕوانگە سیاسییانەن کە لە ســـەردەمی ڕۆشـــەنگەریدا باو بوون و ئەرکی دەوڵەت تەنیا بریتییە لە دابینکردنی ئاشـــتی و دادپەروەری، دەستەبەرکردنی خۆشبژیویی گشتی ئەرکی دەوڵەت نییە.

کانت لایەنگری حکوومەتێکی دێموکراتیک و ســـنووردا کردنی دەســـەڵاتی دەوڵەتی بوو، بەڵام پشـــتیوانیی لە ئازادیی سیاســـیی ڕەها نەدەکرد و دەی گوت؛ ئازادیی سیاسیی ڕەها، واتای ئەوەیە کـــە هەر کەس بتوانێت بەگوێـــرەی لێکدانەوەکانی خۆی کار بکات و ئەوەش نابێتە هۆی پێکهاتنی ســـەقامگیریی سیاســـی لە کۆمەڵگەدا، لە پێناوی ڕێکخستنی کۆمەڵگەیەکی ســـەقامگیر و ئارام و

هاوئاهەنگدا، تاکەکەس پێویستە دەست لە بەشێک لە ئازادییەکانی خۆی هەڵگرێت، هەر بۆیە کانت لەو بڕوایەدا بوو کە لە هەر هەلومەجێکدا تاکەکەس لەسەریەتی پێڕەوی لە یاسا و ڕێساکان بکات.

جوانیناسی

کانت ڕوانگە و تیۆرییەکانی خۆی لەسەر جوانیناسی لە کتێبی "ڕەخنەی هێزی داوەری" و لە ساڵی ۱۷۹۰ی زایینیدا بڵاو کردووەتەوە، ناوبراو لەو کتێبەدا نەک هەر لە ڕوانگە و بۆچوونەکانی خۆی سەبارەت بە جوانیناسی دەدوێت، بەڵکوو شەنوکەوی ڕوانگە و بۆچوونی کەسانی دیکەش لەو بوارەدا دەکات و هەموو ئەو بیرۆکە و ڕوانگانەی لە چوارچێوەی تیۆرییەکی گشتگیردا کۆ کردنەوە کە کاریگەرییەکی زۆریان لەسەر هونەر و جوانیناسی پاش خۆی داناوە. ئەو کتێبە، دوای کتێبەکەی ئەریستۆ واتە شێعر، بە یەکەمین لێکۆڵینەوەی بەرچاو لەسەر جوانیناسی دادەنرێت.

پێشتر کە باسی ماریفەتناسیمان کرد گوتمان کۆنت بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە ئاگایی ئێمە لە هەندێک کاتەگۆریی جۆراوجۆر پێک هاتووە. ئەوان دەبنە هۆی ئەوەی کە دونیا بە شێوەیەکی قانوونمەند و پێکهاتوو لە کەلوپەلو شتی جۆراوجۆرو یاسا سروشتییەکانو هتد ببینین. کانت دەڵێ ئەگەر تەماشای بەرهەمێکی هونەری بکەین، ئەو کاتەگۆرییە جۆراوجۆرانەمان بەرچاو ناکەون. بۆیە هەڵسەنگاندنی ئیستاتیکی کاری ئاگاهی نیە. کارێکی لەوجۆرە تەنیا یارییە.

کانت پێی وا بوو کە جیاوازی لەنێوان شتە بەکەڵکەکان و بەرهەم و ئاسەوارە هونەرییەکاندا هەیە، ئەو تاکوو ئەو جێگە چووە پێش کە دەیوت بەرهەمێکی هونەری، بۆ ئەوەی وەکوو بەرهەمێکی هونەری ئەژمار بکرێت، نابێت هیچ ئامانجێکی هەبێت، هەر بەو جۆرە کە لەسەر ئاکاریش پێی وا بوو کە ئامانج لە کردەوەیەکی ئاکاری و ڕەوشتیدا نابێت قازانج و بەرژەوەندی هەبێت، ئەگەر لە پێوەندی لەگەڵ بەرهەمێکی هونەریشدا مەبەستێکی لەو جۆرە لە ئارادا بێت، بە شێوەیەکی خۆڕسک لە بایەخی هونەریی ئەو کارە هونەرییە کەم دەکاتەوە. ئەگەر هونەرمەند خولیایەکی زۆر بە مۆتیڤ نیشان بدات، ئەوە ئەو بەرهەمە هونەرییە تێکەڵی قازانج و بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکان بووە. بەو جۆرە دابەشکردنە، کانت بەرهەمە هونەرییە تایبەتەکان و بەرهەمە هونەرییە ڕاستەقینەکان لە یەکتر جیا دەکاتەوە.

فیتشە

فیتشە (۱۸۱۴-۱۷۶۲) بە توندی لەژێر کاریگەریی بیر و بۆچوونە بنەڕەتییە فەلسەفییەکانی کانتدا بوو، بەڵام لە خاڵیکی بنەڕەتیدا لەگەڵ ناوبراو جیاوازیی بۆچوونی هەبوو، وەک پێشتر ئاماژەمان پێ کرد؛ کانت لایەنگری بیرۆکە و بیر و بۆچوونەکانی سەردەمی ڕەوشەنگەری، واتە لیبراڵ دێموکراسی و سنووردارکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی بوو. لێرەدا ڕوانگەی سیاسیی فیتشە جیاواز بوو و بانگەشەی

ئەوەی دەکرد کە تاکەکەس بێ بایەخە، بۆیە هەموو دەســـەلاّتێک دەبێت لە دەســـتی دەولّەتەکاندا کـــۆ بێتـــەوە و ئەو چەند ڕســـتانە کە لە کتێبەکـــەی ناوبراو بە نـــاوی (Die Grundzüge des Gegenwärtigen Zeitalters)، سالّی ۱۸۰۶ی زایینی، وەرگیراون ئەو مەبەستە ڕوون دەکەنەوە.

"تاکەکـــەس بوونەوەرێکی ڕاســـتەقینە نییە، چونکە بایەخێکی زۆری نییـــە، بەلاّم دەبێت کەم بکرێتەوە بۆ هیچ، ئەوە لە کاتێکدایە کە مرۆڤایەتی «Gattung» بە تەنیا شـــتە و پێویســـتە وەکوو بوونەوەرێکی ڕاستەقینە سەیر بکرێت"Verlag Felix Meiner, Hamburg 1956, p.41. .

"کەســـێک کە لە دەرەوەی مرۆڤایەتی حەزی لە شـــادی و خۆشییە، بەڕاستی کەسێکی خراپ، دواکەوتوو و بەدبەختە"، (هەمان سەرچاوە ل ۳۸).

"تەنیا یەک بەها هەیە و ئەویش بریتییە لە لەبیرکردنی کەسایەتیی خۆت، تەنیا یەک گوناحیش هەیە و ئەویش بریتییە لەوەی کە خۆمان بکەینە ئامانجی بیرکردنەوەی خۆمان"، (هەمان سەرچاوە ل.۳۸). هەروەها فیشتە پێی وا بوو کە دەولّەت دەبێت لەلایەن بلیمەتەکانەوە بەڕێوە بچێت و دەیوت دەولّەت دەبێت هەموو دەسەلاّتی ئابووری، سیاسی و فەرهەنگی لەدەستی خۆیدا ڕابگرێت، لەخۆڕا نییە هەندێک کەس فیتشە بە یەکەمین سۆسیالیست دەناسن.

هێگڵ

مێتافیزیک و زانیناسی

سیاسەت و ئاکار

هێـــگڵ لە ســـاڵی ۱۷۷۰ی زایینداا، لە ئیشـــتۆتگارت لەدایـــک بوو و تاکوو کاتـــی مردنی (واتە لە ســـاڵی ۱۸۳۱)، لە ســـەرەتادا لە هایدلبێرگ و پاشان لە بێرلین مامۆستای فەلسەفە بوو، هەر چەند تێگەیشـــتن لە فەلسەفەی هێگڵ ئەستەمە، بەلاّم وەکوو مامۆســـتایەکی فەلسەفە، ناو و ناوبانگێکی زۆری هەیە و لە ڕێگەی بۆچوونە فەلســـەفییەکانیەوە کاریگەرییەکی زۆری هەبوو و تەنانەت وەکوو فەیلەسووفی دەولّەتی "پرۆس" ناوی دەرکرد.

مێتافیزیک و زانیناسی

هێـــگڵ هاوڕای کانت نەبوو کە دەیوت دنیا بە دووبەش دابـــەش دەبێت، دنیای دیاردەیی، واتە ئەو دنیایـــەی بۆ ئێمە دەردەکەوێت (Ding für mich) و هەروەها دنیای نۆمینالّ (Ding an sich) یان واتە دنیای ڕاستەقینە، دنیا بەو جۆرەی کە لە ڕاستیدا هەیە، کانت پێی وا بوو کە ئێمە ناتوانین هیچ شـــتێک لەســـەر دنیای نۆمینالّ بزانین. لێرەدا هێگڵ دەپرسێت: جا ئەگەر ئێمە ناتوانین هیچ شتێک سەبارەت بە دنیای نۆمینالّ بزانین، چۆن دەتوانین بزانین کە هەر لە بنەڕەتدا کە دنیا بوونی هەیە؟ بە واتایەکی دیکە هێگڵ "دنیای هەر بەو جۆرە کە هەیە دەبینی" و ئەو ئەیگوت تەنیا شتێک

کە بوونی هەیە، بریتییە لە دنیایەک، کە هەر بەو جۆرەی کە هەیە و بۆ ئێمەش دەردەکەوێت.

لەوەش زیاتر هێگڵ پێی وا بوو کە ئێمە ڕاستییەکی ڕاستەقینەی سەربەخۆ نابینین و ئەوەی ڕوو دەدات بریتییە لە کارلێکردنی ئاگایی و ڕاستییەکان لەگەڵ یەکتر و ئێمە کارلێکردنی ئاگایی و ڕاستییەکان دەبینین، بە واتەیەکی دیکە هێگڵ جیاوازیی لەنێوان ڕاستیی ڕاستەقینە و ئاگاییدا دانەدەنا.

ئاکامی ئەو قسەیەی هێگڵ ئەوەیە کە ناوبراو دەڵێت ڕاستیی ڕاستەقینە دەبێت بە جۆرێکی دیکە پێناسە بکرێت، کە پێشتر وەک لە بەشی یەکەمی ئەو کتێبەدا باسمان کردوە، ڕاستی بە جۆرێک پێناسە دەکرا کە تێپەڕێک لە دۆخێکدا ڕاستە، کە نێوەڕۆکەکەی لەگەڵ ڕاستیی ڕاستەقینە بێتەوە) واتە لەگەڵ ڕاستیی ڕاستەقینە ناتەبا نەبێت، کە نموونەیەک بۆ ڕوونکردنەوەی ئەو تیۆرییە ئەوەیە بڵێین؛ "جان ولکنس بۆس، تەقەی لە سەرۆکی کەنەدا کردووە، ڕاستە؟" چونکە زۆر کەس هەن شایەتی دەدەن کە ناوبراو ئەو کارەی کردووە، واتە بە چاوەدێریکردن و بینینی ڕاستییەکان، دەتوانین بزانین چی ڕووی داوە.

تیۆریی بەراوردکاری (Correspondence theory) ئەوە نیشان دەدات کە ڕاستییەکی ڕاستەقینەی سەربەخۆ هەیە و ئێمەش سەیری دەکەین و چاوەدێریی ئەو ڕاستییە دەکەین، بەڵام ئەگەر ڕاستیی ڕاستەقینە بوونی نەبێت، دەبێت ڕاستی بە جۆرێکی دیکە پێناسە بکەین، هێگڵ بەو جۆرە پێناسەی ڕاستی دەکات: تێپەڕێک ڕاستە کە نێوەڕۆکەکەی لەگەڵ هەموو بیرۆکە ڕاستەقینەکانی دیکەی ئێمە سازگار بێت، بەو تیۆرییە دەوترێت تیۆریی (coherence theory) و بەگوێرەی ئەو تیۆرییە ئەو تێپەڕەی لەسەر جان ولنکس بۆس کە تەقەی لە سەرۆکی کانادا کردووە، ڕاستە، چونکە لەگەڵ بەڵگەکانی دیکە سازگارە، لەگەڵ مۆتیڤ و مەبەستەکانی بکوژەکە دێتەوە و لەگەڵ ڕووداوەکەش سازگارە، لەگەڵ دانپێدانانی جان و زۆر بەڵگەی دیکەش دێتەوە، کەواتە هەمووی ڕاستی و دروستە.

هێگڵ دەیوت ڕاستی لە دەرەوەی ماددیبوون و بیرۆکەیەکی تەواو گەردوونییە (cosmic absolute idea) و ناوبراو ئەو بیرۆکە گەردوونییە بە ڕەها، ڕۆح، هەستەکیی ودنیا و خوداش پێناسە دەکات، بۆیە هێگڵ ئیدەئالیستێکی مێتافیزیکی بوو.

ئەو بیرۆکە ڕەهایە نەگۆڕ نییە و بەردەوام لە ئاڵوگۆڕدایە، بەگوێرەی یاسا و ڕێسا قۆناغی جۆراوجۆر تێپەڕ دەکات، هێگڵ بەرگریی لەو ڕوانگەیە دەکرد کە دەڵێ؛ ئەو پرۆسانە سەرەتایین، یەکێک لەو قۆناغانە ئەو دنیا ماددییەیە کە ئێمە ئەزموونی دەکەین. هەر شتێک لە دەوروبەری خۆماندا هەستی پێ دەکەین، بە مرۆڤەکانیشەوە، شتێکی جیا لە خۆنیشاندانی ئەو ڕۆحە، هیچی تر نییە، کەواتە هەر تاکەکەسێک لە پێشدا خۆی کەسێکی سەربەخۆ نییە و جیلوەیەکی ئەو کارە ڕەهایەیە کە باسمان کرد، (manifestation of the Absolute).

لە ڕوانگەی هێگڵەوە، مێژوو برتییە لە چیرۆکی پەرەسەندنی ئەمری ڕەها، پەرەسەندنێک کە بریتییە لە گەشەی ناتەباییەکان بەشێوەیەکی ڕێکوپێک و بەگوێرەی یاسا. هێگڵ ئەو ناتەباییانە بە تێز و دژەتێز لەقەڵەم دەدات و ئەو ناتەباییانە لە تێزێکی دیکەدا کە پێی دەوترێت سەنتێز یەکتر دەگرنەوە، ئیدی لێرەدا تێزێکی دیکە دێتە کایەوە و ئەو تێزە نوێیەش لەگەڵ تێزێکی دیکە دەکەوێتە ناتەبایی و لە ئاکامدا سەنتێزیکی دیکەی لێ دەکەوێتەوە. بەو جۆرە ئەو پرۆسەیە دەڕواتە پێش و ئەو شێوەیە پێی دەوترێت پەرەسەندنی دیالێکتیکی. هێگڵ ئەیگوت بۆ بیرکردنەوەی دروست دەبێت لەو شێوەیە کەڵک وەرگرین، بەو پێیە ئەو لۆژیکی ئەریستۆی ڕەت کردەوە.

ئەو دنیایەکی پڕ لە شت بە پێشگریمانەی ئەو لێکدانەوەیە (presupposes) دادەنێت، لە ڕوانگەی هێگڵەوە ڕاستی پڕیەتی لە ناکۆکی و ناتەبایی و تەنیا بە ڕێکاری دیالێکتیک دەتوانین لێی تێ بگەین.

سیاسەت و ئاکار

هێگڵ بەردەوام و بە توندی بانگەشەی بۆ ئەوە دەکرد کە تاکەکەس دەبێت پێڕەوی لە دەوڵەت بکات و تەنانەت گەیشتە جێگەیەک کە دەیوت؛ "ئەگەر دەوڵەت داوای گیانی کەسێک بکات، دەبێت ئەو کەسە ئامادە بێت گیانی خۆی بکاتە قوربانی"، (Peikoff, s.35). زەمینەی ئەو جۆرە بۆچوونەی هێگڵ بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو پێی وایە کۆمەڵگە و گرووپ، لە هەر شتێکی دیکە گرنگتر و پڕبایەخترن و تاک دەبێت دەست لە تاکەکەسیی خۆی هەڵگرێت و لەگەڵ هەموو کەسەکانی تر یەک بگرن و ڕێککەوتن بکەن . کۆمەڵگەیەک کە بەو جۆرە پێک دێت، یەکەیەکی بەکۆمەڵە و پێی دەوترێت دەوڵەت. هێگڵ کۆمەڵگە وەکوو کۆمەڵە تاکێکی جیا و سەربەخۆ نابینێت، بەڵکوو وەکوو کەسێک، وەکوو ڕێکخراوەیەکی جیاواز سەیری دەکات و ئەو کەسە نوێیە و ئەو تاکە، واتە دەوڵەت، خاوەنی ئیرادە و ئامانجی دیارکراو و هەبوونی خۆیەتی، دەوڵەت جیلوەی ئەمری ڕەهایە و خودا دروستی کردووە، بۆیە مافی ئەوەی هەیە کە داوای هەموو ئەو کەسانە بکات کە ئەویان لێ پێک هاتووە. دەوڵەت ئامرازێک نییە تاکوو خەڵک بەکاری بێنن بۆ گەیشتین بە ئامانجەکانیان، بەڵکوو دەوڵەت خۆی لە خۆیدا ئامانجێکە. دەوڵەت نابێت پێڕەوی لە یاسا و ڕێسای ئاسایی و ڕەوشتی و ئاکاری بکات، بۆیە هێگڵ لەگەڵ ئەو بیرۆکەیە هاوڕا نەبوو کە دەبێژێت ڕێبەرانی دەوڵەت دەبێت بە شێوەی دێموکراتیک هەڵبژێردرێن و لایەنگری حکوومەتێکی بەهێز و پردەسەڵات و دیکتاتۆر و سەرەڕۆ بوو، هەروەها دەیوت بڕیار و فەرمانەکانی دەسەڵاتداران هەمیشە نوێنگەی ئیرادەی خەڵکن، (ئەو بۆچوونە لە ڕۆسۆ سەرچاوە دەگرێت).

هێگڵ لەو بڕوایەدا بوو کە لەبەر ئەوەی چەندین گەل و نەتەوە هەن، هەندێک جار بە دڵنیاییەوە شەڕ ڕوو دەدات و شەڕیش بریتییە لە پەرەسەندن و گەشەی ڕۆح. ئەو نەتەوانەی کە لە شەڕدا سەر

دەکەون، رۆحیش و خوداش لەپەنا خۆیاندا دەبینن. لە ڕوانگەی هێگڵەوە دادپەروەری و دەســـەڵات لەگەڵ یەکتر دێنەوە و دەگەڵ یەکتر دەگونجێن، (coincide). برتراند ڕاسڵ بەو جۆرەی خوارەوە تیۆریی هێگڵ لەســـەر دەوڵەت کورت دەکاتەوە؛ "پاکانە بۆ هەر جۆرە دیکتاتۆری و سەرەڕۆییەکی نێوخۆیی و هەر چەشنە دەستدرێژی و پەلامارێکی دەرەکی دەکات"، (Russell, s.711).

کەچـــی ســـەرەڕای هەموو ئەوانـــە هێگڵ پێی وایە کە ئـــەو لایەنگری ئازادییـــە و لە ڕوانگەی هێگڵەوە هیچ ناتەباییەک لەنێوان ئەوەدا نەبوو کە ناوبراو لەلایەک دەیهەویســـت دەوڵەتێکی بەهێز و بەدەسەڵات بەسەر خەڵکدا حوکم بکات و لە لایەکی تریشەوە دەیهەویست هەموو خەڵک ئازادیی تەواویـــان هەبێت و ئەیوت؛ ئازادی بریتییە لە مافی پێڕەویکردن لەو یاســـایانەی کە بەڕێوە دەچن، چونکە یاســـا نوێنگەی ئیرادەی ڕاســـتەقینەی تاکەکەســـە. ئەگەر ناتەبایی لەنێوان ئەو شـــتەدا کە دەوڵەت دەیهەوێت و ئەو شتەدا کە تاکەکەس دەیهەوێت ببێت، ئەوە بە واتای ئەوەیە کە تاکەکەس ناتوانێت قازانج و بەرژەوەندییەکانی خۆی دەستنیشان بکات.

ڕۆمانتیزم

کانت بە پێشـــڕەوی قوتابخانەی ڕۆمانیتزم لە فەلســـەفەدا دادەنرێت. نە کانت و نە هێگڵ سەر بەو ڕێبـــازە نین، ئاخر هیچ کامێک لەوان بە ڕاشـــکاوی دژایەتیی ئـــاوەز و ژیری ناکەن، بەڵام پێڕەوانی دیکەی ئەو قوتابخانەیە واتە فیتشە، نیچە و شۆپنهاوەر، لەگەڵ ئەو قسەیە هاورا بوون کە دەڵێت ئاوەز تەنیا زانیاریمان لەسەر دنیای ڕووکەش و پڕ لە وەهم پێ دەدات و ناتوانێت زانیاریمان سەبارەت بە ڕاستییە ڕاستەقینە قوڵترەکان پێ بدات و بۆ بەدەستهێنانی زانست و زانیاریی ڕاستەقینە، دەبێت لە چوارچێوەی و فۆرمی دیکەی بەدەستهێنانی زانیاری، واتە هەستەکان، تامەزرۆیی، تەکانە کاتییەکان، وەحی، باوەڕ و ئیمان، ئیلهام و ڕووناکبینی کەڵک وەرگرین. مرۆڤ لە پلەی یەکەمدا بە بوونەوەرێکی ژیر و تێگەیشتوو دانانرێت، بەڵکوو بە بوونەوەرێکی هەستەکی دەژمێردرێت کە ژیانیشی هەر لەسەر ئـــەو بنەمایە دەگوزەرێت، ئەوە بە بەرینبوونەوە و گەشـــەی ڕوانگەکانـــی کانت دادەنرێت، ئاخر ئەو بانگەشـــەی بۆ ئەوە دەکرد کە تەنیا ڕێکارە نالۆژیکی و ناژیرانەکانی وەکوو بیر و باوەڕ و هەستەکان، دەتوانن زانست و زانیاری لەسەر دنیای ڕاستەقینەی نۆمینەکان بە ئێمە بدەن.

شۆپنهاوەر

بـــە گوتەی شـــۆپنهاوەر (۱۷۸۸-۱۸۶۰) لە ناخی هەر مرۆڤێکدا ململانـــێ و ناکۆکییەکی بەردەوام لەنێوان ئاوەز (ژیری) و ئیرادە (هەســـتەکان)دا بوونی هەیە، ئاوەز تەنیا سەبارەت بە دنیای ڕووکەش زانیاریمان پێ دەدات، بەڵام ئیرداە لەســـەر ڕاســـتیی ڕاســـتەقینە ڕاســـتەوخۆ و بەو جۆرەی کە لە ڕاســـتیدا هەیە، زانیاریمان پێ دەدات. ئەو تەنانەت دەیوت کە جەوهەر و نێوەرۆکی ڕاســـتەقینەی

مێتافیزیکیش، هەر بریتییە لە ئیرادە. بە گوتەی شـــۆپنهاوەر، لەڕاســـتیدا هەموو شتیک یەکێکە و ئیرادەی تاک و تاکەکەسی نییە، بەڵکوو تەنیا یەک ئیرادەی گشتی و هەمەلایەنەی هەیە و دەیوت ئەو ئیرادە یەکپارچەیە، کە لە هەر مرۆڤێکدا بە شـــێوەی تاک خۆی نیشـــان دەدات. شـــۆپنهاوەر لەژێر کاریگەریی شـــێوەی بیرکردنەوەی رۆژهەڵاتدا بوو و ئـــەو کاریگەرییەی بیری رۆژهەڵاتی لەو ڕەشـــبینییەدا کە بە بەشـــێکی هەرە بنەڕەتیی بیری ناوبراو دادەنرێت، دەردەکەوێت و پێی وا بوو چارەنووسی یەکلاکەرەوەی مرۆڤ بریتییە لە ڕەنج و ئێش و ئازار و تێکشکان.

شـــۆپنهاوەر دەیوت؛ ئـــەوەی پێی دەوترێت کامرانی، شـــتێک نییە بێجگە لـــە نەبوونی ئازار و ڕەنج بۆ چەند ســـاتێکی کەم و پێی وا بوو دڵخۆشـــی و بەختەوەری، لـــە ڕێگەی ژیانێکی زاهیدانە و لەبەرچاونەگرتنی ئیرداە و ویســـت و داخوازییە تاکەکەســـییەکانمادا بـــەدی دەکرێت، تاکوو ئەو جێگەیەی چووەتە پێش کە گوتی وەلانانی قازانج و بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکان "بە پێوانەی کار و کردەوەی ئاکار و ڕەوشتی لەقەڵەم دەدرێت"، (Peikoff, s.86).

نیچە

فرێدریش نیچە (۱۸۴۴-۱۹۰۰) لەژێر کاریگەریی شـــۆپنهاوەردا بوو و لە کارە فەلسەفییەکانیدا زۆر سیستەماتیک و ڕێکوپێک نەبوو، بۆیە دەتوانین لە پێوەندی لەگەڵ زۆر ڕێباز و بیرۆکەی فەلسەفیدا ناوی بێنین، دیســـانیش دەتوانین گرنگترین خاڵە ســـەرەکییەکانی فەلســـەفەی نیچە بەو جۆرەی خوارەوە پوختە بکەینەوە.

ئەویـــش وەکوو شـــۆپنهاوەر بڕوای بەوە بوو کە ململانێیەکی بـــەردەوام لەنێوان ئاوەز و ئیرادەدا هەیە، بەڵام بەپێچەوانەی شـــۆپنهاوەر، نیچە دەیوت ڕاستیی ڕاستەقینە زۆرتر جیلوەی ئیرادەیەکی جیاوازە و ئەو ئیرادە جیاوازانە دەیانهەوێت لە ڕێگەی سەرکوتی یەکترەوە خۆیان بەرنە پێش و هەر کام لەو ئیرادانەش هێز و دەســـەڵاتیان دەوێت، بۆیە هەموویان لەگەڵ یەکتر لە ململانێ و کێشە و کێبرکێدان، (لێرەدا نیچە لەژێر کاریگەریی تیۆریی پەرەسەندنی داروێندایە کە دەڵێت؛ پەرەسەندنی بیولۆژیکـــی لە زیندەوەر و گیان‌لەبەراندا، لە ئاکامی ململانێ و شـــەڕی نێـــوان ئەواندا ڕوو دەدات. ئەوانەی دەتوانن خۆیان لەگەڵ ڕاســـتییەکان ڕێک بخەن، لە خەبات و ململانێ لە پێناوی مانەوەدا سەر دەکەون و دەمێننەوە).

هەروەهـــا نیچە لایەنگریی ئەو تیۆرییە مێتافیزیکییە بوو کە دەڵێت؛ ڕاســـتی لە گەلێک ڕەوت و پڕۆســـێس پێـــک دت و لێـــرەدا لەگەڵ هیراکلیتوس و هێـــگڵ هاوڕا بوو، نیچە بە شـــێوەیەکی نائاسایی، دەستخۆشی لە یۆنانی کۆن دەکرد و ئەیگوت بیرکردنەوەی سوقرات، ئەفلاتوون و ئەریستۆ، وەکوو نیشـــانەی لەنێوچوونی فەرهەنگی کۆنی یۆنان ئەژمـــار دەکرێت. هەروەها نیچە دوژمنایەتیی مەســـیحییەتی دەکرد و پێی وا بوو مەسحییەت "ئەفلاتونیزمێکی هەژارانە"یە و بانگەشەی ئەوەی

دەکرد کە "خوا مردووە"، لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە فەلسەفەی مەسیحییەت دەبێت ڕەت بکرێتەوە، چونکە ئەو پێی وا بوو فەلسەفەی مەسیحییەت هۆکاری ئەو قەیرانە بوو لە کۆتاییەکانی سەدەی ڕابردوو و لە کولتووری ڕۆژاوادا هاتە ئاراوە. مەسیحییەت کە نیچە وەکوو تاوان بە دژی ژیان پێناسەی دەکرد، بریتییە لە پەلامارێکی بەردەوام بۆ ماوەی نزیکەی ۲۰۰۰ ساڵ لەلایەن "بەهێز"ەوە بۆ سەر "بێ هێز". نیچە دەیوت دەبێت نرخ و بایەخی دیکە بێنینە کایەوە وهەندێک نرخ و بایەخی دیکە کە بتوانن مرۆڤایەتی لەو قەیرانە ڕزگار بکەن، ئەو بایەخانەی کە نیچە پێداگری لەسەر دەکردن بریتی بوون لە: ئازایەتی، بەهێزی، دەسەڵات، بێڕەحمی، سەرسەختی و غروور و خۆبەزلزانی.

نیچە مرۆڤایەتیی بەسەر دوو بەشدا دابەش کردبوو، بەشێک لەوان وەکوو سووپەرمرۆڤ بۆ دەسەڵاتداریەتی بەسەر کەسانی دیکەدا ئافرێنراون و بەشەکەی دیکەش بریتین لە نزمەمرۆڤ کە پێویستە سەرپەرەستی بکرێن. لەڕاستیدا نیچە لایەنگری کۆیلەتی بوو.

سووپەرمرۆڤەکان بریتین لە کەسانی خۆبەزلزان، ئازا، بێ تێبینیی ئاکار و ڕەوشتی، شەڕڤان و بەڕێز، کە لاوازەکان بە کەم دەگرن و دوو دانە لە کتێبەکانی نیچەش ناونیشانەکەیان بە جۆرێکە کە تایبەتمەندییەکانی مرۆڤە بەهێزەکان نیشان دەدەن، (ئەو تایبەتمەندییانەی لە نیچە بەدوور بوون).

ئەو مرۆڤە بەهێزانەی نیچە باسیان دەکات، خاوەنی ئیرادەی دەسەڵاتداریەتین و لە سەرەوەی خێر و شەڕن، لەلایەکی دیکەوە مرۆڤە لاوازەکان بریتین لە کەسانی ترسەنۆک، لاواز، سینگفرەوان، ژیر، سازگار، مرۆڤدۆست و بێزار لە کەسانی بەهێز. نیچە پێی وا نەبوو کە مرۆڤ خۆی دەتوانێت هەڵبژێرێت لە کام لەو بەشانە بێت. ناوبراو کەسێکی جەبرگەرا بوو و پێی وا بوو کە یەک بە یەکی مرۆڤەکان بە شێوەی سروشتی بەسەر ئەو یان ئەم دەستەیەدا دابەش دەبن.

کارڵ مارکس

پرۆسە سەرەتاییەکان
ماتریاڵیزمی مێژوویی
سەرمایەداری
مرۆڤ

کارڵ مارکس بە کاریگەرترینی ئەو کەسانە دادەنرێت کە بە جێگرەوەی هێگڵ لەقەڵەم دەدرێن، مارکس لە ساڵی ۱۸۱۸ی زایینی و لە بنەماڵەیەکی دەوڵەمەند و لە تەریر، لە وڵاتی ئاڵمان لەدایک بوو و لە ساڵی ۱۸۸۳ی زایینیدا لە لەندەن مردووە. مارکس بە شێوەیەکی سەرەکی تیۆریسیەنێکی سیاسی و ئابووری بوو و کتێبە بەناوبانگەکەی مارکس بە ناوی "سەرمایە"، کە لە ساڵەکانی نێوان ۱۸۶۷ تا ۱۸۹۴ بڵاو کرایەوە، کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پەرەسەندنی بارودۆخی سیاسی لە سەدەی بیستەمدا دانا.

مارکس لەسەر ئەو بڕوایە بوو، کە فەلسەفە بە مەبەستی پێکهێنانی ئالۆگۆڕی کۆمەڵایەتی دەبێت کەڵکی لێ وەربگیرێت، بۆیە ڕەخنەی لە فەیلەسووفەکانی پێش خۆی دەگرت کە سەرنجێکی تایبەتییان بەو بابەتە نەداوە، لە ساڵی ۱۸۴۵ی زایینیدا گوتی: "تاکوو ئێستە فەیلەسووفەکان تەنیا هەر گرنگییان بە شیکردنەوەی دنیا داوە، ئەوەی گرنگە گۆڕینی دنیایە".

مارکس بیرمەندێکی سیاسیی زۆر بەتوانا بوو کە لەسەر بناغەی بیر و بۆچوونی بیرمەندەکانی دیکەی وەکوو ڕۆسۆ، کانت و هێگڵ، فەلسەفەیەکی سیاسیی ئەوتۆی داهێنا کە دواتر بە چەشنێکی سەرنجڕاکێش بڵاو کرایەوە و سەد ساڵ پاش مەرگیشی، دووسێهەمی خەڵکی دنیا، لەو وڵاتانەدا دەژیان کە سیاستەکانیان لەسەر بنەمای بیر و بۆچوونەکانی مارکس دامەزرابوون. بە بۆچوونی مارکس ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتییەی کە ئەو لە دەوروبەری خۆیدا ئەزموونی دەکرد، سەرمایەداریی سەرەتایی و بەتەواوەتی سیستەمێکی دژی مرۆڤی بوو، ئەو سیستەمە لەسەر بناغەی هەندێک پرەنسیپی ڕەوشتی و ئاکاریی ئەوتۆ دامەزرابوو کە مارکس پێی وا بوو ناتوانن تاکوو سەر بمێننەوە.

مارکس کۆمەڵگەیەکی دەویست کە ڕێک خرابێت تاکوو "کەس نەتوانێت بواریکی ئابووری لە پاوانی خۆی بگرێت، بەڵام بتوانێت بە هەر جۆرێک کە دەیهەوێت بخوێنێت و خۆی پەروەردە بکات، (کۆمەڵگە دەبێت ئەوە ڕێک بخات)، بەرهەمهێنانی گشتی ئەو دەرفەتەم بۆ پێک دێنێت کە ئەمڕۆ کارێک بکەم و بەیانیش کارێکی دیکە، بەیانان ڕاو بکەم و پاشنێوەڕۆ ماسی بگرم، ئێواران ببمە گاوانی مانگا، پاش نانخواردنیش بتوانم تاکوو پیم خۆشە ڕەخنە بگرم، بەبێ ئەوەی کە هیچ کات ببمە ڕاوچی، ماسیگیر، گاوان یان ڕەخنەگر" (Marx: Verker i utvalg, Bind 2, Pax, Oslo, 1970, s.73-74). کەواتە مارکس قەت لایەنگری بنەمای دابەشکردنی کار نەبوو و بنەمایەکی تری ئەو کۆمەڵگەیەی کە مارکس دەیهەویست بریتی بوو لەوەی کە هەر کەسێک بەگوێرەی تواناکانی خۆی کار بکات و بەپێی پێداویستییەکانیشی کەڵک لە کەرەستە و کەلوپەلەکانیش وەرگرێت. دواتر مارکس چووە پاڵ ئەو بزووتنەوە سۆسیالیستییەی کە بۆ بنیاتنانی کۆمەڵگەیەکی لەو جۆرە خەباتی دەکرد و پایە و بنەما تیۆرییەکانی بزووتنەوەی سۆسیالیستیی دارشتن.

ڕەوت و پرۆسە سەرەتاییەکان

مارکس لەسەر بنەمای هێگڵ و لەو شوێنەوە دەستی پێ کرد کە دنیا لە پرۆسە و ڕەوتی جۆراوجۆر دروست بووە نەک لە شتەکان. پێشتر باسی بەڕوومان کرد، بەڕوو لە جیاتی ئەوەی وەکوو دەنکە بەڕوو ببینرێت، پێویستە وەکوو پرۆسەیەک لە ڕەوتی چوونەپێش بۆ بوون بە داربەڕوو سەیر بکرێت و بۆ ئەوەی کە بەڕوو وەکوو ڕەوت ببینیت، دەبێت بە قوولی لە شتەکان بڕوانیت و تەنیا بە سەیرکردنی ڕواڵەتی شتەکان نەوەستیت. بە گوتەی هێگڵ؛ ئەو جەوهەرە (پرۆسەی گۆڕان بەرەو داربەڕوو) ناتەبایی لەگەڵ سەیرکردنی ڕواڵەتی و ڕووکەشی هەیە. ئەو جۆرە ناتەباییانە لە هەموو

شـــۆێنێک لە سروشتدا بەرچاو دەکەون و ئەو ناکۆکی و ناتەبایی و ململانێیانەن کە دەبنە هۆکاری پێشکەوتن و ئاڵوگۆڕ و پەرەسەندنی هەموو شتێک. مارکس لەگەڵ ئیدەیالیزمی مێتافیزیکیی هێگڵ هـــاورا نەبوو و لەو بـــارەوە بەرەی بەرانبەر بە بۆچوونی هێگڵی قەبووڵ بوو، واتە لایەنگری ماتریاڵیزم بوو، بەڵام ئەو ڕێکارە دیالێکتیکییەی هێگڵی بە شـــتێکی دروســـت دەزانی، بۆیە ڕێکاری فەلسەفیی مارکس جۆرێک لە ماتریاڵیزمی دیالێکتیکە، مارکس تێکۆشـــا تاکوو لەســـەر بناغەی ئەو بنەمایانە، گۆڕانکارییە مێژوویییەکان لێک بداتەوە.

ماتریاڵیزمی مێژوویی

بـــە بۆچوونی مارکس مێژوو یاســـامەندە، واتە گۆڕانکارییە مێژوویییەکان، بەپێی هەندێک یاســـای تایبەتی و بەگوێرەی پرەنســـیپێکی تایبەتی و هەروەها بە هەندێـــک قۆناغی تایبەتیدا تێپەڕ دەبن. لە هەر کام لەو قۆناغانەدا کۆمەڵگە بە شـــێوەیەکی تایبەت ڕێک خراوە، بەڵام هەر کام لەو قۆناغانە وەکوو هەر شتێکی دیکە، ناتەبایی و ناکۆکیی تایبەت بە خۆیان لە هەناوی خۆیاندا هەیە. ئەوە بەو واتایەیە کە ئەو سیســـتەمە کۆمەڵایەتییە تاکوو دەورەیەکی دیاریکراوی کاتی، دەتوانێت کار بکات و تاکـــوو ئەو کاتەی کـــە ڕۆڵی مێژوویی خۆی بەڕیوە دەبات، دوای ئەو دەورەیە گۆڕانکاری پێک دێت و شـــێوەیەکی نوێی سیســـتەمی کۆمەڵایەتی دێتە کایە و ئیتر بەو جۆرە، مارکس لەسەر ئەو بڕوایە بـــوو کە لە هەموو کۆمەڵگەکاندا، لەنێوان قازانج و بەرژەوەندییەکانی چین و توێژە دەوڵەمەندەکان و هەروەها چین و توێژە هەژار و زەحمەتکێشـــەکاندا ململانێ و ناتەبایی هەیە، هەر ئەوەش دەبێت بە هۆکاری ســـەرهەڵدانی ناکۆکییە کۆمەڵایەتییەکان. ئەو گرووپە جۆراوجۆرانە کە لە کۆمەڵدا لەگەڵ یەکتـــر لە ململانێدان، پێیـــان دەوترێت چینەکان. مارکس پێی وایە سەرتاســـەری مێژووی مرۆڤ بریتییـــە لە مێـــژووی ململانێ و خەباتی چینایەتـــی و ئەو چینانە وەکوو تێـــز و دژەتێز لە ڕەوتی گۆڕانکارییە دیالێکتیکییەکانی مێژوودا کار دەکەن.

یەکەمین قۆناغی مێژوو، بریتی بوو لە کۆمۆنی ســـەرەتایی و گرنگترین تایبەتمەندیی ئەو قۆناغە بریتی بوو لەوەی کە لە کۆمەڵدا هیچ دابەشکردنێکی کار لە ئارادا نەبوو، هەمووان بە هەموو ئامرازێک کـــە بوویان کاریـــان دەکرد و پێداویســـتییەکانی خۆیان و بنەماڵەکانی خۆیانیـــان بەرهەم دەهێنا، خواردنی خۆیان بەدەســـت دەهێنا، جلوبەرگی خۆیان ساز دەکرد، هیچ ئاڵوگۆڕێک لە ڕێگەی پارەوە لە ئارادا نەبوو. کۆیلەداری جێگەی کۆمۆنی ســـەرەتایی گرتەوە و لەو قۆناغەدا ئەوە کۆیلەکان بوون کـــە کاریان دەکـــرد و بەرهەمیان دەهێنا، دوای ئەوەش قۆناغی فیئۆدااڵی هات و لەو قۆناغەدا زەوی (ملکی باغداری یان زەوینی کشتوکاڵ) لە ژێردەستی فیئۆدااڵ و خاوەن زەوییەکاندایە و جووتیارانی کرێگرتە و ڕەعیەتەکانیش لەسەر زەوییەکان کاریان دەکرد و بەرهەمیان دەهێنا.

لە ســـەردەمی فیئۆدااڵیدا زۆر شـــۆێنی نوی دۆزرانەوە، ئەو شـــۆێنە نوێیانەش، ئەگەر لە لایەک

سەرچاوەی کەرەستەی خاو بوون، لە لایەکی دیکەشەوە وەکوو بازاڕی نوێ چاویان لێ دەکرا و بە گوتەی مارکس، لەو قۆناغەدا خەڵکێکی زۆر لە جووتیارەکان ناچار بوون دەست لە کاری کشتوکاڵیی خۆیان هەڵگرن، چونکە ئەو زەوییانەی پێشتر بە خۆڕایی بۆ کارکردن لەسەریان لە بەردەستی خەڵکیدا بوون، دواتر بۆ ئاژەڵداری پاوان کرابوون. دەزگا و کەرەستەی بەرهەمهێنانی نوێ هاتنە کایە و ڕێژەی حەشیمەت زیادی کرد. لە ئاکامدا سیستەمی فیئۆدالّی هەڵوەشایەوە و سیستەمێکی دیکەی کۆمەڵایەتی هات و جێگەی فئیۆدالّی گرتەوە، ئەو سیستەمە نوێیە بریتی بوو لە سەرمایەداری. بە گوتەی مارکس سەرمایەدارییش، بە هۆکاری ناتەباییەکانی ناو خۆی، دەگۆڕدرێت بۆ قۆناغێکی نوێتر، واتە سیستەمێکی سۆسیالیستی و لە ئاکامدا ئەو ڕەوتە بەو شێوەیە دەبێت کە تاکەکەس لە کۆمەڵگەیەکی بێ چیندا بژیت و لەو کۆمەڵگەیەشدا دەوڵەت پێویست نییە. ئەو کۆمەڵگەیە، کۆمەڵگەیەکی کۆمۆنیستییە و لەوێدا ناتەباییەکۆمەڵایەتییەکان نامێنن و لەو کۆمەڵگەیەدا هەموو پێویستی و پێداویستییە پێشبینیکراوەکانی مرۆڤ دابین و دەستەبەر دەکرین.

مارکس ئەو ڕەوتی گەشەسەندنەی وەکوو ڕەوتی گەشەی منداڵ بەرەو گەورەسالّی دەبینی، پێی وا بوو تەنیا ئەو دەمە کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی گەیشووەتە قۆناغی "گەورەسالّی" کە بگاتە قۆناغی کۆمۆنیزم. دوای تێپەڕین لە کۆمۆنی سەرەتایی، مرۆڤ لە جەوهەری خۆی دوور کەوتووەتەوە و ئیتر بە گوتەی مارکس، ئامانج ئەوەیە کە مرۆڤ بگەڕێتەوە سەر بنەما و سروشتی بنەڕەتیی خۆی.

سەرمایەداری

بە بڕوای مارکس، گەورەترین تایبەتمەندیی سەرمایەداری ئەوەیە کە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لە دەستی تاقمێکی کەمدا پاوان دەکرێن و لە ئاکامدا زۆربەی هەرە زۆری خەڵک، واتە کرێکاران و زەحمەتکێشان ناچار دەبن هێزی کاری خۆیان بفرۆشن، سەرمایەداری شێوەیەکی کاریگەری بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵگە هێنایە کایەوە و لە قۆناغە مێژوویییەکانی پێش سەرمایەداریدا، بە هۆکاری لە خوارەوەبوونی ئاستی بەرهەمهێنان، ئاستی ژیان بە ڕادەیەکی زۆر بەرچاو لە خوارەوە بوو، بەڵام لە سیستەمی سەرمایەداریدا ئەو گیروگرفت و کێشانە ئیتر چارەسەر کراون.

سەرمایەداری قۆناغێکە کە مرۆڤایەتی دەبێت لێی تێپەڕ ببێت، بەڵام بە هۆی ناتەباییەکانی نێو خۆی، سیستەمێکی ناسەقامگیرە، بۆیە دوای بەجێهێنانی ڕۆڵی مێژوویی خۆی، دەبێت جێگەی خۆی بدات بە سیستەمێکی نوێی کۆمەڵایەتی و سەرەڕای ئەوەش، سەرمایەداری بە گوتەی مارکس، هەر لە بنەڕەتەوە سیستەمێکی بێڕەوشتانە و دووڕە لە پرەنسیپەکانی ئاکار، دواتر باس لە و ڕەخنە ئاکاریانە دەکەین کە مارکس ئاراستەی سەرمایەداریی دەکردن.

لە سیستەمی سەرمایەداریدا کرێی کاری کرێکاران هێندە لە خوارەوەیە کە بە زەحمەت بەشی پێداویستییە سەرەتاییەکانی ژیانی خۆیان و بنەماڵەکانیان دەکات، هەروەها بە هۆکاری

چوونە ســـەرەوەی بەردەوامی ستانداردی ژیان، مارکس "پێشبینیی" ئەوەی کردبوو کە لە داهاتوودا کرێی کاری کرێکاران و لە ئاکامدا ئاســـتی ستانداردی ژیانیش پتر دێتە خوارەوە و ئەوە یەکێک لە ناتەباییەکانی سیســـتەمی ســـەرمایەداریە. (پێشتر هەر لە سەردەمی ژیانی مارکسدا دەرکەوت کە ئەوە ڕاست نییە، بۆیە ئەو تیۆرییە گۆڕانی بەسەردا هات و بە جۆرێک کە پێی وایە ستانداری ژیانی کرێکاران بە بەراورد لەگەڵ ژیانی سەرمایەداران، دێتە خوارەوە).

ناتەباییەکی دیکەی سیستەمی ســـەرمایەداری بە گوتەی مارکس، بریتییە لە "مەیلی ڕێژەیی هاتنەخوارەوەی نرخـــی قازانج" (the declining tendency of the rate of profit). بەهۆی ئۆتۆماتیزاســـیۆنی بەرهەمهێنان و پەرەسەندنی ئاســـتی ململانێی نێوان بەرهەمهێنەران لە بازاڕدا، داهاتی ســـەرمایەدار بەرە بەرە کەمتر دەبێتەوە و لە ئاکامدا سەرمەیەداری تووشی قەیرانی ئابووری دەبێت و بەرە بەرە توانایی بۆ بەرهەمهێنانی ئەو کەرەستە و کەلوپەل و پێداویستییانەی کە خەڵک پێویســـتیان پێیەتی، کەم دەبێتەوە. کار و کاسبییە بچکۆلەکان لەو ململانێ و کێبرکێیانەدا خۆیان دەدەن بـــە دەســـتەوە و ئەوانەش کە گیان بەدەردەبەن دەمێننـــەوە و تاکوو دێت گەورە و گەورەتر دەبن. لەو قۆناغە لە سەرمایەداریدا بازاڕ تاکوو دێت زۆرتر و زۆرتر دەکەوێتە پاوان و مۆنۆپۆلی دەستە و تاقمێکـــی کەمتر، بەڵام لـــە هەمان کاتدا گەورە و گەورەتر. ئەو قۆناغە پێی دەوترێت "دوا قۆناغی پەرەســـەندنی ســـەرمایەداری" و ئەو قۆناغەی ســـەرمایەداری بەوە کۆتایی پێ دێت کە پرۆلیتاریا دەسەڵاتی سیاسی لە دەستی چینی سەرمایەدار دەردێنێت، بەو جۆرە مرۆڤایەتی پێ دەنێتە قۆناغی سۆسیالیسی.

لـــە دەورانـــی تێپەڕبوون بۆ قۆناغی سۆسیالیســـتی، بەرە بەرە بەشـــداریی دەوڵەت لە کاروباری ئابووریـــدا زۆرتر و زۆرتر دەبێت و تاکوو دێـــت بواڕە جۆراوجۆرەکانی کەرتی تایبەتیش پتر دەدرێنە کەرتی گشتی. کەلوپەل و کەرەستە و دابینکردنی پیداویستییەکان کە لە سیستەمی سەرمایەداریدا بە نرخێکی دیاریکراو دەخرانە ناو بازار، "بێ بەرانبەر" لەلایەن کەرتی گشتییەوە دەخرێنە بەردەستی خەڵک، ئەوە کاتێک ڕوو دەدات کە هاتنەخوارەوەی نرخ بۆ سەر سفر، نەبێتە هۆی چوونەسەرەوەی ئاســـتی بەکارهێنانیش، کەواتە مارکس ئەو یاسا ئابووریییەی قەبوولْ نەبوو کە دەڵێ ئەگەر نرخی کەلوپەل و پێداویســـتییەکان خەڵک بێتەخوار، ئاستی بەکارهێنانیش دەچێتە سەرەوە. دابینکردنی سەرچاوە مالّییەکان بۆ هەڵسووڕانی ئەو داموەدزگا فەرمییانەی دابینکردنی پێداویستییە گشتییەکان، لە ڕێگەی بردنەســـەرەوەی وردە وردەی باج دابین و دســـتەبەر دەکرێت، تاکوو دێت زۆرتر و زۆرتر کاروباری ئابووری دەخرێتە بندەســـتی دەوڵەت. لە ئاکامدا دەوڵەت بەڕێوەبردنی کاروباری ئابووریی کۆمـــەڵ و کۆمەڵگـــە، لە ڕێگـــەی بەڕێوەبەرایەتییەکـــی دەوڵەتییەوە بەدەســـتەوە دەگرێت و هیچ کاروبارێکـــی بازرگانی و ئابووری لە دەرەوەی دەســـەڵاتی دەوڵەتدا نابێـــت، هەروەها دەوڵەت دژی هەموو ئەو کەسانەش دەوەستێتەوە کە دژایەتیی ئەو ئالّوگۆڕانە دەکەن.

لەو سیســـتەمەدا تاکەکەسەکان ناتوانن لەسەر بنەمای ئاوەزی خۆیان کار بکەن، مارکس پێی وا بوو کارێکی لەو جۆرە دەبێتە هۆی ئاژاوە و بێسەرەوبەرەیی سەرهەڵ دەدات، چونکە یەک بە یەکی مرۆڤەکان توانای بیرکردنەوەی ژیرانەیان نییە، ئاخر ئاوەز بەســـتراوەتەوە بە زمان و زمانیش دیاردە و بەرهەمێکـــی کۆمەڵایەتییە و لەبەر ئەوەش ئاوەز بەرهەمێکـــی کۆمەڵایەتییە، تەنیا کۆمەڵگە واتە دەوڵەت، دەتوانێت کۆمەڵ بە شێوەیەکی ژیرانە و ئاوەزمەندانە ڕێک بخات. مارکس بڕوای وا بوو کە مێشک و هۆش و جەوهەری مرۆڤ بە جۆرێکە کە ئاوەزی ئەو بەکۆمەڵە. (Marx believed that it is the essence of man that his reason is collective).

مرۆڤ

ئـــەوەی کـــە مرۆڤ لە ئاژەڵەکانی تر جیا دەکاتەوە بریتییە لـــەوەی کە مرۆڤ دەتوانێت هەڵبژێرێت (he has choices) و بـــۆ ئەوەی کە بتوانین هەڵبژێرین، پێویســـتیمان بە زمانە و زمانیش وەکوو پێشـــتر ئاماژەمان پێی دا، بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییە. کەواتە بە بـــڕوای مارکس، ئاوەز بەرهەمێکی کۆمەڵایەتییە و لە پڕۆسەیەکی دوورودرێژی کۆمەڵایەتیدا دروست بووە و هەروەها شتێکی بەکۆمەڵە. کەواتـــە بیر و ڕوانگەکانی مرۆڤ لەلایەن چینە کۆمەڵایەتییەکانەوە دیاری دەکرێن و بەو جۆرە هەر کەســـێک بۆ بردنەپێش و دابینکردنی قازانج و بەرژەوەندییە چینایەتییەکانی خۆی خەبات دەکات، دیسانیش مارکس لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە لەو پێوەندییەدا ناکرێت ئێمە تاکەکەس لە بواری ئاکار و ڕەوشتییەوە بە بەرپرس بزانین. مارکس وەکوو ماتریالّیستێک بەڵگەی بۆ ئەوە دەهێنایەوە کە مرۆڤ خاوەنـــی ئیرادەی ئازاد نییە و ئەو بیر و ڕوانگە فەلســـەفییانەی کە ئەندامانی چینێکی کۆمەڵایەتی بۆ ڕەواییدان بە بۆچوونە سیاســـییەکانیان کەڵکیان لێ وەردەگرن، هیچکات "ڕاستی" نین. مارکس بەو کۆمەڵە بیرۆکە و بیر و بۆچوونانەی دەوت ئایدئۆلۆژی و دیســـانیش ڕوانگە و بیر و بۆچوونەکانی مارکس، لەو یاسا گشتییە بەدەرن.

هەر کام لە قۆناغەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵ پێویستییەکی مێژوویین و مارکس بە ئاشکرا دەڵێت کۆیلەتی بۆ دەورەیەک پێویســـت بوو، هەر بەو جۆرەی کە "چەوساندنەوە"ی چینی کرێکار لەلایەن چینی سەرمایەدار، لە سیستەمی ســـەرمایەداریدا پێویستە، کەواتە ئەمە لە ڕوانگەیەکی ڕەوشتی و ئاکارییەوە بە شتێکی ناپەسند ئەژمار ناکرێت، دیسان زۆرتر لەبەر پرسە ئاکارییەکان بوو کە مارکس بە دژی سەرمایەداری خەباتی دەکرد.

بەگوێرەی بۆچوونەکانی کانت و هێگڵ، کەسێکی ڕاستەقینە، منێکی ڕاستەقینە، بریتییە لە منێکی جیهانی و منی ڕاســـتەقینە، خۆی لە خۆیدا هەموویە، گشتە، منێکی ڕاستەقینە، بەکۆمەڵە،هەروەها مارکس بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە مرۆڤایەتی یەک ڕێکخراوەیە و پێی وا بوو مرۆڤ پێش لە هەر شـــتێک دەبێت وەکوو بەشێک لە گشت ببینرێت، مرۆڤ جۆرە بوونەوەرێکە (Gattungswesen).

مارکس پێی وا بوو کە ئەو خودە بەکۆمەڵە، کاتێک تاکەکەس بۆ بەدەستهێنانی داهاتی ڕۆژانەی خۆی کار دەکات، تووشـــی بێهیوایی دەبێت. هەروەها بە گوتەی مارکس ئەوە هۆکاری ئەو ویژدانجووڵانە یە کە تاکەکەس لە کاتی کارکردن بۆ بەدەستهێنانی داهات لە خۆیدا هەستی پێ دەکات. ڕوانگەی کانت و مارکس لە باری ئاکار و ڕەوشـــتەوە بە جۆرێکە کە تاکوو تاکەکەس لە دنیای فیمینۆلۆژی واتە ســـەرمایەداریدا ســـەرکەوتووتر بێت، بایەخی ئاکاریی کەمترە. بە بڕوای مارکس سەرمایەداری بێڕەوشـــتانە و دوور لە پرەنســـیپەکانی ئاکارە، چونکە لەو سیستەمەدا تاکەکەس لە پێناوی قازانجە تاکەکەسییەکانی خۆی، خەریکی بەرهەمهێنان، بازرگانی، کڕین و فرۆشتنە. مارکسیش وەکوو کانت پێی وا بوو لە کاتی بڕیاردانی پێشـــوەختەی ئاکاری و لە کاتی جێبەجێکردنی هەر کارێکدا، ئەوەی بە گرنگ دادەنرێت بریتییە لە مەبەســـت و ئامانج و مۆتیڤاشـــۆن لەو کارە، نەک ئاکام و لێکەوتەی کارەکە. لە ســـەرمایەداریدا مەبەســـت و ئامانجی خەڵک لە بەرهەمهێنان، بریتییە لە بەدەستهێنانی قازانجی تاکەکەسی، ئەگەر لێرەدا مرۆڤ جاروبار یارمەتیی خەڵکی دیکە دەکات، ئەوە بە ئاکام ئەژمار دەکرێت، نەک مەبەست و ئامانج.

لە ســـەرمایەداریدا بەرهەمهێنان کاریگەر و پڕبارە، بەڵام لە خۆمانمان بێگانە دەکات، هەر لەبەر ئەوەش بوو کە مارکس لە بواری ڕەوشتی و ئاکارەوە ڕەخنەیەکی جیددیی لە سەرمایەداری هەبوو. لە سەرمایەداریدا دابەشکردنی کار بە پرەنسیپێکی بنەڕەتی لە ڕێکخسینی ئابووریدا ئەژمار دەکرێت، مەبەست لە دابەشکردنی کار ئەوەیە کە هەر کەس لە جۆرە کارێکدا شارەزایی هەبێت، واتە یەکێک ماســـیگرە، یەکێک دارتاشە، یەکێکی تر نووســـەرە و ئەوی تریش پزیشکە و هتد.. "خۆبەستنەوە" بە یەک جۆر کار، ڕێگەی ئەوەمان لێ دەگرێت کە هەموو توانا و لێوەشـــاوەییەکانی خۆمان بەکار بهێنیـــن، هـــەوڵ بدەین و لە ئاکامدا گـــوڵ بکەین. ئاخر ئێمە تەنیا کاتێـــک دەتوانین گوڵ بکەین کـــە دەرفەتی ئەوەمان هەبێت لە هەموو توانا و لێوەشـــاوەییەکانی خۆمان کەڵک وەرگرین، کەواتە دابەشـــکردنی کار لە خۆمانمان بێگانە دەکات. هەروەها لە ئاکامی ناچاربوون بە فرۆشـــتنی هێزی کاری خۆمان لە بازاڕی ئازاددا، لە خۆمان بێگانە دەبین و لەوەش زیاتر بەرهەمهێنان بە مەبەســـتی بەدەســـتهێنانی قازانج و بەرژەوەندی، لە خۆمانمان بێگانـــە دەکات، یان بە واتایەکی دیکە؛ ڕەوتی بەرهەمهێنان لە سەرمایەداریدا مرۆڤ لە خۆی دادەبڕێت و بەرەو بیگانەبوون لە خۆی دەبات.

کەســـێک کە لە خۆی بیگانە دەبێت، خاوەنی باوەڕبەخۆبوونێکی کەمە و هەست بە بێنرخبوونی خـــۆی دەکات، مرۆڤ تەنیا لە ڕێگـــەی بەکاربردنی هەموو توانا و لێوەشـــاوەییەکانیەوە دەتوانێت خۆی گەشـــە پێ بدات و بە شـــێوەیەکی ڕاستەقینە گوڵ بکات. (هێگڵ یەکەم کەس بوو کە پرسی لەخۆبێگانەبوونی هێنایە بەرباس).

مارکس دەیگوت کار نرخ و بایەخەکان بەرهەم دێنێت، لێرەدا مەبەســـت کاری فیزیکییە. کاری هزری، بۆنموونە، ئەو زەحمەتانەی کە لە بەڕێوەبردنی کۆمپانیایەکدا دەکێشـــرێن، هیچ بایەخێکیان

نییە و ئەو کەسەی کە خاوەنی کۆمپانیاکەیە، داهاتی لە ئاکامی کاری جەستەیی و فیزیکیی کرێکار و فەرمانبەرانی دیکەدا دەســـت دەکەوێت، بێ ئەوەی کە خۆی هیچ کارێکی کردبێ، داهاتی دەست دەکەوێت. ئاخر ئەوە کرێکارەکانن کە لە ڕێگەی کاری خۆیانەوە بایەخ و نرخ و بەها بە کەرەستەی خاو دەبەخشـــن، بەڵام دیسانیش ئەو کرێیەی کە بە کرێکار دەدرێت، زۆر کەمترە لەو بەهایەی کە کرێکار بە هۆی کارەکەیەوە بە کەرەســـتەی خاوی دەبەخشێت. ئەو نرخەی لەو جیاوازییە دروست دەبێـــت کە بەر دەســـتی خاوەنکار دەکەوێـــت، بەبێ ئەوەی کە خۆی هیـــچ کارێکی کردبێت. بەو جیاوازییە دەوترێت زێدەبایی، ئەو زێدەباییە بەناوی "قازانج" دەچێتە گیرفانی خاوەن کۆمپانیاکە.

لە ڕوانگەی مارکسەوە، ئەو ئازادییەی کە لە سەرمایەداریدا بۆ هەڵبژاردنی پیشە، شوێنی ژیان و هتد... هەیە، تەنیا وەهم و خەیاڵێکە و هیچی تر، کرێکار ناچارە و دەبێت کار بکات و هێزی کاری خۆی بفرۆشێت. سەرمایەداری وەکوو سیستەمێکی ڕزگاریدەر دێتە بەرچاو، بەڵام ئەوە تەنیا ڕواڵەتی بابەتەکەیە و لە ڕاســـتیدا سەرمایەداری سیســـتەمێکی زاڵمانەیە کە لەسەر چەوسانەوە ڕاوەستاوە و مرۆڤ تووشی نامۆبوون و لەخۆبێگانەبوون دەکات، هیچ گومانی تێدا نییە کە سەرمایەداری لە بواری بەرهەمهێناندا سیستەمێکی پڕبار و کاریگەرە، بەڵام وەکوو هەر شتێکی دیکە لە هەناوی خۆیدا زۆر ناکۆکـــی و ناتەباییی تێدایە کە وای لێ دەکەن پاش تەواوبوونی ڕۆڵی مێژوویی خۆی، لەبەر یەک هەڵوەشێتەوە و جێگەی خۆی بدات بە سیستەمێکی کۆمەڵایەتیی دیکە.

کاریگەربوون پێویستی بە ژیربوون هەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی کە تەنیا کۆمەڵ (وەکوو گشت، نەک تاکەکەس) دەتوانێت ژیر بێت، دەوڵەت دەبێت بەڕێوەبەرایەتی و ڕێکخستنی کاروباری بەرهەمهێنان بەدەستەوە بگرێت. مارکس وەکوو ئامانج سەیری ئەو پرەنسیپەی دەکرد کە لە کارگەیەکدا دەبینرێت و ئەو ڕێکوپێکییەی لەگەڵ ئەو بێ ســـەرەوبەرەییە کە لە سیستەمی سەرمایەداریدا هەیە، بەراورد دەکرد و ئەیگوت ئەگەر سیســـتەمی ئابووری وەکوو یەک سیستەم ڕێک بخرێت و بەڕێوە ببردرێت، کاریگەرییەکـــەی وەکوو ئەوەیە کە لە یەک کارگـــەدا دەبینرێت، زۆر دەبێت، کاراییەکەی دەچێتە سەرەوە و ڕێکوپێکی و دیسپلین جێگەی بێسەرەوبەرەیی دەگرێتەوە و ڕادەی بەرهەمهێنان دەچێتە سەرەوە. بەو پێیە، ڕادەی بەرهەمهێنان، بە گوتەی مارکس، لە سۆسیالیزم و کۆمۆنیسمدا زۆر زیاترە لەوەی کە لەژێر سێبەری بێسەرەوبەرەیی سەرمایەداریدا هەیە.

مارکـــس لەو بڕوایەدا بـــوو کە کرێکاران خۆیـــان ناتوانن ڕێبەرایەتیی خەبات بـــۆ دامەزراندنی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالیســـتی بەدەســـتەوە بگرن. ئەوان زۆرتر بیر لە کرێـــی زۆرتری کارەکەیان، کاتی کاریی کەمتر و هەلومەرجێکی باشـــتر بۆ کار دەکەنەوە و ئەوەی کە لەڕاســـتیدا بۆ بنیاتنانی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالیســـتی پێویستە، ئاگایی و وشـــیاریی کرێکارانە، بۆیە ئەرکی ڕووناکبیرانە کە دەبێت وشیاری و ئاگایی لەنێو کرێکاراندا بڵاو بکەنەوە.

بزووتنەوەی سۆسیالیستی پاش مردنی مارکس گەشەی کرد و لە ئاکامدا ئەو بزووتنەوەیە بەسەر

دوو باڵی گەورە و چەند تاقمی تری بچووکدا دابەش بوو. باڵێکی ڕادیکاڵ کە بە ناوی کۆمۆنیست ناسران و باڵێکی دیکەی مامناوەندی و میانەڕۆ کە وەک سۆسیال دێموکرات ناویان دەرکرد، بە درێژایی ساڵانی سەدەی بیستەم لە زۆر وڵاتدا کۆمۆنیستەکان و سۆسیال دێموکراتەکان دەسەڵاتیان بەدەستەوە گرت.

سەدەی بیستەم

قۆناغی پاش ڕێنێسانس تاکوو دەگاتە شەڕی جیهانیی یەکەم، پڕیەتی لە پێشکەوتن و پەرەسەندنی هەمەلایەنە. لەو دەورەیەدا زانست بە چەشنێکی بەرچاو گەشەی کرد و تەکنۆلۆژی لە زۆربەی بوارە جۆراوجۆرەکانی ژیان و پێشەسازیدا جێپەنجەی دیارە، ستانداردەکانی ژیان و بژیویی ماددیی خەڵک بە تۆندی لە ڕەوتی چوونەسەردایە، چوارچێوە و قەوارەی سیاسی بە قازانجی دابەشکردنی دەسەڵات لە ڕەوتی گۆڕاندایە. کەچی سەرەڕای هەموو ئەوانە، ئەو گەشبینییەی کە لە ئاکامی ئەم بارودۆخەدا هاتبووە پێش، لە سەرەتای دەستپێکردنی سەدەی بیستەمدا کۆتایی پێ هات. لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا نیشانەکانی سەرهەڵدانی قەیرانێکی هەمەلایەنەی ئابووری خۆیان نیشان دا و هەر لە دەستپێکردنی شەڕی جیهانیی یەکەمەوە تاکوو ئەمڕۆ، ورەیەکی نەرێنی و نێگەتیڤیانە باڵی بەسەر جیهاندا کێشاوە.

ئەو ڕەشبینییە تەنانەت لە ئەدەبیاتیشدا ڕەنگی داوەتەوە، بۆ نموونە . Eliot T.S. لەو بارەیەوە بەناوبانگترین شێعری ئەو سەدەیەی لەژێر ناوی (the Waste Land) (۱۹۲۲) هەیە، یان ئەرنست هەمێنگوای لە "خۆریش هەڵدێ" کە لە ساڵی ۱۹۲۷ی زایینیدا بڵاو کراوەتەوە، باسی "نەوەیەکی ونبوو" دەکات. کنوت هامسۆن، لە "مارکن گرۆد"دا (۱۹۱۷) ژیانی سانا و ساکاری سەرزەوی بەرز دەنرخێنێت و شارستانیەتیش نەفرین دەکات. (Oswald Spengler)ی ئاڵمانی، لە بەرهەمەکەی خۆیدا بە ناوی Untergang des Abendlandes، (۱۹۱۸-۱۹۲۲) ڕۆحی سەردەم بە شێوەیەکی جوان نیشان دەدات، ئەو ڕەشبینییە کەم و زۆر لە بەرهەم و ئاسەوارە ئەدەبییەکانی دیکەشدا هەر دەبینرێت.

لە بواری زانستە سروشتییەکاندا، "تیۆریی نسبیەت" هاتە کایەوە، ئەو تیۆرییە بە شێوەیەکی زانستی ئەو دروشمە هۆشەکییە دەسەلمێنێت کە دەڵێت؛ "هەموو شتێک ڕێژەییە". هەر لەو سەروبەندەدا بنەمای "دڵنیانەبوونی هایزنبێرگ"ـمان دۆزیەوە، ئەو بیردۆزە لەسەر بنەمای جیاوازییەکانی نێوان مێتافیزیک و زانیناسیدا بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ باس لەوە دەکات کە ئێمە ناتوانین لە ئاستی میکرۆدا لە هیچ زانیارییەک دڵنیا بین. ئەمە بووەتە هۆی سەرهەڵدانی کێشە لە نیوان "بۆهرو" هەروەها فیزیکزانی بەناوبانگ "ئەنیشتاین"ـدا لەسەر ئەوەی کە ئایا لە ئاستی میکرۆدا ئێمە دەتوانین لە هەبوونی یاساکانی هۆکار و ئاکام دڵنیا بین یا نە. بۆهر پێی وایە کە ئەو

یاســـایانه له ئاســـتی میکرۆدا بوونیان نییه، ئەنیشتاین پێداگری لەسەر ئەوە دەکات کە ئەو یاسایانە هەن، بەڵام تاکوو ئێســـتە نەمانتوانیوە بیاندۆزینەوە، ڕوانگەی بۆهر (لە ڕاستای ڕوانگەکانی هیومدا) بەرە بەرە قەبووڵ کرا.

هـــەوڵ و بۆچوونەکانی "زیگمۆند فرۆید"ی دەروونزان بوون بە زانســـتیکی ســـەربەخۆ، فرۆید گوتی وشیاری و ئاگاییی مرۆڤەکان لە سێ بەش پێک هاتووە؛ بەشی بنەڕەتی بریتییە لە «id» واتە ناســـنامە، ئەو بەشە لە خۆڕسک و پاڵنەرە سەرەتایی و بیۆلۆژیکییەکان پێک هاتووە. بەشێکی دیکە بریتییە لە "منی باڵا" یان «superego»، ئەو بەشـــە لەو بیر و ڕوانگە جۆراجۆرانە پێک هاتووە کە لە کولتوور و فەرهەنگەکاندا هەن و ئەوانە ویژدان و نۆرمەکانمان پێک دەهێنن. ئەو دوو بەشـــە بێ ویســـتی خۆتن (are unconscious)، بەڵام بەشی سێهەم کە پێی دەوترێت «ego»، وشیارانەیە. ئەو بەشە دوو ئەرکی هەیە: یەکەم بریتییە لە وێناکردن و تۆمارکردنی ڕاستییەکان و دووهەم تاکوو ئـــەو جێگـــەی کە دەکرێت ئەو نارەزایەتی و بێهیواییە کەم بکاتـــەوە کە مرۆڤ لە کاتی تێرنەبوونی ویســـتە خۆڕسەکانیدا لەگەڵیان بەرەوڕوو دەبێت. ئەفلاتۆنیش لە کاتی خۆیدا ئاگاییی مرۆڤی بەسەر سێ بەشدا دابەش کردبوو.

گۆڕانکارییە سیاسییەکانی سەدەی بیستەم ئەوەیان دەرخست کە ئەو ڕەشبینییەی لە سەرەتای ئەو سەدەیەدا دنیای داگرتبوو، هێندەش بێ بناغە نەبوو. سەدەی بیستەم لە زۆر بوارەوە سەدەیەکی پڕ لە ناخۆشی و کارەسات بوو، شەڕەکانی جیهانیی یەکەم و دووهەم، کۆمەڵکوژی و ماڵوێرانییەکی هێندە بەرینیان بەدوای خۆیاندا هێنا کە تاکوو ئەودەم لە میژوودا بێوێنە بوو. (ژینۆساید و کۆمەڵکوژی لە جەرگەی شارستانیەتی ئوروپادا).

کۆمەڵکوژی سیستەماتیک پێشتریش ڕووی دابوو، بەڵام ئەوەی کە بە درێژایی شەڕی جیهانیی دووهەم لە پێشکەوتوترین و شارستانیترین بەشی جیهاندا ڕووی دا، قەت لە میژوودا نەدیترابوو. لە ئاڵمانی مۆدێرندا بە شێوەیەکی سیستەماتیک بە میلیۆنان کەس لە جوولەکە، کاولی، هۆمۆفیلەکان و کەسانێک کە لە بواری دەروونییەوە نەخۆش بوون، کۆمەڵکوژ کران (باس لە یازدە میلیۆن کەس دەکرێت کە بەو جۆرە ژینۆســـاید کراون)، یەکێک لە دڵتەزێنترین ڕووداوەکان لە پێوەندی لەگەڵ هۆلۆکاســـتدا هاتە ئاراوە، ئەوە بوو کە بەشـــێکی زۆر لە خەڵکی ئاســـایی ئاڵمان پشـــتیوانییان لەو کۆمەڵکوژییـــە کرد، ژمارەیەکی زۆر لە خەڵک وەکوو کاربەدەســـتی دەوڵەتـــی، نیگابان و جەلاد لە بەڕێوەبردنی ئەو تاوانەدا هاوەدەست بوون، (لەبەر ئەوەی کە ئەوان فەرمانیان پێ کرابوو).

بۆچی پێڕەوییان لەو فەرمانە کرد؟

ڕەنگە لەبەر ئەوە بووبێت کە ئەوان فێر کرابوون پێڕەوی لە بڕیار و فەرمانەکانی کاربەدەستان بکەن، ئـــەوان فێر کرابوون کە دەوڵـــەت گرنگترە و تاکەکەس هیچ بایەخێکی نییە، ئەوان فێر کرابوون کە

ژیانیکی باش لەگەڵ ڕەوشتی بەرز نایەتەوە، چونکە تیۆرییە ئاکارییەکان پێیان دەوتن کە خۆشترین شت لە ژیاندا ئەوەیە کە ئەرکەکانت بەڕێوە ببەیت، تەنانەت ئەگەر لە کاتی بەڕێوەبردنی ئەو ئەرکانەدا تووشی کێشەش بیت یان ناچار بیت لەگەڵ هەموو هەست و ویستە سروشتییەکانتدا بەربەرەکانێ بکەیت، دیسانیش "دەبێت زۆر کەس لەوان وەسوەسە بووبن کە خەڵک نەکوژن، دزی نەکەن، نەهێڵن دراوسێکانیان بمرن... بەڵام هەر خودا دەزانێت، ڕەنگە ئەوان فێرکرابێتن لە بەرانبەر وەسوەسەدا بەربەرەکانێ بکەن" (Arendt, s.152.).

لە ئۆکتۆبری ساڵی ۱۹۱۷ی زایینیدا، کۆمۆنیستە ڕادیکاڵەکان، لە ڕێگەی سەرهەڵدانی کودیتاوە، دەسەڵاتی سیاسییان لە ڕوسیەدا بەدەستەوە گرت، ئەوان دەستیان کرد بە ڕێکخستن و بنیاتنانی کۆمەڵگەیەکی سۆسیالیستی و ئەمەش بوو بە هۆکاری سەرکوتی سیاسی، کۆمەڵکوژی جیابیرانی سیاسی، ستاندارديکی زۆر نزمی ژیان بۆ زۆربەی خەڵک (جگە لە کاربەدەستان) و هەروەها سیاسەتێکی زاڵمانە لە دەرەوەدا.

لە سەروبەندی ساڵەکانی ۱۹۹۰ی زایینیدا، بارودۆخێک هاتە پێش کە بۆ هەموو کەس دەرکەوتبوو کە ئەزموونی سۆسیالیستی، بێجگە لە دۆڕان و تێکشکانێکی تەواو، شتێکی دیکە نەبوو، هەر لەو سەروبەندە و لە زۆربەی ووڵاتانی سۆسیالیستیی ئەودەمدا باس لەوە دەکرا کە بەرەو دامەزراندنی بازاڕی ئازاد و ئابووریيەکی سەرمایەداری هەنگاو هەڵگرن، (زۆری نەکێشا ئەوە بوو بە ڕاست).

دەوڵەتی خۆشبژیوی دووهەمین سیستەمی سیاسییە کە لە سەدەی بیستەمدا دەسەڵاتی بەدەستەوە بووە، یەکەمین دەوڵەتی خۆشبژیوی لەلایەن بیسمارک لە ئیمپراتۆریی پرۆس و لە دەیەی ۱۸۸۰ی زایینیدا پێک هات، تاکوو دەهات دەستە و تاقمە جۆراوجۆرەکان دەسەڵاتی زۆرتریان بەدەست دەهێنا و لە هەر هەڵبژدنێکدا سیاسەتمەدارەکانیش بەڵێنی زۆرتر و زۆرتریان بە خەڵک دەدا، تاکوو لە ئاکامدا ئەو سیستەمە بەرەو بێسەروبەرەییی تەواو ڕۆیشت و قەیرانی قوولْ و هەمەلایەنەی ساڵەکانی ۱۹۲۰-۱۹۳۰ بەدوادا هات، هەر ئەمەش بوو بە هۆکاری ئاوسانێکی زۆر، بێکاریيەکی بەرین، هاتنەخوارەوەی لەڕادەبەری ئاستی ژیانی خەڵک و چوونەسەرووەی ئاماری تاوانەکان. خەڵکی ئاڵمان پێویستیان بە "پیاوێکی بەهێز" بوو کە لەو بارودۆخە ڕزگاریان بکات، لە ئاکامدا گەورەترین کارەساتی مێژووی دنیا تاکوو ئەودەم ڕووی دا و شەڕی جیهانیی دووهەم هەڵگیرسا.

پاش تەواوبوونی شەڕی جیهانیی دووهەم لە زۆربەی ووڵاتەکاندا (بێجگە لە ووڵاتە سۆسیالیستەکان و چەند ووڵاتی فاشیستی) سیستەمی دەوڵەتی خۆشبژیوی دامەزرا و بۆ چەندین ساڵی بەردەوام ئەو بارودۆخە زۆر باش دەچووە پێش، بەڵام لە ئاکامدا لە دەیەی ۱۹۷۰ی زایینی، لە هەموو ئەو ووڵاتانەدا نیشانەکانی قەیرانێکی قوولْ سەریان هەڵ دا، گرنگترین نیشانەکانی ئەو قەیرانەش بریتی

بوون لە چوونەســـەرەوەی ڕادەی بێکاری، ئاوســـانێکی زۆر و بێرەونەقیی ئابووری، لاوازیی سیاسی، زۆربوونی ئاماری تاوان و هاتنەخوارەوەی چۆنیەتیی دابینکردنی پێداویســـتییە گشتییەکان، ئەوەش لە کاتێکدا بوو کە بەشی دەوڵەتی تاکوو دەهات زۆرتر کاروباری ئابووریی وڵاتی بەدەستەوە دەگرت و لە بەرهەمهێناندا ڕۆڵی بنەڕەتیی دەگێڕا.

ســـەرەڕای هەموو ئەو ئاکامە لاوازانەش، شـــیوازێکی دەوڵەتی خۆشبژیژی، وەکوو سیستەمێکی ئابووریی کۆمەڵایەتی، ئێستاشی لەگەڵ بێت لە دنیادا هەر لایەنگری و پشتیوانی لێ دەکرێت، ڕەنگە ئەوەش لەبەر ئەوە بێت کە زۆربەی خەڵک ئامانج لە دامەزراندنی سیستەمی دەوڵەتی خۆشبژیوی، بە ئامانج و مەبەســـتێکی بـــاش بزانن، بەڵام هەنووکە جەنگەی ئەو پرســـیارەیە کە بپرســـین ئایا فەلسەفەی سەدەی بیستەم بیر و بیرۆکەیەکی ئەوتۆی هەیە کە بتوانێت ئەو گیروگرفتانە چارەسەر بکات؟

پراگماتیزم

لە ســـەدەی بیســـتەمدا لە هەمـــوو وڵاتانی ڕۆژئاواییدا ئاســـتی ژیان و بژیویـــی ماددیی خەڵک بە چەشـــنێکی زۆر بەرچاو بەرز بوویەوە، لە ئاکامدا گەلێک سەرچاوەی ئابووری بۆ لێکۆڵینەوەی قووڵ و هەمووولایەنە تەرخان کران و بەو جۆرە چالاکی و هەوڵ و تێکۆشـــانی فەلســـەفیش گەشەی کرد، بێجگە لە ناوەندە ئەکادێمی و زانســـتییەکان، کە بە پارەی گشـــتی کاری لێکۆڵینەوەیان دەکرد، لە دەرەوەی ناوەندە فەرمییە ئەکادێمییەکانیشدا، ئەو جۆرە توێژینەوانە پەرەیان پێ درا، بۆیە لە هەموو بوارەکاندا گەلێک بیرمەندی گەورە کە خاوەنی پێگە و پرستیژی زانستی بوون، دەرکەوتن و ئاکامی ئەمەش بوو بەوەی کە لە ســـەدەی بیســـتەمدا گەلێک ڕێبازی فەلسەفیی نوێ سەریان هەڵ دا. لەو بەشـــەی ئەو کتێبەدا ئاماژە بە ســـێ دانە لە کاریگەرترین ڕێبازەکان دەکەین کە شـــوێندانەری و گاریگەرییەکی زۆریان لەسەر بیر و هزری مرۆڤی ئەو سەردەمە داناوە.

لە کۆتاییەکانی ســـەدەی نۆزدەهەمدا هەندێک فەیلەســـووف کـــە زۆرترینینا لە ئەمریکا بوون، بانگەشـــەی ئەوەیان دەکرد کە فەلسەفە زۆرتر بووەتە شتێکی واتایی و ناڕاست و دەیانوت فەلسەفە ســـەرقاڵی دنیا نۆمینالّ و ڕۆحیی ڕەها، فۆرمەکانی ئەفلاتوون لە ڕەهەندێکی دیکە و بابەتی دیکەی لەو جۆرەیە. بەڵام فەیلەســـووفە ئەمریکاییەکان ســـەرقاڵی پرس و بابەتـــی دیکە بوون و ئەیانوت: فەلســـەفە دەبێت بەکەڵک بێت، ڕێنیشـــاندەری کار و کردەوەکانمان بێت و لە چارەسەری کێشە و گیروگرفتەکانی ژیانی ڕۆژانەدا یارمەتیدەر بێت. گرنگترین فەیلەسووفەکان لەو کۆمەڵە کەسە بریتی بـــوون لە چارلس پیـــرس (۱۸۳۹-۱۹۱۴)، جان دیویـــی (۱۸۵۹-۱۹۵۲) و ویلیام جیمز (۱۸۴۲-۱۹۱۰)، کە قوتابخانەیەکی نویی فەلســـەفییان بە ناوی پراگماتیزم دامەزراند، (بنەچەکەی وشـــەکە یۆنانییە، «pragma» بە واتای کردەوە یان پراکسیس دێت).

ئەو بیرمەندانە لەو بڕوایەدا بوون کە پێویستە بۆ ڕێنوێنی و ڕێنیشاندانی کردەوەی کۆنکرێت و دیاریکراو، لە فەلسەفە کەڵک وەربگیردرێت و پێیان وا بوو کە خەڵک بە مەبەستی بەدیهێنانی هەندێک ئاکامی دیاریکراو بیر دەکەنەوە، کەواتە لە ئیدەکان و بیرۆکەکان دەبێت وەکوو ئامراز بۆ جێبەجێبوونی کار و کردەوەکانمان یان ڕێنوێنیی ئەو کار و کردەوانە کەڵک وەرگرین و ئیدەکان دەبێت پێمان بڵێن کە چۆن هەلسوکەوت بکەین. بەو جۆرە ئەو فەیلەسووفانە نەریتی پێشووی فەلسەفە کە بریتی بوو لە وەڵامدانەوە بە پرسیارە بنەڕەتییەکانیان شکاند.

لە ڕوانگەی پراگماتیزمەوە مەبەست لە بیرکردنەوە دەبێت جێبەجێکردنی کارێک بێت، واتە بیرکردنەوە لە پلەی یەکەمدا دەبێت ڕێنیشاندەری کار و کردەوە و هەڵسوکەوتەکانمان بێت. دەوترێت ئێمە بۆیە کردەوە لە خۆمان نیشان دەدەین، چونکە لە بارودۆخی ئێستەی خۆمان ڕازی نین و گەرەکمانە بەرەو باشی بچین، لەم پێوەندییەشدا "دیویی" دەیوت؛ بیرکردنەوە نەخۆشییە. بە شێوەیەکی ئاسایی ئێمە ڕازین، ئاسوودەین، بەڵام کاتێک ڕازی نین، ئەوە لە بارودۆخێکداین کە دەتوانین بە نەخۆشیی دابنێین و لەو بارودۆخانەیە کە پێویستە بیر بکەینەوە. پرگماتیستەکان پێیان وایە کە لە هەلومەرجە ئاسایی و ڕۆتینییەکاندا بیرکردنەوە پێویست نییە، لەو بارودۆخانەدا ئەوەندە بەسە کە هەر بەو جۆرە هەڵسوکەوت بکەین کە بە شێوەیەکی ئاسایی هەڵسوکەوت دەکەین. تەنیا کاتێک کە هەلومەرجێکی پێشبینینەکراومان بۆ دێتە پێش، پێویستە بیر بکەینەوە و بیرکردنەوە تەنیا کاتێک پێویستە کە دەکەوینە هەلومەرجێکی زۆر دژوار و دەمانهەوێت کۆتایی بەو بارودۆخە نەخوازراوە بێنین.

پراگماتیستەکان وەکوو بەرنامەی کار و ڕێنیشاندەری کردەوە، بۆ بیرۆکەیەک دەڕوانن، ئەگەر دەمانهەوێت کارێک بکەین، دەبێت لە پێشدا بەرنامە و پلانمان بۆ ئەو کارە هەبێت و ئەو بەرنامە و پلانەش بریتییە لە تیۆری یان بیرۆکەیەک. ئەوان لەو پێوەندییەدا هێندە چوونەتە پێش کە پێیان وایە کە بیرۆکەیەک تەنیا کاتێک واتای هەیە کە ڕێنیشاندەری کار و کردەوەیەک بێت. کەواتە لە ڕوانگەی ئەوانەوە واتای بیرۆکەکان، بەستراوەتەوە بە ئاکامی کردەوە و پراکتیکی ئەوانەوە، واتە ئاکامی کردەوەییی بیرۆکەکان، واتا بە بیرۆکەکان دەدەن و بیرۆکەیەک کە ناتوانێت ببێتە پلانی کار یان لە پراکتیکدا، لە کردەوەدا، هیچ ئاکامێکی ڕوون و ئاشکرای لێ نەکەوێتەوە، لە ڕوانگەی پراگماتیستەکانەوە هیچ واتایەکی نییە و دەبێت ڕەت بکرێتەوە.

با بۆ ڕوونبوونەوەی ئەو ڕوانگەیە چەند نموونە بهێنینەوە؛ وای وێنا بکە کە تۆ وا بیر دەکەیتەوە کە کەسێکی دیاریکراو، بەرزی بااڵکەی ۱۸۰ سانتیمیترە، ئەو بیرۆکەیە پلان و بەرنامەیەکی پراکیکی و کردەییە، چونکە پێمان دەڵێت ئەگەر جلوبەرگی ئەو کەسە لەگەڵ بارست و بااڵی ناوبراو نەیەنەوە، بەکەڵکی نایەن یان ئەگەر بە دەرگایەکی نزمتر لە بااڵی خۆیدا بچێتە ژوورەوە، دەبێت خۆی بچەمێنێتەوە. هەروەها لە ئاکامی ئەو بۆچوونەدا ئەو قسەیەی کە دەوترێت تاکوو

چ ڕادەیەک ماتریالێزم و ئیدەئالیزم تیۆرییەکی دروستن بۆ تێگەیشتن لە ناوەڕۆکی بنەڕەتیی ڕاستییەکان، ڕەت دەکرێتەوە. ئاخر ئەو تیۆرییانە، ماتریالێزم و ئایدەیالیزم، ناتوانن بەرنامە و پلانێکی کردەوەیی و پراکتیکی بۆ کار بخەنە بەردەست، هیچ کام لەوانیش حاشا لەوە ناکەن کە دنیا لە شتی جۆراوجۆر پێک هاتووە و لەبەر ئەوە دەبێت هەموو پرسەکە ڕەت بکرێتەوە.

بەو پێیە لە ڕوانگەی پراگماتیستەکانەوە بیرۆکەیەک، شتێکی زیاتر یان کەمتر لە بەرنامەی کار نییە، کەچی سەرەڕای ئەوەش هەندێک جار بیرۆکەیەک ئاکامی نەخوازراوی لێ دەکەوێتەوە. بە گوتەی پراگماتیستەکان ئەوەش دەرفەتمان پی دەدات تاکوو ڕاستییەکان دەستنیشان بکەین: بیرۆکەیەک کە کار دەکات، واتە ئاکامی دڵخوازی بەدوادا دێت، دروستە. هەروەها بیرۆکەیەک کە ئاکامی دڵخوازی بەدوادا نایەت، نادروستە. ئەگەر سەرنج بدەین ئەوان نااڵێن کە بیرۆکەیەک کار دەکات بۆیە ڕاستە، بەڵکوو دەڵێین بیرۆکەیەک ڕاستە، چونکە کار دەکات. بەوتەی "دیویی" ئێمە هیچکات ناتوانین لە پێشدا بزانین کە بیرۆکەیەک ڕاستە یان نە... "ئێمە تەنیا پاش جێبەجێکردنی کار و پاش هەڵسەنگاندنی ئاکامەکانی کارەکە، زانیاری بەدەست دێنین". (Dewey: The Quest for Certainty, Minton, Balch & Co., New York 1929, s.276).

بەو پێناسەیە لە ڕاستی و دروستی، دەکرێت بناغەی مێتافیزیکی پراگماتیزم بەو جۆرە ڕوون بکەینەوە: ڕاستیی ڕاستەقینەی سەربەخۆ لە ئێمە بوونی نییە، ئێمە ناتوانین بە کەڵکوەرگرتن لە ئاگاییی خۆمان ڕاستیەکان لە مێشک و هۆشدا وێنا بکەین. لە ڕوانگەی پراگماتیزمەوە، ڕاستییەکان لە ڕێگەی سازکردنی بیرۆکە و بیردۆزەکان و پاشان پراکتیزەکردنی ئەو بیرۆکە و بیردۆزانەوە دروست دەبن. "دیویی" لە یەکێک لە نووسینەکانیدا نووسیویەتی: ئەو قسەیە هەڵەیە کە دەڵێت "زانست بریتییە لە دۆزینەوەی ڕاستی و ڕاستەقینە، ڕاستییەک کە پێش زانین و سەربەخۆ لەو هەیە..." (ibid., s.44)، هەروەها لە جێگایەکی دیکەدا دەڵێ: "ئەرکی بیرکردنەوە خۆگونجاندن لەگەڵ بەرهەمهێنانەوەی تایبەتمەندییەکانی شتەکان بەو جۆرەی کە لە پێشدا هەن، نییە" (ibid., s.137.). بە گوتەی پراگماتیستەکان، تاکوو ڕاستییەکان نەخەینە بەر لێکۆڵینەوە، هەر بە ناڕوونی دەمێنێنەوە، ئێمە لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەی ڕاستییەکان، ناسنامەیان پێ دەدەین، بەڵام ناتوانین بیاندۆزینەوە، ئەوە بەو واتایەیە کە پراگماتیستەکان مێتافیزیک بە شتێکی بێ واتا دەزانن.

بەو پێیە پراگماتیستەکان ئەگەری لە ئارادابوونی هەر جۆرە ڕاستیەکی جیهانی و هەتاهەتایی ڕەت دەکەنەوە، هەموو جۆرە پرەنسیپێکی بنەڕەتی و ڕەها ڕەت دەکەنەوە و پێیان وایە کە مرۆڤ دەبێت بە شێوەیەکی ئاسایی ژیان بەڕێتە سەر و خۆی شان بداتە بەر چارەسەریی کێشە و گیروگرفتەکان و هەر کاتێک کێشەیەک هاتە پێش، لەگەڵی دەستەویەخە بێت. هەروەها پێیان وایە کە هیچ بنەما و پرەنسیپێکی ئەوتۆمان نییە کە بتوانین بیکەینە بنەمای چارەسەریی گیروگرفتەکان و دەڵێن: ئەوەی کە دوێنێ کارا و کارساز بوو، ڕەنگە ئەمڕۆ کار نەکات. دیویی تا توانی لەسەر

ئــەو ڕێبــازە چووە پێش و پێی وایە کە لەبەر ئەوەی یاســاکانی لۆژیک بــۆ ماوەیەکی زۆر، باش و سەرکەوتووانە کاریان کردووە، کاتی ئەوە هاتووە کە بگۆڕدرێن. (Dewey: Logic, Holt & Co., New York 1938, s.82,90,94). لە ڕوانگەی پراگماتیســتەکانەوە، یاســاکانی لۆژیک شتێکن کە ئێمە بە دڵخوازی خۆمان لەســەریان ڕێک کەوتووین، بۆیە دەبێت بتوانین هەر کات و ســاتێک بگونجێت، بیانگۆڕین یان ڕەتیان بکەینەوە.

بــەو جــۆرە دەردەکەوێت کــە پراگماتیزم خــۆی فۆرمێکی هۆشــەکییە، واتــە زەینگەراییە (Subjectivism) و پراگماتیســتەکان هیچ ترسێکیان لەوە نەبوو کە دان بەوەدا بنێن. لەو بوارەوە بەســەر دوو دەستەی سەرەکیدا دابەش بوون؛ دەســتەیەکیان سەبجێکتیڤیستی ـ شەخسی بوون کە جیمز نوێنەرایەتیی دەکردن. دەســتەکەی دیکەش سەبجێکتڤیستی ـ ئۆتۆریتار بوون، پیرس و دیویی، نوێنەرایەتییان دەکردن.

بەپێی ڕێچکەی هۆشــەکیبوونی تاکەکەسی، ئەو شتەی ڕاســتە، بۆ تاکەکەسێکی دیاریکراو بە شــێوەیەکی جیاواز ڕاستە، بەڵام مەرج نییە بۆ کەسانی دیکەش ڕاست بێت. ڕێچکەی دووهەم بەو شــێوەیە کە ئەو شــتەی لە بواریکدا ڕاستە، دەبێت لەلایەن پســپۆڕانی ئەو بوارەوە بڕیاری لەسەر بدرێت. بەگوێرەی ئەو بۆچونە، تیۆری نســبیەت هەنووکە ڕاســتە، چونکە زۆربەی زاناکانی زانستی فیزیک لەســەر ئەو باوەڕەن کە ئەو تیۆرییە بە باشــترین شێوە دەتوانێت کردەوەی گەردیلەکان لە خێراییەکی بەرزدا پێناسە بکات، بەو جۆرە تێپەڕی "زەوی پانۆلکەییە" لە کاتی خۆیدا ڕاست بووە.

بــۆ ڕوونبوونــەوەی جیاوازیی نێوان ئەو دوو بۆچوونە، با ســەیری چۆنیەتیی ڕوانگەیان بەرانبەر باوەڕهێنان بە خودا بکەین؛ پیرس و دیویی پێیان وا بوو واتای خودا لە کردەوەدا هیچ ئاکامێکی لێ ناکەوێتەوە. ڕاستییەکان هەر ئەوە دەبن کە هەن، تەنانەت ئەگەر خودا بوونیشی نەبێت، بۆیە ئەوان وێنــای بوونــی خودایان ڕەت دەکردەوە. کەچی جیمز ڕوانگەیەکی جیاوازی هەبوو و پێی وا بوو کە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵک پێوەندیی ســۆزداریان لەگەڵ خودا هەیە، بۆیە بۆ ئەوان خودا واتایەکی زۆری هەیــە. کەواتە بۆ ئــەوان بیرۆکەی خودا ئاکامی کردەوەیی لێ دەکەوێتەوە و بیرۆکەی خودا بۆ ئەوان واتای هەیە، کەواتە لە ڕوانگەی جیمزەوە، ئەوە ڕاســتە کە بڵێین؛ بۆ کەســێک کە باوەڕی بە خودا هەیە، خودا بوونی هەیە.

دەتوانین بڵێین کە پراگماتیســتەکان بڕوایان بە تیۆری (a nominalist conceptttheory هەیە، ئەوان پێیان وایە کە هیچ پێوانەیەکی بابەتییانەی ئەوتۆ نییە کە وەکوو بنەما بۆ فۆرمگرتن و دروستکردنی چەمکەکان بەکار ببرێت. لەو پێوەندییەدا تەنیا هەندێک ڕێگەی گونجاو و کەمتر گونجاو بۆ زاراوەســازی، چەمکسازی و ڕێکوپێککردنی زانیارییەکان لە ئارادان. بە بڕوای پراگماتیستەکان نە ڕاستیی ڕەها لە ئارادایە و نە پێوانەیەکیش بۆ زانین هەیە. لە بواری ئاکار و ڕەوشتییەوە ئەوان دەڵێن هیچ نرخ و پێوانە و ڕاستییەکی جیهانی و ڕەها بوونی نییە و ئەو شتەی باشە، ئەوە ئەو شتەیە کە

کار دەکات و بەکەڵکە، ئەو شتەی کە لە هەلومەرجێکی دیاریکراودا گیروگرفتەکان چارەسەر دەکات، ئەوە کار دەکات، بۆیە باشە. کەواتە پراگماتیستەکان بەرگری لە هیچ بنەما و پرەنسیپێکی بنەڕەتی ناکەن، ئەوان نە قازانجتەوەرن، نە خۆویســـت و نە مرۆڤدۆســـتن. (They are not utilitarian, not egoistic, not altruistic). ئەوان پێیان وایە لەبەر ئەوەی کە ئێمە لە هەلومەرجی تایبەتیدا ناچـــار دەبین هەڵبژێریـــن، هەروەها لەبەر ئەوەی هەلومەرجەکانیش ئاڵـــۆز و جۆراوجۆرن، ناتوانین هەندێک بنەما و پێوانە دانێین کە بکرێت لە زۆربەی هەلومەرجەکاندا ڕاست و دروست بن و بتوانین جێگیریان بکەین، بۆیە لە هەر هەلومەرجێکدا دەبێت بەگوێرەی ئەو هەلومەرجە کار بکەین و بڕۆینە پێـــش. دەبێـــت ئەوەش بزانین کە هیچ بنەمایەک بۆ قەبوولکردنی ئـــەوە لە ئارادا نییە کە پێمان وا بێت ئەو بنەما و پرەنسیپانەی دوێنێ کاریان دەکرد، ئەمڕۆش کار دەکەن. واتە ڕاستییەکان ڕوون و ئاشـــکرا نین. ئەو کارەی دەتوانیت بیکەیت، ئەوەیە کە لەو هەلومەرجەدا بە باشـــترین شێوەی کە دەکرێت کار بکەیت و باشترین هەڵبژاردن بکەیت، (باشترین ئەڵترناتیڤ یان جێگرەوە هەڵبژێریت).

پراگماتیستەکان تەنانەت لە سیاسەتیشدا بڕوایان بە بنەما و پرەنسیپی ڕەها و نەگۆڕ و هەمیشەیی نییە، ئەوان هەم دژی تیۆریی مافەکانن کە سەرمایەداری لەسەری ڕاوەستاوە و هەم دژی دەوڵەتی بەهێـــز و تەیارن کە بـــە بەردی بناغەی سۆسیالیســـم دادەنرێت، (دیویی دژی کۆمۆنیســـت بوو). دیســـانەوەش دەتوانین بڵێین کە پراگماتیستەکان کۆلێکتیڤیســـت و کۆمەڵتەوەرن. دیویی ئەیوت؛ "هۆش" داراییەکی تاکەکەســـی نییە و هی هەموو کۆمەڵگەیە، دارایی و مولکی گشـــتییە، مولکی کۆمەڵگەیە، کەواتە لە بواری سیاسییەوە ئەوان لایەنگری دەوڵەتی خۆشبژیوی بوون و ئەو سیستەمە بە سیستەمێکی سیاسیی دڵخواز دەزانن.

دیویی وەکوو زۆربەی فەیلەسووفەکانی پێش خۆی بایەخێکی زۆری بە پەروەردە و فێرکردن دەدا و توانی سیســـتەمێکی تایبەتی بۆ پەروەردە و فێرکردن دارێژێت، ئەو سیســـتەمە کە پێی دەوترێت سیستەمی پەروەردە و فێرکردنی پێشـــکەوتوو (progressive education)، ئێستا لە ئەمریکادا جێ کەوتووە. ئەو سیســـتەمەی خوێندنە لەسەر بنەمای فەلسەفەی پراگماتیستییەوە دامەزراوە، لە پرۆســـەی فێرکردندا زۆرتر جەخت لەســـەر کار، ئەزموون، تاقیکردنەوە، ڕاهێنان و کردەوە دەکات تاکوو کاری هزری و شتی دیکەی لەو چەشنە. هەروەها ئەوان، لە جیاتی دۆزینەوەی ڕاستییەکان، زۆرتر جەخت لەســـەر ڕێکار و شێوەکانی کارکردن و فێربوون دەکەن. ئێمە مێژوو نالێینەوە، جۆنی فێـــر دەکەیـــن، (we don't teach history, we teach Johnny). هەروەها گونجانی قوتابی لەگەڵ پۆل و هاوپۆلەکانی و ژینگەی قوتابخانە، بەشـــێکی دیکەی ئەو ڕێکارەیە. توخمێکی دیکەی ئەو ڕێکارە ئەوەیە کە منداڵ یان قوتابی، بەو جۆرە کە پراگماتیســـتەکان دەڵێن، خۆڕســـک، توانا، ویست، ڕوانگە و بۆچوونەکانی لە پرۆسەی خوێندندا بە جیددی بگیردرێن. لێرەدا یەک مەرج هەیە کە هەمیشە دەبێت لە بەرچاو بگیردرێت، ئەویش ئەوەیە کە دەبێت قوتابی هەمیشە پێڕەوی گرووپ

یان پۆلەکەی بێت.

فەلسەفەی زمان

لەژێر ئەو ناونیشـــانەدا، تێ دەکۆشین بە شێوەیەکی گشتی تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی ژمارەیەکی بەرچاو لە قوتابخانەکانی فەلســـەفەی مۆدێرن بخەینە بەرباس. گرنگترینی ئەو قوتابخانانە بریتین لە پۆزەتیڤیزم، (positivism)، زمانەوانی شـــیکاری (linguistic analysis)، پۆزەتیڤیزمی لۆژیکی (logical positivism)، ئەتۆمیزمی لۆژیکـــی (logical atomism) و ئەزموونتەوەری لۆژیکی (logical empiricism).

ئاگۆست کۆنت "Auguste Comte" (۱۷۹۸-۱۸۵۷) کە خەڵکی فەرانسەیە، بە دامەزرێنەری ئەو ڕێبازە دادەنرێت. دیارە هەندێک کەسی دیکەش هەن کە ئەوانیش بە نوێنەری ئەو قوتابخانەیە لەقەڵەم دەدرێن.

گرنگترین ئەوکەســـانەش بریتین لە: ڕایشن باخ (Reichenbach)، هێمپڵ (Hempel)، ئایر (Ayer)، کارنەپ (Carnap) و شلّیک (Schlick).

لێرەدا باس لە گرنگترین فەیلەسووفەکانی بواری زمان واتە لۆدویگ ڤیتگنیشتاین (۱۸۸۹-۱۹۵۱) و بێرتراند ڕاســـڵ (۱۸۷۲-۱۹۷۰) دەکەین. لەو پێوەندییەدا بابەتی بنەڕەتی ئەوەیە کە مێتافیزیک تەنیا قۆناغێکی سەرەتاییە لە زانستە سروشتییەکان واتە، فیزیک، کیمیا، بیرکاری و ئەستێرەناسی و هتد، فەلسەفە نابێت سەرقاڵی ئەو شتانە بێت کە ئەوان بە "تیۆریی مێتافیزیکی"«metaphysical speculation»ی دەزانـــن. لێرەدا فەیلەســـووفەکانی زمان لەگەڵ پراگماتیســـتەکان هاوڕا بوون، هەندێک لە فەیلەسووفەکانی زمان ئەوەیان ڕەت کردەوە کە ئاکار وەکوو بەشێک لە فەلسەفە لەقەڵەم بدرێت و پێیان وایە کە پرسە ئاکارییەکان پێوەندییان بە دەروونناسییەوە هەیە و دەیانوت زانستەکان دەبێت لە "پۆزەتیڤیزمـ"ـی ئەزموونیدا سنووردار بکرێن. کەواتە ئەرکی بنەڕەتیی فەلسەفە ئەوە نییە کە وەڵامی پرسیارە بنەڕەتییەکان بداتەوە و بە گوتەی ئەوان ئەرکی فەلسەفە بریتییە لە شیکردنەوە و تەتەڵەکردنی زمان، زۆربەی ئەو بیرمەندانە پێیا وا بوو: ئەوەی کە بەشـــێکی زۆری کێشە و بابەتە فەلســـەفییەکان بە چارەســـەرنەکراوی ماونەتەوە، هۆکارەکەی بۆ ناڕوونیی زمان دەگەڕێتەوە. ئەوان بانگەشـــەیان بۆ ئەوە دەکرد کە بە ڕوونکردنەوەی کارکردی زمان، کێشە و پرسە فەلسەفییەکانیش خۆیان چارەسەر دەبن.

هەموو ئەو فەیلەســـووفانە بۆچوونەکانی خۆیان لەســـەر بنەمای دوو پرەنســـیپی بنەڕەتی بنیات دەنێن؛ یەکەم ئەوەیە کە ئەوان جیاوازیی نێوان هیوم و کانت لە پێوەندی لەگەڵ تێپەڕە پێویستەکان (شـــیکاری analytical) و تێپەڕە مەرجدارەکان (ئاوێتەیی) یان (synthetic)دا قەبووڵ دەکەن. دەبێت ئەوەش بگوترێت کە ئێمە لە کاتی باسکردن لە هیوم و کانتدا باسی ئەو جۆرە دابەشکردنەمان

کردووە. دووهەم شت ئەوەیە کە ئەوان هەڵوێستێکی تایبەتیان سەبارەت بە واتای ئەو قسەیە هەیە کە دەڵێت تێپەڕەکە جێگەی پەسند و بڕوایە، (statement is verifiable). لێرەدا باس لەو دوو بنەماو پرەنسیپە دەکەین.

ڤیتگنیشتاین

لەبیرمانــە کــە هیوم جیاوازیــی لەنێوان تێپەڕە مەرجــدار و تێپەڕە پێویســتەکاندا دادەنا، تێپەڕە مەرجدارەکان چۆنیەتیی ڕوودانی ڕاستییە ڕاستەقینە بینراوەکان ڕوون دەکەنەوە. تێپەڕێکی مەرجدار ڕەنگە چەند ســاتێکی دواتر ناڕاســت بێت، واتە دروســت نەبێت، بۆ نموونە؛ ڕستەی "خۆر هەموو ڕۆژێک هەڵدێ" تاکوو ئێستە ڕاست بووە، بەڵام بە قسەی هیوم ڕەنگە سبەینێ ئەوە ڕاست نەبێت. ڤیتگنیشــتاین لە بەرهەمەکەی خۆیدا بە نــاوی (Tractatus Logico-Philosophicus) ئەو بابەتەی هێناوەتە بەرباس و ئاوای نووســیوە؛ "ئەوە تەنیا گریمانەیە کە خۆر ســبەینێ هەڵدێ، بەو واتایەی کە نازانین ئاخۆ هەڵدێ یان نە" (Sats 6.36311).

تێپەڕەکانی جۆری دووهەم ئەو تێپەڕانەن کە بەپێی پێویســت ڕاســت و دروســتن و تێپەڕی شــیکارین. بە گوتەی هیوم ئەو تێپەڕانە هیچ شتێک لەسەر ڕاســتییەکان نالێن و تەنیا شتێکمان لەسەر چۆنیەتیی کەڵکوەرگرتن لە وشە و دەستەواژەکان پێ دەڵێن، کە نموونەی ئەو جۆرە تێپەڕانە بریتییە لە ڕستەی "هەموو کوڕە لاوەکان پیاون". بەگوێرەی پێناسە کوڕە لاوێک، کەسێکە کە ژنی نەهێناوە. کەواتە ئەو تێپەڕە هیچ شــتێک ســەبارەت بە ڕاستییەکان نایەژێت و تەنیا شتێک لەسەر چۆنیەتیی پێناسەی چەمکەکان باس دەکات.

بە گوتەی فەیلەســووفەکانی زمان، تێپەڕە شــیکارییەکان، شــتێکن کە ئێمــە لەنێو خۆماندا لەســەریان ڕێک کەوتووین و ئەوانە ئاکامی چۆنیەتیی ڕێککەوتنی ئێمەن سەبارەت بە بەکارهێنانی وشەکان،کەواتە ئەوان لە ڕاستیدا دروست یان نادروست نین، بەڵکوو بە دڵی خۆمانە چۆن وەریانگرین. زۆر نموونەی لەو چەشــنە تێپەڕانەمان هەن، بۆ نموونە ئەو دەســتەواژە و چەمکانەی کە لە بواری بیرکاری و لۆژیکدا بەکاریان دەهێنین. ڤیتگنیشــتاین لە پێوەندی لەگەڵ ئەو جۆرە تێپەڕانەدا پێی وایــە کە ئەوان هەموویان یەک شــت دەڵێن: واتە هیــچ (Tractatus, 6.11)، کەواتە هەموو تێپەڕە پێوەیســتییەکان دڵبەخوازن، چونکە ڕێککەوتنێکن کە ئێمە لەســەریان ڕێک کەوتوین و بە ئاسانی دەکرا شــتێکی دیکە بوایەن. ئەوە واتای ئەوەیە کە هەر کەســێک دەتوانێت سیستەمێکی لۆژیکیی دڵخوازی خۆی دروست بکات.

لە ئاکامی ئەم بۆچوونەدا جیاوازییەکی زەق لەنێوان ڕاســتیی ڕاستەقینە و لۆژیکدا هاتە کایەوە کەم بەم شــێوەیە: ئەگەر شــتێک لە بواری لۆژیکییەوە ڕاست بێت، هیچ پێویستییەکی بە ڕاستیی ڕاســتەقینە نییە، هەروەها ئەگەر تێپەڕێک ئاماژە بە ڕاســتییە ڕاســتەقینەکان بکات، ناتوانرێت لە

ڕێگەی لۆژیکەوە پاکانەی بۆ بکرێت یان بسەلمێنرێت.

لێرەدا ئاوڕێک لە تێپەڕە تێکەڵکێشەکان دەدەینەوە. ئەو جۆرە تێپەڕانە، سەبارەت بە ڕاستییەکان زانیاریمان پێ دەدەن. بەو جۆرە فەیلەسووفەکانی زمان هەوڵیان دا تیۆرییەک دابڕێژن کە ببێتە پێوانەیەک تاکوو بزانین گوزارەیەکی تێکەڵکێش واتای هەیە یان دەکرێت نیوەڕۆکەکەی پەسند بکرێت یان نە؟ فەیلەسووفەکانی زمان بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە ئەوان ئەزموونتەوەرن و بیر لە پێناسەکردن و وێناکردنی سروشت دەکەنەوە، هەر بۆیە بایەخێکی زۆریان بە زانیارییە هەستەکییەکانی وەکوو خاڵی دەستپێکی بەدەستهێنانی زانست دەدا و لە خاڵێکی ئەو جۆرە دەستیان پێ کرد. تێپەڕێکی تێکەڵکێش کاتێک ڕاست و باوەڕپێکراوە کە بکرێت ڕاستی و دروستییەکەی لە ڕێگەی زانیارییە هەستەکییەکانەوە پەسەند بکرێت، ئەگەر تێپەڕێکی تێکەڵکێش بەو شێوەیە پەسەند بەکرێت، دەوترێت کە تێپەڕێکی تێکەڵکێشە. بۆ فەیلەسووفەکانی زمان ئەوەش شتێکی بێ واتایە، بۆیە شایانی بایەخ و سەرنجدان نییە.

ژمارەیەکی زۆر لە تێپەڕەکان کە خەڵک ئەوان بە ڕاست دەزانن، پەسند دەکرێن، بۆ نموونە تێپەڕی "باران دەبارێت" بە ئاشکرا دیارە کە دەکرێت پەسەند بکرێت. هەروەها ئەو تێپەڕەی کە دەڵێ "پێر ددانی دێشێ" جگە لە پێر، کەسانی دیکە ناتوانن پەسەندی بکەن. تێپەڕی "ناپلیۆن لە شەڕی واترلۆدا تێک شکا"، بۆ ئێمە کە لەو سەردەمەدا نەژیاوین، پەسەند ناکرێت، بەڵام ئەو کەسانەی کە ئەو کات ژیاون دەتوانن پەسەندی بکەن، کەواتە ئەو تێپەڕە باوەڕپێکراوە. ئەو بنەمایە وەکوو پرەنسیپێکی باوەڕپێکراو دێتە بەرچاو، بەڵام ئاکامی کارەساتباری بەدوادا هاتن کە لێرەدا ئاماژە بە هەندێک لەوانە دەکەین.

بە گوێرەی ئەو پرەنسیپە، هیچ بەڵگەیەک بۆ ڕاستی و دروستیی ئەو قسەیە لە ئارادا نییە کە دەگوترێت "یاسای هۆکار و ئاکام هەیە"، ئەوە لە پێوەندی لەگەڵ تێپەڕی "خۆر هەموو بەیانیان هەڵدێ"شدا هەر ڕاستە، لەسەرەوە ڕوانگەی فەیلەسووفەکانی زمانمان سەبارەت بەو پرسە (کە لەلایەن ڤیتگنیشتاینەوە ئاماژەی پێ کرابوو) هێنایە بەرباس.

ئەگەر نەتوانین بڵێین کە یاساکانی سروشت بوونیان هەیە، ناشتوانین هیچ شتێک لەسەر یاسامەندبوونی سروشت شتێک بڵێین. کەواتە هیچ بنەمایەکیش بۆ بە ئاکام گەیشتنی هەڵسەنگاندنەکان (inductive conclusions) لە ئارادا نییە. کەواتە لە ڕوانگەی فەیلەسووفەکانی زمانەوە لە ڕاستیی ڕاستەقینەدا هیچ پێوەندییەکی پێویست بوونی نییە و ڕاستیی ڕاستەقینە پێک هاتووە لە گەلێک ڕاستیی سەربەخۆ کە هیچ پێوەندییەکیان لە نێواندا نییە، ئەو ڕوانگەیە پێی دەوترێت ئەتۆمیزمی لۆژیکی، کە ڤیتگنیشتاین بەو جۆرە باس لەو ڕوانگەیە دەکات: "ڕاستییەکی ڕاستەقینەی ساده دەیتوانی جیاواز بێت لەوەی کە هەیە و لە هەمان کاتدا هەموو ڕاستییەکانی دیکەش هەر وەکوو خۆیان مابانەوە" (Tractatus، 1.21).

هەروەها بەو شێوە بۆچوونەوە ئەو بابەتە بێ واتا دێتە بەرچاو کە دەڵێت ڕاستییەکان وەک شێکی سەربەخۆ لە ئێمە بوونیان هەیە، (ڕوونە کە بە کەڵکوەرگرتن لە زانیارییە هەستەکییەکان ناتوانین ئەوە قەبووڵ بکەین)، هەر بەو جۆرە تێپەڕگەلی وەکوو "خوا هەیە" و "خوا نییە" هەر وەکوو ئەوەی پێشتر بێ واتان، ئاخر ناتوانین هیچ کام لەوان لە ڕێگەی زانیارییە هەستەکییەکانەوە پەسەند و قەبووڵ بکەین.

وەکوو پێشتر باسمان کرد، ئەو جۆرە پرسیارانەی وەکوو "ئایا خودا بوونی هەیە؟" یان "ئایا یاسای سروشتی هەیە؟" دەچنە بواری مێتافیزیکەوە. فەیلەسووفەکانی زمان، وەکوو ئاماژەمان پێ کرد، دەڵێن؛ تێپەڕە مێتافیزیکییەکان بێ واتان. ئەوەش بۆ خودی بیردۆزی پەسەندکراو (verification theory) واتای تایبەتی هەبوو. واتە ئەو تێپەڕانەی کە شێکاری یان تێکەڵکێش نین، لە ڕوانگەی فەیلەسووفەکانی زمانەوە مێتافیزیکین، واتە بێ واتان. تێپەڕە شێکارانەکان ڕاستن، چونکە ئەوان ئاکامی ڕێککەوتنێکی دڵخوازانەی زمانین (linguistic conventions) کە خۆمان لەسەریان ڕێک کەوتووین، تێپەڕ و دەستەواژە دەستکردەکان ڕاستن، چونکە دەتوانین لە ڕێگەی زانیارییە هەستەکییەکانەوە پەسەند و قەبووڵیان بکەین. ئەی لەسەر خودی تیۆریی پەسەندکردن پرسەکە بە کوێ دەگات؟ نە شیکارانەیە و نە دەستکردە، کەواتە دەبێت مێتافیزیکی بێت. بۆیە بێمانایە. کەواتە بەگوێرەی تیۆریی تەئید، تیۆریی پەسەند بێ واتایە. ڤیتگنیشتاین هیچ گیروگرفتێکی نەبوو لەوەدا کە دان بەو بابەتەدا بنێت و بەو جۆرە ئاماژەی بە بابەتەکەی دەکرد. "بیردۆزی پەسەندکردن" پووچ و بێهودەیە، (the verification theory is «nonsense»)، بەڵام ئەوە بە "بێهودەییەکی گرنگ" دادەنرێت و بەو جۆرە کۆتایی بە (Tractatus) واتە نووسراوەکەی خۆی دێنێت. "ئەگەر نەتوانیت سەبارەت بە شتێک قسە بکەیت، دەبێت بە بێدەنگ بە پەنایدا تێپەڕی"، ڤیتگنیشتاین لەو بڕوایەدا بوو کە گیروگرفتەکانی فەلسەفەی چارەسەر کردووە، بۆیە دەستی لە کارە فەلسەفییەکانی هەڵگرت و دواتر بیر و بیرۆکەی نوێی بۆ هات و سەرلەنوێ دەستی بە هەوڵ و تێکۆشانی فەلسەفی کردەوە، بەڵام ئەو جار تەواو لە ڕوانگەیەکی دیکەوە. دواتر دەپرژێینە سەر ئەو بابەتە.

ئێستا ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ کە ئەگەر وایە ئەرکی فەلسەفە چییە؟

فەیلەسووفەکانی زمان لەسەر ئەو بڕوایە بوون کە بینین، سەرەنجدان و ڕێکوپێککردنی زانیارییە هەستەکییەکان، وێڕای لێکۆڵینەوە لە تێپەڕە تێکەڵکێشییەکان کاری زانستە، دیسانیش زانست ناتوانێت بانگەشەی ئەوە بکات کە بیردۆزە زانستییەکان ڕەها و تەواو ڕاستن، ئەوان تەنیا ئەگەرەکانی (express probabilities) دەردەبڕن. تێپەڕە شێکارانەکان دەکەونە ڕەوتی بیرکاری و لۆژیک و تێپەڕە مێتافیزیکییەکانیش بەتەواوەتی ڕەت دەکرێنەوە. کەواتە بەپێی ئەو ڕوانگەیە، ئەرکی فەیلەسووفەکان، بێچگە لە ڕوونکردنەوەی چۆنیەتیی بەکارهێنانی وشە و دەستەواژە و تێپەڕ، شتێکی

دیکە نییە.

بێرتراند ڕاسڵ

یەکێکی دیکە لە فەیەلسووفەکانی زمان بێرتراند ڕاسڵ بوو، کە لێرەدا تەنیا باسی چەند خاڵی بنەڕەتی لە فەلسەفەی ڕاسڵ دەکەین. ڕاسڵ خاوەنی گەلێک بەرهەمی ئەدەبییە و دەبیت ئەوەش بگوترێت کە زوو زوو ئاڵوگۆڕ بەسەر ڕوانگە و بۆچوونەکانیدا دەهات، کەچی سەرەڕای ئەوەش هەندێک لە بیرۆکە و بیردۆزییەکانی کاریگەرییەکی زۆریان داناوە.

ڕاسڵ لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە زمانی ڕۆژانە ناڕوون و ئاڵۆزە (confused)، پڕیەتی لە درۆ و شتی پێچەوانەی ڕاستی، بۆیە پێویستە چاکسازیی تێدا بکرێت و ئەو کەموکۆڕییانەی تێدا نەمێنن؛ ئەیگوت پێویستە زمانێکی نموونەیی و جوان و ڕوون و بێ کەموکۆڕی دروست بکەین. یەکێک لەو کێشانەی کە کەوتبووە بەر سەرنجی ڕاسڵ، بریتی بوو لە هەندێک ڕستەی وەکوو "پێر نەخۆش" بوو. بە گوتەی ڕاسڵ ئەو جۆرە دەربڕینانە دوو پێشمەرجیان هەیە: یەکەم ئەوە کە دەبێت کەسێک بە ناوی پێر بوونی هەبێت و دووهەمیش ئەوەیە کە ئەو کەسە ئێستە نەخۆشە. ئەی سەبارەت بەو دەربڕینە دەڵێی چی کە هەر لە هەمان جۆری ئەو دەربڕینەی سەرەوەیە. "پاشای ئێستەی فەڕانسە کەچەڵە"، (ئەوە نموونەی خودی ڕاسڵە). ڕاسڵ پێی وایە ئەو جۆرە دەربڕینانە پڕن لە گێروگرفت و کێشە، چونکە پاشای فەڕانسە بوونی نییە. ڕاسڵ هەوڵێکی زۆری بۆ چارەسەرکردنی ئەو کەموکۆڕییانە و بۆ ڕێکوپێککردن و یاسامەندکردنی ئەو بوارانەی فەلسەفە، لە خۆی نیشان دا.

هەروەها ڕاسڵ لە بوارێکی دیکەشدا کە گەلێک گرنگە، کاری زۆری کرد. ئەو پێناسەیەکی بۆ (implication) کرد کە ئەگەرچی بە پێچەوانەی ئەوە بوو کە زۆربەی خەڵک بە شتێکی سروشتیی دادەنێن، بەڵام لە ئاستێکی بەرینداً بڵاو بووەتەوە. زۆربەی خەڵک وای دەبینین کە "باران دەباڕێ" واتای ئەوەیە کە "زەوی تەڕە"، ئاکامێکی لەو جۆرە پێویستی بەو پێشگریمانەیە کە دەڵێ لە دنیای ڕاستەقینەدا یاساکانی هۆکار و ئاکام هەن و کار دەکەن، ئەوەش ئەو شتەیە کە ئەتۆمیستە لۆژیکییەکان ڕەتیان کردەوە. پێناسەی ڕاسڵ لەگەڵ ڕوانگەی ئەتۆمیستە لۆژیکییەکان دێتەوە. "ئەلف بێ دەگرێتە خۆ" واتە ئەلفـ ئەوە دەردەخات کە بێ هەیە. ئەو قسەیە بەو واتایەیە کە "کە ئەلفـ ڕاست نییە، ئەگەر ب ناڕاست و نادروست بێت". ئەوە واتای وایە کە مەبەستێکی ڕاست و دروست واتای مەبەستێکی دیکەی ڕاست و دروست دەگەیەنێت، کەواتە "باران دەباڕێ" نەک هەر مەبەست ئەوەیە کە "زەوی تەڕە"، بەڵکوو مەبەست ئەوەیە کە ۲ کۆی ۲ دەبێتە ۴. هەروەها بەو واتایەش دێت کە "هاراڵد هۆرفارگەر، نۆرویژی کردە پادشاییەکی یەکگرتوو، ئەو بیردۆزە ئەو واتایەش دەگەیەنێت کە هەر چەمک و مەبەستێکی ناڕاست واتای چەمک و مەبەستێکی نادروستیش دەگەیەنێت. ۲ کۆی ۲ دەکاتە ۵ واتای ئەوەیە بەفر شینە".

هەروەها ئەو تیۆرییە ئەوەش دەگرێتە خۆ کە هەر مەبەستێکی نادروست واتای مەبەستێکی دروست دەگەیەنێت و مەبەستێکی دروست ناتوانێت واتای مەبەستێکی نادروست بگەیەنێت، بەو جۆرە واتایە دەوترێت واتای ماددی (material implication).

ڕاسڵ پێی وا بوو نابێت ئاکار بە لقێکی فەلسەفە لەقەڵەم بدەین و بەڵگەی بۆ ئەو بۆچوونەش ئەوە بوو کە هەموو ئەو زانست و زانیارییەی هەمانە لە چوارچێوەی ئەو بوارانەدایە کە زانست کاریان لەسەر دەکات، زانست لە پێوەندی لەگەڵ نرخ و بایەخەکاندا قسەیەکی بۆ وتن نییە. کەواتە هەموو ڕوانگە و بۆچوونە ئاکاری و ڕەوشتییەکان لە هەستی ئێمەوە سەرچاوە دەگرن، بۆیە شتێکی هۆشەکی و دەروونین (subjective). ئەگەر دەڵێی "مرۆڤکوشتن کارێکی هەڵەیە"، لەبەر ئەوەیە کە تۆ حەزت لە مرۆڤکوشتن نییە، ئەگەر بڵێی "دزی هەڵەیە"، بە واتای ئەوەیە کە حەز لە دزی ناکەیت. لەو پێوەندییەدا ڕوانگەی ڕاسڵ جیاوازییەکی لەگەڵ فەیلەسووفەکانی دیکەی زمان نەبوو، ڕاسڵ سەرەڕای هۆشەکی و دەروونتەوەربوونی خۆی، سەبارەت بە گەلێک پرسی ئاکاری هەڵوێستی دەگرت و لەوەش باکی نەبوو دان بەوەدا بنێت کە ئەو هەڵوێستانەی لەگەڵ بۆچوونە فەلسەفییەکانی خۆشی لە ناتەباییدان.

ڤیتگنیشتاینی دوایی

ئەو بەشە لە کتێبەکە بە باسێکی کورت لەسەر فەلسەفەی دواتری ڤیتگنیشتاین کۆتایی پێ دەهێنین. ڤیتگنیشتاین پاش چەند ساڵ دوورکەوتنەوە لە فەلسەفە، بەو ئاکامە گەیشت کە لە قۆناغی یەکەمی کارە فەلسەفییەکانیدا تووشی هەڵەیەکی گەورە بووە و وتبووی؛ ئەرکی زمان پێش هەر شتێک بریتییە لە پەسن و تاریف و وێناکردنی ڕاستییەکان و ئێستە پێی وایە کە زمان گەلێک ئەرکی جیاوازی هەن کە پەسن و تاریف و وێناکردنی ڕاستییەکان تەنیا یەکێک لەو ئەرکانەیە. تۆ دەتوانیت بۆ پرسیارکردن لە زمان کەڵکوەرگری، دەتوانیت لە ڕێگەی زمانەوە فەرمان و بڕیار بدەیت، دەتوانیت بە هۆی زمانەوە ئاوات و ئارەزووەکانت دەربببڕیت، دەتوانیت لە ڕێگەی زمانەوە نەفرین لە کەسانی دیکە بکەی، دەتوانیت بە هۆی زمانەوە سڵاو و ماڵاوایی و هەروەها نزا بۆ خەڵک یان نزای خراپە لە خەڵک هتد... بکەی.

کەڵکوەرگرتن لە زمان وەکوو ئەوە وایە کە لەنێو چەندین یاریی جۆراوجۆردا بەشداری لە یەکێکیان دا بکەیت، (هەر یارییەک یاسا و ڕێسای خۆی هەیە)، لە پێوەندی لەگەڵ زمانیشدا هەر وایە، ناکرێ بڵێین یاساکانی یارییەکان، دروست یان نادروستن. ئەو یاسایانە هەندێک ڕێوشوێنن کە ئێمە خۆمان لەسەریان ڕێک کەوتووین. ئەوە لە پێوەندی لەگەڵ چۆنیەتیی کەڵکوەرگرتن لە یاساکانی زمانیشدا هەر ڕاستە و دەیوت: ئەگەر دەتهەوێت لە یارییەکەدا بەشداری بکەیت، دەبێت پێڕەوی لە یاسا و ڕێساکانی یارییەکەش بکەیت و ڕەچاویان بکەیت. بۆ نموونە ڤیتگنیشتاین باسی

یاســـاکانی یاریی زمانی (ئاکار و یاریی زمان) زانستی دەکرد، ئەگەر بڵێیی ۲ کۆ ۲ دەکاتە ۵ هەڵەت نەکردووە، بە گوتەی ڤیتگنیشـــتاین تەنیا یاساکانی یاریەکەت لە بەرچاو نەگرتوون کە لە بیرکاریدا دەبێت لە بەرچاو بگیردرێن.

بە گوێرەی ئەو ڕوانگەیە ئەرکی فەیلەســـووفەکان ئەوەیە کـــە ڕێگە بۆ خەڵک خۆش بکەن تاکوو بتوانن بە شێوەیەکی باشتر کەڵک لە زمان وەرگرن، نەک ئەوەی کە خەریکی لێکۆڵینەوە لە بنەماکانی پێکهاتنی سروشتی ڕاستەقینە بن. ئەو جۆرە مێتۆدە هەندێک پرسیاریش لەگەڵ خۆی دێنێتە پێش؛ بۆ نموونە ئایا مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازادە یا نە، خاوەن بڕیارە یان نە؟ کاتێک زۆربەی خەڵک دەڵێن "ئەو بە ویســـت و حەزی خۆی ئەو کارەی کردووە"، مەبەســـتیان ئەوەیە کە نابراو خۆی ئەو شـــتەی هەڵبژاردوە. خەڵک بە جۆرێک لەو دەستەواژەیە کەڵک وەردەگرن کە وا نیشان دەدەن باوەڕیان بەوەیە کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازاد و خاوەن بڕیارە. فەیلەسووفەکانی زمان لەوەدا گەیشتنە ئەو ئاکامەی کە مرۆڤ خاوەنی بڕیار و ئیرادەی ئازادە. بەو پێیە ئەوەی پێشـــتر وەکوو پرســـی فەلســـەفی باسیان دەکرا، هەلدەوەشێنەوە. فەیلەسووفەکانی پێشوو بۆیە بەو "چارەسەر"ە نەگەیشتبوون، چونکە ئەوان بەو وابێژییە (ئیدعا) فریو دراون کە دەڵێت زمان ناڕوون، پڕ لە تەمومژ و ئاڵۆزییە.

ئێگزیستانسیالیزم

ئەو ڕێبازە فەلســـەفیە پاش تەواوبوونی شەڕی جیهانیی دووهەم و بەتایبەتی لە ئاڵمان و فەڕانسەدا بە چەشـــنێکی بەرچاو پەرەی پی درا و بەناوباگترین بیرمەندەکانی ئەو قوتابخانە فەلسەفەی بریتین لە مارتین هایدگەر، (۱۸۸۹-۱۹۷۶)و جان پۆڵ سارتەر، (۱۹۰۵-۱۹۸۰). ئیگزیستانسیالیزم گەلێک پێشڕەو ئاڵاهەڵگری هەبوون و لەنێو ئەواندا دەتوانین ناوی فەیلەسووفە ڕۆمانتیکەکانی وەکوو سۆرن کیرکە گۆردی (۱۸۱۳-۱۸۵۵) خەڵکی دانمارک بەرین.

ئێگزیستانسیالیســـتەکان دژی ئەوەن کە سیســـتەمێکی فەلســـەفیی ئەوتۆ دروست بکەین کە هەمـــوو بوارەکانی زانیننناســـی، مێتافیزیک، ئـــاکار و هتد... لە خۆیدا کۆ بکاتـــەوە. دەبێ بڵێین کە لەنێوان ئەو بیرمەندانەی کە وەکوو ئێگزیستانسیالیست دەناسرێن جیاوازی هەیە، بۆ نموونە لەنێوان ئەواندا کەســـانی تەواو ئایینی دەبینرێن، کەچی لەلایەکی دیکەشـــەوە کەسانی خودانا‌باوەڕ بەرچاو دەکەون. دیسانیش هەموویان چەند خاڵی هاوبەشیان هەیە کە بریتین لە: هەموویان دەڵێن ڕاستیی ڕاستەقینە پووچە و ناتوانین لە ڕێگەی ئاوەزەوە تێ بگەین، بۆیە وا باشە کە هەوڵ بدەین لە ڕێگەی ڕێکارە کانی وەکوو باوەڕمەندبوون، هەســـتەکیبوون، چاەدێریکـــردن، ئیرادە تێ بگەین. کیرکەگۆرد پێی وا بوو کە ڕاستییەکان لەنێو دەروونەوە دێن و "زانست شتێکی هۆشەکیـ"ـــیە، هەروەها دژی جەبرگەراییـــە و دەڵێت بە کەڵکوەرگرتن لە ئاوەز دەبێت بگەینە ئەو ئاکامە کە مرۆڤ خاوەن بڕیار نییە، لەبەر ئەوەی شتێکی ڕوونە کە مرۆڤ خاوەن ئیرادەی ئازادە، ئەو ڕوانگەیە ئەوە بەهێز دەکات

که مرۆڤ به هۆی ئاوەز ناتوانێت زانیاریی ڕاستەقینه و دروستمان پێ بدات.

هەمـــوو مرۆڤـــەکان هەر کات و ســـاتێک ناچارن دەســـت بـــه هەڵبژاردن بکـــەن. به گوتەی ئێگزیستانسیالیســـتەکان ئەمەش کارێکی پرمەترسییه، چونکه مرۆڤ هیچ پێوانەیەکی بۆ هەڵبژاردن نییه و ناتوانێت هیچ پێوانەیەکیشـــی هەبیت، ناتوانین له ڕاســـتییەکان تێ بگەین، لەبەر ئەوەی که خەڵک بەردەوام ناچارن هەڵبژاردن بکەن، هەمیشـــه له نیگەرانی و دڵەڕاوکێدا بەســـەر دەبەن و ئەو نیگەرانی و دلەڕاوکێیەش شـــتێکه که هەیه. (نابێت نیگەرانـــی به ترس تێ بگەین، له هەلومەرجه ترســـناکەکاندا، هەســـت به ترسکردن شـــتێکی ئاســـاییه، بەڵام نیگەرانی جۆرێک ترسه که هیچ هۆیەکی تایبەتی له پشتەوه نییه).

یەکێک له قارەمانەکانی ڕۆمانێکی بەناوبانگی دایستۆفسکی به ناوی 'پیاوەکەی ژێرزەوینـــ"ـــەکه دەڵێ؛ تاکوو ئەو کاتەی که ناچار بم بڕوا بکەم که ۲ کۆی ۲ دەکاته ۴، ناتوانم ئازاد بم.

بەگوێرەی ئەو ڕوانگەیه ئازادی بریتییه له تەختبوونی هەموو کۆسپەکان و بریتییه له کۆتاییهاتنی هەمـــوو تەنگەژە و چەڵەمەکان، تەنیا هەر ڕزگاربوون لـــه ڕێککەوتنەکانی وەکوو ۲ کۆی ۲ دەکاته ۴ بەس نییه، بەڵکوو دەبێت لەو کۆت و بەندو کەند و کۆســـپانەش ڕزگارمان بێت که ڕاســـتییەکان سازیان دەکەن.

کیرکه گۆرد

کیرکەگۆرد پرۆتســـتانتێک بوو که سوور بوو لەســـەر باوەڕەکەی، دژی هەر چەشنه هەوڵدانێک بۆ ســـەلماندنی بوونی خودا بوو و دەیوت هەوڵدان بۆ کارێکی ئەوتۆ خودا دەکاته شتێک وەکوو هەموو شـــتەکانی دیکه، له ڕوانگەی کیرکەگۆردەوه ئایین و خودا دەبێت ناڕوون و نائاشـــکرا بن و بڕوای وا بوو که ئەگەر ئایین ئامانجێکی هەبێت، ئەگەری تێگەیشتنی نەلواوه.

کیرکەگۆرد وەکوو تێرتولیان، پێی وابوو باوەڕهێنان بریتییه له قەبووڵکردنی شتێک که تێگەیشتنی نەلواوه، دیسانیش به گوتەی کیرکەگۆرد کۆسپێک لەسەر ڕێگەی باوەڕهێنان هەیه و ئەو کۆسپەش بریتییه له هۆش، بۆیه دەیوت؛ دەبێت ململانێ و بەربەرکانێ لەگەڵ هۆش بکەین، هەروەها پێی وا بوو ئەوەی که زۆر پێویسته ڕامان نییه، بەڵکوو "خولیا"یه (Passion).

هەروەها پێی وا بوو ئەوه ترســـناکه که مرۆڤ ناچاره هەمیشـــه هەڵبژاردن بکات و ئەیوت؛ هەر هەڵبژاردنێـــک بێژمـــاره و هەڵبژاردنی دیکه به دوای خۆیدا دێنێت و لەنێو پووچی و بێ واتاییدا ون دەبێت، ئەگەر لقێکی زانست بۆ خوێندن هەڵدەبژێری، له هەمان کاتدا واتای ئەوەیه نا به خوێندنی گەلێک لقی دیکەی خوێندن دەڵێی. ئەگەر پیشـــەیەک هەڵدەبژێری، ژمارەیەکی زۆر پیشەی دیکه ڕەت دەکەیتـــەوه، بەڵام دەبێت بزانیـــن که هەموو هەڵبژاردنێک ترســـناکه، ئاخر هیچ بەڵگەیەکی بابەتیمان نییه بۆ هەڵبژاردنی شتێک و هەڵنەبژاردنی شتێکی دیکه.

مارتین هایدگەر

هایدگەر یەکەمین ئێگزیستانسیالیستێکی ئەکادیمیک بوو، کە نە ئایینی بوو و نە خودانابا‌وەڕ. ئەوەی زۆر ناوبراوی بە خۆیەوە سەرقاڵ کردبوو، ئەوە بوو کە بۆچی هەندێک شت بوونی هەیە و هەر چوار دەوری ئێمە پڕیەتی لە شت. هایدگەر پێی وابوو هەموو ئەو شتانەن کە بوونیان لێ پێک دێت و هەر شـــتێک خۆی بوونێکە، ئەیگوت ئەو شتەی دەبێتە هۆی ئەوەی کە شتەکان بوونیان هەبێت ئەوەیە کە ئەوان بورجیان هەیە. ئەوە بورجی هەڵگرتنەیە کە دەبێتە هۆکاری هەبوونی شتەکان. بە گوتەی هایدگەر بورجی هەڵگرتن، ڕاســتییەکی بنەڕەتییە کە لـــە ڕێگەی ئاوەزەوە ناتوانین لێی تێ بگەین و ئاوەز تەنیا ســـەبارەت بەو شـــتانە زانیاریمان پێ دەدات کە بوونیان هەیە، لەوەش زیاتر هایدگەر پێی وابوو کە ئێمەی مرۆڤەکان بیر لەو شتانە دەکەینەوە کە هەن و دەمێننەوە، بەڵام ئێمە دەبوایە سەرنج بدەینە قۆچ یان بوورجەکە. ئێمە دەبێت ئامێزی خۆمان بە ڕووی بورجی هەڵگرتندا بکەینەوە و ئەو شـــتانەی هەن و دەمێننەوە لەبیر بکەین. بە گوتەی هایدگەر؛ ڕاســـتی و ئاوەز پێکەوە سازگار نین، ئاوەز تەنیا سەبارەت بەو شتانە زانیاریمان پی دەدات کە هەن نەک سەبارەت بەو بورجانە کە شـــتەکانیان هەڵگرتووە و هەروەها ئەیگوت ماندووبوون لە ڕێگەی زانســـت و زانیاریدا بایەخی خۆی هەیە، لەبەر ئەوەی کاتێک ماندوو دەبین گرنگی و بایەخ بە هیچ شـــتێکی تایبەتی نادەین. کەواتە مرۆڤ زۆرتر خوازیاری بورجەکەیە.

هایدگەر بە وشـــەی مرۆڤ ڕازی نەبوو و لـــە لێکدانەوەیەکی دیکە بۆ مرۆڤ کەڵکی وەردەگرت (مرۆڤ بوونەوەرە بە ئاڵمانی "sein") و هەروەها (هەمیشە لە شوێنێکدایە بە ئاڵمانی "da"). کەواتە مرۆڤ دازاینە («Dasein»). بە گوتەی هایدگەر دازاین ناتوانێت شـــاد بێت و هۆیەکەشـــی ئەوەیە کە شـــتێک هەمیشە وەکوو شمشـــێری دێموکلیس لەسەر سەری ڕاوەســـتاوە، ئەو شتەش مردنە. لـــە ڕوانگـــەی هایدگەرەوە هێزی تاریکی لەو دنیایەدا هەیە و ئەو هێـــزی تاریکییە هۆکاری هەموو گیروگرفت و کەموکۆڕیەکانە، ئەو هێزە بریتییە لە Das Nichts- هیچ.

لەوەش زیاتر ئەو شـــتانەی بوونیان هەیە بەرتەســـک و ســـنووردارن، کەواتە نەبوون بەشـــێک لە تایبەتمەندیی هەر شـــتێکە، هەر مرۆڤێک تایبەتمەندیی دیاریکراو و ســـنووردارێ خۆی هەن، ئەمە بە گوتەی هایدگەر ئەوە دەگەیەنێت کە نەبوون تایبەتمەندیی هەرە سەرکی و زاڵی مرۆڤە، کاتێک دەمرین تەواو نوقمی نەبوون دەبین. ئەوە یەکێک لە وتە بەناوبانگەکانی هایدگەرە: Das Nicht nichtet.

جان پۆڵ سارتەر

یەکێک لە بەناوبانگترین ئێگزیستانسیالیستەکان، جان پۆڵ سارتەر، نووسەر و فەیلەسووفی فەڕانسەوییە. لە ڕوانگەی ســـارتەرەوە مرۆڤ تەواو ئازادە، هەر بۆیە لە بەرانبەر گشـــت کار و کردەوەکانی خۆشیدا

بەرپرسیارە و دەبێت ئەوەش بگوترێت کە سارتەر تێگەیشتنێکی تایبەتی لەوە هەیە. ئازادی بریتییە لە نەبوونی هیچ جۆرە ســـنووردارێوون و بەرتەسکییەک، مرۆڤ لە کاتی لەدایکبووندا بێ ناسنامەیە، بەو هەڵبژاردانەی دەیانکات بە درێژایی ژیانی، ناسنامەی خۆی دروست دەکات. بوون، هەبوون واتە خۆسازی و خۆبنیاتنان. بێجگە لەوە، یەکێک لە ڕوانگە بەناوبانگەکانی ئێگزیستانسیالیستەکان ئەوەیە کــە دەڵێ؛ بوون دەکەوێتە پێش جەوهــەر «existence comes before essence»، واتای ئەو قسەیەش ئەوەیە کە مرۆڤ لە پێشدا بوونی هەیە، جا پاشان لە ڕێگەی ئەو هەڵبژاردنانەی دەیانکات، ناسنامە و جەوهەری خۆی بنیات دەنێت.

بە گوتەی ســـارتەر ئەوە خۆی جۆرێک نفرینە و ئێمە ناچارین بە ئازادی و ئازادبوون و ئیرادەی ئازادییش خۆی نەگبەتییە، چونکە هیچ ڕێپێشـــاندەرێکمان نییە و ئەگەری ئەوەش نییە هەمانبێت، ئاخر هیچ پێوەرێکی ئاکاری لە ئارادا نییە تا بەگوێرەی ئەوە بڕۆینە پێش. ئێمە لە دنیایەکی پووچدا بەند کراوین و هیچ ڕێگایەکیشـــمان بۆ هەڵاتن نییـــە. جێگەی داخە کە خودا نییە، هەر بۆیە هیچ ئاکارێکی جیهانییش بوونی نییە. مرۆڤ دووڕەپەڕێزە، ونبووە، تەنیا و بێ پشـــتیوانە. ســـارتەر خۆی دەپرســـێت ئایا لەنێوان مەستی و ڕێبەریکردنی نەتەوەیەکدا جیاوازی هەیە؟ ئەو دەیوت نەخێر هیچ جیاوازییەک نییە، دنیا و ژیان زۆر پووچە، مرۆڤ بە چاوگێڕان بە دنیادا دڵی تێک هەڵدێت و تووشی ڕشانەوە دەبێت، (یەکێک لە ڕۆمانەکانی سارتەر ناوی ڕشانەوەیە).

بە گوتەی ســـارتەر زۆربەی خەڵک هەوڵ دەدەن لە دەست ئەو ڕاستییە ڕاکەن، "Escapism" بەرانبـــەرە بە هەڵاتن لە ڕاســـتییەکان. هەموو ئەو ئایین و ئایینزا و فەلســـەفانەی کە بانگەشـــەی ڕێنیشـــاندان و هیدایەتی ئێمە دەکەن، بێجگە لە فێل و فریو شـــتێکی دیکـــە نین. مرۆڤ دەبێت ئـــەوە قەبووڵ بکات کە دنیا زۆر پووچە و دەبێت بە درێژاییی ژیانی تاکوو دەمرێت ڕەنج و مەینەت بچێژێـــت. کامۆ، یەکێـــک لە بەناوبانگترین نووســـەرە ئێگزیستانسیالیســـتەکان دەڵێت؛ تەنیا یەک پرسیاری فەلسەفی لە ئارادایە و ئەویش ئەوەیە کە ئایا دەبێت خۆکوژی بکەین یان نە؟

ئێگزیستانسیالیســـتەکان لە بواری سیاســـییەوە کۆلێکتیڤیســـت بوون، واتە کۆمەڵتەوەر بوون و هەموویان لایەنگری دەوڵەتێکی بەهێزی خاوەن دەسەڵاتی زۆر بوون. کیرکەگۆرد لایەنگری دەوڵەتێکی ســـەرەڕۆی دیکتاتۆر بوو، هایدگەر نازی بوو، ســـارتەر پێوەندییەکی باشـــی لەگەڵ کۆمۆنیستەکانی فەرانســـە هەبوو و لە یەکێک لە کتێبەکانی خۆیدا کاستڕۆی دیکتاتۆری وڵاتی کووبا وەکوو قارەمان نـــاو دەبـــات. دەتوانین لەبەر ڕووناکیی تیۆرییەکەی کانتدا ئەوە شـــی بکەینەوە کە بۆچی بەو ڕوانگە فەلسەفییانە دەوترێ هەبوونی. واتە لەسەر بنەمای دوو لایەنی بوونی ڕاستەقینە، هەر وەکوو پێشتر ئاماژەمان پێ کرد؛ ئاوەز تەنیا سەبارەت بە ڕاستیی ڕاستەقینە دیاردەییەکان زانیاریمان پێ دەدات، لە کاتێک کە ڕێکارەکانی دیکەش بۆ بەدەستهێنانی زانیاری لەسەر ڕاستیی ڕاستەقینە، واتە دونیای واتایی (the nominal world) پێویستن.

فەیلەســـووفەکانی زمان و فەیلەسووفە پراگماتیستەکان، سەرقاڵی دنیای دیاردەیی بوون و ئەوان لە ڕێکاری ئاوەز و ژیرانە و بیرکردنەوەی ڕاسیۆنالیســـتی بۆ لێکۆڵینەوەکانیان کەڵکیان وەردەگرت، بەڵام ئێگزیستانسیالیستەکان بۆ تێگەیشتن لە دنیای ڕاستەقینە دەستبەرداری ئاوەز بوون.

ئاین ڕاند

مێتافیزیک، زانیناسی، ئاکار، سیاسەت، جوانیناسی

ئاین ڕاند لە ســـاڵی ۱۹۰۵ی زایینی، لە شاری سانپترسبۆرگی ڕووسیەدا لەدایک بووە. ساڵی ۱۹۲۶ چووەتـــە ئەمریـــکا و تاکوو کاتی مردنی لە ســـالی ۱۹۸۲، هەر لەوێ مایەوە. ئـــەو کۆمەڵێکی زۆر ڕۆمان و وتاری نووســـین، بەو جۆرە توانی سیســـتەمێکی فەلسەفیی هەمەلایەنە بخاتە بەردەست و لەســـەر هەموو بابەتەکانی فەلسەفە بۆچوون و ڕوانگەکانی خۆی هێنانە بەرباس. هەروەها پێی وابوو سیســـتەمە فەلســـەفییەکەی ئەو بەرین، هاوئاهەنگ و ڕێکوپێک و هەمەلایەنەیە و ناوی ئەو ڕێبازە فەلسەفییە نابووە ئۆبژێکتیڤیزم (Objectivism).

بە پێچەوانەی زۆربەی فەیلەســـووفەکان، ڕاند لە فەلســـەفەی خۆیدا سەر بە ڕیبازی ئەفلاتوون نییە، بەڵکوو پێڕەوی نەریتی ئەریستۆیە. بەو واتایە کە ڕوانگە و بیر و بۆچووکانی ناوبراو لە زۆربەی بوارەکاندا بە پێچەوانەی ئەو نرخ و بایەخانەن کە بەســـەر کولتووری ڕۆژاوادا زاڵن. لەبەر ئەوەی کە بەشـــێکی بەرچاو لە کارە فەلسەفییەکانی ناوبراو، وەکوو ڕەخنە لە بیرۆکە و بیر و بۆچوونە زاڵەکانی نێو فەرهەنگی ڕۆژاوایی دادەنرێن، لێرەدا بەشێک لەو ڕەخنانەی ناوبراو دەخەینە بەرچاو بەڵام دەبێت ئەوەش بگوترێت کە ناوبراو لە ناوەندە ئەکادێمییە فەلسەفییەکاندا وەکوو کەسێکی بەرچاو ناناسرێت، ڕەنگە ئەوە بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ناوبراو بە ئاســـانی تێکەڵاوی خەڵک دەبێ و هەروەها بە ئاشکرا و شـــێلگیرانەش دژایەتیی بیرۆکە و ڕیبازە فەلسەفییە باوەکانی وەکوو سوبژێکتیڤیزم، میستیسیزم، ڕێلەتیڤیزم، ئاڵترویزم و کۆلێکتیڤیزم دەکات.

مێتافیزیک

دەوروبەری ئێمە پڕیەتی لە شت؛ دار و دەوەن، خانوو، جادە و تروۆمۆبیل و هتد... بە گوتەی ڕاند ئەو شتانە سەربەخۆ لە ئاگایی و وشیاریی ئێمە هەن و ئەوان بە هیچ جۆرێک لەژێر کاریگەریی ویست و داخـــوازی و هیوا و ئارەزووەکانی ئێمەدا نیـــن. ئەگەر باران ببارێت، تەنانەت ئەگەر ئێمە حەزیش لە بارانبارین نەکەین هەر دەبارێت، کەواتە ڕاســـتییە ڕاستەقینەکان سەربەخۆ لە ئێمە بوونیان هەیە و ڕەهاشـــن. واتە هیوا و ئارەزووەکانی ئێمە هیچ گۆڕانکارییەکیان تێدا پێک ناهێنن، هەروەها ڕوونە کە لە دەوروبەری ئێمەدا ڕاســـتییەکی سەربەخۆ لە ئاگایی ئێمە بوونی هەیە. کەواتە ئۆبجێکتیڤیزم یان بابەتتەوەری، ڕاستییەکی ڕاســـتەقینەی بوون وەکوو بنەمایەکی سەرەتایی وەردەگرێ و هەموو

ڕوانگە و بۆچوونەکانی لەســـەر ئەو بنەما ســـەرەتاییە بنیات دەنێت و بنەما سەرەتاییەکانیش، بەو ڕاستییە بنەڕەتییانە دەوترێن کە سەربەخۆ لە ئێمە بوونیان هەیە و تەنانەت ئەگەر یەکێک حاشاش لە بوونیان بکات، هەبوونی ئەوان هەر لە جێگەی خۆیەتی.

بە گوتەی ڕاند، ئەو سەرســـوڕمانییەی ئێگزیستانسیالیستەکان سەبارەت بەوەی بۆچی شتەکان هـــەن، لە بنەڕەتدا ڕێکارێکی هەڵەی پەلاماردەرانەیـــە، چونکە هەموو جۆرە بیرکردنەوەیەک دەبێت لەســـەر بنەمای قەبوولکرنی ڕاســـتییەکانی بوون دابمەزرێت. هیچ جێگرەوەیەک بۆ ڕاســـتی نییە و هیچ شـــتێک ناتوانێت جێگەی بگرێتەوە، ڕاســـتییەکان یا سروشـــت هەموو ئەو شـــتەیە کە هەیە. لە ئاکامدا ئەگەر قەبوولی ڕاســـتی وەکوو بنەما و پرەنســـیپێکی بنەڕەتی بـــۆ بیرکردنەوە وەرگرین، بنەما ســـەرەتاییەکەی دیکارت وەکوو خاڵی دەســـتپێک "من بیردەکەمەوە، کەواتە هەم" بە هەڵە دەردەچێـــت. لە ڕوانگەی ڕەندەوە، بیرکردنەوە بریتییە لە لێکدانەوە و تەتەڵەکردنی ئەو زانیارییانەی مرۆڤ لە ڕێگەی هەستەکانییەوە کە سەبارەت بە ڕاستییەکانی دەوروبەری خۆی، پێ دەگەن. کەواتە بیرکردنەوە واتە وشـــیاری و ئاگایی، وشیاری و ئاگاییش ناکرێت بکەوێتە پێش ڕاستی. ڕاستییەکان هەمیشە بنەمایەکی بنەڕەتین و دەکەونە پێش هەر بڕواپێکراوێکی دیکەوە.

خاڵی دەســـتپێکی دیکارت (شـــتێکی ڕوون و ئاشکرایە کە هەم مرۆڤ خاوەنی وشیارییە و هەم دەتوانین گومان لە ڕاســـتییەکان بکەین) بوو بە هۆی ئەوەی کە فەیلەسووفەکانی دواتر لە پێوەندی لەگەڵ هەبوونی ڕاستییەکی ڕاستەقینەی سەربەخۆ لە ئاگاییی ئێمە، تووشی گیروگرفتی گەورە بن و ئەوەش بە نۆرەی خۆی بوو بە هۆکاری پەرەگرتنی ئەو ڕێبازە سۆبژێکتیڤیستیانەی کە ئەمڕۆ باون.

ڕانـــد دەیوت ڕوون و ئاشـــکرایە کە مرۆڤ ئاگاییی هەیە، بەڵام ئێمـــە پێش ئەوەی ئەوە وەکوو بنەمایەکی ســـەرەتایی یان وەکوو بنەما قەبوولی بکەین، پێویستە لە پێش‌دا ئەوە قبوول بکەین کە واقعیەت لە دەوروبەری ئێمە دا هەیە. قەبوولکردنی ئەو بنەما ســـەرەتاییە دوو ئاکامی هەیە: یەکەم واتـــە ئەوەی کە مرۆڤ توانای تێگەیشـــتن لەو ڕاســـتییەی هەیە و دووهـــەم واتە ئەوەی کە ئێمە دەیبینین هەویە و ناسنامەی هەیە. ئەو ڕاستییەی کە هەیە، بوونی هەیە و هەر شتێکیش کە بوونی هەیە، شـــتێکی دیاریکراوە، هەموو شتێک ناسنامەی تایبەت و تایبەت بە خۆی هەیە، هیچ شتێک بەبێ ناسنامەی تایبەتی و دیاریکراو بوونی نییە (بوون، ناسنامەیە).

لێـــرەدا دەبینین کە ئەو بۆچوونـــە بەپێچەوانەی بۆچوونی ئێگزیستانسیالیســـتەکانە کە دەڵێن؛ بوون دەکەوێتە پێش ناســـنامە "existence comes before essence"، هەروەها بەپێچەوانەی بۆچوونی پراگماتیستەکانیشـــە کە پێیان وایە، ڕاســـتییەکان نارووون و نادیارن، تاکوو ئەو کاتەی کە شـــیکردنەوەیان بۆ نەکراوە، واتە ڕاســـتییەکان نارووون تاکوو ئەو کاتەی شیکردنەوەیان بۆ نەکراوە. ئاین ڕاندیش وەکوو ئەریستۆ بڕوای قوولی بەوە هەبوو کە یاسای هۆکار و ئاکام (واتە؛ قانون السبب والنتیجة) لە سروشـــتدا هەیە و کاریش دەکات. ئاکامی بنەڕەتیی ئەو یاســـایە و پرەنســـیپە ئەوەیە

کە شـــتەکان ناســـنامەیان هەیە، کەواتە لە هەلومەرجی تایبەتیدا، شـــتەکان بە جۆرێکی تایبەتی هەڵســـوکەوت دەکەن، بۆ نموونە ئەگەر میزەڵانێک گازی هیلیۆمی تێدا بێت، پاش ماوەیەک بەرەو ئاســـمان بەرز دەبێتەوە، چونکە یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی هیلیۆم ئەوەیە کە لە هەوا سووکترە. میزەڵانێکـــی پڕ لە ئاویش بـــەرەوە زەوی دێتەوە خوارەوە، چونکە ئاو لە هەوا قورســـترە. بەو جۆرە ئۆبژێکتیڤیزم بانگەشـــەی ئەوە دەکات کە سروشت یاســـای هەیە و بەگوێرەی یاسا سروشتییەکان کاردەکات، واتە لە سروشـــتدا یاسا و ڕێسای ڕەها بوونیان هەیە، (دەبێت بگوترێت کە هێشتاش زۆر یاسا لە سروشتدا هەن کە تاکوو ئێستا نەدۆزراونەتەوە).

هەروەها ڕەند پێی وایە کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازادە، لە هەر سات و کاتێکدا، ئەوە بەدەستی خودی مرۆڤە کە کە بیهەوێت ئاگایی و بیر و هزرەکانی کۆ بکاتەوە و ســـەرنجی خۆی بخاتە ســـەر شتێک، یان ڕێگە بدات بیر و ئاگاییەکەی بڵاو و سەرگەردان بن. لەو بارەیەوە مرۆڤ خۆی دەتوانێت هەڵبژێرێت، ئەوە ئەو شـــتەیە کـــە دەکەوێتە چوارچێوەی ئازادیی ئیـــرادەوە. تەنانەت ئەوانەش کە بەرگری لە جەبرگەرایی دەکەن، لەڕستیدا ئەوەیان وەک پێشگریمانە (presupposes) قەبووڵە کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازادە.

ئێمە دەست دەکەین بە لێکۆڵینەوە لەسەر بابەتێک، پرسێک، کێشەیەک و پاشان دێین هەموو بەڵگە و دۆکیۆمێنت و فاکتەکانی پێوەندیدار بەو پرســـە هەڵدەســـەنگێنین، دواتر لەبەر ڕوونبوونیی بەڵگە و فاکت و دۆکیۆمێنت و زانیارییەکان، باشـــترین هەڵوێســـتی لواو دەگرینە بەر و بەجۆرێک هەڵوێست دەگرین کە بەڵگەکان و دۆکیۆمێنتەکان پشتیوانی لە هەڵوێستەکەمان بکەن.

کەســـێکی جەبرگەرا، جەبرگەرایی وەکوو شـــتێکی ڕاســـت دەبینێت و لەســـەر ئەو بنەمایەش هەڵوێســـت دەگرێت، ئەوەش ناکۆکیی تێدایە. ئاخر ئەو کەســـەی کـــە جەبرگەرایە و دەڵێت هیچ هەڵبژاردەیەکی نەکردوە، لە هەلومەرجێکی ئاوادا ناتوانێت کە هیچ بۆچوونێکی دروستی هەبێت کە ئەو هەڵوێستەی گرتوویەتی چەندە ڕاستە یان چەندە هەڵەیە.

زانیناسی

ئاین ڕاند دەڵێ؛ سروشـــتی مرۆڤ جۆرێکە کە توانای ئەوەی هەیە ڕاســـتەوخۆ ڕاستی ببینێت (ئەوە هەڵەیـــە کە بڵێیـــن ئێمە توانای دیتن و چاوەدێریی زانیارییە هەســـتەکییەکانمان هەیە)، ڕاســـتە کە ڕەنگە سیســـتەمی هەستەکان لە هەندێک کەســـدا زیان ببینن و هەر بۆیەشە هەندێک کەس ناتوانن ئەو جیاوازییانە ببینن کە کەســـانی دیکە دەیانبینن، (بۆنموونە ناتوانن ڕەنگی سوور و سەوز لە یەکتر جیا بکەنەوە)، دیســـانیش لەوەدا ناتوانین بەو ئاکامە بگەین کە ڕاســـتییەکان بۆ کەســـانی جیاواز، جیاواز دێنە بەرچاو. ڕاســـتییەکەی ئەوەیە کە ڕاســـتیی ڕاستەقینە بۆ هەمووان وەکوو یەکە. هەروەها ئۆبژێکتیڤیزم، دووریش لەو جۆرە دابەشکردنەی جان لاک دەکات کە لە بواری چۆنیەتیی

هەستەکییەوە (sensory qualities) ڕاستیی ڕاستەقینە بەسەر دوو بەشی سەرەتایی و دووهەمدا دابەش دەکات، هەموو زانیارییە هەستەکییەکان سەبارەت بە ڕاستی لە ڕێگەی هەستەکانمانەوە بەدەست دێنین. دەبێت ئەوەش بگوترێت کە ئەو هەستانە زانیاریی ڕوون و یەکلاکەرەوە سەبارەت بە سروشت و دەوروبەری ڕاستەقینە دەدەن بە ئێمە، بۆیە ڕاند بەپێچەوانەی لاک لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە هەر دوو جۆری چۆنیەتیی هەستەکان دۆخێکی یەکسانیان هەیە و بەیەک ڕادە ڕاستەقینەن.

بەپێچەوانەی مەسیحییەت، سۆبژێکتیڤیزم، پێی وایە ئێمە تەنیا لە ڕێگەی ئاوەزەوە دەتوانین زانیارییە واتاییەکان (ئابستراکییەکان) بەدەست بهێنین. بە گوتەی ڕاند، لەبەر ئەوەی کە پێوەندیی نێوان ڕاستیی ڕاستەقینە و ئاوەز لە ڕێگەی ئەو ئامرازانەوە پێک دێت کە ئاوەز کاریان پێ دەکات، واتە چەمکەکان، تیۆریی چەمکەکان بە یەکێک لە گرنگترین بوارەکانی کار و لێکۆڵینەوەی فەلسەفی دادەنرێت. چەمکەکان ئەو کاتە دروست دەبن کە ئێمە شتەکان لە هۆش و بیر و مێشکی خۆماندا و لەسەر بنەمای ڕادەی وێکچوونی ئەوان لەگەڵ یەکتر، ڕێکوپێک و بەستەبەندی دەکەین.

مەبەست لە وێکچوونی شتەکان چییە؟ فەیلەسووفەکان، هەمیشە ئەو پرسیارەیان کردووە، بەڵام ئێستەش نەیانتوانیوە وەڵامێکی دروست و ڕێکوپێکیان بۆی هەبێت، هەر بۆیە بەشێکی زۆر لەوان دەڵێن لە ڕاستیدا بیرکردنەوە، هیچ بنەمایەکی ژیرانەی نییە.

ئاین ڕاند بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە ئەو توانیویەتی ئەو گیروگرفتە چارەسەر بکات و گوتی؛ لێرەدا مەبەست لە وێکچوون ئەوەیە کە ئەو شتانەی وەکوو یەکترن و لە یەکتر دەچن، ئەو شتانەن کە تایبەتمەندیی وەکوو یەکیان هەیە، بەڵام لە پلەی جۆراوجۆردا، بۆنموونە با بڕوانینە چەمکی "خانوو"، هەموو "خانوو"ەکان دیوار، دەرگا و دەلاقەیان هەیە، بەڵام ئەو دەرگا و دەلاقانە لە خانوویەکەوە بۆ خانوویەکی تر لە بواری ژمارە و قەوارەوە جیاوازن، کەواتە هەموو خانووەکان خاوەنی تایبەتمەندیی وەک یەکن، بەڵام بە پلە و بە ڕادەی جۆراوجۆرەوە.

ئەو ڕاستییە مێتافیزکییە لە لای ڕاین، بە بنەمای تیۆریی چەمکەکان دادەنرێت، چەمکەکان لە ڕێگەی پێوانە - کەمکردنەوە (measurement-omission) ساز دەکرێن، ئێمە شتەکان بەپێی تایبەتمەندییە وێکچووەکانیان، لە بیر و هۆش و مێشکی خۆماندا بە پلە و ڕادەی جۆراوجۆر دەستەبەندی دەکەین و پاشان بە لە بەرچاونەگرتنی ئامانجە تایبەتییەکان و بە لە بەرچاوگرتنی تایبەتمەندییە وەک یەکەکان، چەمکێک بۆ ئەو شتانە دادەنین کە دەچنە چوارچێوەی ئەو گرووپەوە. ئەوە هەر ئەو شتەیە کە ڕەوتە واتاییەکان پێک دێنێت. هەر شتێک دەبێت تاکوو ڕادەیەک ئەو تایبەتمەندییە دیاریکراوانەی تێدا بن، بەڵام ڕەنگە بە ڕادەیەکی بچووک یان گەورە. بە دانانی وشەیەک لەسەر تێگەیشتنەکە، پرۆسەی فۆرمبەندی و ڕۆنانی زاراوەکە تەواو دەبیت. ئەو شێوە فۆرمبەندییەی چەمکەکان، بە واتای بابەتیبوونی چەمکەکانە، واتە چەمکەکان لەسەر بنەمای ڕاستییە مێتافیزیکییەکان فۆرم دەگرن. لێرەدا ئاگایی بە ڕەوتێکی دیاریکراودا تێ دەپەڕێت. کەواتە

بیردۆزی چەمکەکان لای ڕاند نۆمینالّە، لەبەر ئەوەی کە چەمکەکان تەنیا لە ئاگاییی مرۆڤدا بوونیان هەیە و ناکرێت بە فۆرمێکی ڕیئالیزمیش دابنرێن. هەروەها تەنیا کاتێک دەتوانین بڵێین دوو شت وەکوو یەک دەچن کە بکەونە بەرانبەر شتی سێهەم؛ لێکچوونی دوو کورسی تەنیا کاتێک جێگەی باسە کە لەگەڵ شتی سێهەم بۆ نموونە تروّمۆبیلێک بەراورد بکرێن. کاری چەمکەکان ئەوەیە کە ئەو زانیارییانە ڕێکوپێک بکەن کە هەستەکان بە ئێمەیان دەگەیەنن، کەواتە ئەرکی سەرەکیی زمان بریتییە لەوەی کە توانای ئەوەمان پێ بدات کە لە سەر ئەوەی کە هەیە بیر بکەینەوە. ڕاستییەکەشی ئەوەیە کە ئەوبابەتە کاری فەلسەفەیە، نەک زمان. زمان لە پلەی یەکەمدا ئامرازێکە بۆ پێناسە و وێناکردنی ڕاستییەکان.

بە پێچەوانەی ئاوەزتەوەرەکان و ئەزموونتەوەرەکان، ئایین پێی وا بوو کە ئاوەز و هەستەکان پێکەوە و بەسەریەکەوە، سەرچاوەی زانین و زانیاریی ئێمەن و ئاوەزی بە "توانای مرۆڤ بۆ دەستنیشانکردن، ڕێکخستن و ئاوێتەکردنی ئەو ماتریاڵە کە لە ڕێگەی هەستەکانەوە بە مرۆڤ دەگەن" پیناسە دەکرد، (Rand: The Virtue of Selfishness, NAL, New York 1964, s. 20). لەسەر ئەو بنەمایەیە دەوترێت هەموو زانین و زانیارییەک دەبێت لەسەر بناغەی ئەو ڕاستییە بنیات بنرێت کە هەستی پێ دەکرێت. ئەو زانیارییانەی کە لە ڕێگەی هەستەکانەوە پێمان دەگەن، ئاوەز تەتەڵە و هەڵسەنگاندنیان بۆ دەکات و بۆ ئەو کارەش ئاوەز لە ڕێکاری لۆژیک کەڵک وەردەگرێت. خاڵی دەستپێکی لۆژیک ئەوەیە کە ناکۆکی و ناتەباییەکان لە ڕاستیدا بوونیان نییە. ئاین ڕاند وەکوو ئەریستۆ لەو بڕوایەدا بوو کە لۆژیک کۆمەڵە یاسا و ڕێسایەک نییە کە لەخۆڕا کەوتبنە پەنای یەکتر، بەڵکوو ئەو یاسا و ڕێسایانەن کە بۆ ئەوەی کە بیرکردنەوەمان لەگەڵ ڕاستییەکان بێتەوە، پێویستە پێڕەوییان لێ بکەین.

چەمک هێمای شتێکە کە لە ڕاستیدا هەیە، ئەو "شت"ە سەرچاوە یان ئەوەیە کە چەمکەکە سەرچاوەی لێ دەگرێ، یان بەرەو ئەو دەگەڕێتەوە. بەپێی ئۆبژێکتیڤیزم، نێوەرۆکی کۆنێتیڤی ئەو چەمکە، هەموو ئەو شتە دەگرێتەوە کە چەمکەکە هێما یان ئاماژەی پێ دەکات و ئەوەش بەپێچەوانەی ڕوانگە باوەکانە. زۆربەی فەیلەسووفەکان دەڵێن نێورۆکی کۆنێتیڤی چەمکێک، تەنیا ئەو شتەیە کە لە پێناسەکەیدا هەیە. چەمکی "مرۆڤ" هەموو ئەو شتانە دەگرێتەوە کە مرۆڤ سەبارەت بە مرۆڤ دەیانزانێت، بۆ نموونە دەزانێت؛ کە لەشی هەیە، دەتوانێت بجوواڵێتەوە، توانای بیرکردنەوەی لۆژیکیی هەیە، شۆخە، دادپەوەرە، لە هەوای ساردا جل لەبەر دەکات، بۆ ژیان پێویستی بە هەوا و هەناسەیە، ئامرازسازە، توانای فێربوونی هەیە، دەتوانێت تروموّبیل، پاپۆڕ و فڕۆکە لێخۆڕێت، توانای پشکنینی ئەتۆمەکان و دروستکردنی پردە دریژ و باڵەخانە بەرزەکانی هەیە و... کەواتە چەمکی مرۆڤ هێما و ئاماژە بە شتێک دەکات کە هەموو ئەو تایبەتمەندییانە و ڕێژەیەکی زۆر تایبەتمەندیی ناسراو و هێشتا نەناسراوی دیکەشی هەن.

ئەگەر بمانەوێت چەمکەکان لە یەکتر جیا بکەینەوە، دەبێت پێناسەیان بکەین. بە گوتەی ئاین ڕاند، پێناسەی هەر شتێک، هەر چەمکێک پێویستە گرنگترین تایبەتمەندییەکانی ئەو شتە لە خۆیدا جێ بکاتەوە. گرنگترین تایبەتمەندییەکان، ئەو تایبەتمەندییانەن کە ئاماژە بە تایبەتمەندییە بنەڕەتی و جەوهەرییەکانی شتێک دەکەن و لە شتەکانی دیکە جیای دەکەنەوە. سەرەکیترین تایبەتمەندیی مرۆڤ ئەوەیە کە ئەو بوونەوەرێکی زیندووە و توانای بیرکردنەوەی ژیرانە و لۆژیکیی هەیە. توانای مرۆڤ بۆ بیرکردنەوەی لۆژیکییە کە وای لێ دەکات بتوانێت ئامراز ساز بکات، فێری شارەزایی و لێوەشاوەیی تەکنیکی و هونەری بێت، ئەتۆمەکان بپشکنێت و باڵەخانە و تەلارە زۆر بەرزەکان ساز بکات، کەواتە دەبێت مرۆڤ بە "حەیوانێکی عاقڵ" پێناسە بکەین.

ئەو بنەمایەی کە دەڵێت پێناسە دەبێت جەوهەری ئەو شتە ڕوون بکاتەوە کە پێناسەی دەکات، بە واتای ئەوەیە کە: ئەوە هەڵەیە کە بڵێین "ئینسان بوونەوەرێکە کە ئامراز دروست دەکات"، یان ئاژەڵێکە کە خۆشڕووە". دیارە ئەو دوو ڕستەیە ڕاستن، بەڵام لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزمەوە بۆ پێناسەکردن نادروستن، لەبەر ئەوەی کە ئەوان ئەو مەرجە بنەڕەتییە دەخەنە ژێر پێ کە بەگوێرەی ئۆبژێکتیڤیزم دەبێت لە پێناسەدا هەبێت و ئەو مەرجەش ئەوەیە کە پێناسە دەبێت جەوهەر و ناوەڕۆکی ئەو شتە نیشان بدات کە تاریفی دەکات. ئاخر توانای ئامرازسازی و خۆشڕووی، بە تایبەتمەندیی بنەڕەتی لەقەڵەم نادرێن، بەڵکوو بە ئاکامی ئەوە دادەنرێن کە مرۆڤ توانای بیرکردنەوەی ژیرانەی هەیە.

ئۆبجێکتیڤیزم لە زۆر بارەوە لەگەڵ فەلسەفەی ئەریستۆ یەک دەگرێتەوە، بەڵام جیاوازیی بنەڕەتیشیان لەگەڵ یەکتر هەیە. یەکێک لەو جیاوازییانە بریتییە لە ڕوانگەی جیاوازی ئەوان سەبارەت بەوەی کە جەوهەر لە چی پێک دێت. بە گوتەی ئەریستۆ هەموو ئەو شتانەی کە واتای چەمکێک دەگەیەنن، جەوهەری مێتافیزیکیی نێوەڕۆکی سەرەکیی ئەو چەمکە پێک دێنن، بەڵام بە گوتەی ئاین ڕاند؛ بیرکردنەوەی لۆژیکی، تایبەتمەندییەکانی شتەکان دەدۆزێتەوە و لە ڕێگەی شیکردنەوەی سیستەماتیک، تایبەتمەندییە هەرە بنەڕەتی و جەوهەرییەکان دەستنیشان دەکات. ئەریستۆ "جەوهەر یا نێوەڕۆک" بە شتێکی مێتافیزیکی دەزانێت، ئۆبژێکتیڤیزم بە زانینایی دادەنێت، (Rand: Introduction to Objectivist Epistemology, NAL, New York 1990, p. 5).

وەک ئاماژەمان پی کرد، ڕاند پێی وایە کە نێوەڕۆکی کۆکنێتیڤی چەمکێک تەنیا شتێکە کە ئێمە سەبارەت بەو شتە دەیزانین کە چەمکەکە هێمای بۆ دەکات، بەڵام هەر لە سەردەمی کانتەوە وا باو بووە کە نێوەڕۆکی کۆکنێتیڤی چەمکێک بەرانبەر بێت لەگەڵ پێناسەکەی. ئەمەش بووەتە هۆی سەرهەڵدانی جیاوازی لەنێوان ڕاستەقینە و بیرکردنەوەدا. دەوترێت کە ڕاستییە شیکارییەکان هیچ شتێک سەبارەت بە ڕاستیی ڕاستەقینە نالێن، ئەوە لە کاتێکدایە کە ڕاستییە ئەزموونی و تێکەڵکێشەکان مەرج نییە ڕاستگۆ بن. ئەگەر قەبوڵ بکەین کە چەمکێک تەنیا ئەو زانیارییە

دەگرێتەوە کە لە پێناسەکەیدا هاتووە، ناتوانین شتێکی دیکەی جیا لەوە بسەلمێنین کە مرۆڤە ئاژەڵێکی ژیرە، بۆ نموونە ناتوانین بیسەلمێنین کە مرۆڤ بۆ ژیان پێویستی بە ئۆکسیژێن یان هەوا و هەناسە هەیە. تیۆریی چەمکەکانی ئاین ڕاند پێچەوانەی ئەوەیە، بەو واتایە کە هەرچی سەبارەت بەو شتە دەیزانین کە ئاماژەی پێ دەکەین، لە پێناسەی ئەو شتەدایە کە پێناسەی دەکەین. ئەو بیردۆزەیە بەو واتایەیە کە دابەشکردنی واتا و مەبەستەکان بۆ واتای شێکارانە و تێکەڵکێش، دەبێت ڕەت بکرێتەوە. واتە هەر شتێک دروست بێت، دەکرێت ڕاستی و دروستتیەکەشی بسەلمێنرێت، هەر شتێکیش کە بسەلمێنرێت، ئەوە ڕاست و دروستە، (بە شێوەیەکی ئاسایی تەنیا لە پێوەندی لەگەڵ پێوانەدا لە چەمکی "بەڵگە" کەڵک وەردەگیردرێت).

لەبەر ئەوەی مێتافیزیکی ئۆبژێکتیڤیزم لە ڕاستییەوە سەرچاوە دەگرێت، بەگوێرەی ئەو ڕوانگە فەلسەفییە، هەموو چەمکەکانیش دەبێت لەسەر بنەمای ڕاستی سەرچاوە بگرن. هەموو ئەو چەمک و دەستەواژانەی کە بناغەیەکیان لە ڕاستیی ڕاستەقینەدا نییە، دەبێت فڕێ بدرێن و بە ناڕاست لەقەڵەم بدرێن، وەکوو "جندوکە" یان "تەک قۆچ". دیارە ئەوە بەو واتایەش نییە کە هەموو چەمکەکان دەبێت لە سروشتی هەستپێکراوەوە ڕاستەوخۆ سەرچاوە بگرن. نە "سیاسەت" و نە "کۆمەڵگا" و نە "ئازادی" هیچ کامیان لە سروشتدا بە شێوەی کۆنکرێت نین، بەڵام دیسانیش ئەوان لەسەر بناغەی ڕاستییەکان فۆرمیان گرتووە و دروست بوونە. لە لایەکی دیکەوە چەمکی "خوا" لەسەر بناغەی ڕاستەقینەی هەستپێکراو دروست نەبووە، بۆیە چەمکێکی جێی باوەڕ نییە.

ئایا ئەگەری هەیە زانیاری و زانستێکی تەواو باوەڕپێکراو سەبارەت بە ڕاستی و ڕاستەقینە بەدست بهێنین؟ ئاین ڕاند، بەپێچەوانەی هەموو فەیلەسووفەکان وەڵامی ئەرێنی بەو پرسیارە دەداتەوە. یەکێک لەو هۆکارانەی ناوبراوی وا لێ کرد تاکوو بەپێچەوانەی هەموو فەیلەسووفەکانی دیکەی پێش خۆی لەو پێوەندییەدا جۆرێکی تر بیر بکاتەوە، ئەوەیە کە ئەو جەختی لەسەر جیاوازیی نێوان زاراوەکانی "زانستی ڕەها" و "دڵنیایی"دا دەکرد، (she placed great emphasis on the difference between the concepts of «omniscience»and «security»). زۆر ڕوونە کە مرۆڤ زانا و تێگەیشتوویەکی ڕەها نییە (ئێمە بەردەوام لە هەموو بوارەکاندا خەریکی بەدەستهێنانی زانیاریی نوێین) دیسانەوەش ڕاند پێی وا بوو ئێمە دەتوانین و ئەگەری ئەوەمان هەیە کە زانیاریی باوەڕپێکراو لەسەر ڕاستییەکان بەدەست بێنین.

لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزمەوە ئەگەر هەموو زانیارییەکان، بەڵگە و دێکۆمێنتەکان، داتاکان، دراوەکان و فاکتەکان لە پێوەندی لەگەڵ بواریکی زانستیدا شایەتی و ئاماژە بۆ شتێک بکەن و هیچ بەڵگە و داتایەکیش نەبێت کە شایەتی و ئاماژە بۆ ئاراستەیەکی دیکەی جیا لەوە بکەن، واتای ئەوەیە کە ئەو زانیارییە تەواو ڕاستە و بڕواپێکراوە.

کەواتە ڕادەی "دڵنیایی" سەبارەت بە هەر زانست و زانیارییەک بەستراوەتەوە بەو بوارە

دیاریکراوەی کە زانیارییەکە پێوەندیی پێوە هەیە. بوار چەمکێکی کۆنتێکستییە. کۆنتێسکت بەو جۆرە پێناسە دەکرێت «the sum of cognitive element conditioning an item of knowledge». واتە سەرجەمی هەموو ئەو توخم و پێداویستییە زانیناسییانەی کە هەلومەرجی دروستبوونی زانستێکی دیاریکراو پێک دەهێنن، بۆ نموونە لە فیزیکی کلاسیکی نیۆتۆندا بەو ئاکامە گەیشتبوون کە جەوهەری (the mass) هەر شتێک نەگۆڕە، بەڵام ئێستە بۆمان دەرکەوتووە کە جەوهەری شتەکان بەپێی خێرایی زۆر دەبێت. ئایا ئەوە بە واتای ئەوەیە کە کە فیزیکی نیۆتۆن هەڵەیە؟ ڕاند دەڵێ؛ نەخێر. لە کۆنتێکستە "کۆنـ"ـەکەدا مرۆڤ بە ئاکامێک دەگەیشت کە لەو کۆنتێکستەدا دەیتوانی و دەبوایە هەر بەو ئاکامە گەیشتبا، ئەودەم سەرجەمی هەموو بەڵگە و داتا و دراو و فاکتەکان شایەتی و ئاماژەیان بەوە دەکرد کە جەوهەری شتەکان نەگۆڕە.

لە فیزیکی نیۆتۆنیدا کۆنتێکست تایبەتە بە "خێراییە کەمەکان". لە سالّی ۱۹۰۰ی زایینیدا، ئەوە ڕوون بووەوە کە جەوهەری شتەکان بەگوێرەی خێرایی زۆر دەبێت، بەڵام ئەوە بەو واتایە نییە کە فیزیکی نیۆتۆنی هەڵەیە، چونکە ئێستە ئێمە باس لە بوار و کۆنتێکستێکی دیکە دەکەین، واتە "خێراییە زۆرەکان". کەواتە ئەو زانستە نوێیە لەو بوارەدا لەگەڵ ئەوەی پێشووتر لە ناتەباییدا نییە و ئێستەش دەتوانین لە بیردۆزە کۆنەکان و لە کۆنتێکستی خۆی کەڵک وەرگرین، واتە "خێراییە کەمەکان". زانستی نوێ و زانستی کۆن لەو بارەوە جیاوازییان نییە. زانستی نوێ گەشە و پەرەگرتووی زانستە کۆنەکەیە. واتە لە کۆنتێکستێکی گەورەتر و هەمەلایەنەتردا بەکار دێت و هەر لەو کاتەشدا بواری بەکارهێنانی زانستە کۆنەکەش دەستنیشان دەکات. کەواتە لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزمەوە، هەموو ئەو ئاکامانەی کە بەپێی هەڵسەنگاندن بەدەست هاتوون، لە کۆنتێکستی ڕاستەقینەی خۆیان ڕاست و دروست و باوەڕپێکراو و جێگای دڵنیایین.

بۆ ڕوونبوونەوەی زیاتری جەختکردنی ڕاند لەسەر ڕوانگەی بواری (contextual view)، بۆ تێگەیشتن لە ڕاستییەکان لێرەدا لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزمەوە سەیری کاملّبوون و «کەمالّ» واتە (perfection) دەکەین. وا باوە (لە ئەفلاتوون وەرگیراوە) کە کەمالّ تەنیا لە ڕەهەندێکی دیکەدا بوونی هەیە و لە دنیای ڕاستیدا بە هیچ جۆر نییە. بەپێی ئەو بۆچوونە بێت، یەک تۆپی تەواو و بێ کەموکۆڕی لەو گەردوونە ڕاستەقینەدا بوونی نییە، تەنانەت تۆپێکی بلیارد کە بە تازەییش سازکراوە، هەر بێ کەموکۆڕی نییە. لە لایەکی دیکەوە ئۆبژێکتیڤیزم بانگەشەی ئەوە دەکات کە تەنیا شتێک بێ کەموکۆڕی و پێرفێکتە کە لەو کۆنتێکستەدا کە ئەوی تێدایە، بە باشترین شێوەی کە دەکرێت، هەلومەرجی خۆنیشاندان و کاملّبوونی بۆ بڕەخسێت.

بەپێی ئەو ڕوانگەیە، تۆپێکی بلیارد کە تازە دروست کراوە، تۆپێکی تەواو بێ کەموکۆڕییە، دیارە ئەگەر بیخەینە ژێر میکرۆسکۆپ، بۆمان دەردەکەوێت کە ڕووەکەی هێشتاش ڕێکوپێک نییە، وەڵام بۆیە وایە چونکە کۆنتێکستە و بوارەکەی جیاوازە، ئاخر توپ لە ئاستێکی گەورەدا بەکار دێت.

ئێســـتە لێرەدا بوارەکەی جیاوازە، بۆیە ناڕێکی لەســـەر ڕووەکەی و لەژێر میکرۆسکۆپدا دەبینرێت، تـــۆپ دەبێت لە ئاســـتێکی گـــەورەدا بەکار بێت، نەک لە ئاســـتێکی بچووکی ژێر میکرۆســـکۆپدا، لێرەدایە واتە لە کۆنتێکســـتی خۆیدا، ئێمە تۆپەکـــە پێرفێکت و بێ کەموکۆڕی دەبینین. بۆ ئەوەی بەڵگەهینانەوە لەگەڵ ڕاســـتییە ڕاســـتەقینەکە یەک بگرێتەوە، دەبێت لۆژیکی بێت. بە گوتەی ئاین ڕانـــد ئـــەوە واتای ئەوەیە کە نەک هەر هەموو بەڵگە و پاســـاوەکان، بەڵکوو پێویســـتە لە یاســـا و ڕێساکانی هەڵســـەنگاندنی بە ئاکامگەیشتن پێڕەوی بکەن، دەبێت هەموو جۆرە بەئاکام گەیشتنێک لە کۆنتێکســـت و زەمینەی تایبەت بە خۆیدا بێت، ئەو بنەمایە هەندێک توخمی دیکەشـــی هەن، بۆ نموونە لێرەدا باســـی بنەمای تێکهەڵکێشان، واتە یەکخســـتن بۆ سەلماندنی بیرۆکەکە دەکەین، (ntegration, and the so-called burden of proof principle).

لەبەر ئەوەی تەنیا یەک دنیا هەیە، هەموو ئەو شـــتانەی بوونیان هەیە و بە بەشـــێک لەو دنیایە دادەنرێن. واتای ئەو قســـەیە ئەوەیە کە هەر شتێک لەو دنیایەدا کاریگەریی لەسەر شتەکانی دیکە هەیە، کەواتە هەموو شتەکان پێوەندییان بەیەکەوە هەیە، هیچ ڕاستییەکی سەربەخۆ لەو گەردوونەدا بوونی نییە، لەبەر ئەوەی کە زانســـت هەمیشـــە ناسین و زانینە ســـەبارەت بە ڕاستییەکان، هەموو زانســـتەکان پێکەوە پێوەندییان هەیە، کەواتە بۆ ئەوەی زانســـتێک قەبووڵ بکرێت، دەبێت هەرچی زانستی نوێ هەیە، لەگەڵ زانستە کۆنەکان ناتەبایی نەبێت و پاشان ئاوێتەی ئەوان بکرێت.

با لێرەدا نموونەیەک سەبارەت بە چۆنیەتیی کارکردنی ئاوێتەکردن بۆ ئاکامێکی لۆژیکی بخەینە بەرچـــاو. ئایا ئەگەر کەســـێک ژمارەیەکی زۆر قاز ببینێت و بۆی دەرکەوێـــت کە قازەکان ڕەنگیان ســـپییە، دەتوانێت بانگەشەی ئەوە بکات کە هەموو قازەکان سپین؟ زانست و زانیاریی ئێمە دەڵێت کە ئەو ئاژەڵانەی ســـەر بەیەک جۆرن، ڕەنگە ڕەنگی جیاواز لە یەکتریان هەبێت. جا ئەگەر زانســـت و زانیارییەکـــی دیکـــەت لەو پێوەندییە و لە ڕێگەی چاوەدێرییەوە بەدەســـت هێنـــاوە، لەگەڵ ئەو زانیارییەی کە پێشتر لەو بوارەدا هەبووە تێکەڵی بکەیت، بە ئاسانی دەتوانیت بەو ئاکامە بگەیت کە هەموو قازەکان سپی نین.

ڕێگایەکی ئاســـایی بۆ پاکانەکردن ســـەبارەت بە هەبوونی خودا ئەوەیە کە ئاماژە بەوە بکەین کە ئاوەز شـــتێک لەو بارەوە بە ئێمە دەڵێت؛ ئایا ئەگەر شـــتێک دەکەوێتە دەرەوە یان سەرەوەی ئاوەز، لەو شـــوێنەی کە ئاوەز بێدەنگ دەبێت، پێویستە لە ڕێکارەکانی دیکەی وەکوو هەست و سۆز، باوەڕ کەڵـــک وەرگرین؟ وەڵامی ئاین ڕاند بۆ ئەو پرســـیارە ئەوەیە کە دەڵێ؛ ئـــاوەز قەت بێدەنگ نابێت. هەموو زانســـت و زانیارییەکان لە ڕاستیی ڕاستەقینەی ماددی و هەستپێکراوی دەوروبەر سەرچاوە دەگرن. لێرەدایە کە بە شێوەیەکی لۆژیکی بەو ئاکامە دەگەین کە ئەتۆمەکان هەن، تەنانەت ئەگەر نەتوانین ڕاستەوخۆ هەستیشیان پێ بکەین، بەڵام بە شێوەیەکی لۆژیکی ناتوانین بەو ئاکامە بگەین کە خودا بوونی هەیە. بنەمای ســـەلماندن (proof principle)، ئەو پرەنسیپەیە کە دەڵێت ئەگەر

کەسێک بانگەشەی ئەرێنی بۆ شتێک دەکات، دەبێ پاکانەی بۆ بکات و بتوانێت ڕاستی و دروستیی ئەو شتەی کە بانگەشەی بۆ دەکات بسەلمێنێت.

ئەو پرەنسیپە لە دەزگای دادوەریدا جێی خۆی کردووەتەوە و ئەوە کاربەدەستانی دەزگای دادوەرین کە دەبێت بیسەلمێنن کەسێک تاوانبارە. لە پێوەندی لەگەڵ بانگەشە بۆ بوونی خودادا ئەوەش هەر ڕاستە. بەرپرسایەتیی سەلماندن بە ئەستۆی ئەو کەسەیە کە بانگەشە و وابێژیی شتێک دەکات، لەبەر ئەوەی هیچ هۆکار و پاکانەیەکی ژیرانە بۆ بوونی خودا لە ئارادا نییە، (شتێک کە خەڵکی باوەڕمەند بە ئایین بڕوایان پێیەتی)، دەتوانین لە ڕێگەی ئاوەزەوە بەو ئاکاکامە بگەین کە نییە. لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە هەڵوێستی ئەگنۆستیکەکان (agnostic's position) بە هیچ جۆر بۆ بەرگریکردن نابێت. کەسێکی ئەگنۆستیک دەڵێت ناتوانێت بوونی خودا بسەلمێنێت، بەڵام دیسانیش ناشتوانێت بیسەلمێنێت کە خودا نییە، بۆیە دەڵێ ئەو باسە و ئەو پرسیارە ئاوالایە.

بە گوتەی ڕەند، ئەوەی لێرەدا سەلمێنراوە (ئەوە کە هیچ بەڵگەیەکی ژیرانە بۆ بوونی خودا لە ئارادا نییە) لەگەڵ ئەو وابێژییە بێبنەمایە کە باس لە هەبوونی خودا دەکەن، بەرانبەر و وەکوو یەکە. بە واتایەکی دیکە ئەگنۆتیستەکان، بەڵگەی ژیرانە و ئاوەزمەندانە، ڕاستەقینە و بەهێزەکان لەگەڵ وابێژیی بێبنەماو نائاوەزمەندانە، بە یەک چاو سەیر دەکەن و ئەوەش دەبێت وەکوو تاوانێکی زانیناسی دابنرێت.

پرنسیپی بەرپرسایەتیی سەلماندن دەبێت لە گەلێک بواری دیکەشدا بەکار ببرێت، بۆ نموونە لە پێوەندی لەگەڵ ئەو قسەیەدا کە دەڵێت سبەی خۆر هەڵنایەت، ئەو جۆرە قسانە هیچکات ناسەلمێنرێن و ئەوانە قسەی بێبنەمان و هیچ بەڵگەیەک بۆ ئەم قسەگەلە نییە، بۆیە دەبێت بەتەواوەتی ڕەت بکرێنەوە.

بە بڕوای ئاین ڕاند، لە کاتی بەڵگەهێنانەوەدا ناکرێت سەرنج نەدەینە چۆنیەتیی فۆرمگرتن و دروستبوونی چەمکەکان و ئەو ڕەوتەی ئەوان لە دروستبوونی خۆیان، پێیاندا ڕۆیشتوون. ئاخر هەندێک زاراوە بەپێی ئەوانی دیکە بنەڕەتیتر و گرنگترن، بۆیە زاراوەکان دەبێت بە جۆرێکی تایبەتی فۆرم بگرن. هەندێک زاراوە و دەستەواژە تەنیا پاش فۆرمگرتنی هەندێک زاراوەی دیکە دەتوانن فۆرم بگرن، بۆ نموونە زاراوەکانی مرۆڤ و ئاژەڵ پێش فۆرمگیرتنی زاراوەی پریمات «primate» دروست بوون. ئەگەر لە کاتی بەڵگەهێنانەوەدا ئەو بابەتە لەبەرچاو نەگرین، ڕەنگە لە ئاکامدا تووشی هەڵە بین و ئەوە هەڵەی ئەو لۆژیکە نادروستەیە کە دەڵێت دنیا لە شتی فیزیکی دروست نەبووە، بەڵکوو لە هەندێک پرۆسە دروست بووە وەکوو ئەوەی کە هێگڵ و هیرۆکلیتۆس بانگەشەیان بۆ دەکرد. لەبەر ئەوەی پرۆسە شتێکە کە بۆ "شت" ڕوو دەدات، پێش ئەوەی کە چەمکی "پرۆسە" دروست ببێت، دەبێت چەمکی "شت" دروست بکرێت. کەواتە هەڵەیە کە بڵێین ڕاستی لە ڕەوت و پرۆسەی جۆراوجۆر دروست بووە و شتەکان ڕوالەتی ئەو پرۆسانەن.

هەر بەو جۆرە ئەوەش هەڵەیە کە بڵێین مرۆڤ پێش هەر شتێک بە بەشێک لە گرووپ، واتە سەر بە چینێکی کۆمەڵگە لەقەڵەم دەدرێ. تاکوو چەمکی مرۆڤ دروست نە بێت، ئەو جۆرە چەمکانەی دیکە ناتوانن دروست بن. هەر دەستە و گرووپێک بریتییە لە کۆمەڵێک تاکەکەس، کەواتە ئەوە کە دەوترێت مرۆڤ پێش هەر شتێک بەشێکی کۆمەڵگایە، خۆی لە خۆیدا بە لە بەرچاونەگرتنی چۆنیەتیی دروستبوونی "کۆمەڵ" دادەنرێت. ئەو پاساوانەش کە دەڵێ "خاوەندارییەتی، دزییە"، چۆنیەتی ڕەوتی دروستبوونی زاراوەکان لە بەرچاو ناگرێت. پێش ئەوەی "دزی" پێناسە بکرێت، دەبێت "ملک و مااڵ" پێناسە کرابێت. دزی کارێکە کە کەسێک مااڵی خەڵکانی دیکە بۆ خۆی دەبات، کەواتە ملک و مااڵ دەکەوێتە دوای "دزیە"، بۆ ئەوەی "دزی" بکرێت، دەبێت پێشگریمانەی زاراوەی "مااڵ و ملک" هەبێت.

ئەگەر کەسێک لە ڕەوتی زانیناسیی خۆیدا لۆژیکی بێت، تاکوو زۆرتر فێر بێت، ڕادەی تێگەیشتنی دەچێتە سەرتر. زانستەکان هەموویان پێکەوە بەستراون. مەبەست لە ژیربوون ئەوەیە کە کەسێک لۆژیکی و ڕاستەقینەتەوەوەر بێت. ڕاند زۆر جەختی لەسەر ڕاستیی ڕاستەقینە وەکوو تەنیا چوارچێوەی ڕێفێرانسە دەکرد (frame of reference). ئەو گوتەی بەڵگەهێنانەوە تەنیا کاتێک ڕاستە کە لەسەر بناغەیەکی ڕاست و بە شتێکی ڕاست دەست پێ بکات، واتە بە شتێک کە لەگەڵ ڕاستی یەک بگرێتەوە.

لەبەر ئەوەی ئاین ڕاند، فەلسەفەی خۆی ناو نابوو ئۆبژێکتیڤیزم، دەبێت چاوەڕوان بین کە ئۆبژێکتیڤیزم بابەتی بنەڕەتیی ناوبراو بێت. ئۆبژێکتیڤیزم چییە؟ لە مێتافیزیکدا مەبەست لە ئۆبژە یان بابەتیانە بریتییە لە سەربەخۆبوونی ڕاستییەکان لە هەر چەشنە ئاگایی و هوشیارییەک. لە زانیناسیدا عەینییەت زۆر ئاڵۆزترە. بە کورتی هەڵسەنگاندن و لێکۆڵینەوە کاتێک بابەتیانەیە کە لەسەر بناغەی ڕاستیی ڕاستەقینە بێت و لەالیەن ئاوەزەوە بەپێی یاساکانی لۆژیک پاکانەی بۆ بکرێت. ئەو جۆرە لێکدانەوانە پێویستە لەسەر بنەمای ستانداردەکانی ژیرانە و ئاوەزمەندانەی دڵنیایی (نەک زانایی ڕەها) و کەمااڵ (واتە ئەو ستانداردانەی ئەفلاتوون کە هیچکات پێیان ناگەین) جێبەجێ بکەین، (Such assessments should further be made on the basis of rational standards of security (not omniscience) and perfection (not the Platonic, unattainable standard).

لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزمەوە، زانیاری و زانست تەنیا لە ڕێگەی هەستەکان و ئاوەزەوە بەدەست دێن. دیسانیش ئۆبژێکتیڤیزم لەو پێوەندییەدا جەخت لەسەر گرنگیی هەستەکان دەکات. زۆربەی بیرمەندەکانی پێش ئاین ڕاند، هەستەکانیان وەکوو شتێکی خۆرسک و سەرەتایی کە ناکرێت شیکردنەوەی زۆرتریان بۆ بکرێت، لەقەڵەم دەدان، (بۆ نموونە هەستی مرۆڤدۆستی الی هیوم).

بە پێچەوانەوە، ڕاند لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە هەستەکانی ئێمە، ئاکامی بیرکردنەوەکانی پێشووتر

و ئەو نرخ و بایەخانەن کە هەڵمانبژاردوون، بۆ نموونە ئەگەر دەمانچەیەکی سوار بەرەوڕووی کەسێکی گەورەسالّ ڕابگرین، دەستبەجێ هەست بە ترس دەکات، بەڵام ئەگەر لوولەی هەمان دەمانچە بەرەو منداڵێکی ساواڕابگرین، هیچ دژکردەوەیەک لە خۆی نیشان نادات و تەنانەت ڕەنگە خۆشحاڵیش بێت و وەکوو ئامێرێکی یاریکردن سەیری بکات. هۆی ئەو دوو جۆرە دژکردەوە جیاوازە ئەوەیە کە گەورەسالّان بەپێی ئەزموونی پێشووی خۆیان دەزانن کە دەمانچەکە دەتوانێت چ کارەساتێک بێنێتە ئاراوە، ئەوە لە کاتێکدایە کە منداڵەکە هیچ شتێک لەو بارەوە نازانێت، بۆیە هیچ ترسێکی نییە. با لێرەدا چەند نموونەیەکی دیکە بۆ ڕاست و دروست نیشاندانی ئەو قسانەی خۆمان بێنینەوە.

ئەگەر پێت بڵێن کە خودایەک هەیە ئەو جیهانەی ئافراندووە و ئاگاداری هەموو جۆرە ڕووداو و کار و کردەوەیەکە، تۆ دەتوانی ئەوە قەبووڵ بکەیت یان ڕەتی بکەیەوە؟ ئەگەر ئەوەت قەبووڵ کرد، جا ئەگەر کارێکت کرد کە بە پێچەوانەی ویستی خودا بێت، هەست بە ویژدانێکی ناڕەحەت دەکەیت. ئەگەر پێت بڵێن کە ڕەشپێستەکان لە ڕەگەزێکی نزمترن، تۆ خۆت دەتوانیت ئەوە قەبووڵ کەیت یان نە، جا ئەگەر بڕوات هێنا ئیتر هەستێکی نەڕێنیت سەبارەت بە ڕەپشێستەکان تێدا پێک دێت. بە چوونەسەرەوەی تەمەن مرۆڤ دەتوانێت بەرە بەرە ئاڵوگۆڕ بەسەر ئەو بۆچوون و باوەڕهێنان و لێکدانەوەی خودا بێنێت کە بناغەیەکی بەهێزیان نییە و چاکتریان بکات، ئەو کەسانەی ناتوانن چاکسازییەکی ئەوتۆ لە خۆیاندا بکەن، زۆر جار ئاوەز و هەستەکانیان لەگەڵ یەک تووشی ناتەبایی و ناکۆکیی جیددی دەبن، دیارە ڕەوتێکی لەو چەشنە بۆ پێکهێنانی چاکسازی و ئاڵوگۆڕ لە خۆماندا جاری وایە زۆر دژوارە.

کەواتە هەستەکانمان ئاکامی ئەزموون و تاقیکردنەوەکانی پێشوومان و ئەو نرخ و بایەخانەن کە هەڵمانبژاردوون، جاری وایە ئەوان ئاماژە تەنیا بەوە دەکەن کە ئێمە ئەو شتەمان قەبووڵ کردووە کە لە ژیاندا پێیان وتووین و بەس. بە گوتەی ڕاند، لەو ڕێگایەوەیە کە (ڕێگای بیرکردنەوە و هەڵبژاردنی نرخ و بایەخەکان) مرۆڤ کەسایەتیی خۆی دیاری دەکات، ئەویش وەکوو ئەریستۆ دەڵێ مرۆڤ وەکوو کاغەزێکی سپی دێتە سەر دنیا، پاشان لە ڕێگەی لێکدانەوە و شیکردنەوەی بەردەوامی ئەو زانیارییانەی وەریاندەگرێت، چوارچێوە بە وشیاری و بیر و بۆچوونەکانی خۆی دەدات و بەردەوام بەرەو چاکسازی و باشتربوونیان دەبات و نرخ و بایەخی نوێ هەڵدەبژێرێت و بەگوێرەی ئەوان کار و کردەوە و دژکردەوەکانی ڕێک دەخات.

کەواتە لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزم، هەستەکان خود بە خود لە بواری زانینەوە هیچ مەوقعیەتێکی جێی ئیعتیباریان نیە. ئەگەر کەسێک هەست بەوە بکات کە شتێک ڕاستە (یان ناڕاستە)، ئەوە بەپێی ئەو نرخ و بیرۆکە و بیر و بۆچوونانەیە کە پێشتر لە لای ئەو کەسە دروست بوون. کەواتە تەنانەت ئەگەر مرۆڤ هەستی بەوە کرد کە شتێک ڕاستە، لەوەدا ناتوانین بەو ئاکامە بگەین کە ئەو شتەی ئەو کەسە پێی گەیشتووە، شتێکی ڕاست یان هەڵەبوونی شتێک تەنیا لە ڕێگەی بیرکردنەوەی

لۆژیکییەوە دەستنیشـــان دەکرێت. هەروەها هەستەکان تەنیا سەبارەت بە ڕادەی گرنگی و بایەخی ئەو شتانە زانیاریمان پێ دەدەن کە ئێمە ئەزموونیان دەکەین، (ئەو شادی و خۆشییە زۆرەی دایک و باوکە نوێیەکان ئەزموونی دەکەن، نیشـــانەی ئاشکرای گرنگی و بایەخی ئەو منداڵەیە کە دێتە ناو ژیانیانەوە، هەروەها هەستەکان ئاگاداری و سیگناڵی ئەوەشمان بۆ دەنێرن کە لە هەر کاتێکدا دەبێت ســـەرنجی خۆمان بدەینە کوێ و سەر چ شتێک)، بۆ نموونە ئەگەر حەزت لە ژمارەکان نییە، نابێت خەریکی لێکۆڵینەوە و خوێندنەوەی بابەتە بیرکارییەکان بیت، کەواتە هەســـتەکان زۆر پێویســـتن، ئەوان توانای ئەوەمان پێ دەدەن کە بژین و بۆ بەردەوامیمان لە ژیاندا زۆر پێویستن. هەروەها ئاین ڕاند پێی وایە باوەڕمان (باوەڕی ئایینی) هەر لە بنەڕەتدا شتێکی جیا لە هەستەکان نییە. بە گوتەی ڕاند؛ کاتێک دەڵێین بڕوامان وایە کە شتێک ڕاستە، واتای وایە هەست دەکەین کە ئەو شتە ڕاستە، هەروەها ئەگەر پێمان وا بێت شـــتێک ڕاســـتە لەبەر ئەوەی کە هەست دەکەین ڕاستە، بەگوێرەی ئوبژێکتیڤیزم و زانیناسی، وابێژییەکی باوەڕ پێنەکراوە.

ئاکار

بـــە پێچەوانەی زۆربەی تیۆرییە ئاکارییەکانی دیکە، ئاکار یان ڕەوشـــت لەلای ئاین ڕاند لە بایەخە زەروورییەکانەوە ســـەرچاوە ناگرێت، بەڵکوو لەو شتەوە سەرچاوە دەگرێت کە هەر لەبنەڕەتدا بۆچی بایـــەخ و نرخەکان بوونیان هەیە. لەبەر ئەوەی نرخەکان ئەو شـــتانەن کە ئێمە بۆ بەدســـتهێنان و پاراســـتنیان تێ دەکۆشـــین و بەگوێرەی ئەوان هەڵســـوکەت دەکەین، ئەوەش پرسیارێکی دیکە بە دوای خۆی دا دێنێت و ئەو پرســـیارەش ئەوەیە کە بۆ دەبێت هەڵسوکەوت (to act) یان کردارێک بکەیـــن؟ ڕاند بۆ وەڵامدانەوە بەو پرســـیارەیە کە دەڵێت هەموو زینـــدەوەرەکان ژیان دەکەن، بەڵام هیـــچ گەرانتییەکیان بۆ مانـــەوە نییە. کەواتە هەموو زیندەوەرەکان لەگـــەڵ دوو جێگرەوە یان دوو بـــژاردە بـــەرەو ڕوون: واتە ژیان و مردن. تەنیا لە ڕێگەی جێبەجێکردنی کار و کردەوەی دروســـت و خۆپاراســـتن لە کار و کردەوەی نادروســـت دەتوانین پارێزگاری لە ژیان بکەین. گیا و ئاژەڵەکان چارەیەکیان نییە، جیا لەوەی کە بە شێوەیەکی خۆڕسکانە و سروشتی، بڕوێنەوە کە هەموو هەوڵ و تێکۆشانی خۆیان بۆ پاراستنی ژیانی خۆیان بخە گەڕ. ئەمە لای مرۆڤەکان جیاوازە؛ مرۆڤ خاوەنی بڕیار و ئیرادەی هەڵبژاردنە، ئەو خووی سروشتی نییە، زانیاریی هۆشەکی و سروشتی و فکری نییە تاکوو خۆڕســـک ژیان و مانەوەی دەستەبەر بکەن. ئەمە بناغەی مێتافیزیکیی ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزم بۆ ئاکار و ڕەوشتە. ئەرکی ئاکار و ڕەوشت بریتییە لە دروستکردن، فۆرمدان و ئافراندنی ئەو ڕێوشوێن و نۆرمانەی کە وەکوو پەرەنسیپ و ڕێنیشاندەری کردار و کار و کردەوەکان دەستەبەری ئەوە دەکەن کە مرۆڤ بتوانێت ئەو نرخ و بایەخانە بەدەست بهێنێت و ئەوەش توانای ئەوەی پێ دەدەن کە وەکوو مرۆڤ ژیانێکی پێرفێکت و تەواوی هەبێت. کەواتە ئەو پێوانەی کە ئۆبژێکتیڤیزم بۆ دەستنیشانکردنی

ڕاستی و ناڕاستی و چاک و خراپ بەکاری دەهێنێت، بریتییە لە ژیانی مرۆڤ وەکوو مرۆڤ. کەواتە پێوانەی ئۆبجێکتیڤیزم بۆ دیاریکردنی خێر و شــەرِ بریتییە لە: هەر شــتێک کە ژیانی مرۆڤ وەکوو مرۆڤ بەرەو ڕەونەق و گەشــە و هەڵدان و پێشــکەوتن دەبات، ئەوە خێرە. واتە هەر شتێک دەبێتە هۆکاری هەڵدان و گەشەی ژیانی مرۆڤ وەکوو مرۆڤ، وەکوو خێر دەناسرێت و بە نۆرمێکی ئاکاری دادەنرێت و هەر شــتێکیش کە کۆسپ و چەڵەمە لەسەر ڕێگەی ژیانی مرۆڤ وەکوو مرۆڤ دروست دەکات، بە شەرِ دادەنرێت.

بۆ هەڵســوکەوتکردن، بۆ کردار و کردەوە لە خۆ نیشــان دان، بۆ جێبەجێکردنی کار و کردەوە، مرۆڤ پێویســتی بەوەیە کە زانســت و زانیاری لەســەر ڕاســتییەکان بەدەســت بهێنێت. ناسینی ڕاســتییەکان لە ڕێگەی هەستەکان و هەڵســەنگاندنی لۆژیکیی زانیاریەکان، بەدەست دێت. لەبەر ئــەوەی بیرکردنەوە چالاکییەکە کە تەنیــا مرۆڤ دەتوانێت بەڕێوەی ببات، مرۆڤ دەبێت لەســەر بنەمای بیرکردنەوەکانی خۆی هەڵســوکەوت بکات. هەڵسوکەوتکردن لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی کەســانی دیکە، بریتییە لە هەڵســوکەوتکردن بەبێ بیرکردنەوەی خۆت و لە خۆت، یان بریتییە لە هەڵســوکەوتکردن بەپێچەوانەی ئەوەی کە خۆت بیری لــێ دەکەیەوە. ئەوە بە واتای ئەوەیە کە تۆ بیرکردنەوەی کەســانی دیکە لە هی خۆت بە گرنگتر و پرِبایەختر دەزانیت یان بە واتای ئەوەیە کە مرۆڤ لە وشــیاری و ئاگاییی خۆی (بۆ ئەو شــتە کە بە ئاگایی دادەنرێت) کەڵک وەرناگرێت. واتە بۆ ناســین و هەڵسەنگاندنی ڕاســتییەکانی دەوروبەر لە ڕوانگەی ئۆبژێکیڤیزمەوە، کەڵکوەرگرتن و پشتبەســتن بە هەڵسەنگاندنی ژیرانە و ئاوەزمەندانە و لۆژیکی، بە گەورەترین و پرِبایەخترین بەها و نرخ (oremost virtue) ئەژمار دەکرێت.

لەبەر ئەوەی کە ئەوە خودی تاکی مرۆڤە کە بیر دەکاتەوە، کەواتە بایەخ و هەڵسەنگاندنەکانیشی بە شــتێکی تاکەکەســی دادەنرێن. ئەگەر نرخ و بایەخەکانی مرۆڤ ژیرانە بن، واتە لە سەر بناغەی ڕاستیی ڕاستەقینە ڕاوەستابن و لەگەڵ ئاوەز و ڕێسا و یاساکانی لۆژیک سازگار بن، ئەوە بابەتیشن. واتــە لەگەڵ ڕاســتی دێنەوە، ئاخر لەبەر ئەوەی مــرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئــازادە، قبووڵکردن یان ڕەتکردنەوەی ڕاستی و پشتگوێخستنی، بەرپرسایەتییەکی تاکەکەسییە و هەر کەس خۆی لەو بارەوە بڕیار دەدات. ئەگەر ڕاســتییەکان لە بەرچاو نەگریت، ناتوانیت لە دەســتی ئاکامە نەرێنییەکانی ئەو هەڵبژاردەیەی خۆت لە ئاماندا بیت.

مــرۆڤ بۆ زیندووومانــەوە دەبێت خاوەنی نرخ و بایەخ بێت و بۆ بەدەســتهێنانی ئەو بایەخانە و ڕاگرتنیشــیان دەبێت هەوڵ بدات و دەبێت کار بۆ گەیشتن بەو نرخ و بایەخانە بکات، ئەو کەسەی کە بۆ ئەو مەبەستە کار دەکات، پێویستە خۆی خۆشی و چێژ لەو کارە وەرگرێت. ئەگەر کەسێکی تر جگە لەو کەسەی کە کارەکەی کردووە، خۆشی و چێژ و بەری کارەکەی بەرێت، ئەو کار و کردەوە بێ واتا و بێ ئامانج دێتە بەرچاو. ئەو کەسەی کە کارێک دەکات دەبێت خۆی لە ئاکام و بەرهەمی

ئــەو کارە کەڵک وەرگرێت. کەواتە ئۆبژێکتیڤیزم لایەنگری لە خۆویســتی دەکات و مەبەســت لە خۆویستی ئەوەیە کە مرۆڤ جۆرێک کار و هەڵسوکەت بکات کە لە دریژخایەندا بە ڕاستی بتوانێت لە بەرهەمی کارەکانی خۆی سوودمەند بێت، واتە تاکەکەس دەبێت بە جۆرێک کار و هەڵسوکەوت بکات کە خزمەت بە خۆی بکات.

دیسانەوەش کەسێکی خۆویست دەتوانێت دەست لە هێندێک شت بە قازانجی کەسانێکی دیکە کە بۆی گرنگن هەڵگرێت، بۆ نموونە هەموو خۆویستێک، ئەگەر بە قازانجی کەسانێک، بۆنموونە ژن و منداڵەکانی خۆی بێت، دەتوانێت لە زۆر شتی خۆی دەست هەڵگرێت. بەڵام ئەو کەسەی کە دەست لە زۆر بەرژەوەندی و شــتی خۆی بە قازانجی کەســانێک هەڵدەگرێت کە پێوەندییەکی تاکەکەسی لەگەڵیان نییە، پێی دەوترێت مرۆڤدۆست (an altruist). بەداخەوە جۆرێک مرۆڤدۆستی هەیە کە زۆریــش باوە، ئەویش ئەوەیە کە دایک و باوکەکان منداڵەکانی خۆیان پشــگوێ دەخەن بۆ ئەوەی بتوانــن یارمەتیی منداڵانی خەڵکی دیکە بدەن. بەپێی ئۆبژێکتیڤیزم؛ گرنگترین کار لە ژیانی مرۆڤدا ئەوەیە کە کارێکی بەرهەمدار بکات، کارکردن بە واتای ئەوەیە کە مرۆڤ بیر و هێز و تواناکانی خۆی لە ڕێگەی کارەوە دەگۆڕێت بۆ کەرەستە و پێداویستییەکانی ژیان و شتی فیزیکی (کارکردن بریتییە لە گۆڕێنی هزر و بیرەکان بۆ شــتی ماددی و فیزیکی) کەواتە ئــاکار لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزمەوە بریتییە لە خۆویستیی ژیرانە و لۆژیکی. ئاین ڕاند بە پێچەوانەی خۆویستەکانی دیکە بۆ نموونە نیچە، بە شێوەیەکی سەرەکی پێداگریی لەسەر گرنگی و بایەخی ئاوەز دەکاتەوە.

ئاین ڕاند بە توندی دژایەتیی هەر چەشنە مرۆڤدۆستییەکی دەکرد. مرۆڤدۆستی بە واتای ئەوەیە کە کەســانی دیکە قازانج لە بەرهەمی کار و ماندووبوونی تۆ وەرگرن نەک بۆ خۆت و پێی وا بوو مرۆڤدۆستی لەگەڵ سروشتی مرۆڤ ناسازگارە. هیچ کەس ناتوانێت بەتەواوەتی مرۆڤدۆستی بەڕێوە ببات، هەروەها کەســێکیش نییە کە بەتەواوەتی مرۆڤدۆســتی جێبەجێ بکات. ئەوەی کە زۆربەی خەڵک مرۆڤدۆســتی بە ئیدەئال و بەرز دەزانن، لە لایــەک لەبەر ئەوەیە کە زۆربەی خەڵک وا فێر کراون کە ناتوانن بەبێ یارمەتی و پشــتیوانییی کەسانی تر بژین. لە لایەکی دیکەشەوە مرۆڤدۆستی لایەنێکی زۆر گرنگی فەلسەفەی ڕۆژاوایە کە بۆ ماوەی زیاتر لە دوو هەزار ساڵ وەکوو بیرۆکەیەکی زاڵ لــە ئارادا بــووە. هیچ کام لە بیرمەندەکانی دیکــە ئەوەندە لە ڕێگەی ئــاوەزەوە بەرگرییان لە ڕوانگەکانی خۆیان نەکردووە.

لــە ڕوانگەی ئاین ڕاندەوە ئاکار بریتییە لــەوەی کە هەر مرۆڤێک بتوانێت بە جۆرێک کار بکات کە بە باشترین شێوە، بەگوێرەی حەز و تواناکانی، هەروەها بەپێی بیرکردنەوە ژیرانە و لۆژیکییەکانی خۆی، ژیانی خۆی بنیات بنێت. ئەوە بایەخێکی زۆری نییە کە بۆ قازانجی کەسانی دیکە واز لە نرخ و بایەخ و بەرژەوەندییەکانی خۆمان بهێنین. دەستهەڵگرتن لە نرخ و بایەخەکانی خۆت بۆ کەسانێک کە نایانناســی یان هیچ پێوەندییەکت پێیانەوە نییە، شــتێک کە مرۆڤدۆستەکان بە شتێکی باش و

بەنرخی دەزانن و لایەنگریی لێ دەکەن، لە بواری ڕەوشت و ئاکارییەوە شتێکی ناپەسندە.

بـــەو جۆرە ئەو هەموو چەشـــنە ڕەوشـــت و ئاکارێکی ئەرکداری ڕەت دەکـــردەوە و پێی وا بوو کـــە جێبەجێکردنـــی کارێک لە ڕووی ئەرکـــەوە، کردەوەیەکە کە بە هیچ جۆر لـــە ڕووی ئاوەزەوە پاکانەی بۆ ناکرێت. ئەوە بەپێچەوانەی ئەوەیە کە مرۆڤ چۆن دەبێت هەڵسوکەوت بکات. لەلایەکی دیکەشـــەوە ئەگەر بۆ ڕاپەڕاندنی کارێک هۆکارێکی ژیرانـــە هەبێت، ئەوە بە هیچ جۆر وەکوو ئەرک لەقەڵەم نادرێت. قەبوولکردنی ڕاســـتییەکان لە ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیزمەوە بە بنەڕەتیترین بەها و نرخ دادەنرێت، یەکێک لە ئاکامەکانی ئەو پرەنســـیپە ئەوەیە کە نابێت درۆ بکەین. لە ڕاستیدا درۆکردن، بریتییە لە نیشـــاندانی ڕاستی ڕاســـتەقینە بە پێچەوانەوەی خۆی. واتە بانگەشەکردن بۆ شتێک کە بە پێچەوانەی ڕاســـتییە، ئەوەش کارێکی ناپەســـەند و دوور لە ڕەوشتە. دیسان ئەوەش پێویستی بە کۆنتێکســـت و بواری خۆی هەیە. ئەرکی ڕەوشت یان ئاکار ئەوەیە کە هەندێک نۆرم و یاسا و ڕێسا دیاری بکات بۆ ئەوەی کە مرۆڤ بتوانێت ژیانیکی مرۆڤانەی باشـــی هەبێت. (لێرەدا لەو سەرزەوییە، ژیانی دوای مردن نییە).

بۆ ئەوەی مرۆڤ بتوانێت ژیانێکی باشـــی هەبێت، دەبێت لە هەلومەرجی ئاســـاییدا ڕاســـتبێژ و ڕاستگۆ بێت، بەڵام ئەگەر دزێک بێت و داوات لێ بکات کە شتە بەنرخەکانت لە کوێ شاردوونەتەوە، درۆکردن شتێکی ئاکاری و ڕەوشتییە. لە هەلومەرجێکی ئاوادا ڕاستگۆبوون یارمەتیدانە بە کەسێکی خراپکار و ئەوەش بە زیانی خۆتە، بۆیە لە ئاکامدا شتێکە دوور لە پرەنسیپە ئاکاری و ڕەوشتییەکان. لە ڕوانگەی ئۆبجێکتیڤیزمەوە، درۆکردنی زۆر نادادپەروەرانە بۆ بەدەســـتهێنانی بایەخە بێڕەوشتییەکان، کردەوەیەکی بێڕەوشـــتییە، بەڵام درۆکردن بۆ پاراستنی نرخ و بایەخە ژیرانە و ڕاستییەکان، کارێکە لەگەڵ یاساکانی ڕەوشت و ئاکاردا دەگونجێت.

ئایـــن ڕاند پێی وابوو کە ئـــەو توانیویەتی لە ڕێگەی تیۆرییە ئۆبژێکتیڤیزم و زانینناســـییەکانی خۆیەوە پرسی دەبێت و ئەرێ چارەسەر بکات. (she had solved the is / should problem)

ئەگەر ئامانجێکی دیاریکراوت لە کردەوەیەکی دیاریکراو هەیە، بە ڕوون و ئاشکرایی پێویستە لە بواری ئاکاری و ڕەوشتییەوە بابەتەکە هەڵسەنگاندنی بۆ بکرێت. ئەگەر گەرەکتە شتێک ببڕیەوە، ڕوونە دەبێت چەقۆ بەکار بێنیت، چونکە چەقۆ ناسنامە و چۆنیەتییەکی هەیە بۆ ئەو کارە دەگونجێت، ئەگەر چەقۆکـــە کولە، دەبێت تیژی بکەیتەوە. ئەگەر دەتهەوێت لـــە ترافیکدا پێش لە ڕووداوی نەخوازراو و کارەســـات بگریت، دەبێت بە تێبینی و وشـــیارییەکی زۆرەوە تروۆمبێل لێخۆڕیت. کەواتە ئێمە بۆ ئاکام لە ڕێکاری هەڵســـەنگاندن کەڵک وەرگرین نەک لە ڕێکاری بەراوردکاری، (induction, not deduction). ئەگەر مرۆڤ ئامانجی ئەوەیە کە وەکوو مرۆڤ باش ژیان بەرێتە ســـەر، ناســـنامەی مرۆڤ جۆرێکە کە دەبێت نرخ و بایەخە ژیرانە و لۆژیکییەکان بکاتە پێوانەی کار و هەڵسوکەوتەکانی و بۆ گەیشـــتن بەو بایەخانە و بەدەســـتهێنانیان، دەبێت مرۆڤ پشـــت بە ئاوەزی خۆی ببەستێت،

کارێکی بەهرەمەند بکات و ماف و ئازادییەکانی کەسانی دیکە لە بەرچاو بگرێت.

سیاسەت

بەپێی ڕوانگەی ئۆبژێکتیڤیستی بۆ ئاکار، هەر مرۆڤێک پێویستە بەگوێرەی قازانجە درێژخایەنەکانی خۆی کار بکات. مرۆڤ ژیانی پێ دراوە، بەڵام ڕاگرتن و پاراستن و بەرەوپێش بردنی ژیانی پێ نەدراوە. مرۆڤ دەبێت لە ڕێگەی کارێکی بەرهەمهێنەرەوە ژیانی خۆی دابین و دەستەبەر بکات، دیسانیش مرۆڤ ناتوانێت بەبێ کەڵکوەرگرتن لە شتە ماددییەکانی وەکوو پارچەیەک زەوی، ئامرازەکانی دیکەی بەرهەمهێنان کار بکات. ئەگەر وا بڕیارە مرۆڤ بەگوێرەی بیرکردنەوە و هەڵسەنگاندنەکانی خۆی کار بکات، لەوەش دەبێت دڵنیا بێت کە ئەو شتانەی بەکاریان دەهێنێت، هی خۆیەتی و بەتایبەتی لە درێژخایەندا دەسەڵاتی بەسەریاندا دەشکێت. مەبەست ئەوەیە کە تاکەکەس دەبێت لە بەرانبەر دەستێوەردانە نەخوازراوەکانی کەسانی دیکە لە کاروباری خۆیدا پارێزگاریی لێ بکرێت، هەر بۆیە مرۆڤەکان خاوەنی ماف و ئازادیین.

لەو نێوەدا گرنگترین و بنەڕەتیترین ماف، مافی ژیانە، واتە مافی دیاریکردنی چارەنووس. ئەوە بەو واتایە دێت کە هەموو کەسێک، بەبێ ئەوەی هیچ کۆسپێکی لەلایەن کەسانی دیکەوە بۆ دروست بکرێت، بتوانێت هەر هەنگاوێک کە خۆی بە دروستی دەزانێت بۆ دابینکردنی ژیانێکی باش، هەڵ بگرێت. لێرەدا تەنیا یەک مەرج لە ئارادایە و ئەو مەرجەیش ئەوەیە کە ئەویش ماف و ئازادییە ڕەواکانی کەسانی دیکە لە بەرچاو بگرێت. کەواتە مرۆڤ مافی ئەوەی هەیە بە گوێرەی بیرکردنەوەی خۆی کاری بەرهەمهێنەری خۆی هەڵبژێرێت. بەو پێیە مافی ژیان، بە مافی کار و کردەوە دادەنرێت (The right to life is thus a right to work). ئەوە مافی ئەوە ناگرێتەوە کە تۆ کەڵک لەو شتانە وەرگریت کە لەلایەن خەڵکی دیکەوە بەرهەم هێنراون.

بە گوتەی ئاین ڕاند، ئەو بۆچوونەی سەرەوە بە بەردی بناغەی مافی خاوەنداریەتی و ملکداریەتیی تایبەتی دادەنرێت. مافی ملکداریەتی و خاوەنداریەتی بریتییە لە جێگیرکردن و جێبەجێکردنی مافی ژیان، بەبێ مافی مولکداریەتیی تایبەتی، هیچ مافێکی دیکە جێبەجێ نابێت. واتە بە بنەمای هەموو مافەکانی دیکە دادەنرێت. مافی خاوەنداریەتی و مولکداریەتی، پێش هەر شتێک بریتییە لە مافی کاری بەرهەمهێنەر بەبێ دەستێوەردانی کەسانی دیکە، بریتییە لە مافی کاری ئابروومندانە. پێشێلکردنی مافەکانی کەسانی دیکە، بریتییە لە ناچارکردنی ئەوان بە هەندێک کار و کردەوە، بەپێچەوانەی باوەڕ و بیر و بۆچوونەکانیان، ئەوەش بە حاشاکردن لە توانای ئەوان بۆ بیرکردنەوەی ژیرانە و لۆژیکی دەزانرێت.

بە گوتەی ڕاین، ناچارکردنی زۆرەملێ و فیزیکی تەنیا ڕێگەی پێشێلکردنی مافەکانی کەسانی دیکەیە. (کلاولەسەرنانی خەڵک و فێڵکردن و فریودانیش بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ هەر بە زۆرەملێی

فیزیکی دەزانرێت). هەر بەو جۆرەی کە پێشـــێلکرانی مافەکانی کەســـێک ئاکامی زۆر خراپی بۆ ئەو کەســـە لێ دەکەوێتەوە، پێشـــێلکردنی مافەکانی کەســـانی دیکەش، زیان بە قازانج و بەرژەوەندییە ژیرانـــە و ڕەواکانی ئەو کەســـە دەگەیەنێت کـــە مافی خەڵکانی دیکە پێشـــێل دەکات، کەواتە ئەو مافانە پارێزراون و هیچ کەس و لایەنێک مافی پێشـــێلکردنی ئەوانی نییە. لانی کەم دەوڵەت مافی ئەوەی نییە کە ئەو ماف و ئازادییانە پێشێل بکات، (کاتێک دەڵێین مافە حاشاهەڵنەگرەکان لە هیچ هەلومەرجێکدا پێشـــێل ناکرێن، واتای پێشێلنەکرانی ئەوان نییە، مەبەست ئەوەیە کە پێشێلکردنی ئەوان کارێکی بێڕەوشـــتی و نائاکارییە). کەســـێک کە مافەکانی کەســـانی دیکە پێشێل دەکات، لە چوارچێوەی ئەو یاسا و ڕێسایانە دەچێتە دەر کە پارێزگاری لە مافەکان دەکەن و ئەوەش پاکانە بۆ ئەوە دەکات کە بکرێت سزای بدرێت، واتە ڕێگە بۆ ئەوە دەکرێتەوە بخرێتە ژێر فشار و پاڵەپەستۆ.

بە گوتەی ئاین ڕاند، لە کۆمەڵگایەکدا کە مافەکانی تاکەکەس لە بەرچاو دەگیردرێن و دەستەبەر دەکرێـــن، ئەو کۆمەڵگایە کۆمەڵگایەکی ئازادە. ئازادی ئەوە نییە کە تۆ مافی ئەوەت هەبێت هەرچی بتهەوێت بتوانی بیکەیت. ئازادی ئەوەیە چۆنت بوێت ئاوا بتوانی هەڵسوکەوت بکەیت، بەو مەرجەی ماف و ئازادییەکانی کەســـانی دیکە پێشێل نەکەیت. هەروەها ئازادی بریتییە لە نەبوونی زۆرەملێ و ناچاربوون، ئەوە بە بنەمایەکی گرنگی سیاســـی لە ئۆبژێکتیڤیزم دا دادەنرێت. واتە: پێوەندییەکانی نێوان کەسەکان دەبێت لەسەر بنەمایەکی دڵخوازانە دابمەزرێ.

بەگوێـــرەی ئۆبژێکتیڤیزم؛ بیرکردنـــەوە، کارکردن و بەرهەمهێنان خۆیـــان بەها و نرخن (is a virtue)، واتە بە چاکە و خێر و چاککرداری لەقەڵەم دەدرێن. لە ئاکامی ئەو کا رو کردەوانەدا، مرۆڤ دەتوانێت نرخ و بایەخ و قازانج بە کەسانی دیکەش بگەیەنێت. لە بەرانبەردا دەتوانێت نرخ و قازانج و بایەخیشـــی لە کەسانی دیکەوە پێ بگات. ئەو بنەمایە دوو لایەنەیە واتای ئەوەیە کە کەسێک کە بە باشترین شێوە دەتوانێت ویست و پێداویستی و داخوازەکانی کەسانی دیکە دابین بکات، کەسێکە کە دەتوانێت گەورەترین ســـەرکەوتن بۆ خۆی لە بازاڕی ئازاددا مسۆگەر بکات و لەو پێوەندییەشدا ئاین ڕاند دەڵێ؛ "پارە ڕیشە و سەرچاوەی هەموو شتێکی باشە" (Rand: For the New Intellectual, Random House, New York 1961, s. 112).

سەرکەوتن لە بازاڕی ئازاددا بە شێوەیەکی ئاسایی ئاکامی کار و زەحمەتی بەرهەمدارە، بۆیە کاری بەرهەمدار و بەرهەمهێنان هەمیشە بە کارێکی ئاکاری و ڕەوشتی دادەنرێت. ئەوەی کە دەوڵەمەندی دەتوانێت ئاکاری بێت، شتێکە کە ڕاستەوخۆ لەگەڵ ڕوانگە و بۆچوونەکانی بۆ نموونە مەسیحییەت، ڕۆسۆ، کانت و مارکس لە ناتەباییی ئاشکرادایە.`1ز`````ز کۆمەڵگایەک کە بە جۆرێک ڕێک خرابێت کە لەوێدا ماف و ئازادییەکانی مرۆڤ دەســـتەبەر بکرێن، کۆمەڵگەیەکی سەرمایەداریە. لەلای ئاین ڕاند، ســـەرمایەداری نموونەی هەرە بەرز و جوان و ئیدەئال بوو. ئیدەئال و ئامانجێک کە هیشـــتاش زۆربەی خەڵک نەیانناســـیوە. ناوبراو پێی وا بوو کە جگە لە سەرمایەداری، هەموو شێوەکانی دیکەی

ڕێکخستنی کۆمەڵ لەسەر بنەمای پێویستی و ناچاری دامەزراون. هەم سۆسیالیزم و هەم دەوڵەتی خۆشبژیوی لەسەر ئەو بنەمایە دامەدەمەزرێن کە بەشێک لە خەڵک مافی ئەوەیان هەیە خەڵکی دیکە ناچار بکەن بەپێچەوانەی ئەو شتەی کە خۆیان بڕوایان پێیەتی کار و هەڵسوکەوت بکەن. کەواتە ئەو سیستەمە کۆمەڵایەتییانە، گرنگترین و بنەرەتیترین تایبەتمەندیی مرۆڤ، واتە بیرکردنەوەی ژیرانە پێشێل دەکەن. لە سۆسیالیزم و دەوڵەتی خۆشبژیویدا خەڵک ناچارن بەپێچەوانەی تێگەیشتنی خۆیان لە ڕاستییەکان بجوولێنەوە، هەر بۆیە ئەو جۆرە سیستەمە کۆمەڵایەتییانە لە دریژخایەندا ناتوانن کار بکەن و بڕۆنە پێشەوە، درەنگ یان زوو هەڵدەوەشێنەوە.

بەکارهێنانی "تێبینیە کۆمەڵایەتییەکان" بەمەبەستی پاکانەکردن بۆ زۆری و ناچاربوون، شتێک نییە بێجگە لە بیانوویەک بۆ شاردنەوەی مەبەست و ئامانجی ڕاسەقینە. واتە ناچارکردنی خەڵک کە بە پێچەوانەی بیرکردنەوە و باوەڕی خۆیان کار و هەڵسوکەوت بکەن. بەگوێرەی تیۆریی چەمکەکانی ڕانـد، کۆمەڵگە بوونێکی سەربەخۆی نییە و واتاییە، کەواتە ئەوە شتێکی بێ واتایە کە بڵێین تاکەکەس شتێکی لە کۆمەڵ پێ دەگات. بۆ نموونە ئەگەر بچێتە قوتابخانەش، ئەوە کۆمەڵ نییە فێری دەکات، بەڵکوو ئەوە کەسانێکی تایبەتین کە بۆ فێرکردنی ناوبراو هەوڵ دەدەن. بازاڕی ئازاد و نرخی ئازاد لە بازاڕدا، ئەو میکانیزمانەن دەستنیشانی دەکەن کە تاکەکەس تاکوو چ ڕادەیەک خێروبێری لە بەرانبەر کار و زەحمەتەکانیدا پێ بگات. هەر بەو جۆرە ئەوەش بۆ بەرگریکردن نابێت کە بێژیت دەبێت شتێک بۆ کۆمەڵگە بگێڕیتەوە، بۆ نموونە بە ناوی باج، لە بەرانبەر ئەوەدا کە لە کۆمەڵگەوە پێت گەیشتووە.

ئاین ڕاند، کە یەکێک لە بەرچاوترین ڕەخنەگرانی سیستەمی دەوڵەتی خۆشبژیوی بوو، پێی وا بوو؛ئەوەش وەکوو سیستەمێکی سیاسی بوو و لە سیستەمی خۆشبژیویدا مافەکانی مرۆڤ بە شێوەیەکی سیستەماتیک پێشێل دەکرێن. "مافـ"ی خوێندن، شوێنی نیشتەجێبوون و کار و هتد.. کە لە دەوڵەتی خۆشبژیویدا بۆ هەموو تاکێک دابین دەکرێن، بەو واتایە کە هەندێک کەس ناچار بکرێن ئەو دابینکردنی پێداویستی و کەرەستە و کەلوپەلانە بە کاری خۆیان ئامادەی بکەن و بیاندەن بە کەسانی دیکە. ئەوەش شتێک نییە بێجگە لە سزادانی ئەو کەسانەی کەبە کار و ماندووبوونی خۆیان کەرستە و پێداویستییەکان بەرهەم دەهێنن و هەروەها هاندانی ئەو کەسانەشە کە هیچ کارێکی بەکەڵک و بەرهەمدار ناکەن. واتە ئەوانەی ئەو کەرەستانە بەکار دەبەن بۆ خۆیان بەرهەمیان نەهێناون و ئاکامی کار و ڕەنجی ئەوان نین. بە واتایەکی دیکە دەوڵەتی خۆشبژیوی، بە جۆرێک کار دەکات کە تایبەتمەندییە باشەکان سزا دەدات و تایبەتمەندییە خراپەکانیش تەشویق دەکات و ئەمەش خەڵک هان دەدات کە هیچ بەرپرسایەتییەک بەرانبەر ئەو سیستەمە قەبوڵ نەکەن کە تێیدا دەژین. ئاخر خەڵک دەبێت بەرپرسایەتیی کار و کردەوەکانی خۆیان بگرنە ئەستۆ، ئەوەی کە دەوڵەت هەندێک ئەرک بگرێتە ئەستۆی خۆی کە ببنە هۆکاری پێشێلکردنی مافی خەڵکانی

دیکە، کارێکی زۆر خراپە، چونکە ئەرکی بنەڕەتیی دەوڵەت شـــتێک نییە بێجگە لە بەرگریکردن و پاراستنی مافەکانی خەڵک. ڕاند ئەیوت؛ دەوڵەتی خۆشبژیوی، بە مرۆڤدۆستی "ئولترائیزمـ"ـ بەرگری و پشـــتیوانیی لێ ناکرێت. مرۆڤدۆســـتی لەلایەن زۆربەی خەڵکەوە وەکوو ئامانجێکی بەرزی ئاکاری لەقەڵەم دەدرێت.

کاتێک دەوڵەت ئەو پارەیەی کە لە ڕێگەی وەرگرتنی باجی زۆرەملێییەوە کۆی دەکاتەوە و بەسەر هەندێک کەس و گرووپی دیاریکراودا دابەشـــی دەکات کە هەلومەرجـــی تایبەتیان هەیە (تەمەن، ژمارەی منداڵ، شوێنی ژیان و پیشە)، ئەوە بەو واتایەیە کە خەڵک زوو دەکەونە خۆیان تاکوو ژیانیان وا ڕێک بخەن کە ئەو خاڵ و پوەنە دەوڵەتییانە بیانگرێتەوە تاکوو کەڵکیان لێ وەرگرن، ئەو دەستە و تاقمانە بەرە بەرە لەو شوینانە کۆ دەبنەوە کە دەوڵەت ئەو پێداویستییانە بەسەریاندا دابەش دەکات. لەو شوێنانەی کە دەوڵەت ئەو جۆرە پوەنە تایبەتییانە دابەش ناکات، هیچ گروپ و دەستە و تاقمی لەو جۆرەی تێدا نین. کارکردن بۆ بەدەســـتهێنانی پوەنە تایبەتـــەکان بە کارێکی بەکەڵک لەقەڵەم نادرێن، بەڵکوو ئەوە هەوڵێکە بۆ بەدەستهێنانی بەرهەمی ڕەنج و زەحمەتی خەڵکانی دیکە لە جیاتی کار و خۆماندووکردن.

تەنانەت ئەگەر دەوڵەت دەست بکات بە ڕێکخستنی گشتیی کاروباری ئابووریی، هەندێک دەستە و تاقم سەر هەڵ دەدن کە لەسەر تێچووی خەڵکانی دیکە خۆ بەڕێوە دەبەن. لە بارودۆخێکی ئاوادا هەمیشـــە ســـەرجەمی زیان و زەرەرەکان، لە دەستکەوت و قازانجەکان زۆرترە. لێرەدا کۆمەڵ زیانی پێ دەگات و هەندێک تاقم و کەســـیش قازانجی خۆیان دەبەن. ئەو دەســـتە و تاقمانە تێ دەکۆشن ئـــەو پرۆگرامە کۆمەڵایەتییانە بە قازانجی خۆیان بپارێزن. بۆیە ڕاند لایەنگری جیایی یەکلاکەرەوەی نێـــوان دەوڵەت و ئۆکۆنۆمی بوو و پێی وا بوو کە ئەرکی دەوڵەت تەنیا و تەنیا بریتییە لە پارێزگاری لە مافەکانی هاووڵاتیان. هەروەها ئەیگوت دابینکردنی پارە و تێچووەکانی دەوڵەتیش هیچ کات نابێت لە ڕێگەی پێشـــێلکردنی مافەکانەوە بەدەست بێت. خەڵک دەبێت بە شێوەی خۆبەخش و دڵخوازانە پێداویســـتییە ماڵییەکانی دەوڵەت دابین بکەن. دەتوانین ئەرکە ڕەواکانی دەوڵەت لەگەڵ ئەرکەکانی کۆمپانیا و کارگەیەکی بیمە بەراورد بکەین، هەر وەکوو زۆربەی خەڵک خۆیان و شـــتەکانیان بیمە دەکەن، دەتوانن هەر ئاواش دڵخوازانە بۆ دابینکردنی پێداویستییە ماڵییەکانی کار و چالاکییە یاسایی و ڕەواکانی دەوڵەت خۆبەخشانە هاوکاری بکەن.

کارڵ مارکس بەڵگەی بۆ ئەوە دەهێنایەوە کە سەرمایەداری سیستەمێکی ناسەقامگیرە و قەیران دەئافرێنێت و لە ئاکامدا هەڵدەوەشێتەوە، ئەو هەڵوەشانەوەیەش شتێکی سەداسەدە. بەڵام ئاین ڕاند لەگـــەڵ ئەو بۆچوونە هاوڕا نەبوو و ئەو دەیوت ســـەرمایەداری نەک هەر ســـەقامگیرە، بەڵکوو تەنیا سیســـتەمێکی کۆمەڵایەتیی جێگرتوو و سەقامگیر و بێ قەیرانیشـــە. بۆیە ئەوە تەنیا کاتێک ڕاستە کە ســـەرمایەدارییەکی تەواو ئازاد لە ئارادا بێت. واتە بەبێ هیچ جۆرە دەستێوەردانێکی دەوڵەت لە

کاروبـــاری ئابووریدا. هەروەها پێی وا بوو کە هەموو ئەو قەیرا نو بێرەونەقییانەی کە تاکوو ئێســـتە لە ولاتانی ڕۆژاوادا ســـەریان هەڵ داوە، ئاکامی دســـتێوەردانی دەوڵەت لە کاروباری ئابووریدا بووە. دیاریکردنـــی ڕادەی کرێی کارکردن، دیاریکردنی نرخی قازانج و بەهرە، ڕادەی خســـتنەڕووی پارە، ئەگەر دەوڵەت دەستێوەردان لەو کارانەدا نەکات، هێزەکانی بازاڕی ئازاد، واتە ویست و خستنەڕوو، خۆیان هەموو ئەو شـــتانە ڕێک دەخەن. هەروەها ڕاند ئەیگوت لێرەدا گرنگ ئەوەیە کە نرخی پارە سەقامگیر بێت، ئەوەش تەنیا لە ڕێگەی ستانداردکردنی نرخی زێڕەوە دەکرێت و پێی وا بوو بازاڕی ئازاد خۆی ستانداردی زێڕ ڕیک دەخات و دەوڵەت نابێت لەو بارەوە هیچ دەستێوەردانێک بکات.

فەلسەفەی سیاسیی ئاین ڕاند، لە ساغکردنەوە و سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی لیبرالیزمدا، لە دوای ساڵانی ۱۹۷۰ی زایینیدا ڕۆڵیکی بەرچاوی هەبوو. ڕێژەیەکی زۆر لە فەیلەسووفەکان، ئابووریزانەکان و هەروەها سیاســـەتمەدارە ڕاســـترەوەکان ئەویان بە ســـەرچاوەی ئیلهامی خۆیان دەزانی، کتێب و نووســـراوەکانی لە ئاستێکی بەربڵاودا دەفرۆشران. ســـەرەڕای ئەوەش دەتوانین بڵێین کە لە سایەی کاری ئەوە کە دەبینین ڕوانگە و بیر و بۆچوونەکانی لیبرالیزم و ئیندیڤیدوالیزم، لە ئاستێکی گەورە و لەنێو خەڵکدا بڵاو بوونەوەتەوە.

جوانیناسی

ئاین ڕاند وەکوو ئەریســـتۆ لەسەر ئەو بڕوایە بوو کە شێعر گرنگترە لە مێژوو، چونکە مێژوو ڕاستییە ڕاســـتەقینەکان بەو جۆرە نیشـــان دەدات کە بووە، لە کاتێکدا لە شێعردا دەکرێت ڕاستییەکان بەو جۆرە نیشان بدرێت کە دەبوا وا بوایە، یان بەو جۆرە بێت کە دەبێت هەبێت و لە ڕۆمانەکانیدا باسی کەســـانی نموونەیی و ئێدەئال دەکات، ئەو کەســـانە بە جۆرێک وێنا دەکات کە خۆی بە نموونەیان دەزانێت. هەرچەند ئەو قەت نەهات ئەدەبیاتێکی خەیاڵی و دوور لە ڕاســـتیی ڕاستەقینە بنووسێت، پاڵەوانی چیرۆکەکانی هەمیشە لە چوارچێوەی ڕاستیی راستەقینەدان.

بەو تەی ڕاند، هەر بەرهەمێکی هونەری، بریتییە لە ئافراندنەوەی ســـەرلەنوێی ڕاستییەکان، کە هونەرمەندەکە بەپێی ئەو بایەخانەی کە هەڵبژاردوون، دروســـتی کردووە. تابلۆیەک یان پەیکەرێک ئەگەر ئاوێنەی ئافراندنەوەی سەرلەنوێی ڕاستییەکەی نەبێت، بە کارێکی هونەری دانانرێت. (دەبێتە دیکۆراســـیۆن). ئەوەی لە بەرهەمێکی هونەریدا دەبینرێت، نیشان دەدات کە هونەرمەند چ شتێکی بۆ گرنگە و کام پەیام بڵاو دەکاتەوە، هەروەها لە ڕێگەی ئەو شتانەش کە باسیان ناکات یان خۆیان لێ لا دەدات، نیشـــان دەدات کە چ شـــتێکی بە لایەوە گرنگ نییە و پێی وا بوو؛ "مرۆڤ لە ژیانی ڕۆژانەدا شـــتە بێ بایەخەکان، شـــتە ناگرنگەکان، بە هێند ناگرێـــت و نایانبینێت، بەڵام لە هونەردا وەلایان دەنێت".

بەرهەمە ئەدەبییەکان، باشـــترین ئامرازی سیمبۆل و سەرمەشقە ئاکارییەکانن. لەو پێوەندییەدا

ڕاند دەیوت لە هەموو ئایینەکاندا گەلێک گێرانەوە و چیرۆکی جۆراوجۆر هەن کە پڕن لە سەرمەشقە ئاکارییەکان. دیسانیش بە تۆندی دژایەتیی ئەوەی دەکرد کە شێعر وەکوو ئامرازێکی پەوروەردەیی بەکار بهێنرێت و وەک زۆر ڕۆمانووسی گەورە، پرسە فەلسەفییەکانی لە چیرۆکەکانیدا دەهێنانە ئاراوە. بەپێی ڕوانگە بەرز و مرۆڤانە ئەرێنییەکانی خۆی، پاڵەوانی ڕۆمانەکانی وێنا دەکردن و لەو ڕۆمانانەدا، کەسانی هونەرمەند، خاوەنکار، بازرگان و زانا و بلیمەت دەبینرێن کە هەموویان بۆ بەدیهێنانی ئامانجە بەرزەکانیان تێ دەکۆشن، کەواتە ڕوانگەی ڕاند بۆ مرۆڤ، ڕاست بەپێچەوانەی ڕوانگەی ئاگوستین و هابزە. ئەو ڕوانگەیەی ئەمڕۆ بەسەر دنیای ڕۆژاوادا زاڵە.

ئاین ڕاند سەر بە نەریتی ڕۆمانتیک بوو. بەگشتی دەوترێ کە ئەڤین لەژێر دەسەلاتداریەتیی سۆز و هەستەکاندایە. لە ڕوانگەی ئاین ڕاند، وەکوو پێشتر ئاماژەمان پێ کرد؛ هەستەکان، بنەڕەتی و سەرەتایی نین، بەڵکوو هەستەکان ئاکامی ئەو نرخ و بایەخانەن کە هەڵیاندەبژێرین. ئەوەی بە بنەما سەرەتاییەکان دادەنرێن، بریتین لەو نرخ و بایەخانەی کە بۆمان گرنگن. لە خۆڕا نییە لە ڕۆمانەکانی ئەودا قارەمانەکان نرخ و بایەخی خۆیان هەڵدەبژێرن و لە پێناویاندا خەبات دەکەن. لە بەرهەمێکی هونەریدا هەموو ئەو نرخ و بایەخانە ڕەنگ دەدەنەوە کە لە لای هونەرمەند بەرز و نموونەیین. بۆیە دەتوانین لە کاتی سەیرکردنی تابلۆیەکی هونەریدا، بە شێوەیەکی بابەتیانە ئەو نرخانە ئەزموون بکەین کە لە ژیان و ڕاستیی ڕاستەقینەدا بۆ ئێمە گرنگن.

کەواتە مرۆڤ پێویستییەکی قوواڵی بە هونەر هەیە. بە گوتەی ڕاند هونەرێک کە لەگەڵ تاکی مرۆڤ دەدوێ و هەستەکانی مشتومااڵ دەدات، واتە هونەرێک کە لە ڕێبازە هونەرییەکانی ڕۆمانتێک، ناتوراڵیزم و مۆدێرنیزمدا خۆی نیشان دەدا و ئەو جۆرە هونەرە ڕەنگدانەوەی نرخ و بایەخە بنەڕەتییەکانی ژیانە. کەسێکی لۆژیکی ئەو بەرهەمە هونەرییانە پەسند دەکات کە لەواندا ڕێز و خۆشەویستی بۆ مرۆڤ و مرۆڤایەتی ڕەنگ دەداتەوە و کەسێکی نالۆژیکیش حەزی لەو بەرهەمە هونەرییانەیە کە لە ڕێگەی ئەوانەوە پاساو بۆ ناژیرانەبوونی خۆی بێنێتەوە.

ڕاند پێ وا بوو هونەر یەکێک لە پێداویستییەکانی ژیانە، بەاڵم چ بەڵگەیەکی بۆ ئەو قسەیەی خۆی هەبوو؟ ئەو دەیوت هەر بەرهەمێکی هونەری فەلسەفەیەک نیشان دەدات، هەر پارچە شێعرێک، سەمفۆنیایەک، تابلۆیک، پەیکەرێک، گۆرانییەک، ڕۆمان یان کورتە چیرۆکێک، ڕوانگەیەکی بنەڕەتی لە ژیان و ڕاستییە ڕاستەقینەکان نیشان دەدات. ڕاند هونەر بە "سەرلەنوێ ئافراندنەوەی ڕاستییەکان لەسەر بناغەی ئەو نرخ و دادوەرییە مێتافیزیکییانە کە هونەرمەند بڕوای پێیان هەیە" پێناسە دەکات. کەواتە بەرهەمێکی هونەری سەرلەنوێ ئافراندنەوەی ڕاستییەکان لەلایەن هونەرمەند لەبەر ڕووناکایی ئەو نرخ و بایەخانەیە کە ئەو بڕوای پێیان هەیە. ئەوەی هونەرمەند لە تابلۆکەی دا نیشانی دەدات، ئەو شتەیە کە ناوبراو گەرەکیەتی لە ڕاستیدا هەبێت. ئەگەر ئەو لە ڕۆمانەکانیدا کەسانی ئەوتۆ دەئافرێنێت کە بۆ ماف و دادپەروەری خەبات دەکەن، واتای ئەوەیە کە هونەرمەند ڕاستیی

ڕاستەقینە بەو جۆرە دەبینێت. کاتێک لە بەرهەم و تابلۆکانیدا ئاژاوە و بێسەرەوبەرەیی نیشان دەدات، واتای ئەوەیە ئەو ڕاستییە بەو جۆرە دەبینێت.

لە ڕوانگەی ڕاندەوە هونەر پێویستییەکی بنەڕەتیی ژیانە، چونکە فەلسەفە بە تەنیا ناتوانێت پێداویستییەکانی مرۆڤ دابین بکات. هەر کەسێک بۆ ئەوەی بتوانێت بژیت، پێویستی بە فەلسەفەیەک هەیە و هەر کەسیش فەلسەفەی خۆی هەیە، واتە هەر کەسێک خاوەنی ڕوانگەی تایبەت بە خۆیەتی بۆ ژیان. ئەگەرمرۆڤێک بیهەوێت فەلسەفەی خۆی ڕابگرێت و بیباتە پێشەوە، ئەوە دەبێت لە ڕێگەی هونەرەوە ئەو کارە بکات و ئەرکی هونەر بریتییە لە پەسندکرنی ئەو فەلسەفەیە کە ئێمە هەمانە. لێرەدا ڕوانگەی ڕاند بەپێچەوانەی ڕوانگەی ئۆسکار وارلّدە. وەکوو دەزانین ئۆسکار پێی وا بوو کە 'هەموو جۆرەکانی هونەر بەگشتی بێ کەڵکن". ئەوەی لە بواری هونەرییەوە خۆشت دەوێت ئاکامی ئەو فەلسەفەیە کە هەتانە. کەسانێک کە ڕۆمانەکانی ڕاند دەخوێننەوە، واتای ئەوەیە کە خاوەنی فەلسەفەیەکن کە لەگەڵ فەلسەفەی ناوبراو دێتەوە. ئەوانەش کە ئەو ڕۆمانانە پەسند ناکەن، واتای ئەوەیە کە فەلسەفەی ڕاند لە ڕوانگەی فەلسەفی ئەوانەوە دوورە. ئەو کەسانەی چیرۆک و ڕۆمانەکانی کافکا دەخوێننەوە، ڕوانگە و بۆچوونە فەلسەفییەکانی خۆیان لەو ڕومانانەدا دەدۆزنەوە.

دوا وته

دوو هێڵی هاوتەریبی هزری و فەلسەفی، بەدرێژایی مێژووی فەلسەفە پێکەوە هاوتەریبی یەکتر چوونەتە پێش. یەکیان بریتییە لە ڕوانگە فەلسەفییەکانی ئەفلاتوون و ئەوی دیکەشیان بریتییە لە بیر و بۆچوونەکانی ئەریستۆ. وەکوو پێشتر ئاماژەمان پێ کرد، ئەفلاتوون پێی وا بوو ڕاستییە ڕاستەقینەکان دوو جۆرن. بەو پێیە ئەو دەیگوت کە هەستەکان ناتوانن زانیارییەکی باوەڕپێکراو بە ئێمە بدەن و دەبێت چاومان ببڕینە ڕاستییەکی دیکەی جیا لەو دنیایە، دونیایەک کە تەنیا ڕێژەیەکی کەم دەتوانن دەستیان بەو ڕاستییە ڕاستەقینەیە بگات، بۆیە زۆربەی خەڵک دەبێت لەلایەن کەسانی دیکەوە کە ئەو تێگەیشتن «insight» و دووربینییەیان هەیە، ڕێبەری و ڕێنوێنی بکرێن. لە لایەکی دیکەوە ئەریستۆ لەو بڕوایەدا بوو کە تەنیا یەک ڕاستی هەیە و هەستەکانی ئێمەش توانای ئەوەیان هەیە کە زانست و زانیارییەکی باوەڕپێکراو سەبارەت بەو ڕاستییە ڕاستەقینەیە بە ئێمە بدەن و پێی وا بوو لەو دنیایەدا دەبێت ژیانێکی باشمان هەبێت و تێ بکۆشین جوان بژین. ئەوەش تەنیا کاتێک ئەگەری هەیە کە ئەو دنیایە باش بناسین، هەموو توانا و کەرەستەکانی بەردەستمان بەکار بهێنین بۆ ناسینی هەرچی باشتر و زیاتری ئەو ڕاستییە. لەبەر ئەوەی کە تەنیا یەک ڕاستی هەیە، هەموو کەسێک دەتوانێت زانست و زانیاریی سەبارەت بەو ڕاستییە بەدەست بهێنێت و دستی پێ ڕابگات، هەروەها بەبێ دەستتێوەردانی کەسانی دیکە بژی و ژیانی خۆی بنیات بنێت.

هەموو فەیلەسووف و قوتابخانە فەلسەفییەکانی دوای ئەوان، بە شێوەیەکی سەرەکی یان پێڕەوی ئەفلاتوونن یان هی ئەریستۆ. واتای ئەو قسەیە ئەوەیە کە زۆربەی ئەو بیرمەندانەی دوای گەشەی

فەلسەفە لە یۆنانی کۆندا سەریان هەڵ داوە، ڕوانگەکانیان یان هاوڕاییە لەگەڵ ئەفلاتوون یان لەگەڵ ئەریستۆ. لە سونەت و نەریتی ئەفلاتووندا مەسیحییەت، دیکارت، ڕۆسۆ، کانت، فیتشە، هێگڵ و مارکس دەبینرێن. لە سونەت و نەریتی ئەریستۆشدا، تۆماس ئەکیوناس، جان لاک و کەسانی دیکە دەبینرێن. هەرچەند لای هەر کامیان هەندێک ڕوانگەی ئەوتۆ هەن کە بە ڕوانگەیەکی ئەریستۆیی لەقەڵەم نادرێن. تەنیا کەسێک کە تەواو ئەریستۆییە و تاکوو سەر هەر ئاواش مایەوە، ئاین ڕاندە.

بەڵام ئەوە تەنیا هەر فەیلەسووفەکان نین کە بەو جۆرە دابەش بوونە، بەڵکوو زۆربەی هەرە زۆری خەڵکیش لە سەرەتاکانی ژیانیاندا هەندێک ڕوانگە و بیر و بۆچوونی بنەڕەتییان لە دەرونیاندا هاتوونەتە ئاراوە کە بە جۆرێک دەبێتە هۆی ئەوەی کە بە شێوەیەکی سروشتی لەسەر ئەم یان ئەو دەستە لەقەڵەم بدرێن. کەواتە دەبێت بڵێین زۆربەی هەرە زۆری خەڵک یان ئەفلاتوونین یا ئەریستۆیی.

پێڕەوانی ئەفلاتوون بڕوایان وایە، کە ڕێگای نالۆژیکی بۆ گەیشتن بە زانیاری هەیە، بڕوایان وایە کە مرۆڤ دەبێت نرخ و بایەخەکانی خۆی بکاتە قوربانی و لەوەش زیاتر ئەوان دەڵێن کە تەنیا ڕێژەیەکی زۆر کەم لە خەڵک توانای دەستنیشانکردنی خێر و شەڕ و چاکە و خراپەیان هەیە و دەبێت تەنیا ئەوانەش کۆمەڵگە بەڕێوە ببەن. هەروەها ئەوان ئەوەیان قەبوڵ نییە کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازاد بێت، هەر بۆیە بانگەشەی ئەوە دەکەن کە مرۆڤ ناتوانێت بەرپرسایەتی کار و کردەوەکانی خۆی بگرێتە ئەستۆ.

لەلایەکی دیکەوە ئەریستۆییەکان لەو بڕوایەدان کە تەنیا لە ڕێگەی ئاوەز و هەستەکانمانەوە دەتوانین زانیاری و زانست بەدەست بێنین. ئەوان دەڵێن دەبێت مرۆڤ بەپێی زانست و زانیاری و تواناکانی خۆی ژیانێکی باش بۆ خۆی لەو دنیایەدا دابین و دەستەبەر بکات، هەروەها ئەوان دەڵێن مرۆڤ دەتوانێت بەبێ چاوەدێریکردن و دەستێوەردانی "کۆمەڵ" یان خودا یان هەر کەسێکی دیکە، ژیانی خۆی بەرێتە سەر. ئەوان لەو بڕوایەدان کە مرۆڤ خاوەنی ئیرادەی ئازادە، بۆیە هەموو مرۆڤێک دەبێت لە بەرانبەر کار و کردەوە و هەڵسوکەوتەکانی خۆیدا بە بەرپرس بناسرێت.

ئەفلاتوونییەکان دەڵێن کۆمەڵگە بوونێکی سەربەخۆی هەیە. ئەریستۆییەکان دەڵێن کۆمەڵگە تەنیا بریتییە لە سەرجەمی کۆمەڵە خەڵکێک کە هەر یەکیان لە جێگەی خۆیدا وەکوو تاکەکەس بوونی سەربەخۆی هەیە. (Platonists are most often collectivists, while the Aristotelians are usually individualist)

ئەفلاتوونییەکان دەڵێن لەنێوان ئەو شتەی کە ئاکاری وەڕەوشتییە و ئەو شتەدا کە بە قازانجی مرۆڤە جیاوازی هەیە، لەو پێوەندییەشدا بە شێوەیەکی ئاسایی ئیمانۆئێل کانت دەڵێ؛ کار و کردەوەیەک تەنیا کاتێک بە شتێکی ئاکاری و ڕەوشتی دادەنرێت کە بەگشتی لە هەموو مەبەست و قازانج و بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکان بەدوور بێت. کانت دەڵێ کارێک ئەخلاقییە کە تەنیا وەکوو ئەرکی سەرشانی خۆمان جێبەجێی بکەین.

ئەرەســـتۆییەکان دەڵێن ئەگەر هەموو توانا و لێوەشاوەییەکانمان بۆ بنیاتنانی ژیانێکی خۆش لەو سەرزەوییە بخەینە گەڕ، کارێکی ئاکاری و ڕەوشتیمان کردووە و لەو پێوەندییەشدا ئاین ڕاند دەیوت؛ گەورەترین و بەرزترین بنەمای ئاکار و ڕەوشـــتی ئەوەیە کە تێ بکۆشین لەسەر ئەو دنیایەدا ژیانێکی شادمان هەبێت و پێی وا بوو بەرزترین و گەورەترین بەها و خێر ئەوەیە کە بەدوای بەدیهێنانی قازانج و بەرژەوەندییە تاکەکەســـییە ژیرانە و لۆژیکییەکانی خۆمـــان بکەوین. (and that rational self-interest is the highest virtue).

□

دەبێت بگوترێت ئەفلاتونییەکانیش حەزیان لە ئاوەزتەوەری هەیە. وەکوو پێشتر ئاماژەمان پێ کردووە ئاوەزتەوەری ئەوەیە کە کەســێک لە خاڵێکی کەم و زۆر دیاریکراوەوە دەســت پێ دەکات و شیکاری و هەڵســەنگاندنی خۆی دەباتە پێش تاکوو بە ئاکامێک دەگات و هەرچی لە ئاکامی ئەو لێکۆڵینەوەدا پێی گەیشـــتن (بێ لـــە بەرچاوگرتنی ئەوەی کە بینراوە ڕاســـتەقینەکان ئاکامی دیکە بە دەســـتەوە دەدەن) ئەوە قەبووڵ دەکەین. لەڕاســـتیدا زۆربەی ئەو فەیلەسووفانەی کە بە ئەزموونتەوەر دادەنرێن، بە ئاوەزتەوەر لەقەڵەم دەدرێن. بێرکلی و هیوم بە ئەزموونتەوەر لەقەڵەم دەدرێن، دیســـانیش بێرکلی دەیوت چلۆنایەتییۆ هەســـتەکییەکانی شـــتە ئۆبژەکان شـــتێکن کە ئیمە لە ڕێگەی هەستەکانەوە بە ئۆبژەکانی دەبەخشـــین، هەر بۆیەش هەموویان ســـوبژێکتیڤن. تەنانەت هیوم حاشای لە هەبوونی ئەو ئۆبژێکتانەش دەکرد. ئەگەر مەبەســـت لە ئەزموونتەوەری ئـــەوە بێت کە دەتوانین لە خاڵێکدا (وەکوو خاڵی دەســـتپێک بۆ لێکۆڵینەوە) دەســـت پێ بکەین تاکوو بە ئاکامێـــک دەگەین، ناتوانین بڵێین کە بێرکلی و هیوم ئەزموونتەوەرن، ئەوان بڕوایان بە ئاکامەکانی خۆیان لەو ڕێگەیەوە زیاتر بوو تاکوو بەو زانیارییانەی کە تەنیا لە ڕێگەی بینراوەوە بەدەست دێن.

لـــە پێوەندی لەگەڵ ئاوەزتەوەریدا، ڕێژەیەکی زۆر نموونەمـــان هەن، کوو دەزانین کە بۆ چەندین دەیە سۆســـیالیزم وەکوو ئێدەئاڵێکی ڕەوشتی و سیاســـی ئەژمار دەکرا، سەرەڕای ئەوەی لە کردەوە و لەو وڵاتانەدا کە سۆسیالیسمیان تیدا جێگیر کرابوو، بووبووە هۆکاری چارەڕەشی و مەینەتبەشی، هەر بەو جۆرە ئەو هەموو پشتیوانییە بەرینەی لە دەوڵەتی خۆشبژیوی دەکرێت، نیشانەی ئاوەزتەوەرییە.

□

لە ســـەرەتای ئەو کتێبەدا ئاماژەی پێ کراوە کە ئەوە فەلســـەفەیە ڕەوتی میژوو دیاری دەکات، دیارە قســـەیەکی بەو جۆرە لە کتێبێکی ئاوادا ناســـەلمێنرێت. لێرە زۆر بە کورتی باســـێک لەوە دەکەین: کاتێک عیرفان و مرۆڤدۆستیی مەسیحییەت دەسەڵاتی ڕەهای بە دەستەوە گرت و زاڵ بوو، دەورانی دارمان و گەڕانەوە بۆ پاش لە هەموو بوارەکانی ژیانی کۆمەڵگەدا دەســـتی پێ کرد، واتە ســـەدەکانی نێوەڕاست. ڕوانگە و بیر و بۆچوونەکانی سەدەکانی نێوەڕاست هەر بەردەوام بوون تاکوو بیر و بۆچوونە ئەریستۆییەکان لە بوارەکانی ئاکار و زانیناسیدا هاتنە ئاراوە و زاڵ بوون، پاشان قۆناغێک لە پێشکەوتن

و پەرەسەندن لە هەموو بواریکدا هاتە کایەوە و جێگەی سەدەکانی نێوەڕاستی گرتەوە، کە پێی دەوترا رێنێسانس. بەڵام لەو کاتەدا هیچ بەڵگەیەکی بەهێز و قاییم بۆ پاکانەکردنی ڕوانگەکانی ئەریستۆ لە ئارادا نەبوو، لەبەر ئەوەی کە لایەنگرانی ئەو بیرۆکەیە لاوازبوون (وەکوو جان لاک) بە ئاسانی ئەو ڕوانگانە لەلایەن کەسانی وەکوو هیوم و کانتەوە ڕەت کرانەوە.

دیسانیش دەتوانین بڵێین کە توخمە بنەڕەتییەکانی فەلسەفەی ئەریستۆ هێشتا هەر ماون و هەر بۆیەشە لە ڕۆژاوادا خەڵک ئازادیی سیاسییان هەیە و لە ستاندارد بەرزەکانی ژیان کەڵک وەردەگرن، بەڵام ئەمڕۆ ڕۆژاوا لە بواری مێژوویییەوە کەوتووەتە سەر دووڕێیانێکی چارەنووسساز.

کۆمەڵگە ڕۆژاواییەکان لە ڕەوتی دارزاندان، نائارامییە کۆمەڵایەتییەکان بەرەو زیادبوون دەچن و خەڵک بێهیوان. ئەو ئامانجانەی کە زۆربەی خەڵک بڕوایان پێیان هەبوو (وەکوو مرۆڤدۆستی، کۆلێکتیڤیزم، ناسیۆنالیزم، دەوڵەتی خۆشبژیوی و سۆسیالیزم) تێک شکاون، هەر بۆیە زۆرن ئەو کەسانەی کە بڕوایان وایە کە ئیتر ڕێگەچارەیەک لە گۆڕێدا نییە. دەزانی ئەوە واتای چییە؟ واتای ئەوەیە کە ڕوانگە و بیر و بۆچوونە ئەفلاتوونییەکان ناتوانن هیچ جێگرەوە و ڕێگەچارەیەک جیا لەو ڕێگەچارە ئەزموونکراو و تاقیکراوانەی باسمان کردن، پێشکەش بکەن.

ئەوە لەبەر ئەوەیە کە بیرۆکە و ڕوانگە ئەفلاتوونییەکان ئەگەر ڕێگەچارەیەکیش پێشنیار بکەن، ئاکامەکەی هەڵە دێتە دەر، چونکە بیرۆکە و ڕوانگە ئەفلاتوونییەکان بناغەیەکی ڕاست و دروست بۆ تێگەیشتن لە ڕاستییە ڕاستەقینەکان بەدەستەوە نادەن. دەتوانین بڵێین ئەو نەخشەی کە ڕوانگەی ئەفلاتوونی بەکاری دێنێت بۆ تێگەیشتن لە ڕاستی، لە بواری ڕاستیی ڕاستەقینەدا کار ناکات. ئەو کاتەی کە ئاکامی بیرۆکە و ڕوانگە ئەفلاتوونییەکان بۆ یەکەم جار سەر کەوتن و زاڵ بوون، ئاکامەکەی ئەوە بوو کە سەدەکانی نێوەڕاستیان بەدوای خۆیاندا هێنا. هیچ دوور نییە شتێکی لەو چەشنە سەرلەنوێ ڕوو بداتەوە.

ڕوانگە و بیر و بۆچوونە ئەریستۆییەکان لە زۆر بواردا بەگشتی لەگەڵ فەرهەنگی ڕۆژاوادا بێگانەن. وەکوو ئەوەی کە مرۆڤ تەنیا لە ڕێگەی عەقڵو هەستەکان دەتوانێ زانیاریو ماریفەت وەدەست بێنێ، ئەوە کە ژیانێکی باش شتێکی ئاکاری و ڕەوشتییە، ئەوەی کە دەبێت ڕێز لە ماف و ئازادییەکانی کەسانی دیکە بگیردرێت، بۆ ئەوەی چۆن حەز دەکەن ئاوا بژین، ئەوە کە دەڵێت کۆمەڵگە دەبێت بە جۆرێک ڕێک بخرێت کە هەموو مرۆڤەکان بەڕەوشت و ئاکارپاک بن، لە بواری سیاسی و ماڵییەوە بەرپرسایەتیی کاروباری خۆیان بە ئەستۆ بگرن. ئەوانە هەموو ئەو ڕوانگە و بیر و بیرۆکانەن کە لە ناتەباییی ڕاستەوخۆ لەگەڵ بیر و ڕوانگە ئەفلاتوونییەکاندان کە زۆربە بە تاقە ئیدەی ڕاستیان دەزانن.

بیر و بۆچوونە ئەریستۆییەکان جارێک لە مێژوودا بوونە هۆکاری سەرهەڵدانی ڕێنسانس و ڕۆشەنگەری، دەتوانن جارێکی دیکەش سەرلەنوێ ئەو کارە بکەنەوە.

سەرچاوەکان

I arbeidet med denne boken er i tillegg til verker av de omtalte filosofer følgende verker benyttet:

Arendt, Hanna: Eichmann i Jerusalem, Pax, Oslo 1965

*Artz, Frederick B.: The Mind of the Middle Ages, University of Chicago Press, Chicago 1980

Bjelke/Dege: Den europeiske filosofi, Universitetsforlaget, Oslo 1970

Gundersen, Jan B.: Den lille filosofihistorien, Aventura, Oslo 1988

*Jones, W.T.: A History of Western Philosophy, 5 bind, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1975

Moen, Kristian: Verdenshistorien inntil 1815, Aschehoug, Oslo 1969

Nerheim/Rossvær: Filosofiens historie, Aschehoug/Tanum-Norli, Oslo 1984

Nordby, Klaus A.: From Kant to Kandinsky: The Development of Modern Esthetics (Upublisert)

Næss, Arne: Filosofiens historie, 2 bind, Universitetsforlaget, Oslo 1976

*Peikoff, Leonard: The Ominous Parallels, New American Library, New York 1983

Russell, Bertrand: A History of Western Philosophy, Unwin, London 1979

Slaattelid/Skirbekk: Filosofi for den vidaregåande skulen, Det Norske Samlaget, Oslo 1976

*Windelband, Wilhelm: A History of Philosophy, Greenwood Press, Westport, 1979

Titler som er spesielt å anbefale til videre studium er merket med *

Vegard Martinsen studied philosophy, mathematics and physics at the University of Oslo, and received his master's degree in 1981. He is now employed by Vox, the national professional body for competence policy in Oslo. Vox is a continuation of, among others, the Adult Education Institute and the Norwegian Resource and Adult Education Center, SRV, where Martinsen taught mathematics, physics and philosophy.

He has written a large number of articles, that have been published in, among others, Aftenposten, Morgenbladet, Dagbladet, Verdens Gang, Dagsavisen, Humanist, Teknisk Ukeblad, LIBERAL and AERA.

Martinsen has held a number of positions, among others. he was for a period deputy representative to the Storting (1989-93). He has been the leader of the Liberal People's Party since 2002.

لە زنجیرە بڵاوکراوەکانی
دەزگای پەروەردە و لێکۆڵینەوەی
حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران
www.govartishk.com